

A munkától a szociálpolitikáig

Jürgen Kocka, Juliane Brandt,
Ulicska László, Tóth Árpád,
Bódy Zsombor, Dömsödi Balázs,
Susan Zimmermann tanulmányai

Tóth G. Péter

A lator teste
és a lator test

Jászberényi József

A nyelv, a valóság
és a tények
átértékelődése

Körkérdés a
társadalomtörténeletről 1.

Bácskai Vera, Faragó Tamás,
Gerő András, Granasztói György,
Gyáni Gábor, Halmos Károly,
Ö. Kovács József, Kövér György,
L. Nagy Zsuzsa, Tóth Zoltán,
Vonyó József válaszai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület:

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Valuch Tibor

Szerkesztőség:

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Keszei András
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A szám megjelenését
a **Szociális és Családügyi Minisztérium,**
az **ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet –**
Szociálpolitika és Szociális Munka Tanszék
a **Teleki László Alapítvány,**
a **Baranya Megyei Levéltár** támogatta.

Kiadja az **ÚJ MANDÁTUM** Lap- és Könyvkiadó

Felelős kiadó Németh István

Lapterv: Zátonyi Tibor

Kiadóhivatal: 1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. l./1.

Telefon/fax: 349-9684, 359-6338 / e-mail: mandatum@elender.hu

Szerkesztőség: www.korall.org / e-mail: korall@mailbox.hu

Nyomás, kötés: Főnix Kft 1053 Budapest, Szalay u. 3.

Telefon: 306-8588, 306-8702

Felelős vezető: Soskóné Müller Judit

ISSN 1586-2410

Tartalom

Tanulmányok

A munkától a szociálpolitikáig

Jürgen Kocka:	Az európai történelem egyik problémája: a munka	5
Juliane Brandt:	Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon	18
Ulicska László:	A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban	37
Tóth Árpád:	Önsegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten	49
Bódy Zsombor:	A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése	72
Dömsödi Balázs:	A menhelyektől a minta-építkezésekig. A Hajléktalanok Menhelye Egylet és a Soroksári úti munkáslakótelep	94
Susan Zimmermann:	Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig. Ausztria és Magyarország összehasonlítása	114
Tóth G. Péter:	A lator teste és a lator test. A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés- emlékeztetés problémája	141
Jászberényi József:	A nyelv, a valóság és a tények átértékelődései. Egy „kivülálló” konstrukciója a kortárs historiográfia hatástörténetileg jelentősnek látszó csoportjairól, alakjairól	163

A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről 1.

Bácskai Vera (186)	Faragó Tamás (188)	Gerő András (190)	Granasztói György (192)
Gyáni Gábor (203)	Halmos Károly (206)	Ö. Kovács József (221)	Kövér György (224)
L. Nagy Zsuzsa (229)	Tóth Zoltán (230)	Vonyó József (235)	

Körkép

	Gyermek a történelemben. Beszámoló a Hajnal István Kör 2001. augusztus 24–25-i gyulai konferenciájáról	239
Majtényi György:	„Uraltak” vagy „önfejűek”. Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban	242

Recenziók

	Paul Ricoeur: <i>La mémoire, l’histoire, l’oubli</i> – Gelléri Gábor	253
	Molnár András (szerk.): <i>Zala megye archontológiája 1138–2000</i> – Sohajda Ferenc	263
Szerzőink		266
Contents		267
Abstracts		269

Jürgen Kocka

Az európai történelem egyik problémája: a munka*

Nem szűkölködünk a munka történetével, illetve a nyugati világ történetében a munkával foglalkozó tanulmányokban. Különösen bőséges a különböző korszakok munkásságának történetéről fellelhető szakirodalom. Az utóbbi évtizedekben a társadalom- és kultúrtörténeti kutatások rendre kitértek a munka problémájára, akár az egyéni foglalkozások és a társadalmi csoportok, mint például az iparosok és az otthon dolgozók, vagy a kereskedők és az akadémikusok, akár a család és a háztartás, a társaságok és a munkafeltételek, a nemek, városok, tiltakozó akciók, vagy a szegénység történetéről szóló tanulmányokban. A munka történetét az egyes korszakokban összefoglaló, vagy a különböző korszakokat összehasonlító elemzések sem hiányoznak teljesen; a szabadidő és a munkanélküliség történetéről szóló tanulmányok pedig „ex negativo” foglalkoznak a témával.¹

Mindazonáltal a munka története szokatlanul strukturálatlan kutatási területnek tűnik. Sok mindent tudunk, tudhatunk a munkáról az európai történelemben. De milyen módon ragadhatnánk meg? Mivel a munka mindig is szorosan kapcsolódott és kapcsolódik az egyéb tevékenységekhez, a történész számára nehézséget jelent annak utólagos elhatárolása. Egyenlőre tisztázatlan, hogy a különböző jelenségek mely témákból állhatnak össze egységes történeti problematikává. Mindenesetre a nyugati országokban az 1980-as évek óta a munkáról és a „munka társadalmáról” folyó vita a jelenre összpontosít és eleddig csekély hatást gyakorolt a munka történetének kezelésére.²

Előadásomban három megközelítést vázlok fel. Először a munka európai felfogásáról, értelmezéséről és értékeléséről kívánok szólni, nagyjából az 1800-as évekig, a korszak vitáiból, elsősorban a kiemelkedő szerzők munkái alapján rekonstruálva a véleményeket. Ez a történeti-terminológiai megközelítés részben Werner Conze — a *Geschichtliche Grundbegriffe*-ben található — „Munka” szócikkére épül,³ de máshova helyezi a hangsúlyt és újabb eredményeket is figyelembe vesz. A korszak kiválasztása némileg önkényesen, de a hagyományokkal összhangban történt és részben azzal a ténnyel is igazolható, hogy későbbi korszakokban, ahogy pl. a középkori keresztény munkaértelmezés esetén, utalnak a korábbi időszakokra, illetve idézik az egykori véleményeket, mint pl. a klasszikus görög értelmezést. A téma így az utólagos konstrukci-

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Teleki László Intézet „A munka a 19. és 20. századi közép-európai társadalmakban” című rendezvényén hangzott el, 2000. március 2-án.

1 Vö. például Schubert (ed.) 1986; Van der Ven 1972 (eredetileg holland nyelven jelent meg, 1965–68); Ehmer — Gutschner 1998: 283–303.; Nahrstedt 1972; Garraty 1979. Források: Asholt — Fähnders (eds.) 1991; Thomas (ed.) 1999.

2 Vö: Matthes (ed.) 1983; Giarini — Liedtke 1998; Beck 1999; Tilly — Tilly 1998; James — Veit — Wright (eds.) 1997; Supiot (ed.) 1999.

3 Conze szócikke: Conze 1972, 154–215.

ótól eltekintve is folytonossággal bír. Ezután saját kutatásaimra támaszkodva,⁴ arról a hatalmas változásról szólok majd, amit a 19. századi iparosodás a munka gyakorlatában és értelmezésében eredményezett, végül pedig egy az aktuális problémákat érintő rövid kitekintés következik.

A MUNKAFELFOGÁS VÁLTOZÁSAI

Christian Meier már korán hangsúlyozta, hogy az ókori Athénban és Rómában a munka uralkodó felfogása nagy mértékben eltért a modern értelmezéstől. Ekkor még nem használtak ugyanis a „munkának” megfelelő általános kifejezést. Periklész korában a görögök számára értelmetlen lett volna a szellemi munka és a rabszolgák munkájának egyazon kategóriába sorolása. A munkát, gazdálkodók, iparosok, kereskedők, képzetlen munkások és kézművesek munkájaként — a gazdasági szférához tartozó és függő helyzetben végzett munkaként — inkább szkeptikusan, sőt, negatívan értékelték. Elsősorban a háztartáshoz kötődő tehernek, robotnak tekintették, ami a rabszolgák, nők és más, alacsonyabb jogállású személyek feladata volt. Szöges ellentéte ennek a polisz, a város nyilvános szférája, ahol a polgárok, azaz a férfi családfők a közösség ügyeivel foglalkoztak; a polgárok pedig ebben az összefüggésben nem kereskedők, gazdálkodók, vagy kézművesek és persze nem képzetlen, vagy kétkezi munkások voltak. Sokkal inkább szabadidővel rendelkező és éppen ezért a polgári erények gyakorlására képes embereknek tekintették őket. A szabadidőt és a szabadságot szorosan összefüggő dolgoknak tartották. A föld birtoklása előnyt jelentett, itt azonban nem áll módunkban kitérni a részletekre.⁵

A kereszténység, már az antikvitásban is, kétségkívül hozzájárult a munkát sújtó hátrányos megkülönböztetés felszámolásához. Először azonban a zsidó-keresztény hagyomány munkával kapcsolatos ambivalenciájára hívnám fel a figyelmet. A Biblia például egyrészt az átokhoz és a fáradsághoz kötötte a munkát, másrészt viszont az emberiség számára Isten által kijelölt feladatként tartja számon: „... töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá” [Ford. Károli Gáspár]; a munka egyszerre volt átok és áldás. Ha azonban a teológus Wolfhart Pannenberg véleményét követjük, a Biblia nagyobb súlyt fektet az élet sabbath-i kiteljesedésére, amikor Istenhez imádkoznak és az ember inkább magára talál, mint a dolgozó hétköznapiakban, melyeket szükségszerűségként fogadnak el.⁶

Pál apostolnál már jól láthatóan nagyobb tiszteletnek örvend a munka, a kétkezi is. Pál azt írja, hogy aki nem dolgozik az ne is egyék. Az életben elfoglalt helytől függetlenül mindenki számára feltétlenül szükségesnek ítélte a munkát s nemcsak a megélhetés biztosítására, hanem „Isten kedvéért” is, a szomszédoknak teljesített szolgálatként és kiteljesedésként.⁷

4 Vö: Kocka 1990a; uő. 1983.

5 Lásd: Meier 1986; Nippel 2000.

6 Vö: Pannenberg 1986.

7 Vö: Jaritz — Sonnleitner (eds.) 1995.

A 6. századtól kezdve a keresztény szerzetesrendek regulái is utalnak erre az álláspontra. Nursiai Szent Benedek így vélekedett: „A tétlenség a lélek ellensége. Ezért a testvérek a megállapított időben foglalkozzanak testi munkával, más órákban pedig szent olvasmányokkal.”⁸ Más szerzetesrendek is követték ezt a mintát, különösen a ciszterciák. A szerzetesrendek regulái minden bizonnyal hozzájárultak a munka ártékeléséhez Európában, annál is inkább, mivel a keresztény doktrína egyúttal a szolgaságot is elvetette s ezzel elősegítette azt, hogy a munka megszabaduljon a szabadság hiányának bélyegétől, amit a klasszikus antikvitásban és a világ egyéb részein már oly régóta viselt. A munka ezen értelmezése, tehát a vallásos irányelveket követő élet összefüggésében nyert jelentősége, azonban mitsem változtat a munkára — a kétkezi munkára — vonatkozó még mindig uralkodó nézeten, mely szerint az gyötrelmes robot és nyomasztó teher. A földeken és a városokban dolgozók nagy többsége bizonyára ezt tapasztalta a túlélésért folytatott küzdelem és a munkával járó határtalan erőfeszítések során. Az Egyház teológiai hagyományában pedig továbbélt a munkával szembeni szkepticizmus, pl. Aquinói Tamásnál, aki Arisztotelész véleményét elfogadva hangoztatta a *vita contemplativa* (szemlélődő, elmélkedéssel töltött élet) elsőbbségét a *vita activával* (tevékeny élet) szemben. A középkori keresztény egyház végső soron nemcsak a szerzeteseké és a közrendűeké, hanem (sokkal inkább) a nemesség és a papság egyháza is volt. A munkától, különösen a kétkezi munkától való eltávolodás a nemesség kultúrájának fontos jellemzője volt.⁹

A munka történetének mégoly rövid európai áttekintésében is említést érdemel a középkori és korai újkor város, amely a 12. században kezdett kibontakozni nyugatról keletre terjedve, s melynek társadalmi lényege a céhekbe szerveződő kézműiparra és a testületileg szervezett kereskedelemre épült. Az ókori városéval ellentétben a középkori és korai újkor város polgárához már a foglalkozást űző egyén szerepe is hozzátartozik. Az antikvitással szemben itt a jog, hogy valaki a saját foglalkozását gyakorolja és a városi ügyekhez való hozzászólás joga szorosan összefüggtek, feltételezték egymást. Ez a kapcsolat egyszersmind a „becsület” és „tiszteletreméltó” kereskedelem pozitív konnotációit is megvilágítja, csakúgy, mint a munka, különösen a hivatásszerűen végzett munka jelentőségének növekedését a fejlődő polgári kultúra számára. A város olyan hatalmas témakört jelent, hogy itt csak futólag foglalkozhatunk vele. A város jelentősége a nyugat történetében legalábbis Max Weber óta ismert tény. A város helyi autonómiát jelentett, szemben a vidék feudalizmusával, a nemességtől elszigetelődő polgárságot és az önszerveződésre képes szabad polgárok öntudatos kultúrájának fejlődését. Az ókori város rabszolgamunkájával ellentétben itt a szabad munka volt az uralkodó. A munka tehát már korán hatással volt a burzsoáz polgár fogalmára ez viszont pozitív hatást gyakorolt a szokásos munkaszemléletre.¹⁰

Ez a hagyomány a késő középkorban és a korai újkorban is továbbélt. Egyre inkább ez jellemezte az egyes városok kapcsolatainak felülemelkedő gazdasági kapcsolatokat: a fejlődő kereskedelmi kapitalizmust és ennek magvát, a külkereskedelmet; a kereskedők és a munkát kiadók által szervezett háziipart; a tőkét és a hitelt. A késő középkor

8 *Szent Benedek regulája*. 48. fejezet: A mindennapi testi munka. Forrás: www.bences.hu

9 Vö: Zorn 1986; Oexle 2000; Hamesse — Muraille-Samaran (eds.) 1990.

10 Vö: Meier (ed.) 1994; Engel 1993; Dilcher 1996 — és újabban Weber (Gesamtausgabe) 1999.

gazdasági és demográfiai válságai ugyanakkor a szegénység növekedésétől való félelemhez, a koldulás terjedésének elítéléséhez és a „semmittevés” elleni harchoz vezettek a 14—15. századi városokban; ez összekapcsolódott a munka, a szorgalom, a rend és a fegyelem „felülről lefelé” irányuló normáival. Egy új kutatás eredményei azt mutatják, hogy a bőséget és a boldogságot már jóval a reformáció előtt a munkához kapcsolták, a semmittevéshez pedig a szegénységet és a bűnt.¹¹

A 16. századi reformáció újfent lendületet adott a munka elismerésének. Luther Márton, a korábbiaknál magasabbra értékelte a *vita activát*, kevésbé a *vita contemplatívát*. A munka dicsérete nála a nemességgel szemben megnyilatkozó polgári/burzsóá bizalmatlansággal, a protestáns antiklerikalizmussal és a régi elit semmittevésének éles kritikájával, de az alsóbb osztályok munkával kapcsolatos vonakodása ellen folytatott küzdelemmel és a koldulás elítélésével is összekapcsolódott. Nem véletlen, hogy a 16. században először a protestáns országokban állítanak fel dologházakat és börtönöket. Kálvin tanaiban a munka vallásos igazolása, különösen a hivatásszerűen űzött foglalkozásé, kevésbé kétértelmű, mint Luthernél. Kálvinnál a munka dicsérete a dolgozókasként való felhívássá lényegül át és az eleve elrendelés doktrínájával kapcsolódik össze, amely szerint az evilági gazdasági siker Isten halálunk után tanúsított kegyességének bizonyítéka.

Közismert, hogy Max Weber szerint ez a protestáns etika bábáskodott a kapitalizmus szellemének megszületésénél később a kapitalizmus gyakorlatának igazolását is elősegítette. Óvakodnunk kell azonban Luther és Kálvin túlságosan modern értelmezésétől. Ők nem öncélú dolognak tekintették a munkát, hanem vallásos célnak és a hitnek alárendelt eszközként. Luther a prekapitalista korszak embere volt és számára a munka még nagyrészt bibliai alapokon kötődött a „robothoz” és a „fáradsághoz”. Néhol inkább az értelmetlen lótas-futást jelenti, mint az életnek a hitben való értelmes kiteljesedését.¹²

Európában a 17. és a 18. század a felgyorsuló alapvető változások korszaka volt, amelyből végül a modern világ emelkedett ki. Ekkor vált uralkodóvá a munka modern, általános fogalma, amely fizikai és mentális tevékenységek különösen széles körét ölelte fel és főként pozitív jelentéstartalmakat hordozott: a munka tudatos, szándékos tevékenységként jelent meg, amely a vágyak kielégítésére szolgált és az emberi élet kiteljesedésének része volt. A részletes kidolgozás helyett most csupán utalnék a fogalom megjelenésének történeti kontextusára. Idetartozik a kapitalizmus továbbterjedése jóval az iparosodás előtt, főleg a külkereskedelemben, a protoindusztriális háziiparokban és a nagybirtokokon. Ugyancsak ide sorolható az abszolutista uralkodók államformáló politikája, a fiskalizmus, a kameralizmus és a merkantilizmus. A társadalmi fegyelem valamint a szegénység társadalmi-erkölcsi hátrányos megkülönböztetése szintén részét képezte e politikának. Ezzel a munka az állami kezdeménye-

11 Vö: Rexroth 1999; Oexle 1986.

12 Vö: Conze 1972: „Munka” szócikk; Wiedermann 1979; Weber 1920. — Az újabb kutatások erőteljesen hangsúlyozzák a szegénységgel és a munkával szembeni attitűd folytonosságát a 14. század óta és némiképp megkérdőjelezzik a reformációnak köszönhető attitűd-változás mélységét, amire egyébként — valószínűleg az 1870-es években Franciaországgal folytatott kulturális küzdelem eredményeként — a német kutatások túlzott hangsúlyt fektettek. Vö: Hunecke 1983; Schilling 1999.

zés és szabályozás tárgya, az államhatalom egyik forrása lett, és nyilvános értékévé vált, bár egyre inkább magánalapon szerveződött. Érdemes megemlíteni a neoprotestantizmus különböző változatait, különösen a nyugat-európai puritanizmust és az Észak-Amerikába kivándorlók területein tapasztalható fejleményét, a metodizmust, melyet „a munka könyörtelen vallásos ideológiájaként” emlegettek; valamint Közép-Európában a pietizmust és pedagógiai következményeit. Végül a felvilágosodást sem hagyhatjuk figyelmen kívül és ezzel kapcsolatosan említést érdemel, főként a 18. századtól kezdve, a felemelkedő új, dinamikus, vállalkozókból és művelt emberekből szerveződő polgárság.¹³ A fogalomtörténet terén két fejlődési irányt kell megkülönböztetnünk.¹⁴

Az első a felvilágosodás filozófiájához és a német idealizmushoz kapcsolódik, amelyek kitüntetett figyelemben részesítették a munka fogalmát. A 17. század közepén Thomas Hobbes szoros kapcsolatot látott a munka (operatio), a tevékenység (actio) és a hatalom (potentia) között. Valamivel később John Locke a társadalom alapvető fogalmaként írta le a munkát. Számára a munka — elsősorban az egyéni — a tulajdonjogok és a dolgok értékének alapját jelentette. A francia felvilágosodás alapművében, a d'Alembert és Didérot által kiadott Enciklopédiában (1751—1772) pedig ezt találjuk a „travail” (munka) címszó alatt: „napi elfoglaltság, amelyre az ember szükségletei által ítéltetett, s amelynek ugyanakkor egészségét, fennmaradását, jókedvét, józan eszét és talán erényeit is köszönheti”. A „munka” már egyre kevésbé jelentett „gyötrődést” és „fáradtságot”. Legkésőbb Descartes óta a technikák és a progresszív technológia a munkateher enyhítését szolgálják, örömtelivé változtatva azt. Morus és Campanella utópiái már e gondolat megértéséről és kidolgozásáról tanúskodnak.

Száz évvel később Immanuel Kant még radikálisabb módon fogalmazta ezt meg. A semmittevést „üres időként” bélyegezte meg és a munkát az élet értelmének szintjére emelte: „Minél szorgalmasabbak vagyunk annál inkább érezzük, hogy élünk és vagyunk tudatában életünknek. A semmittevésben nemcsak azt érezzük, hogy az élet elhalad mellettünk, hanem az életteleniséget is.” Friedrich Schiller megfogalmazása népszerűvé és társadalomtörténeti köntösbe öltöztette e gondolatot: „A munka a polgár díszé, erőfeszítésének ára áldásos. Tisztelet a király méltóságának, tisztelet munkás kezünk szorgalmának.”

Az a meggyőződés, hogy a munka értékes dolog, társadalmi erőként hatott a 18. századi és kora 19. századi oktatási reformmozgalmakban.

A svájci pedagógus Johann Heinrich Pestalozzi a munka átértékelésének egy másik oldalát tárja elénk, mégpedig — jóval Marx előtt — a munka realitását érintő kritikájával, mivel ez nem felelt meg az új, határozott munkafogalomnak: annak kritikája volt, ami rutinná vált, felaprózódott, ismétlődővé, kizsákmányolóvá lett, például a korszak manufaktúráiban alkalmazott gyermekmunkáé, majd a hamarosan a pusztá megélhetésért dolgozó gyermekek munkájáé. 1781-ben Pestalozzi így írt: „Humanizáló célzat nélkül a munka nem lehet az ember rendeltetése.”

13 Vö: Zorn 1986. Általában: Koselleck (ed.) 1977; Wehler 1987; Schilling 1999.

14 Az alábbiakban Conze „Munka” szócikkéből idéztünk. Ld. Conze 1972: 167—181; *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 1765; Zorn 1986.

A felvilágosodásnak köszönhető szövetség munka, nevelés és emberi méltóság között a burzsoá és a proletár tudatosság egyik motorja volt a 19. század nagy részében, és az európai munkásmozgalmak egyik előzményeként „munkásoktatási társaságok” létrehozásához vezetett.

A munka fogalma azonban amellet, hogy a filozófia révén alapvető fontosságúvá vált, közgazdasági vonatkozásokkal is gazdagodott. Példaként a 18. századi fiziokratákat és a skót morálfilozófusokat említhetjük, közülük is elsősorban Adam Smith-et, elődeit, fordítóit és követőit. Smith a munkát a gazdaság és a hozzáadott érték igazi forrásaként, tudományos értelemben az egyetlen produktív tényezőként, a javak cseereértékének igazi mércéjeként és a fejlődő közgazdaságtudomány központi fogalmaként írja le. A gyötrődésnek, a fájdalomnak és a megvetésnek már nincs helye a munka tudományos értelmezésében. Eszerint a munka határtalanul dinamikus erő. Gazdagságot, luxust és tőkét teremt — s mindezt abban a reményben és meggyőződésben fogadták el, hogy e felhalmozás végső soron majd az általános jólét előmozdítását eredményezi. Ez volt a győzedelmes kapitalizmus álláspontja még az iparosodás előtt, ami Angliában a 18. században a kontinensen pedig csak a 19. században kezdődött el.

Smith a társadalmat gazdasági társadalomként fogja fel, amely a munkamegosztásra épül, az egyének sokaságának felvilágosult önérdeke és a piacok tartják össze (no és a törvények meg a szokások), s melynek magvát a termelés és a fogyasztás, a munka és a vágyak alkotják. Ez a modern, burzsoá-kapitalista társadalomfelfogás a haladásról vallott optimizmusával kedvező alapot kínált az „örökölt” politikai hatalmi formák, a nemeség és az abszolutista állam hatalmának kritikájához. Smith rendszere ugyanakkor „politikai gazdaságtan” is, amely a gazdaságot a politikához, a nemzethez és az államhoz kötötte, a munkát pedig a nemzetállam jólétének és hatalmának alapjaként értékelte.

Íme az európai munkaértelmezés néhány állomása a 19. század elejéig. A munka társadalmi miliók spektrumát átfogó mindennapi értelmezésének feltárása helyett a közvetlenebb utat választva, kiemelkedő szerzők diskurzusának darabjait rekonstruáltam. A 17. és a 18. században bárki, aki egész életében kétkezi munkát végzett akár gazdálkodóként, parasztként, szolgaként, iparosként, otthon dolgozóként vagy a földeken, istállókban, a ház körül a műhelyben, építkezéseken robotolt, aligha siklott el afölött, feledkezett meg arról, vagy relativizálta azt, hogy a munka terhes, fáradságos, kemény és gyötrelmes (legalábbis a fizikai munka esetén), szemben a filozófusokkal és a társadalomtudósokkal. Az, ahogy a munkások megtapasztalták és értelmezték a munkát, bizonyára lényegi különbségeket mutatott a róluk író szerzők véleményéhez képest. A munkások nézetei pedig eléggé sokfélék, különbözőek voltak.¹⁵ A fentiekben — inkább Nyugat- és Közép-Európát és a protestánsokat vizsgáltam, így Kelet-Európa, a katolikusok és a görögkeletiek a háttérbe szorultak. A nemzeti és a regionális különbségeket sem vettem figyelembe. Amit azonban leírtam, az nem korlátozódik egyes országokra, ez volt ugyanis Európában és Észak-Amerikában, azaz a Nyugaton, az általános trend. A más kultúrákkal való összevetésre azonban nagy szükség volna. Mi változott meg az iparosodás időszakában, a 19. században?

15 Vö: Mommsen — Schulze (eds.) 1981; Tenfelde (ed.) 1986; Münch 1992; Lis — Soly 1996; Kocka 1990b; Ehmer — Gutschner 1998.

AZ IPAROSODÁS ÉS A MUNKA

Az iparosodás kezdetéig a szabad bérmunka csak keveseknek jutott osztályrészül. A munka, ideértve a kereset fejében végzett munkát is, sokféle kötöttséggel járt: másokkal együtt és a háztartásfő fennhatósága alatt, testületi szövetségekben, mint pl. a kézműves céhekben, feudális függőségben, a földhöz és annak tulajdonosához kötve vagy személyes szabadság nélkül végzett munkaként. A szabad bérmunka, tehát a szerződéses alapon bérért és fizetésért végzett munka, noha változatos és kezdetben gyakorta leplezett formákban, de csak az iparosodás időszakában vált általánossá. A bérmunka csak ettől kezdve lett a megélhetésért, keresetért végzett munka (Erwerbsarbeit) elsődleges formájává és általában a piaci csere tárgyává, tehát árucikké.¹⁶

Ez részben ellentmondott az előző évszázad önálló munkával kapcsolatos határozott elképzelésének, amely szerint a munka az élet értelme és kiteljesedése. Ez az ellentmondás a bérmunka, mint mások által irányított, függő helyzetben végzett kizsákmányoló munka kritikájához illetve az ellene való tiltakozáshoz vezetett; e kritika különösen hatékonynak bizonyult Karl Marx elméletében és a 19. századi munkásmozgalom esetében.

Az iparosodás és az ezt kísérő urbanizáció nagymértékben központosította a keresetért végzett munkát. A munka egyre inkább a manufaktúrákba és műhelyekbe, gyárakba és bányákba, hivatalokba és irodákba összpontosult. Számptalan átmeneti és vegyes változat létezett, de a fő tendencia a keresetet biztosító munkahely és az otthon, illetve a család szférájának elkülönülése volt. A korábbi évszázadokban a főként otthon dolgozó parasztok, kézművesek, kereskedők és tudósok még nem ismerték ezt a térbeli elkülönülést. A fizetség ellenében végzett munka általában szorosan kapcsolódott a munka egyéb fajtáihoz és más tevékenységekhez. A gyorsan gyarapodó kenyérkereső réteg és eltartottjai számára ez most megváltozott.

A család és a háztartás elveszítette századokon át betöltött funkcióit. Ez elsősorban azt jelenti, hogy már nem itt dolgoztak a megélhetésért. Ez az az időszak, amikor a család a munka és a nyilvánosság helyszíneitől elkülönülve a magánszféra területévé válik.

A munka, legalábbis ami a kereset fejében végzett munkát illeti [Erwerbsarbeit], egy viszonylag világosan elkülönülő részrendszerre alakult, amely a saját szabályai, de még inkább a piac törvényei szerint működött, a főnökök fennhatósága alatt és a funkcionális kritériumoknak megfelelően. A munka magában és magáért való tevékenységként, bizonyos mértékig más tevékenységektől elkülönülten saját helyszínnel és idővel bíró szféraként, elhatárolható és megtapasztalható részterületté fejlődött.

A fizetség ellenében végzett „munka” [Erwerbsarbeit] és a „nem-munka” (amely a munka fontos, de általában nem említett, a nem fizetésért, pl. az otthoni és a család számára végzett munkához tartozó elemeit tartalmazta) megkülönböztetése széles körben vált megtapasztalhatóvá. Ez formálta a munka diskurzusát, csakúgy mint a hivatalos statisztikai terminológiát, amelyben a munka meghatározása a „keresetért végzett munkára” [Erwerbsarbeit] szűkölt, az otthoni munka (különösen a női) pedig már nem-munkaként jelent meg.

¹⁶ A következő rész elsősorban Kocka 1990a: 474–506. oldalain alapul.

A fizetett munka, illetve család és háztartás elkülönülése a nemek közötti kapcsolatok tekintetében is nagy jelentőséggel bírt, mivel a férfi- és női szerepek határozottabb megkülönböztetéséhez vezetett.

Az iparosodást megelőzően a munka rendszerint határozott időbeosztás nélkül, kevésbé szabályozottan folyt. A nap és az év természetes ritmusa határozta meg az ütemet, szigorú időhatárok nem voltak. A munka ugyan időigényes is lehetett, de általában megszakításokkal, szünetekkel, egyéb tevékenységekkel és pihenéssel tarkított, s emiatt nehezen mérhető volt.

Az iparosodás, valamint a fizetett munka és a háztartás, illetve a család élete közötti különbségtétel jóvoltából az időbeosztás szabályozása pontosabb lett. A munka most már saját idővel rendelkezett, a fizetett munka és az egyéb tevékenységek jobban elhatárolódtak egymástól. Csengők, szirénák, pontosan járó órák, illetve a gyárkapun való áthaladás, a kapuügyelet ellenőrzése határozta meg a munka kezdetét és végét. A szüneteket is pontosabban szabályozták. A 19. század közepéig az átlagos munkaidő növekedett, utána pedig csökkent. A munka könnyebben mérhetővé, ugyanakkor több konfliktus forrásává is vált.

Az iparosodás előtt az emberek többsége nem egyetlen forrásból teremtette elő a megélhetés fedezetét, hanem különböző bevételi forrásokból, a nap, az év és az egyén életének folyamán váltakozó tevékenységekből.

A 19. századi iparosodás az egyes társaságok és általában a társadalom szintjén is a munkamegosztás fokozódását jelentette. A fizetésért teljesített munka mennyisége megnövekedett. Hosszú távon a szakmunka aránya is emelkedett. Ez az oktatási és képzési rendszer, illetve a munka világa közötti összhang jelentőségének növekedéséhez vezetett, ami kiszámíthatóbbá tette a foglalkozáshoz kapcsolódó életpályát. Az egész életre szóló foglalkozás egyre gyakoribbá és egyre inkább tervezhetővé vált. Arra is egyre több lehetőség nyílt, hogy az egyén önértékelését és társadalmi arcukat a specializált foglalkozásra alapozza. A szakma és a szakmai helyzet az egyéni és a társadalmi identitás legfontosabb forrása lett.

Néhány kérdés azonban továbbra is megválaszolatlan marad: A 19. század végén és a 20. század elején ez csak a kisipar biztonságát élvező kisebbségre volt érvényes, vagy a nagy cégek alkalmazottai, a közalkalmazottak, köztük a tanárok és az egyre növekvő számú, szakértelmet kívánó szakmák esetében is? Vajon nem a különböző tevékenységek kombinációja és változó összetétele maradt-e a gyakorlat sokak, különösen a kevésbé képzettek, az ingázók, illetve a vidék és a város között vándorlók, a sok migráns és szezonális munkás számára? Számos tény ebbe az irányba mutat, de a kutatás jelen állása alapján még nem tehetünk egyértelmű kijelentéseket. Ha többet tudnánk, az megkönnyítené annak eldöntését, hogy valójában mennyire új a ma tapasztalható nagyobb mértékű „cseppfolyósság”, változékonyság és az életpályák töredezettsége irányába mutató tendencia.¹⁷

Az iparosodás időszakában a munka társadalmi, politikai és kulturális jelentősége is jócskán megnőtt. A 17. és 18. századi gondolkodók elképzelései valóra váltak a munka társadalmára vonatkozóan. Ez részben a fizetéses munka mint elkülönülő és saját logi-

¹⁷ E tekintetben lásd: Emmerich (ed.) 1974.

kával rendelkező szféra (ahogy ezt korábban kifejtettük) új tapasztalatának következménye volt. Másrészt annak a megnövekedett jelentőségnek is, amit a közgazdaságtan az iparosodásnak köszönhetően kapott, majd a közgazdaságtan által a társadalomra, a kultúrára és a politikára gyakorolt nagyobb befolyásnak. Harmadrészt pedig azoknak a versengő forrásoknak a hanyatlásával kell számolnunk, amelyekből a kulturális identitás és az élet gyakorlati értelme fakadt, ide sorolhatjuk pl. a vallás jelentőségének csökkenését, a rendek felbomlását és a regionális kötelek lazulását. A munkán kívül már csak a nacionalizmus megjelenése kínált jelentősebb identitásválasztási lehetőséget. Ehhez bizonyára elegendő csak az alábbi megjegyzéseket fűzni:

1. A 19. század és a 20. század elejének legnagyobb tiltakozó és emancipációs mozgalma, a munkásmozgalom a fizetett munka világában gyökerezett. Ez a közös munkafeltételekből eredő közös érdekek megjelenítésére összpontosított és tagjait a függő helyzetű dolgozók, a bérmunkások közül toborozta. A mozgalom eleve feltételezte, hogy tagjai a hasonló munkatapasztalatokból következően közös önértékeléssel és kultúrával rendelkeznek. A munka — férfimunka! — idealizált megjelenítése formálta a munkásmozgalom igényeit, kultúráját és önképét, az ikonográfiát is ideértve.¹⁸

2. A 19. század közepén a munka központi helyet foglalt el a liberális (szabadpiac) diskurzusban. „Ahogy a privilégium egykoron szent volt, úgy ma a munka is az; a szabad munka, szorgalom és tevékenység [...] manapság a legnagyobb becsben áll”, fogalmazta meg egy liberális demokrata küldött a frankfurti birodalmi gyűlésen 1848-ban.¹⁹

3. A 19. század végi női mozgalmak számára az új munkalehetőségek képezték az emancipációra, egyenlő jogokra és a politikai befolyásra irányuló törekvések alapját. Az újonnan szerzett politikai befolyást pedig a női munkalehetőségek bővítésére használták fel.²⁰

4. Az 1880-as évektől a fizetett munkára épült a kibontakozó jóléti állam is. Bismarck állami egészség-, baleset- és öregségi nyugdíjbiztosítási politikájának haszonélvezői nem a szegények, hanem a munkások voltak. A rendszert a munkások és a munkaadók hozzájárulásaiból s nem adókból vagy takarékosági intézkedések révén tartották fenn. A német modellben a fizetett munka és a társadalombiztosítás rendkívül szorosan kapcsolódott egymáshoz. Ma, a munkát drágító és a munkanélküliséget növelő magas járulékos munkaköltségek formájában éppen e rendszer következményeivel bajlódunk. Az átstrukturálódás még várat magára.²¹

5. A munka és a nemzetek kialakulása közötti kapcsolat gyenge és közvetett. 1848—49 táján felbukkant a „nemzeti munka” kifejezés és Wilhelm Heinrich Riehl hamarosan könyvet is írt róla. Az 1850-es évektől a világkiállításokon már nemzetenként és a nemzeti aspirációkhoz kötötten jelenítik meg a munkát és termékeit. 1875-ben Prágában egy professzor úgy vélekedett, hogy a munka „esszenciája nyomot hagy az emberen, s a nemzeteket is formálja. Nemzetiség és nemzeti munka ugyanazt jelentik.”²²

18 Vö: Kocka 1986; újabban Thomas Welskopp.

19 Az idézet forrása Conze 1972: 190.

20 Vö: Frevert 1986.

21 Vö: Ritter 1983; Henneck, E. P. 1998.

22 Lásd Richter 1875; (idézi Conze 1972: 210); Riehl 1861.

6. Végül azt emelnénk ki, hogy a nemzetállamban fokozódott a munka kormányzati szabályozása. A munkát évszázadokon keresztül az ipari céhszabályzatokat és a földesúri jogokat kiegészítő hivatalos statútumok és szabályzatok határozták meg. A 19. század eleji reformoktól az 1860-as évekig az állam a gazdasági liberalizmus (szabadpiac elmélet) jegyében lényegében tartózkodott a munka szabályozásától. A 19. század végétől azonban újból megerősödött az állami szabályozás. A szociális és munkaügyi törvények együttesen fejtették ki hatásukat, részben a sztrájkokra és a társadalmi konfliktusokra adott válaszként. Az egyéni munkaszerződéseket egyre inkább háttérbe szorították, korlátozták, vagy kiegészítették a szakszervezetek és a munkaadók szövetségei között létrejövő kollektív megállapodások és a jogszabályalkotás. A kapitalista rendszerben a piacon keresztül a kereslet és a kínálat dönt a munka feltételeiről és értékéről; a munka ugyanakkor a kollektív javak egyike lett, amelyet részben az egyezkedés és a politikai irányvonalak kijelölésének kollektív folyamatai határoztak meg.²³

A JELEN ÉRTÉKELÉSE

A munkarendszer alapvetően még mindig a 20. század elejére kialakult képet mutatja. Itt most nem célunk a jelen tüzetes vizsgálata, ezért csak három rövid megjegyzésre szorítkozunk.

Mi az, ami újdonságnak számít?

Az úgynevezett globalizáció számos aspektusa nem is olyan új, mint amilyennek tűnik. A mai „turbó kapitalizmusban” azonban a nemzetek feletti gazdasági kapcsolatok (elsősorban a tőke mobilitására és a kommunikáció forradalmára gondolunk) olyan helyzetet teremtettek, amely erősíti a versenyből fakadó és a nemzeti határokon átívelő munkára nehezedő nyomást és egyre szűkebb korlátok közé szorítja a nemzetállam munkaszabályozó képességét. A munka állami szabályozása, a rendszer 19. század óta álló alappillére megroppant. Vajon a dereguláció (és nem kívánt társadalmi következményei), valamint a nemzetek feletti szinten történő szabályozás új formái között kell választanunk? Az is kérdéses még, hogy egyáltalán fennáll-e ez a választási lehetőség, miután nem rendelkezünk az államhatárokon átívelő, a munka szabályozásához kellő erővel és legitimitással rendelkező intézményekkel. Vannak ugyan ígéretes kezdeményezések az Európai Unióban, de ezek nem elegendők.²⁴

Vajon a mai tömeges munkanélküliség egy újféle gyógy módokat kívánó, történetileg új válságot jelent? Alátámasztja ezt a nézetet az „állásritkító” technológiai változások radikalitása és az a cáfolhatatlan tény is, hogy azok a nagycsoportok, amelyek egykor elégedettnek tűntek az otthoni, családi munkával, most fizetett állást keresnek: a fizetésért dolgozó nők aránya jelentős mértékben megnövekedett és továbbra is emelkedik. E mögött a nemek közötti viszonyt érintő messzemenő változások húzódnak meg. További okként jelölhetjük meg azt a még mindig hatalmas vonzerőt, amelyet a fizetett munka az évszázadok folyamán megszerzett és kultúránkban manapság is gyakorol.

23 Vö: Zimmermann et al. (eds.) 1999.

24 Vö: Steeger (ed.) 1998.

Sok mindent felhozhatunk annak igazolására, hogy a jelenlegi munkanélküliség nem szükségszerű. Néhány országban, pl. az USA-ban, Nagy-Britanniában és Hollandiában már jelentős mértékben csökkent. Máshol, mint Japánban, soha nem is volt számottevő. Németországban és Franciaországban sincs ok a tétlenségre, új igények és szükségletek jelennek meg, tehát bővelkedünk a potenciális munkában. Mindössze arra van szükség, hogy a potenciális munkát, állásokká változtassuk; ehhez viszont az intézmények és a gondolkodásmód megújítása kell. Ez nehéz lesz ugyan, de nem lehetetlen.²⁵

Most éppen a messzemenő hatásokkal járó változások közepén tartunk. Egészében véve, a munka jelentősége csökken és maga a munka is változik. Egyrészt a munkán kívüli termelési tényezők — a tőke és a tudás — jelentősége megnőtt a 19. századhoz képest. Másrészt a közös munkatapasztalatok formáló és szocializáló ereje gyengült: a klasszikus munkásmozgalom korszaka már mögöttünk van, s ezzel együtt az az időszak is, amikor a munka világának tapasztalatai, érdekei, konfliktusai és szövetségei erősen befolyásolták a politikát. E fejlemény egyik oka az a munka formáját érintő alapvető változás, melynek során a hangsúly a kétkezi munkától a nem fizikai munka felé, az iparítól a szolgáltató társadalom felé tolódott, a kommunikáció forradalma és a globalizáció hatása alatt. A fizetett munkának szentelt idő ma arányaiban sokkal kevesebb. Az emberek manapság jóval kevesebb időt töltenek el munkájukkal, mint száz évvel ezelőtt. A munkahelyek felaprózódása gyors ütemben halad. A „munkahelynek” már nincsenek világos határai, néha „cseppfolyóssá” válik vagy teljesen feloldódik. A „munka” és a „nem-munka” közötti határvonal lassan elmosódik. A munkának — szokás szerint — a fizetett munkára történő korlátozása kétségessé válik. Vajon nem kellene-e a munkát másképp, szélesebb értelemben meghatározni, mint a „fizetett munkát”?²⁶

Egyre több alkalom kínálkozik a kereset ellenében végzett munka és az egyéb tevékenységek, a munka és a szabadidő, a hivatás és a család összehangolására. A nemek közötti viszonyok rugalmasabbá válnak.

Új problémákkal is szembe kell azonban néznünk. Ha a fizetésért végzett munka szocializáló és kapcsolatteremtő ereje megszűnik, mi fogja ezt helyettesíteni? Ha a munka társadalmi-politikai stabilitása általában véve csökken, akkor milyen intézményes változásokra lesz szükség (pl. a szociális hálót érintően)? Amennyiben a fizetett munka relatív súlya csökken az egyéni életutak során, akkor milyen hatást fog ez gyakorolni az emberek jövőre vonatkozó terveire és az önmegvalósításra? Ha a munka már nem elegendő ahhoz, hogy értelmet adjon az életnek, akkor milyen alternatívák jöhetnek még szóba?

A századok során kialakult értelmezések és szemléletmódok nem válnak semmivé egyetlen generáció alatt és ez az európai kultúra által oly nagy becsben tartott munka esetében is igaz.

A kapitalista gazdasági rendszer dinamikus folytonossága töretlen (előreláthatatlan következményekkel) és vele együtt a piac által közvetített fizetett munka továbbra is, ahogy ez a 19. században kialakult, széles körben elfogadott. Az iparosodás kora

25 Vö: Schmid 2000.

26 Erre vonatkozóan a további elképzelésekhez lásd Beck 1988.

- Max Weber *Gesamtausgabe*, 1999, Div. I. Vol. 22/5: *Wirtschaft und Gesellschaft. Die Wirtschaft und die gesellschaftliche Ordnungen und Mächte*. Nachlaß. Part 5: Die Stadt, (ed. By Nippel, Wilfried) Tübingen
- Meier, Christian 1986: Arbeit, Politik, Identität. Neue Fragen im alten Athen. In: Schubert, Venanz (ed.) *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien, 47—111.
- Meier, Christian (ed.) 1994: *Die okzidentale Stadt nach Max Weber*. München
- Mommsen, Hans — Schulze, Winfried (eds.) 1981: *Vom Elend der Handarbeit. Probleme historischer Unterschichtenforschung*. Stuttgart
- Münch, Paul 1992: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit 1500 bis 1800*. Frankfurt — Berlin
- Nahrstedt, Wolfgang 1972: *Die Entstehung der Freizeit. Dargestellt am Beispiel Hamburgs*. Göttingen
- Nippel, Wilfried 2000: Erwerbsarbeit in der Antike. In: Kocka, Jürgen — Offe, Klaus (eds.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main
- Oexle, Otto Gerhard 2000: Arbeit, Armut, „Stand“ im Mittelalter. In: Kocka, Jürgen — Offe, Klaus (eds.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main
- Oexle, Otto Gerhard 1986: Armut, Armutsbegriff und Armenfürsorge im Mittelalter. In: Christoph Sachße — Tennstedt, Florian (Hrsg.) *Sociale Sicherheit und Soziale Disziplinierung*. Frankfurt am Main, 73—100: Armut, Armutsbegriff und Armenfürsorge im Mittelalter.
- Pannenberg, Wolfhart 1986: Fluch und Segen der Arbeit. In: Schubert, Venanz (ed.) *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien, 23—46.
- Rexroth, Frank 1999: *Das Milieu der Nacht. Obrigkeit und Randgruppen im spätmittelalterlichen London*. Göttingen
- Richter, Karl Thomas 1875: *Die Fortschritte der Kultur*. Vol. 2. Prague
- Riehl, Wilhelm Heinrich 1861: *Die deutsche Arbeit*. Stuttgart/Berlin
- Ritter, Gerhard A. 1983: *Sozialversicherung in Deutschland und England. Entstehung und Grundzüge im Vergleich*. München
- Schilling, Heinz 1999: *Die neue Zeit. Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten, 1250—1750*. Berlin
- Schmid, Günther 2000: Arbeitsplätze der Zukunft. Von der industriellen zur informationellen Arbeit. In: Kocka, Jürgen — Offe, Klaus (eds.) *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main
- Schubert, Venanz (ed.) 1986: *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien
- Steeger, Ulrich (ed.) 1998: *Wirkmuster der Globalisierung. Nichts geht mehr, aber alles geht*. Ladenburg
- Supiot, Alain (ed.) 1999: *Au-delà de l'emploi*. Paris
- Tenfelde, Klaus (ed.) 1986: *Arbeit und Arbeitserfahrung in der Geschichte*. Göttingen
- Thomas, Keith (ed.) 1999: *The Oxford Book of Work*. Oxford
- Tilly, Chris — Tilly, Charles 1998: *Work under Capitalism*. Boulder, Col. USA
- Van der Ven, Frans 1972: *Sozialgeschichte der Arbeit*. 3 vol. München
- Weber, Max 1920: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In: Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zu Religionssoziologie*, Vol. 1. Tübingen
- Wehler, Hans-Ulrich 1987: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Vol. 1. München
- Wiedermann, Konrad 1979: Arbeit und Bürgertum. Die Entwicklung des Arbeitsbegriffs in der Literatur Deutschlands an der Wende zur Neuzeit. Heidelberg
- Zimmermann — Bénédicte et al. (eds.) 1999: *Le travail et la nation. Histoire croisée de la France et de l'Allemagne*. Paris
- Zorn, Wolfgang 1986: Arbeit in Europa vom Mittelalter bis ins Industriezeitalter. In: Schubert, Venanz (ed.) *Der Mensch und seine Arbeit. Eine Ringvorlesung der Universität München*. St. Ottilien, 181—212.

Juliane Brandt:

Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon*

„Mindenkor az Úr lebeg szemeim előtt,
az én jobbomon áll,
Ezért fogok megmaradni:
az Úr áldása fáradság nélkül tesz gazdaggá.”¹

Az idézet a református Detmold egyik favázas családi házában található. Jóllehet gyűjtőlencseként világítja meg jelenlegi workshopunk tematikáját, egyidejűleg azonban a protestáns etikát szokatlan fényben mutatja. Nyilvánvalóan a protestáns üdvözlésbizonyosság igen különböző formákban megmutatkozhatott, és keresése is nagyon sok megoldás felé fordulhatott — nem utolsósorban erről lesz szó a „munka” koncepciójának vizsgálatakor.

Jelen tanulmány a református magyarok munka-fogalmának késő 19. századi koncepciójával foglalkozik. Egyfelől az idevágó teológiai elképzelések értelmezésének hosszútávú tendenciáit és a hívők számára történt propagálását kutatom, másfelől az értelmiségiek fejtegetéseit, illetve átértékeléseit, amelyeket a késő 19. század társadalmi változásainak konkrét kihívásai iniciáltak bennük, és amely viták sokkal jobban rekonstruálhatóak, mint a nagy tömeg elképzelései és tapasztalatai.

Ezzel a rekonstruálási kísérlettel egy minden valószínűség szerint igen szövevényes fogalomtörténeti fejlődés egyik szálát próbálom megragadni, a magyar esetet, annak is a református vonalát, mint egy olyan esetet, amely összehasonlítható más európai országok fejlődésével, és amellyel már más fogalomtörténeti szintézisek foglalkoztak. Másfelől jelen kísérletet a protestantizmus-tézis háttére előtt kell szemlélnünk, amely ebben kontextusban a következő kérdést veti fel: mit értettek a magyar reformátusok munka alatt, miként értékelték a munka és eredményének viszonyát, a szorgalmas munkát és az általa elért jólétet, vagy egyéb jeleket mennyiben értelmezték az isteni kegyelem és kiválasztottság jeleként, hogyan fogták fel a munka és az egyénnek a társadalomban elfoglalt helye közti viszonyt.²

Statistikailag nézve a 19. század végén Magyarország lakosságának 1/5-e volt protestáns, ennek 2/3-a református, 1/3-a evangélikus vallású.³ Pragmatikus okokból, a

* A tanulmány a Volkswagen Alapítvány által támogatott kutatási projekt keretében készült. A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Teleki László Alapítvány „A munka 19. és 20. századi közép-európai társadalmakban” című rendezvényén hangzott el 2000. március 2-án.

1 Detmold, Krumme Straße, favázas ház

2 Weber 1982. A különböző tudományos tradíciókban folytatott szerterágazó vitákkal kapcsolatban vö. Lehmann — Roth 1993. Weber megértő társadalom- és cselekvéseméleti tételének inaktív rekonstrukciójára Stephen Kalberg vállalkozott (Kalberg 1994); ld. még Welskopp 1997.

3 Lásd Magyar Statisztikai Évkönyv. XIX. Tab. 8, 17; Kerner 1931: 67—68, XX—XXI tábl.; Csáky 1985: 248—331. A magyar anyanyelvű lakosságban belül a protestánsok aránya 30%-os, a római katolikusoké

kutatás jelenlegi állása és az eddig feldolgozott források miatt a reformátusokra koncentrálok.⁴ Ez azért is egyszerűbb, mert a két felekezet között az itt figyelembe veendő teológiai alapvetésekben különbségek vannak. Magyarországi történetük során, a különböző hatalmi területekbe való beágyazottságuk alapján, a megélt történeti tapasztalatok, valamint az eddig felsorolt kultúrtörténeti és teológiai okok miatt divergáló kegyességi tradíciók, a két felekezet mentalitása és a dolgozat témáját képező kérdésben vallott felfogásuk tekintetében is eltérnek.⁵ (A két felekezet nyelvi összetételéről nem is beszélve.)⁶

A magyar református közösség a 19. század végén egy túlnyomóan parasztközből álló közösség volt. Legnagyobb településeik az Alföldön feküdtek, de voltak településeik az ország déli részein is.⁷ Az alföldi mezővárosok kivételével nem voltak igazán városaik, mindennapjaikat a mezőgazdaság ritmusa határozta meg, és ezeket a mindennapokat csak lassan egészítette ki a gyorsan növekvő pest—budai református közösség, egészen más szociális tapasztalatokkal, mint amelyek a „tipikusan” református területeken megszokottak voltak.

A következőkben a „munka” szó idevágó kifejezéseinek etimológiáját és a kortárs értelmezéseknek a társalgási szótárakban fennmaradt nyomait szeretném bemutatni, hogy ezzel is megpróbáljam rekonstruálni a református koncepciót. A feltárásnál imakönyvekre támaszkodom, a munkáról, a munkának az életben, illetve az elképzelt „rendben” elfoglalt szerepéről alkotott képzetét vizsgálom (Luckmann 1973: XI).⁸ Hogy feladatukat betölthessék, azaz Luckmann vallásdefiníciója alapján, hogy evilági orientációt adhassanak, — vagyis hogy a hívőknek el tudják magyarázni, mit tegyenek ebben az

---

60%-os (1900-ban: 31,72 ill. 57,33%), a nyelvcsoporthoz maradték 10%-a főleg a görög katolikus egyházhöz illetve a zsidósághoz tartozott (utóbbi 1900-ban: 6,87%, nem lebontva a kulturálisan jelentős különbségek alapján neológokra és ortodoxokra).

4 A kutatás állásához vö. Brandt 1996a. Az egyháztörténet-írás helyzetének aktuális áttekintéséhez lásd még Gergely 1999 — irodalmi adatokkal és a kutatásra vonatkozó megjegyzésekkel.

5 A továbbra is legátfogóbb áttekintés ehhez, egyháztörténeti szempontból Bucsay 1977 (I.), illetve magyarul rövidebb változatban Bucsay 1985. A 19. századhoz lásd különösen Góttas 1985: 489—595. A felekezetekhez: Bucsay: 1979 (II.) — a 19. századhoz különösen II./123—124. Kifejezetten a reformátusokhoz: *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. I. A Heidelbergi Káté II. A Második Helvét Hitvallás.* 1992 — történelmi áttekintésekkel.

6 Míg a reformátusok szinte kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak, az evangélikus felekezet magyarokból, németekből és szlovákokból állt. (1900-ban: 28,56% magyar, 32,62% német, 36,73 szlovák; lásd Magyar Statisztikai Közlemények. 5. (1907): Tab. 21: A jelenlevő népesség anyanyelve; Tab. 28; vö. Góttas 1985: 489—595, 503). Az egyházi arányok egy kicsit bonyolultabbak voltak; a Magyarországon (Erdély nélkül) működő Magyarhonú Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház tagjaiból 1900-ban 33,93% magyar, 20,26% német és 43,62% szlovák volt, míg az erdélyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház, mely egy közigazgatási reform eredményeként létrejött új megyefelosztásban az egykori privilegizált szász területek végleges beolvadása után is megmaradt az erdélyi szászok önálló egyházi szervezetének, csak erdélyi szászokból, azaz német anyanyelvűekből állt. Az erdélyi evangélikus németek jó 15%-át teszik ki a magyarországi evangélikusoknak. (Az erdélyi magyar evangélikusok alkották 1886-tól a magyarországi evangélikus egyház brassói egyházmegyéjének seniorátusát.) Vö. Góttas 1985: 519—520; Mikler 1906: 473.

7 A térképeket a reformátusokhoz és az evangélikusokhoz lásd Bucsay 1977—79; valamint Brandt 1996a.

8 A társadalmi szempontú egyház-definíció még mindig megfontolandó problémájához: van Dülmén 1980: 36—59, különösen 38—39. Instrukív bepillantást ad a szociológiai meghatározások problematikájába és fejlődésükről áttekintést ad Kehrer 1988.

átmeneti életben, hogyan feleljenek meg kihívásainak, kénytelenek voltak a való élet valós kihívásairól tudomást venni. Számolniuk kellett azzal, miképpen kell a problémákat megoldani, megmagyarázni, mit kell cselekedni, bármennyire is az intellektuális elithez tartoztak a szerzők, és bármennyire is kötődtek a hagyományos tanokhoz. Egy pillantást vetve az imakönyvek téziseire és sajátosságaira, valamint a példányszámaikra, néhány következtetést megengedhetünk az olvasóknak a különböző tendenciák iránti értelmezési készségével kapcsolatban, a használat nyomairól nem is beszélve.⁹

Az ebből a forrásból származó kép kiegészítésére szeretném felvillantani a protestáns elit néhány vitájának részletét, amelyek kapcsolatban álltak a „munka” fogalmával. Egyfelől a protestantizmus-tézis magyarországi formálódásában elfoglalt helyük kérdését, ahogyan ezt a '70-es évektől a protestáns sajtóban megjelent és a különböző protestáns egyetek saját publikációi alapján, másrészt az akkori állapotok kritikus vizsgálatának szempontját, a népnevelési szempontot, hogy miként dolgozik az egyszerű nép, illetve hogyan kellene dolgoznia. Harmadrészt, a munka feltételezett szocialista koncepciójával való vitát, s abban is az elidegenedés és az individualitás elvének értelmezését.

FOGALOMTÖRTÉNET ÉS A MUNKA MODERN ÉRTELMEZÉSÉNEK FELBUKKANÁSA

Conze szócikke a munka fogalomtörténetéről a történeti alapfogalmak szótárában (Conze 1974), valamint Jürgen Kockának jelen műhelyhez fűzött vitaindítója¹⁰ kiemeli, hogy a „munka”, a mai értelemben vett „célra irányuló emberi tevékenység” mint olyan átfogó terminus, amely alá a legkülönbélebb konkrét erő kifejtések, sokrétű erőfeszítés, munkálkodás besorolható, késői történeti képződmény. A kifejezés a felvilágosodás, az erősödő nemzetgazdaságtan idején keletkezett, és régebbi koncepciókat váltott fel. Újdonság volt összefoglaló karaktere — szemben a tevékenységek korábbi egymásmellettségével, hiszen a különböző tevékenységek korábban egyenjogúságra, egyforma tiszteletre nem tarthattak igényt. Új vonás továbbá az aktív cselekvésként való értelmezés a korábbi passzív — a hétköznapi nyelvben azonban még sokáig meglévő — konnotáció ellenében, ahol a szenvedés, fáradtság, kínlódás, vesződés szinonimájaként is tovább élt.

A jelenkori magyar nyelvben a német *Arbeit* és az *arbeiten* jelentéskomplexum nem közös töről származik. Az *Arbeit* szó fordítása: munka, míg az *arbeiten* ige jelentése „dolgozni, dolgozik”. Ez a szóhasználat a „munka” derivátumával, a „munkálkodni” igével szemben honosodott meg, amely ma lexikális értelmében „szorgoskodni, tevékenykedni, hatni” jelentésű.¹¹ A kifejezések eredetében egy Conze által már leírt jelentésfejlődés érhető tetten: a magyar „munka” szó egy ma közelebről nem azonosítható szláv nyelvből ered, és az ószláv egyházi nyelvből ismert *moġa* = „szenvedés” szóra

⁹ Az imakönyvek forrásértékéről szóló vita, különösen mentalitástörténeti szempontból, valamint áttekintés a műfaj református változatáról a 19. századi Magyarországon: Brandt 1999—[2000]; Brandt 2000.

¹⁰ Vö. az azóta megjelent Kocka — Offe 2000, különösen a szerkesztők bevezetőjét (9—18) és Kockának az egyes részekhez írt további bevezetőit (*Arbeit im intertemporalen Vergleich* 9—22, *Neubestimmung der Arbeit: Bedingungen und Folgen* 265—268).

¹¹ Halász 1970/II: 463.

vezethető vissza (ezt a szótövet minden szláv nyelvben megtalálhatjuk, a szorb kivételével), létezése kb. a 12. századtól bizonyítható.¹² Hasonlóképpen a „dolgozik” ige szótöve is az ószláv nyelvre vezethető vissza, „dolog” (ma: tárgy), dúlúg, amelynek jelentése valamikor tartozás, kötelezettség volt.¹³

A munka terminus a magyar lexikonokban viszonylag későn bukkan fel, a fent említett „célra irányuló tevékenység” értelemben egészen pontosan csak a századforduló táján mutatható ki. A tudomásom szerint az első társalgási lexikon, a Wigand-féle *Közhasznú Esmeretek Tára* 1831—34-ből még nem ismeri ezt a címszót.¹⁴ A mű 1850—55-ből való folytatása, az *Ujabb Kori Ismeretek Tára* viszont már szerepelteti.¹⁵ A hangsúly, ahogyan a címszó — definíció nélküli — magyarázata elkezdődik, sok mindent elárul a jelentésben rejlő „magas—alacsony” problematikáról. A legfontosabb és a felvilágosodás vívmányaként a munkából következik az igény a „polgári tiszteletre”, amely minden munkásnak az őt megillető béren túl jár. A cikk szóválasztása egyértelművé teszi azt a nehézséget, amellyel a munka általános fogalmának kezelése együtt járt. A „munka” a tőke és a szellem mellett a biztos lábakon álló gazdaság eléréséhez vezető út egyik tényezőjeként szerepel. Alapjában véve kivitelező tevékenység, a szellemi munka még nem lép a testi mellé, hanem szellemnek és tőkének egyesülnie kell a munkával, mert csak együtt tudnak hasznot hajtani. Történetileg a felvilágosodás—liberalizmus hármasa (munka — tőke — szellem) hármasság az antikvitás rabszolgamunkájától a középkor röghözkötött jobbágyain keresztül egy rendi korlátok nélküli jelenhez vezet, „mely semmi rendeket ’s külön jogosított osztályokat nem türvén, a’ munkát sem tagoló és osztályozá”.¹⁶

12 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. 1970: 976—977; Bárczi 1941: 210.

13 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. 1967: 657; ld. Bárczi 1941: 52. Kimutatók a 15. századtól, „dolgozik”: a 17. századtól — A legrégebb említés: „menyel dolgodra” (1448 Jókai-Kódex; majd 1528 Székelyudvarhelyi Kódex: dolgom) erre a jelentésre utalnak: tedd a kötelességed, térj vissza a munkádhoz. Törökön a „dolgos”, mai nyelven „szorgalmas” (első említés 1470-ben, Sermones Dominicales, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. 657. alapján). Igeként is előfordul a 16. századtól: „dolgozik” (1560 Györgyösi szótártörredék, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. 657. alapján).

A „robot/robotmunka” kifejezés, amelyben a „munka” tő nem, vagy csak fakultatív módon fordul elő, valószínűleg osztrák vagy bajor hatás nyomán került a nyelvbe, ott jelentése: a közösségnek tartozó munka, visszavezethető az óegyházi szláv „rabota” szóra, amely rabszolgaságot, teljes rabságot jelent. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. 1976: 428. Első említés 1627 (Mny.), 1650 (uo.). Ld. Bárczi 1941: 260. Nem címszóként In: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. II. 1891)

14 *Közhasznú Esmeretek Tára*. I—VI. 1831—1834, és újabb kiadásai.

15 „A’ munka becse ’s méltósága, köszönet korunk előhaladásának, felvilágosodásának ’a nemünk rendeltetése iránt tisztuló ’s helyesebb felfogásnak, mindinkább elismertetik, ’s kétségen kívül emelkedik. Nem szükséges többé ahhoz törvény rendelete, nem alkotmányos meghatározás, hogy a’ népek azon öntudatra vergődjenek, minként mindennemű munkás, nemcsak fáradságának méltó jutalmára de polgári jelentőségére és tiszteletére is érdemes. A’ munka fontossága és méltósága tehát kérdésen felül áll, de annak a’ birtokhoz (tőke) és a’ szellemi képességhez viszonya, arányulása nincs eléggé tisztán kifejtve, és eziránti közmeggyőződés még határozottan nem alakult, még a legmíveltebb ’s polgárisultabb államokban sem.” *Ujabb Kori Ismeretek Tára*. V. 1853: Kazinczy: Pauperismus. E mű folytatásában — *Jelenkor. Politikai és társas élet encyklopaediája. Különös tekintettel a hitlapok olvasóira*. (Az *Ujabb Kori Ismeretek Tárának* folytatása) 1858 —, mivel folytatásként és aktuális kiegészítőként tervezték, a címszó nem bukkan fel újra.

16 *Ujabb Kori Ismeretek Tára*. V. 1853: 440.

Az 1862-ből származó *Ismerettár*-ban, avagy alcíme szerint *'társalgási lexikon'*-ban a munka hasonlóan csupán a mezőgazdasági munkára és a dolgok készítésére korlátozódik.¹⁷ Az *Egyetemes Magyar Enciklopédia* (1873) ezt az értelmet meghatározásként használja: „Munka alatt értjük az embernek javak előállítására irányzott tevékenységét.”¹⁸ Mindazonáltal termelési tényezőkként már nem munka, tőke és szellem kerül felsorolásra, hanem munka, tőke és föld (birtok/termőföld). A szellemi és fizikai munkát egy és ugyanazon tevékenység formáinak fogja fel. Ez a meghatározás az 1880-as években is fennmarad, majd a Révai- és Pallas-lexikonokban fizikális meghatározással kiegészülve megjelenik a munka „mint közgazdasági fogalom” — „tudatos emberi tevékenység”.¹⁹ Ezen felül kultúrtörténeti és egyetemes emberi perspektívába állítja a munkát: „Csakis számos nemzedék folytonos és haladó munkája emelheti az embert a művelődés magasabb fokára.”²⁰

A „MUNKA” KIFEJEZÉSE A REFORMÁTUS IMAKÖNYVEKBEN

Az imakönyvek interpretálhatóságára, a mindennapok világa és a speciálisan hagyományozott teológiai norma közötti köztes helyzetükre már korábban kitértem röviden. A szövegekről még azt kell megjegyezni, hogy a dualizmus alatt forgalomban levő, de az újonnan kiadott református imakönyvek között között is, számos régebbi mű volt.²¹ A legfontosabb és egyúttal legelterjedtebb, legnagyobb példányszámú — az I. világháborúig majdnem száz kiadást megélt — Szikszay *Keresztyéni tanítások* című műve, a késő 18. század puritán tradícióját képviseli. Ez az a könyv, amely a Debrecen környéki paraszti imakörökön túllépve, amelyekben a 19. századig a magyar puritanizmus műveit olvasták és ezek újrakiadásait kezdeményezték, népkönyv-

17 *Ismerettár*. VII. 1862: Munka: 488—492.

18 *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. 1873: 227.

19 *A Pallas Nagy Lexikona*. XII. 1896: 841—842; *Révai Nagy Lexikona*. XIV. 1916: 90—91.

20 *A Pallas Nagy Lexikona*. XII. 1896: 841.

21 A hívők használatára (tehát nem a hivatali kollégák és nem a szószék számára, de nem is különleges alkalmakra: csata, temetés, stb.) írt művek közül az alábbiakat vizsgáltuk. Az összeállítás és az értékelés a Ráday Gyűjtemény és a Országos Széchényi Könyvtár állománya alapján készült. A kutatás jelenlegi állása alapján nem zárható ki, hogy ez a kép még kiegészülhet, ellenben nem valószínű, hogy ez téziseink jelentős megváltoztatásával járna együtt (Lásd Brandt 1999—[2000]).

Szikszay György: Po[z]sony 1786. — ua. 97. kiadás Debrecen é.n. [1918]. (a továbbiakban idézve ua. alapján, Pest 1868.)

Szenci Fördös Lajos — Szívós Mihály: Kecskemét 1846. — 3. kiadás Pest 1867; 4. Budapest 1897.

Fördös Lajos: Kecskemét 1852. — 7. kiadás. Budapest 1894; 15. kiadás uo. 1909.

Révész Imre: Debreczen 1851; 13. kiadás Debreczen 1916.

Révész Imre: Debreczen 1859; 9. kiadás uo. é.n. [1907].

Szász Károly: Pest 1855; 8. kiadás Budapest 1908.

Dobos János: Pest 1855; 5. kiadás Budapest 1890.

Medgyes Lajos: Pest 1859.

Baksay Dániel: Debreczen 1863, kiadászám nélkül: Debreczen 1896; 2. jav. kiadás Budapest 1900.

Tompa Mihály: Pest 1867; 2. kiadás Pest 1869; [kiadászám nélkül] Pest 1871; 3. kiadás Budapest 1883; 7. Budapest 1911.

Csiky Lajos: Budapest 1884; 3. kiadás Budapest 1914; 14. kiadás Budapest é.n. [1900].

Csiky Lajos: Budapest 1900; 4. kiadás Budapest 1917.

ként terjedt el.²² Emellett számos más mű az évszázad közepén keletkezett, és az újabb kiadások azt mutatják, hogy a könyvek megtalálták az utat címzettjeikhez. A század végéig ezek mellett újabb imakönyvek is készülnek. A műveket két nagy csoportba sorolhatjuk, kevésbé teológiai kritériumok alapján, mint inkább alaphangjuk, alaphangulatuk és hangsúlyhelyezésük szerint. A konzervatív-ortodoxok, Szikszayt követve az emberi élet tranzitivitását, az élet nehézségeit és mélységeit a bűnös ember megérdemelt büntetéseként értékelik, amelyekhez alkalmazkodni kell, és amelyeket hálással el kell fogadni. Másfelől liberálisnak nevezhetők, amelyek — részben a racionalizmus és a szentimentalizmus egyértelmű utóhangjaiként — az emberi boldogságot a teremtés értelmeként fogják fel, ami a kereszténység dogmatikus alap gondolatait semmi esetre sem tagadja, a súlypontot azonban a földi élet szépségére és a boldogság lehetőségeire helyezi, sőt, részben az emberi és polgári jogok megvalósítását is a teremtés tervének részeként fogja fel.

Hogyan beszélnek ezek a művek a munkáról: hogyan dolgozzon az ember, mi a munka eredménye? Milyen kapcsolatban áll a munka a társadalmi renddel?

A fontos jellemzőket Szikszay adja meg.

I. A szó jelentését vizsgálva feltűnik, hogy nincs általános „munka”-fogalom.²³ A munka kötelességét, a kenyér megkeresését nem feltétlenül csak a munkával fejezik ki. Amikor elmagyarázzák, hogy bizonyos embereknek hogy kell élniük, akkor a foglalkozás-specifikus, rangspecifikus „kötelességeket” írják le, amelyeket mindenkinek teljesíteni kell, és amelyek Szikszaynál a keresztény emberek Isten előtti egyenlőségét figyelembe véve sem jelentenek mindenki esetében munkát. Hogy mit kell csinálnia az egyes embernek, az függ a sorsától, a rendtől, amelyhez tartozik, és — ritkább megnevezéssel — a hivatásától. Mindez az életben mindenkinek elrendeltetett, Isten által meghatározott, és tulajdonképpen megváltoztathatatlanak írják le.²⁴ Az egyes embernek e keretben kell önmagát és boldogságát megtalálnia.

Az elrendelt sors függvénye, hogy az egyénnek mit kell tennie, melyek a földi kötelességei. A földművesnek és a kézművesnek dolgoznia kell — rájuk vonatkoztatva használják a „munka”, „munkálkodás” kifejezéseket, amit tenniük kell, az megfelel a mi elképzeléseinknek a munkáról. Még a szolgáról szólva sem beszélnek „munkáról”, hanem szolgálásról. Az ő kötelessége, hogy „kész szívvel, vidámsággal és jó kedvből szolgáljon”.²⁵ Ezzel szemben a gazda, a munkaadó feladata az, hogy az olyan keresztény erények tekintetében, mint becsületesség és jó magaviselet, jó példával járjon elől; munkáról itt nem esik szó.²⁶ A nemes esete a legjobb példa arra, hogyan társul a keresztény egyenlőség mellé — puritán dörgelelemmel fűszerezve — a rangnak megfele-

22 A magyar református puritanizmus más műveit — főleg Kereszturi Pál, Szokolai István, Diószegi Kis István műveit — a 19. század első felében már csak szórványosan adták ki újra, második felében pedig már egyáltalán nem (lásd még: Csohány 1973: 96; Szigeti 1970: 205—213).

23 Vagy időspecifikusan: munkálkodás

24 pl. Szikszay 1868: II/21. 1. 429. („A földművelő.../Tanítás”): „Állapotjának alávalóságán ne tünődjen és ne nyughattatlankodjon, hanem sorsával megelégedjen, és hivatalában vidám szívvvel és szorgalmasan munkálkodjon: meggondolván hogy ő olyan állapotban és hivatalban van, a melynek Isten előtt való kedvesége legnyilvánvalóbb [...] és melynek folytatása által az emberi társaságnak nagy hasznára lehet.”

25 Szikszay 1868: II/13. 5. 378. („A szolgának...”)

26 Szikszay 1868: II/12. 6. 369—374. („A ker. gazdának...”)

ló köteltségteljesítés — itt a virtus és a jóság számít.²⁷ (Hasonló érvényes a tisztsgéviselőkre, hivatalnokokra és egyéb tiszteletben álló személyekre.)

II. A Bibliából való kiindulás alapján a munka Szikszaynál és a konzervatívoknál egyértelműen átok. Fáradságos és izzadsággal végzendő, ezért jelent, legalábbis a földműves számára, vesződséget,²⁸ amibe az embernek bele kell nyugodnia. A munkának azonban pozitív oldalai is vannak: lehetővé teszi, hogy tisztességesen keresse meg az ember a kenyerét, és visszatart a büntől.

Éppen Szikszaynál azonban a munkának — itt most a mai, modern értelemben tekintve a fogalmat — nincs is olyan központi szerepe az emberi életben.²⁹ Összehasonlíthatatlanul fontosabb a lelki üdvösség, Isten akaratának teljesítése. Már Szikszay első mondata is erről tanúskodik az előszóban: „Két kiváltképen való nemes céljai vannak a mi életünknek; az egyik, hogy az Isten dicsősíttessék a mi általunk; a másik, hogy a mi embertársainknak használjunk...”³⁰ Az embernek többet kell törődnie az örök dolgokkal, mint a földiekkel, és ehhez Isten segítségét kell kérnie. Fontos az, amit az ember tesz, de a bűn már a gondolatnál és a helytelen akaratnál kezdődik a kötelességszerű cselekvésben — ezért a szöveg nagy része, a tanítások és az imádságok egyaránt — a helyes hozzáállással, a helyes gondolkodással foglalkozik. Az erre való törekvést a „munka” terminusával is megnevezik: „Ne engedd, hogy azt [az életemet — J. B.] a világi hiábavalóságok körül egészen eltöltsem: hanem e legyen mindenkor az én főcélom, [...] hogy az életben a te dicsőségedre lehessenek, az élet után pedig mennyországba mehessenek. Tartóztass engemet az olyan világi szorgalmatosságtól, mely miatt a te szolgálatodnak, és az én idvességemnek nagy munkáját félre vetném vagy nagy fogyatkozással folytatom.”³¹

III. A munka sikeréhez Isten áldásáért kell imádkozni.³² Ennek eredménye azonban kérdéses, sőt, Szikszaynál már az az elvárás is bűnnek számít, hogy a szorgalmas munka eredményre vezet. „Midőn pedig szorgalmatos munkálkodása után megadja a föld hasznos termését, ne tulajdonítsa azt sem érdemének, sem munkás szorgalmatosságának, hanem egyedül az Isten jóvoltának és kegyelméből való áldásnak”.³³ Éppígy a kézműves nem számíthatja be előrehaladását és keresetét saját szorgalmának és igyekezetének, és ne is várja el azokat ettől, hanem csakis Istentől.³⁴ Ehelyett a munkára vonatkoztatva is a mértéktartás, a semmiből se túl sok etikáját tanítják: a munka nem a legelső. A munka, egy bizonyos foglalkozás vagy életkör immanens normáinak megfelelően, követelmény; együttjár vele egy bizonyos életmód, egy tradicionálisan meghatározott életszínvonal. Nem a „többre” való törekvés, hanem az Isten által kiutalttal való megelégedés a keresztény erény. Bizonyos mértékben jólétért is lehet imádkozni, de csak mértékletesen, mert a gazdagság könnyen bűnhöz vezet. A szegénység ugyanakkor nem feltétlenül büntetés. Az imakönyvek olvasójának végső célja a túlvilági üdvösség legyen.

27 Szikszay 1868: II/18. 6. 411. („A nemes embernek...”) Virtus és jóság: uo. 4. pont

28 Szikszay 1868: II/21. 433. („Földművelő ember imádsága”)

29 Ez egyezik Jürgen Kockának Pannenberg megállapításaira tett utalásával, melyet a munka helyzetének bibliai értelmezésénél tett.

30 Szikszay 1868: Előjáró beszéd.

31 Szikszay 1868: I/12. 100. („... hogy Isten szakassza el őt a világtól”)

32 Szikszay 1868: I/7. 74. („... melyben [...] kér ideigvaló jókat is, de főképpen lelkieket és örökkévalókat”)

33 Szikszay 1868: II/21. 3. 430. („A földművelő embernek...”)

34 Szikszay 1868: II/20. 6. 424. („A mesterembernek...”)

Az egyes társadalmi pozíciókhoz kapcsolódó kötelességek különbözőségét, amelyeket Szikszay leír, a keresztény emberek Isten előtti egyenlősége boltozza be. Az egyes élethelyzetek hosszú sorában, amelyek részére tanításokat és imádságokat ír le, bizonyos szociális előnyöket és hátrányokat is taglal,³⁵ de ezekkel szemben ott állnak és mindenkire külön vonatkoznak a hit normái és mindenkivel szembeni általános érvényű követelményei. Az egyén helye nem földi képességeitől vagy érdemeitől függ, hanem elrendelés, amelybe bele kell nyugodni — még ha a szöveg azt sugallja is, hogy az alacsonyabb rangúak esetében ez komoly indoklásra szorul.³⁶ A szöveg kifejezetten fellép az ellen a felfogás ellen, hogy bizonyos foglalkozások erkölcsileg kétségesek — mint például az orvosé vagy a kereskedőé. Sem egyik, sem másik nem szegi meg feltétlenül Isten parancsolatát. Sokkal inkább — hasznosságukkal — megindokolja e két foglalkozás szükségességét az emberi „társaság” számára.³⁷ Még ahol az egyén látszólag saját hajlamait követi, ott is Isten hatása mutatkozik meg: az egyének választásától függően létező számos mesterség is az Ő előrelátásának újabb bizonyítéka.³⁸ Isteni döntés és általános haszon találkozik itt össze motiválóan.³⁹ Elvetésre kerülnek viszont bizonyos haszontalannak ítélt „csalárd mesterségek”, „a melyek által úgy keresi valaki a maga élelmét, hogy azzal az emberi társaságnak semmi hasznára nincsen, minéműek a komédiások, szemfényvesztő játékosok, kötelen járók sat.”⁴⁰

Szinte minden imakönyvön végigvonul a munkának ez a szűk értelmezése: az alacsony, testi munkára való vonatkoztatása, valaminek a csinálására és előállítására, kézzel és az arc verejtékével. Eszerint a munka kenyérkereset mindazok számára, akik Istennek hálával tartoznak, hogy ők és hozzátartozóik legalább így megkereshetik a megélhetésükre valót. A kemény munka visszatart a büntől, de ritkán és sosem szükségyszerűen vezet a napi betevő falathoz. Ebbe az értelmezésbe tartozik még a rangfüggő kötelességteljesítés koncepciója is, amelyet Isten megkövetel a jó keresztény egyéb kötelességei mellett. A konzervatív irányzatban különösen tisztán látható mindez.

A munka, munkálkodás szó Révész Bálintnál is csak a kézművesekre és a földművesekre vonatkoztatva bukkan fel — a juhásznál, a kereskedőnél, a cselédnél nem: „Én szolgálai állapotra hívtam, ebben kell forgolódnom” — mondhatja a cseléddel.⁴¹ A juhász sem dolgozik, életét speciális állapotként írja le: távol az emberi társadalomtól, az időjárás nehézségeinek, a természet ritmusának kitéve.⁴² Dobos általánosítva beszél arról, hogy minden napnak meg van „a maga terhe és szorgalmatossága”.⁴³

35 Szikszay a hatalmi pozíciókat és a foglalkozásokat az imádkozó ember különböző „állapotaiként” tárgyalja, mely keveredik családi állapot és életkor alapjáni pozíciókkal, többé-kevésbé hierarchikus rendben fentről lefelé elrendezve (Részletesebben ld. Brandt 1999—2000).

36 Ld. főleg Szikszay 1868: II/13.: „A szolgálának...”, ezzel szemben Szikszay 1868: II/18. („A nemes embernek...”), 409—411.

37 Szikszay 1868: II/19. 415—416. („A kereskedőnek...”); ld. II/16. („Az orvos doktornak és borbélynak...”)

38 Szikszay 1868: II/20. 422. („A mesterembernek...”)

39 Ld. főleg: Szikszay 1868: II/21. 429. („A földművelőnek...”)

40 Szikszay 1868: II/20. 422—423. („A mesterembernek...”)

41 Révész 1907: 229.

42 Révész 1907: 220—223. („Pásztor-ember”)

43 Dobos 1890: 19. („Reggeli ima”)

Változás leginkább a munkára vonatkoztatott mértéktartás etikájában figyelhető meg, amely a későbbi rövidebb művekben az isteni döntések és az elrendeltek minden nehézségük ellenére való elfogadásának hangsúlyosságával szemben háttérbe szorul. Az idő rövidségére és a munka sokaságára,⁴⁴ csakúgy a kézműves munkája és Jézus helyzete mint egy ács fia között tett hasonlatok újak.⁴⁵ A hasonlatot követi a kereszt-halállal elvégzett „megváltás munkája”, amelyben a halálveríték a földműves munka közbeni verítékezését idézi fel.⁴⁶

Az Isten által mindenkinek elrendelt, általános és speciális munkáról általános filozófiát csak a konzervatív irány egy aránylag fiatal művében találunk: Csiky *Hit, remény, szeretet* című könyvében — amely Szikszayé után a legtöbb kiadást érte el a legrövidebb idő alatt. Csiky bevallotta egy német pietista mű alapján dolgozott,⁴⁷ és a figyelmesebb vizsgálat során általános munkafogalmáról kiderül, hogy azt a „konkrét feladat, kötelesség” jelentés fedi le.⁴⁸

Szikszayhoz hasonlóan, az erőfeszítés és a teljesítmény az ortodox irányzat szerzőinél is pozíciófüggő kötelesség, az életben való elhelyezkedés azonban eleve elrendelt. Feltűnő, hogy egyik irányzatnál sem „modernizálták” az évszázad folyamán az imakönyvek által tárgyalt társadalmi pozíciók skáláját, azaz nem egészítették ki új csoportmegjelölésekkel. Épp ellenkezőleg, a sávzélesség csökkenését lehet megfigyelni, fokozatos korlátozódást az alsóbb rétegekre, különösen a nehéz élethelyzetekre, mintha ezek külön magyarázatot igényelnének.⁴⁹ Az elrendelt sorsot egyszerűen vagy Isten akaratával magyarázzák, mint Dobos, vagy azzal, hogy egy pozíció egymást kiegészítő tevékenységi területek sokféleségében helyezkedik el, amiben Isten bölcs előrelátása mutatkozik meg, mint pl. Révésznél,⁵⁰ s ezt minden esetben hálásan el kell fogadni és nem szabad megkérdőjelezni. Csikynél a kölcsönösség összekapcsolódik a társadalmi aspirációk elvetésével: „Ugyan mi lenne a világból, ha minden ember tudós, avagy

44 Dobos 1890: 30. („Kézművesek, földművesek számára”) Figyelembe kell venni, hogy ez az utalás nem mindenkinek, hanem csakis ennek a két csoportnak szolgál útmutatásul.

45 Dobos 1890: 39—41, itt 40. („Nehéz munkával élő emberé”)

46 Dobos 1890: 40—41.

47 Csiky 1884. Csiky egyike volt a magyar belmisszió úttörőinek. Közvetlen inspirációjául Johann Friedrich Starck *Tägliches Handbuch in guten und bösen Tagen* című műve szolgált a 18. század végéről, amely Csiky idejében 57 kiadást élt meg, és amelyet ő céljai érdekében nagymértékben átdolgozott. (További imákat Habermann *Christliche Morgen- und Abendgebete* című művéből merített, saját közlése szerint. Szikszay csak közvetetten tartozott forrásai közé.) (Csiky 1884: Előszó). Ebben a recepciófolyamatban az itt tárgyalt munkafogalom kívül különösen érdekes, hogy ezáltal a pietizmus specifikus egyházértelmezésű közvetítő irányzatának egy képviselője jelentős forrásul szolgált a pietikus behatású magyar református megújulási mozgalom egy sikeres műve számára (lásd RGG VI: 336).

48 Ld. főleg Csiky 1914: 259—265. („Az emberi hivatásról”). Az egyes foglalkozás-csoportok tárgyalása során a „dolgozik”, illetve „munka” szavakat használja a kézművesnél és a földművesnél, a napszámossal és a szolgánál viszont nem. Az utóbbiak tevékenységét Csiky messzemenőig a „szolgál” és „szolgálat” szavakkal írja le (kivételesen: 285, „mindennapi munka”/napszám), a napszám feladata „kötelességet” tenni urának”.

49 Dobosnál, de Fördösnél is, utóbbi művét összességében a liberális irányzathoz tartozónak tekinthetjük, amely a szélesebb néprétegek felé irányul — pl. már csak szolgák vannak, urak nincsenek. Az élethelyzetekről Szikszay spektruma a legrészletesebb. Messzemenőig megmaradnak a családi élet pozíciói. A fejlődésről és az egyes skálákról részletesebben lásd Brandt 1999—[2000] és 2000.

50 Révész 1859: 265.

gazdag, avagy szegény lenne?! [...] A gazdag kenyeret ad a szegénynek; a szegény meg keze munkájával segíti ezért a gazdagot.”⁵¹ A végső érv a legkülönbözőbb élethelyzetek esetében is továbbra is a bennük való helytállással kiérdemelhető lelki üdvösség.⁵²

A liberális irányzat szerzői kizorítják az érvelésből a munka összekapcsolását annak eredményével. Fördös kézművese pl. imádkozik némi sikerért, de nem gondolkodik el azon, hogyan érhetné el azt — saját erejéből, vagy Isten áldása által.⁵³ Tompánál a kert méhei szolgálnak példaként a szakadatlan, szorgos munkára, amelynek eredménye ugyanakkor, ellentétben az Istennek tetsző fáradozással, nem érdekes, nem emiatt kell dolgozni.⁵⁴ Ez a megközelítés részben a művek megváltozott célcsoportjával van összefüggésben. Az időjárás miatt elpusztult termés, az eső előre nem látható mennyisége stb. miatt, a szorgos munka eredményének elmaradása a konzervatívoknál viszonylag nagy helyet foglal el, ugyanakkor a hölgyek, s a tanult rétegek számára készült számos liberális műben az agrárvilággal együtt ezek is eltűntek az érvelésből. A szerzők némelyike ehelyett a szegénységet és a vele való helyes bánásmódot taglalja, és kihangsúlyozzák a felesleg legalábbis egy részének szétosztási kötelezettségét. A gazdasági kockázat, a gazdagok elszegényedése nem Isten büntetéseként jelenik meg, hanem a sors általános forgandósága alapján lehetőségként, amely az embert — már csak józan belátásból, a kölcsönösség gondolatából kiindulva is — keresztény felebaráti szeretetre kellene, hogy sarkallja.

Kivételesnek tekinthető Baksay Dániel műve, amely mint egy lexikon, fejezetenként címszavakba van rendezve, és a *Munkásságot*, munkát (ill. a tevékenységet) az első címszavak között tárgyalja.⁵⁵ Jelentős hangsúlyeltolódásokat figyelhetünk meg, az érvelés elválik a bibliai vonatkozásoktól és áthelyeződik az egészséges emberi értelem számára felfogható belátásokra. Aki nem dolgozik, ne is egyék, ez az első — bibliaiként feltüntetett — alapelv.⁵⁶ Minden halandó dolgozzon, mert a szorgalom és a fáradozás jutalma az elégedettség.⁵⁷ A munka jelentős eleme az ember életének, mert általa megfordítható a sors, a szerencsétlen állapot megváltoztatható, jobbá tehető.⁵⁸ Végül azt is kiemeli, hogy aki dolgozik, az ezzel egy időben nem követhet el bűnt.⁵⁹ Az első érv azonban a munka szükségessége, előnyös volta és célszerűsége, a tevékenység kölcsönös hasznossága a munkamegosztáson alapuló társadalmon belül. „Hatalmas teremtője sorsának az ember. Ő ész és ipar által képes medréből kiszorítani a tengert, kimozdítani nyugvó ágyaikból a hegyeket; mint valami földi istennek [sic!], enged munkálkodó keze hatalmának minden. — Dolgozz hát halandó! ne bánd, ha hull orczádról, fásasztó munkában verejtéked: mert előhaladással jutalmaztat az téged.”⁶⁰ „Ipar, ernyedetlen, kitartó ipar és munkásság, gazdálkodásunkban, szeretett Olvasók!

51 Csiky 1884: 264—265.

52 Csiky 1884: 265.

53 Fördös 1905: 213—215, 214. („Iparos imádsága”); vö., 119—121, főleg 120—121. („Meglelt idejű imádsága”)

54 Tompa 1869: 109—120. („A kertben”)

55 Baksay 1900: 51—57. („Munkásság”) (A fordításához ld. Halász 1970: II. 465.)

56 Baksay 1900: 51.

57 Baksay 1900: 51, vö. 52. a paraszt/földműves példájával.

58 Baksay 1900: 53.

59 Baksay 1900: 53—54.

60 Baksay 1900: 53.

csak így fog felvirágozni hajlékainkban a jólét és meglegedés s hazánkknak égi kegyvel elhalmozott térein a nemzeti nagyság és dicsőség!”⁶¹ (Ez a bekezdés ugyanakkor kivéltelt képez; újabb kiadások nem is követték.)

A liberális irányzat szerzőinél, mint már megjegyeztük, szintén szűkül a tárgyalt élethelyzetek és szociális pozíciók skálája. Különösen Baksaynál feltűnő, hogy az érvelésben az egyes foglalkozások kölcsönös hasznosságát és reciprocitását hangsúlyozza, amit ugyanakkor, bár más magyarázatokkal szemben kevésbé hosszan taglalva, de már Szikszaynál is megtalálhattunk. Baksaynál találjuk meg az ez e csoportban lévő hivatások legkimerítőbb tárgyalását. Éppen ott, ahol a polgári egyenlőség a teremtés tervének immanens részeként jelenik meg, sajnos nem térnek ki a munka vagy a hivatás-specifikus kötelességteljesítés problémájára.⁶² Más művekben éppen ezek az idevágó, a speciális esetekre történő kitételek hiányoznak, valószínűleg azért, mert a címzettek a tanult rétegek férjük helyzetéhez kötött hölgyei voltak.

Az imakönyvek munkáról alkotott megfogalmazásai egyrészt a szűk, fizikai és egyúttal alacsony tevékenységre vonatkozó munkafogalom megmaradását mutatják, s továbbra is a keresztény-református munkaértelmezést követik. A munka weberi megközelítése, amelyben az „ő” puritán emberei által végbevitt értelmezés által a munka, munkálkodás, gazdagság és siker a folytonos evilági-askzétikus erőfeszítés eredményeként jelenik meg; vagy a kiválasztottság jele, hogy a kálvini tanítás bizonytalanságán túl magunk számára megtaláljuk a bizonyosságot — mindez Magyarországon nem jutott érvényre.⁶³ Az egyedül isteni áldásnak köszönhető, „fáradtság nélkül” elért személyes jólét felőli bizonyosság, amelyet a bevezetőben idézett felirat fejez ki, szintén

61 Baksay 1900: 475—484, 484. („Szántóvető”)

62 Medgyes 1855: főleg 45—47. („Az ember boldogságra teremtett”), 52—54. („A társas életre vonatkozólag”), 64—65. („rendeltetésük nemes volta”)

63 Az utalás Weber *Protestáns etikájának* egy részére nem jelenti tézisének összefoglalását vagy interpretációját. Az adott kontextusban csupán az érdekel bennünket, hogy a magyar református felekezetenél, elsősorban a vizsgált források corpusában a munkának milyen felfogását, milyen szociális kontextusát és eredményét rekonstruálhatjuk. Az újabb kutatások kimutatták Weber *Protestáns etika* című művének kontextus-kötöttségét, érvelési pozícióját az egykorú vitákban, de teológiai forrásai különlegességét, mint ahogy teológiatörténeti informátorai sajátosságát is (vö. Weber 1982; utóbbihoz főleg Graf 1993). A protestáns teológia történetén belül többek között Weber teológiai adatközlőinek relevanciáját problematizálják, elsősorban Baxter helyét. Az evilági askzézisnek és tevékenységnek dogmatikai motívációiból, azaz a predesztináció gondolatából történő levezetése és az ebből eredő, az üdvözülés bizonytalansága miatti hajtóerő egyes kutatók szerint teológiatörténetileg tarthatatlan, a jólét által a kiválasztottságra való visszakövetkeztetés tényleges elterjedését szkeptikus szemlélik; mások éppen a puritán érvelések kontextus-kötöttségére utalnak (vö. pl. MacKinnon 1993: 211—244; ezzel szemben Zaret 1993: 245—272). Mindenesetre a tömegforrások alapján mindenképpen lehet bizonyítékokat találni egy meggyőződés széleskörű elterjedésére, ha nem is a predesztináció eredményéről, de az isteni gondviselés (providence) hatásáról az egyéni esetben, dicsérő és büntető szándékkal (von Greyerz 1993: 273—282). Továbbá olyan irányzatokat, amelyek hasonlítanak a Weber által elsősorban a puritán protestantizmusra jellemzőnek tartott evilági askzézisre, a Tridentium utáni katolicizmusban is megfigyelhetünk (vö. Benedict 1993: 305—326). Legutóbbi megfigyelés korántsem új keletű. Magyarázatához komplex társadalomtörténeti feltételekre utalhatunk, amelyek a 17. század általános válsága hatására az életvezetés ilyen elveit életrehívta és támogatta. A szűkebb angol kontextusban Baxter és környezetének tanításai csak akkor jelentettek az angol puritanizmuson belül specifikus fejlődési fokozatot, miután a „Revolution of the Saints” a belé vetett vallási—spirituális reményeket nem váltotta be, és az irányzat követői a gazdaság tevékenységi területére látták magukat visszaszorítva. (Így főleg Lehmann 1980:

nem található meg körükben.⁶⁴ (Benyomásaim alapján a lelki üdvösség, és nem a személyes kiválasztottság az a szempont, amely körül az imakönyvek megfontolásai köröznnek. A kiválasztottság gondolata a magyar—református kontextusban inkább úgy tűnik, hogy a nemzeti meghatározottság szintjére transzponálódik — amit a millenniumi prédikációk elemzése is nyilvánvalóvá tesz.)⁶⁵

Az, hogy ez a fordulat nem megy végbe, vagyis hogy a reformátusok a II. Helvét Hitvallás kijelentéseinél maradnak, amely ennél a pontnál szigorúan a kevesek kiválasztottsága mellett érvel, ugyanakkor mindenkit reménykedésre utasít⁶⁶ — tulajdonképpen csak konzekvens és tiszta református tanítás. Az, hogy a jelentésváltozás nem megy végbe — habár a puritán gondolatvilágot importálják⁶⁷ —, minden bizonnyal összefügg a magyar puritánok összetételével, akik nem a kézművesek köréből származtak, hanem kiemelkedő képviselőik elsősorban nemesi értelmiségiek és katonák voltak.⁶⁸ Molnár Attila vizsgálata szerint a súlypont az ajánlott életvitelben ezáltal az intenzív jámborságra, imádságra, lelkiismeret-vizsgálatra helyeződött a munkában megtalálható evilági aszkézissel szemben. A puritánok ugyanakkor vitathatatlan jelentőségük ellenére a magyar kálvinizmus egyházszervezetének fejlődése, valamint annak teológiája és jámborsági formái szempontjából csak kis csoportot képeztek az egész hitvalláson belül, amelynek maradandó hatásai mélyebb vizsgálatra szorulnak (Balogh 1999: 47—56). Ráadásul a reformátusok a 19. században is elsősorban a mezőgazdasággal álltak kapcsolatban, és a földművelés tapasztalati világa minden bizonnyal hatással volt a munka és eredménye közti összefüggés értelmezésére, még akkor is, amikor a szerzők a mezőgazdaságon kívüli munkáról beszélnek. Ez természetes, hiszen a szövegek azokról a normákról és viszontagságokról adnak hírt, amelyeket az élet számukra jelent. Hogy hogyan dolgoztak valójában, hogyan értelmezték az egy-

---

főleg az *Aus Not und Angst zur Leistung* c. fejezet 144—151.) A reformáció után az európai keresztény egyházak fejlődésében lévő strukturális párhuzamokat, egészen tanításaik egyes aspektusáig, a „felekezeti tézis” helyezi nagyobb összefüggésbe (vö. az összefoglalókat a kutatás jelenlegi állásáról: Hasi 1989; Schmidt 1992 — további irodalmakkal. A felekezeti kritikus szemlélete mint „paradigma”: Schorn-Schütte 1999.) Az itt csak vázlatosan ismertetett ellenvetések fényében a weberi érvelés egyes vonalai problematikusak; a mű heurisztikus ösztönzése azonban megmarad, ahogy éppígy a konkrét munkaetikákra vonatkozó kérdés is az egyes felekezetekben specifikus történelmi körülmények között, akárcsak az esetleg belőlük eredő következmények a kapitalizmus világával való érintkezésükre.

64 A „munka” és a „fáradtság” szinonimitásával kapcsolatban bibliai-keresztény összefüggésben Conze írása mellett a Bibliára vonatkozó konkordanciákra is utalnunk kell (Pl.: *Taschenkonkordanz zur Lutherbibel* 1984: 44. — „Arbeit/s.a. Mühsal/”, „arbeiten/s.a. mühen/” [„munka/lásd még fáradtság/”, „dolgozni/lásd még fáradozni/”])

65 Vö. Brandt 1999. A vallásos kiválasztottsági elképzelések politikai térbe való transzponálásáról lásd Hutchinson — Lehmann 1994.

66 Vö. főleg X. pont, „Die göttliche Vorherbestimmung und die Erwählung der Heiligen”. (Vö. *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai* (6. megj.), ill. *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirchen*. 1903; vagy Bullinger 1938.

67 A magyar puritánokról általában vö. Bucsay 1977/I. Egy újabb eszmetörténeti tanulmány, amelyik ugyanakkor történelmi részében régebbi irodalomra nyúl vissza: Molnár 1994. A magyar puritanizmus történetéhez ld. főleg Makkai 1952; Révész 1948; Trócsányi 1944; Zoványi 1911, valamint egyháztörténeti áttekintések, főleg Zsilinszky 1907 és Pokoly 1905/IV.

68 Ehhez Molnár 1994: főleg 92—128 és 139—148.

ház tagjai a „munkát”, az ezáltal nincs lefedve. A hivatástól, tulajdontól, egy közösség rendi jogállásától, területi elhelyezkedésétől, természetes feltételektől stb. függően nagy különbségek mutatkozhattak. Úgy vélem azonban, hogy legalábbis párhuzamokat állíthatunk fel Szikszay mértéktartási etikájáról a munkában és a néprajzkutatók által kimutatott paraszti elképzelésekről a munka mértékét illetően, a mennyiségekről és arányokról, amelyeket a tapasztalat és egy közösség hagyományozott normái definiáltak (Fél — Hofer 1997: főleg IV. „Munka” 144—158; uő. 1972).

MUNKA A PROTESTÁNS ÉRTELMISÉGI DISKURZUSBAN

A munka fent vázolt koncepciójával párhuzamosan az imakönyvek „hosszú időtartamú” vizsgálata során találhatunk időnként olyan gondolatokat és vitákat, amelyekben református értelmiségiek nyilatkoznak a munkáról, s elsősorban arról, hogyan dolgozik a nép, és hogyan kellene dolgoznia.

A protestantizmus-tézis magyarországi megfogalmazódásában a munka nem játszik különösebb szerepet. Egy a protestantizmus kulturális érdemeivel kapcsolatos tézisről van szó, amely végül a fejlődés motorjának és közvetítőjének szerepébe torkollott. A '70-es években még a kultúr-protestantizmus köreiben is inkább csak visszafogottan beszéltek a protestantizmus és fejlődés közötti immanens összefüggés tézisé-ről, illetve ezt csak a szellemi területre vonatkoztatták.⁶⁹ Később azonban felbukkant a protestáns országok haladásáról szóló tézis is. A '90-es években végül ez az érvelési komplexum a protestantizmus nemzeti szerepéről és érdemeiről a nemzetnek az emberiség fejlődésében való részvételében mind teológusok, mind világiak nyilatkozataiban teljes kifejtésre került.⁷⁰

Központi érve ezeknek a vallásos—dogmatikus magon túlnyúló elgondolásoknak, hogy a protestantizmus a tulajdonképpeni kereszténység megőrzésén túl a nemzet és a magyarság túlélését biztosította. A nyelvvel együtt a nemzetet is megőrizte, küzdelme a szellemi szabadságért összekapcsolódott a politikai szabadságért és nemzeti függetlenségért vívott küzdelemmel, és így biztosította a nemzet túlélését. Ebben az értelemben ez a tulajdonképpeni nemzeti egyház. Végezetül a protestantizmusnak egyre inkább kulturális missziót tulajdonítanak. Szerintük a nyugati civilizációt a protestantizmus közvetítette az ország számára, így jelentős kultúrahordozónak tekinthető. Ezt a jelentéskomplexumot idővel egyre jobban kiépítik. Míg a teológusok a történelmi eseményeket nyomatékosan üdvtörténetileg is értelmezik és osztályozzák, addig más értelmiségiek, a prédikáció műfaji követelményein és az istentisztelet keretein kívül, még nyomatékosabban kiemelik a kulturális misszió érvét. A Millennium idején a református főiskolákon tartott prédikációk és beszédek részletesen illusztrálják ezt a tézist. Ugyanakkor — „Árpád nyelvének”, a régi alkotmánynak, a szabadságnak a megőrzésében, mivel csak az ellenreformáció és a török elleni küzdelem vezetett a

69 Vö. főleg *A Magyarországi Protestáns Egyház Évkönyve*. 1871, 1872, 1876, vagy az egyet újságja (*Egyházi Reform*, 1. évf. 1871 — 6. évf. 1876); valamint a kortárs protestáns sajtó, főleg *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. A Protestáns Egyházról általában: Bucsay 1979 (II).

70 Szövegpéldák vö. Brandt 1999a valamint 1999b.

mostani viszonylagos stagnáláshoz — a munka alig játszik szerepet. Pont úgy, mint — az ilyen alkalmakkor sokat idézett — hazafias költészetben, ahol sok vér folyik és sokan meghalnak, de munka nem nagyon folyik.⁷¹ Van, amikor még a prédikációk is úgy akarják elmagyarázni a hazaszeretetet, hogy a munka azoknak a hozzájárulása, akik se katonai, se tudományos dicsőséget nem tudnak szerezni.⁷² „[...] a legutolsó napszám-robotmunkája is egy-egy tényező a közjólétre”, szaladt ki 50 évvel a jobbagység felszámolása után egy prédikátor száján.⁷³ Véleményem szerint a magyar protestantizmus-tézis nem helyez akkora súlyt a munka fontosságára.

Sokkal nagyobb jelentőséggel bír a munka a népnevelők, a liberális teológia és a felvilágosult népnevelés — a kilencvenes években azonban megtörő, pontosabban: kiháló — azon irányzata számára, amelynek egyik képviselője, a hódmezővásárhelyi Szeremlei Sámuel lelkész. Az ő műve a *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*, amit a Protestáns Egylet díjazott.⁷⁴ Kritikus szemmel nézi a nép munkamorálját — és minden bizonnyal az egyházához tartozókat is, hiszen mindenkiért felelősnek érzi magát.⁷⁵ A népben nincs tetterő, kedv a cselekvéshez, kitartás a munkában. Mindezt a középosztály rossz példájára, amely a nagy tömeg előtt költekezőnek és lustának mutatkozik,⁷⁶ és elsősorban a természeti adottságokra lehet visszavezetni. A téli munkaszünet miatt a kitartást és a szorgosságot nem lehet folyamatosan gyakorolni és ösztönné tenni.⁷⁷ A talaj gazdagsága lustasághoz vezet. A szántóföld, s mellette a végtelen területeken elterülő erdő és mocsár majdhogynem ingyen megadnak mindent, amire csak szükség van. Évi 5—6 hét aratás, és megvan egész évre a kenyér, „úgy hogy a folytonos munkálkodás és szorgalmatoskodás, s a szellemi erőnek kifejtése valóban feleslegessé vált”.⁷⁸ Szeremlei megoldása a „tudás” terjesztése, melynek célja az egyház tanainak és normáinak eredményesebb közvetítése, de mindenekelőtt az ország felvirágoztatása és lakóinak a munka által biztossá tett élethez való elvezetése.⁷⁹

A liberális népnevelésnek ez az irányzata azonban kb. 20 évvel később megszakad. Az egyéni életvezetés befolyásolása — vagy az erről való elmélkedés — a továbbiakban az egyházközei kontextus helyett a keresztény normák érvényesítésére koncentrál, a társadalomnak a kereszténységhez való visszavezetését tekinti célnak a belmisszió keretében, német példaképek alapján.⁸⁰ (Ami ugyanakkor ismét azt is jelenti, hogy a diakonus-munka, a belső misszió „munkásának” modellje stb. az aktívak kisebb körén belüli recepció által van jelen.)

A református értelmiségiek között is szóba kerül — ugyancsak mint mellékes probléma — a „munkáskérdés” és a „szocializmus” körüli vita. Az erről szóló viták hamar

71 Vö. főleg Kölcsey Ferenc: Himnusz; Vörösmarty Mihály: Szózat. Előbbi, elsősorban ünnepélyes zárásként, a református istentiszteletbe is bekerült, a szöveg megtalálható az énekeskönyvben is.

72 Vö. prédikációk a „hazaszeretet” témában, példák: Brandt 1999a; valamint Brandt 1996b.

73 Fejes György: A hazaszeretet, *Protestáns Pap* (17.) 1896/5. 185—192. itt 188.

74 Szeremlei 1874.

75 Szeremlei 1874: összefoglalva főleg: 84, vö. pl. 17.

76 Szeremlei 1874: 17.

77 Szeremlei 1874: 84.

78 Szeremlei 1874: 86.

79 Szeremlei 1874: 86. és tovább a végéig, főleg 86—97, 112—113.

80 Vö. Bucsay 1979 (II); Brandt 1996a.

a belmisszió koncepciójához vezetnek. A mi összefüggésünkben érdekes, hogy az elidegenített munkát nem a gyárak, a gépi munka, az elővárosok életének realitásán keresztül tárgyalják — amelyekben ráadásul a budapesti református egyház nem is igazán tudott áttekintést szerezni tagságáról, mivel azok el- majd újra visszaköltöztek. A tulajdonképpeni szegénység a református értelmiségiek vitáiban, főként egyházi emberek között, nem is a gyári munkás helyzetét jelenti, hanem egy tradicionális, iparosodás előtti, időn túli ínséget. Az elidegenített munka a 19. századi magyar irodalom egyik képében válik különösen megfoghatóvá — Madách *Az ember tragédiájának* falanszter jelenetében.⁸¹ A jelenet főszereplője Michelangelo, akinek a munkamegosztás következményeként széklábakat kell faragnia, pedig szívesen megvalósítaná az ötleteit, és már nagyon szeretne egyszer valami mást is csinálni, ám ezt megtiltják neki. Az emberi tehetségnek ez az elpazarlása — a keresztény erkölcs és környéklet nyilvánvaló kihívása mellett — a szocializmusból kiinduló fenyegetést is mutatja.⁸² (Tegyük hozzá: a szocializmus-vitát és a munkáskérdést nem szabad csupán erre redukálni. A vita gondolatisága ennél sokkal gazdagabb, főleg a kilencvenes években. De az elidegenített munka ez irányból jobban megragadható.)

Dolgozatunk utolsó hangsúlyos pontja az első világháború előtt kerül a vitába. Mivel az ország gazdasági fejlődése számos kívánnivalót hagy maga után, az iskolákban nem csak formális képzést kellene nyújtani, hanem több gazdasági ismeretet is. A *Protestáns Szemle*, a kortárs magyar protestantizmus elméleti fórumának egyik szerzője dolgozatában viszonylag széles spektrumát fejt ki a követeléseknek és a kívánatos változásoknak.⁸³ Az iskolának mindenekelőtt, ami érdekes, formális képzést kellene nyújtania, és a munka tiszteletére, a testi munka tiszteletére kellene nevelnie. Jelenleg általános az egyetértés abban, hogy a középiskolai oktatásból hiányzik „az akarat képzése, a munkára való nevelés”. Ez azt eredményezi, hogy a „legtöbb tanuló a középiskola elvégzése után nem az alapos munkát, hanem a lehetőleg kevés munkát tartja feladatának, bármely pályára lép”. Ennek fényében kifejezetten károsnak mutatkozik a fizikai munka, a kézügyesség és a gyakorlati tudások oktatásának törlése a tanításból. Pedig ez, a munkára való nevelés, „megtanítaná az ifjakat a munka megbecsülésére”. „Így nem tartaná a középiskolát végzett tanuló szégyennek a munkát, s ha viszonyai úgy alakulnak, hozzáfog a testi munkához, amely megélhetését biztosítja, sőt hasznosabb tagjává teszi a társadalomnak, mint tették volna tanulmányai. A szellemi proletárok számát ez volna képes kevésbíteni” (Barcsa 1910: 193).

81 Madách Imre: *Az ember tragédiája* (1859—60)

82 Csiky 1893: 434—457, főleg 454—455. Madách szavaival: „Nincsen itt élet, nincs egyéniség,/mely mesterén túljárna, semmi műben.” (id. 455) Minden rendezett, sehol egy kihívás, és, ami a tudományhívó 19. század számára a jelek szerint külön kiemelendő: még a tudomány is csak csalódást okoz, „unalmas gyermekiskolának” mutatkozik (Madách nyomán, uo. 455). Mi maradna, ha a világ csak falánk filizteusokból állna. „A phalanszterben nem volna helye a jótékonyságnak, a részvétnek, környékletnek, az irtalmasságnak és annyi szép erénynek; a hibátlanság és tökély, melyet az elmélet hirdetői kilátásba helyeztek, fölösse tenné magát a vallást és a hitet is. És hová lenne a költészet, a művészet, meg mind az a tudomány, mely a közönséges napi haszon kamatainak számítgatása nélkül magáért az igazságért keresi az igazságot, hová lenne ebben a prózai, fakó, a küzdelem diadalának gyönyörét nem ismerő, nagyevő, önelégült philiztertársadalomban [...]?” (uo. 455)

83 Barcsa 1910: 191—197.

Még ha nem is zárhatjuk ki, hogy itt a piac telítettsége miatt valamely szakmai réteget vagy egyáltalán az értelmiségi hivatásokat szerették volna elzárni a tolongók elől — az állami szolgálat már egy ideje expandált és nemzetközi tekintetben is jelentős hányadát használta fel az állami bevételeknek — akkor is egyértelműen komoly problémáról volt szó. Figyelemreméltó, hogy a szaklapban, ahol a cikk megjelent, nem követte vita Barcsa észrevételeit.

A munka koncepcióját tekintve tehát megkülönböztethetjük az imakönyvek diskurzusát és a protestáns értelmiségi elit vitáját. Az egyik központjában az Istennek tetsző élet és a lelki üdvösség áll. A másik a haladás és a szabadság körül sűrűsödik, a szülőföld tehetséges szülöttjeinek hasznot hozó alkalmazása körül — és ebből a szemzőből vonatkoztat a munkára. A kettő között terül el a mindennapok világa, a református egyházközösség tagjainak tapasztalati világa, ahol a munka az évszakonként váltakozó ritmusban sokszor vesződséget és fáradtságot jelentett, a mezőgazdasági munka, melyet a tradíció szabályai irányítottak, vagy a gyári munka, a napszámosmunka az építkezéseken, és főként a terjeszkedő főváros külvárosaiban. Utóbbi világa nemcsak, hogy nem került be egyik vizsgált diskurzusba sem, de a presbitérium jegyzőkönyveinek tanúsága szerint lakói sem találták meg az utat az egyházhoz, illetve annak irataiba.⁸⁴

Fordította: Bolla Eszter

FORRÁSOK

- Ráday Gyűjtemény: Jegyzőkönyve a budapesti ev. református Egyháztanácsnak, 1864—1873, 1880—1883, 1884—1888.
- Karner Károly 1931: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Debrecen 67—68. XX—XXI. tábl.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1910. Új folyam, XIX. Szerk. és kiadja a Magyar Statisztikai Hivatal, Budapest 1912.
- Magyar Statisztikai Közlemények 5. 1907: *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Budapest
- Bárczi Géza 1941: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest
- Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Kiadja a Szent István Társulat. 11. Bp. 1873.
- Halász Előd 1970: *Magyar-német szótár*. II. Budapest
- Ismeretár. (Conversatio-Lexikon.) Nélkülözhetetlen segédkönyv, mely a történelem, természet s egyéb tudományok és művészet köréből lehetőleg minél több érdekes tárgyat és egyéniséget betűsorozatos rendben megismertet*. VII. Pest, 1862.
- Jelenkor. Politikai és társas élet encyclopaediája. Különös tekintettel a hírlapok olvasóira*. (Az „Ujabb kori ismeretek tárának” folytatása), Pest 1858.
- Közhasznú Esmeretek Tára. A Conversatio-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva*. I—VI. Pest, 1831—1834. és újabb kiadásai.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I—III. 1970—1976. Budapest
- Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. II. 1891.
- A Pallas Nagy Lexikona*. XII. Budapest 1896
- Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. XIV. Budapest 1916.
- Taschenkonkordanz zur Lutherbibel*. Berlin — Altenburg 1984.
- Ujabb Kori Ismeretek Tára. Tudományok s politikai és társas élet encyclopaediája*. I—VI. Pest, 1850—1855.

- Baksay Dániel 1863: *Memyei szövétnek. Vallásos olvasó- és imakönyv.* Debreczen (kiadászám nélkül: Debreczen 1896; 2. jav. kiadás Budapest 1900)
- Bullinger, Heinrich 1938: *Das Zweite Helvetische Bekenntnis / Confession Helvetica Posterior.* Zürich
- Csiky Lajos 1884: *Hít, remény és szeretet könyve. Az élet kedvező és kedvezőtlen napjaira. Imádságok és elmékedések a magyar protestáns nép számára,* Budapest (3. kiadás uo. 1914; 14. kiadás Budapest é.n. [1900].
- Csiky Lajos 1900: *Az imádkozó nő. Imádságok és elmékedések protestáns nők számára.* Budapest (4. kiadás uo. 1917)
- Dobos János 1855: *Keresztényen imák. A Házi ajtatosság növelésére, és a protestáns keresztényen felekezetek használatára írta — Czeglédi ref. Lekész.* Pest (5. kiadás Budapest 1890)
- Fördös Lajos 1852: *Buzgóság szármái melyeken a kegyes lélek istenhez emelkedik. Imádságok reformált kereszténynek számára.* Kecskemét (7. kiadás. Budapest 1894; 15. kiadás uo. 1909)
- A Magyarországi Református egyház hitvallási iratai 1992. I. A *Heidelbergi Káté* II. A *Második Helvét Hitvallás*, 5. kiadás, Budapest
- Medgyes Lajos 1859: *Protáns nők imakönyve. Különféle alkalmak- és esetekre,* Pest
- Miüller, E.F. Karl (Hrsg.) 1903: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirchen.* Leipzig
- Révész Imre 1851: *Imakönyv protestáns kereszténynek számára magános használatul.* Debreczen (13. kiadás Debreczen 1916)
- Révész Imre 1859: *Isten az én szívemnek kösziklája, és az én örökségem mindörökké! Imakönyv református kereszténynek számára magán használatul.* Debreczen 1859. (9. kiadás uo. é.n. [1907])
- Szász Károly 1855: *Buzgóság könyve. — Elmékedések és imák protestáns nők számára.* Pest (8. kiadás Budapest 1908)
- Szenci Fördös Lajos — Szívós Mihály 1846: *Ájtatos bölgy. Elmékedések és imák művelt protestáns bölgyek használatára.* Kecskemét (3. kiadás Pest 1867; 4. Budapest 1897)
- Szikszay György 1786: *Keresztényi tanítások és imádságok a keresztény embernek külömb-külob-féle állapati és szükségei szerint készítette, és a vélek élni akaróknak lelki hasznokra.* Po[z]sony 1786. (97. kiadás Debreczen é.n. [1918]. — a továbbiakban idézve uo. alapján, Pest 1868.)
- Tompa Mihály 1867: *Olajág. Elmékedések, fohászok és imák. Hölgyek számára olvasó- és imakönyvül.* Pest (2. kiadás uo. 1869; [kiadászám nélkül] uo. 1871; 3. kiadás Budapest 1883; 7. uo. 1911)
- A Magyarországi Protestánssegylet Évkönyve. Az 1871-iki pesti alakító közgyűlés naplója.* Kovács Albert (szerk.) Pest 1871.
- A Magyarországi Protestánssegylet Évkönyve. Az 1872-iki pesti második közgyűlés naplója.* Kovács Albert (szerk.) Pest 1872.
- A Magyarországi Protestánssegylet Évkönyve. Az 1876-iki kecskeméti negyedik közgyűlés naplója.* Laukó Károly (szerk.) Pest 1876.

Egyházi Reform 1—6. évf.: 1871—1876.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Judit 1999: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In: Fazekas Csaba (szerk.) *Fiatall egyháztörténetesek írásai.* 47—56.
- Barcsa János 1910: A szociális nevelés protestáns iskoláinkban. *Protestáns Szemle* 23. (1910) 191—197.
- Benedict, Philip 1993: The Historiography of Continental Calvinism. In: Lehmann, Hartmut — Roth Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts.* Cambridge 305—326.
- Brandt, Juliane 1996a: Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn. *Südost-Forschungen* 55. (1996), 179—240.
- Brandt, Juliane 1996b: Die Würdigung des Großen Toten: Lajos Kossuth in der protestantischen Presse und in Gelegenheitspublikationen der Jahrhundertwende. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 9. (1996) 63—111.

- Brandt, Juliane 1999a: Die ungarischen Protestanten und das Millennium. Nationale und konfessionelle Identität bei Reformierten und Evangelischen im Spiegel der tausendjahr-Feiern der Landnahme. In: *Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas* 1. 57—93.
- Brandt, Juliane 1999b [2001 — megjelenés előtt]: Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn im 19. Jahrhundert: die protestantischen Kirchen. In: Schulze-Wessel, Martin (Hg.) *Kirche und Staat, Religion und Gesellschaft in Ostmitteleuropa in der Zwischenkriegszeit*. Stuttgart
- Brandt, Juliane 1999—[2000]: Szikszay utódjai: Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás I—II., I. *Ráday Évkönyv IX* (1999) 111—141; II. *Ráday Évkönyv X*. (2000 — megjelenés előtt).
- Brandt, Juliane 2000: Rövid fohászok. A református mentalitás imádságos könyvek tanúsága szerint. In: *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. A Hajnal István Kör 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai*. Esztergom, 366—386.
- Bucsay, Mihály 1977—1979: *Der Protestantismus in Ungarn 1521—1978. I—II*. Wien—Köln—Graz
- Bucsay Mihály 1985: *A protestantizmus Magyarországon*. Budapest
- Conze, Werner 1974: Arbeit. In: *Lexikon historischer Grundbegriffe I*. Stuttgart, 154—215.
- Csáky, Moritz 1985: Die Römisch-Katholische Kirche in Ungarn. In: Wandruszka, Adam — Urbanitsch, Peter (Hrsg.) *Die Habsburgermonarchie. IV. Die Konfessionen*. Wien, 248—331.
- Csikly Kálmán 1893: A régi szocializmusról. *Protestáns Szemle* 5. 434—457.
- Csohány János 1973: *Magyar Protestáns Egyháztörténet*. Debrecen
- van Dülmen, Richard 1980: Religionsgeschichte in der Historischen Sozialforschung. *Geschichte und Gesellschaft* 36—59.
- Fejes György 1896: A hazaszeret. *Protestáns Pap* 17. 5. 185—192.
- Fél Edit — Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest
- Fél Edit — Hofer Tamás 1972: *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt*. Göttingen
- Gergely Jenő 1999: Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai (XVIII—XX. század). In: Fazekas Csaba (szerk.) *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc 57—62.
- Gottas, Friedrich 1985: Die Protestanten in der Habsburgermonarchie. In: Wandruszka, Adam — Urbanitsch, Peter (Hrsg.) *Die Habsburgermonarchie. IV. Die Konfessionen*. Wien, 248—331.
- Graf, Friedrich Wilhelm 1993: The German Theological Sources and Protestant Church Politics. In: Lehmann, Hartmut — Roth Günther (ed.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 27—50
- von Greyerz, Kaspar 1993: Biographical Evidence on predestination, Covenant, and Special providence. In: Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 273—282.
- Hasi, R. Po-Chia 1989: *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550—1750*. London — New York
- Hutchinson, William R. — Lehmann, Hartmut (eds.) 1994: *Many Are Chosen. Divine Election and Western Nationalism*. Harrisburg
- Kalberg, Stephen 1994: *Max Weber's Comparative-Historical Sociology*. Cambridge
- Kehrer, Günter 1988: *Einführung in die Religionssoziologie*. Darmstadt
- Lehmann, Hartmut 1980: *Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot*. Stuttgart
- Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) 1993: *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge
- Luckmann, Thomas 1973: Einleitung. In: Bronislaw Malinowski: *Magie, Wissenschaft und Religion und andere Schriften*. Frankfurt XI—XIV.
- MacKinnon, Malcolm 1993: The Longevity of the Thesis: A Critique of the Critics. In: Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 211—244.
- Makkai László 1952: *A magyar puritánusok harca a kapitalizmus ellen*. Budapest
- Mikler Károly 1906: *Magyar evangélikus egyházjog*. Budapest
- Molnár Attila 1994: *A „Protestáns etika” Magyarországon*. Debrecen
- Pokoly József 1905: *Az erdélyi református egyház története. IV*. Budapest
- Révész Imre 1948: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban*. Budapest
- RGG 1958: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. VI.

- Schmidt, Heinrich Richard 1992: *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*. München
- Schorn-Schütte, Luise 1999: Konfessionalisierung als wissenschaftliches Paradigma. In: Bahlcke, Joachim — Strohmeyer, Arno (Hrsg.) *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Stuttgart, 63—78.
- Szeremlei Sámuel 1874: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Budapest
- Szigeti Jenő 1970: Milton elveszett paradicsoma Magyarországon. *Irodalomtörténeti közlemények* 74. 2. 205—213.
- Trócsányi Berta 1944: *Magyar református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században*. Debrecen
- Weber, Max: 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest
- Welskopp, Thomas 1997: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln“ und „Struktur“ bei Max Weber und Anthony Giddens. In: Mergel, Thomas — Welskopp, Thomas (Hrsg.) *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München 39—70.
- Zaret, David 1993: The Use and Abuse of Textual Data. In: Lehmann, Hartmut — Roth, Günther (eds.) *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence, Contexts*. Cambridge, 245—272.
- Zoványi Jenő 1911: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest
- Zsilinszky Mihály (szerk.) 1907: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*. Budapest

Ulicska László

A munkanélküliség feltalálása Magyarországon*

A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban

A munkanélküliség megfosztottság. Megfosztottság munkától, jövedelemtől, biztonságtól, társadalmi kapcsolatoktól. Mindezzel együtt társadalmi státusz: névvel illetett társadalmi állás, melyhez a modern democráciákban intézményes társadalmi reakciók kötődnek. E jóléti államokban kiteljesedett társadalmi védelmi rendszerek napjainkban jelentős átalakulásokon mennek keresztül. Változnak a problémák változnak a reakciók. A bér munka klasszikus szerződéses kereteinek fellazulásával, a tartós munkanélküliség nyomán tömegessé váló fekete munka, az alternatív és részmunkaidős munkaformák terjedésével (bér)munka és (bér)munka-nélküliség között egyre bizonytalanabbá válik a határ. Egyre kevésbé a munkanélkülségről folyik a szociálpolitikai közbeszéd is, az új tematizációs séma a kirekesztettség, kirekesztés, illetve ezek ellentéte — a magyarul még csak átirásban létező fogalom — az inklúzió. E változások most egy eróziós folyamat részei, e tanulmányban a munkanélküliség fogalma kapcsán megkíséreljük rekonstruálni, hogy ami ma bomlóban, átalakulóban van, hogyan keletkezett.

A munka és munkanélküliség egyértelmű dichotómiája az ipari társadalmak kialakulása előtt nyilvánvalóan nem létezett. A „társadalmi tagság” számunkra még mindig alapvető, bár egyre halványuló kategóriái a modernitással, a modern bér munka rendszerének megszilárdulásával alakultak ki. A múlt század végén a munkanélküliség kategóriájának megjelenése a közgondolkodásban új szemléletmódot hozott a szociális problémák kezelésében. Benne a felelősségek új rendszerét dolgozta ki a társadalom. Az új fogalom feltalálásával a munkanélküliség (azaz egy munkaképes ember szegénysége) már nem csak egyéni felelősségként jelenhetett meg, kialakulásának magyarázataiban szerepet kaphattak más — jelesül közgazdasági — okok is. Más megvilágításban inkább arról volt szó, hogy a társadalom átalakulása során jó ideig nélkülözötte az új problémák feltárásához, kezeléséhez megfelelő fogalomtárat és eszközkészletet. Ebben az összefüggésben a munkanélküliség feltalálása (az állami szociálpolitikai cselekvés számára elfogadható definiálása) — amint Christian Topalov (1998: 299—300) állítja — a reformer csoportok és a bürokrácia felől, azaz föntről érkező válasz volt az új, korábban ismeretlen feltételek között jelentkező problémákra.

Akár egyik, akár másik megközelítést fogadjuk is el, tény, hogy a társadalmi problémák szemléletében bekövetkezett változások a „társadalmi tagság”, az integráció új útjait jelölték ki. E folyamat láthatóvá tételéhez a magyar társadalomtörténetben a következő kérdéseket kell megvizsgálnunk: A kapitalizálódás kezdeti időszakában milyen alakváltozásokon ment keresztül a végül a munkanélküliségben formáját elnyerő társadalmi integrációs probléma? A magyar szociálpolitika, a szociális gondolkodás problémáiban, illetve a kiilleszkedők osztályozásában mikor, hogyan, milyen folyamat eredményeként jelent meg önálló entitásként, új kategóriaként a munkanélküliség?

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Teleki László Alapítvány „A munka 19. és 20. századi közép-európai társadalmakban” című rendezvényén hangzott el 2000. március 2-án.

„A gyámságtól a szerződéses viszonyig” — Robert Castel e két fogalommal jelöli ki a bérmunkásság kialakulásának, fejlődésének végpontjait. E fejlődést vizsgálhatjuk a társadalmi integráció formáiban bekövetkezett változásként.¹ A társadalmi integráció, amilyen fontos és sűrűn használt alapfogalma a szociálpolitikának, oly kevéssé találhatjuk meg definícióját szociálpolitikai művekben. Fordulhatunk értelmezéséért a szociológiához. Ferge Zsuzsa lábjegyzetnyi összefoglalója a vonatkozó enciklopédia-cikkről (Angell 1968) így szól: „A kezdetben meglehetősen általános vagy egyoldalú értelmezéseket Durkheim kezdte differenciálni. Durkheim mechanikus és organikus szolidaritása (1893) nagyjából annak felel meg, amit az ötvenes-hatvanas években kulturális-normatív, illetve funkcionális integrációnak hívtak,² ma pedig Habermas, Luhmann és Offe nyomán szociális-, illetve rendszer-integrációnak neveznek.” (Ferge: 1990: 16.) E rövid idézet finoman, de határozottan érzékelteti, hogy társadalmi integráció ügyben több, mint száz éve a szociológiai elméletben nem történt forradalom.

Robert Castel 1991-ben megjelent tanulmányában (1993: 6—13) — majd 1995-ben egy terjedelmesebb kötetben (1998: 349) — két dimenzió mentén értelmezi a társadalmi integrációt: munka révén való betagozódást vagy be nem tagozódást és társadalmi-családi társas kötelekekbe való beilleszkedést vagy be nem illeszkedést különböztet meg. A két dimenzió végpontja a dezintegráció oldalán: a munka világából való kitaszíttottság és a társadalmi kapcsolatok, kötelekek fellazulása. A végső állapot egy bizonytalan kezdetű folyamat eredménye, amelyet a szerző kiilleszkedésnek nevez.

A társadalmi integráció két dimenziója szerint négy zónát különböztethetünk meg:

1. Betagozódási zóna, ahol az egyénnek biztos pozíciója van a munka világában és a társas kapcsolatok világában egyaránt.

2. A sebezhetőség zónája, ahol meginognak a két dimenzió mentén elfoglalt pozíciók.

3. Munka és szociális kötöttségek, kapcsolatok hűján kiilleszkedési zónáról beszélhetünk.

4. A munka világából való kitaszíttottság, ám erős szociális kötöttségek esetén működhet jó hatásfokkal a segélyezés, ez tehát a segélyezés zónája.

E felosztáshoz három megjegyzés tartozik. Először is: A zónák közötti határok meglehetősen bizonytalanok és elmosódók. Másodsor: A társas beilleszkedés—kiilleszkedtség tengelyen elfoglalt kedvező pozíció kompenzálhatja a munka—munkanélküliség tengelyen elfoglalt rossz helyezést — és nagyon fontos, hogy ez fordítva is igaz. Harmadszor: Nem az a szegény, aki a legszegényebb. Vagyis, ami számít, az nem annyira a szegénység foka, mint az alkalmazás/társadalmi beilleszkedés együttes mutatója.

A feudális hatalmi viszonyok meghatározta társadalmi struktúrában a választóvonal beilleszkedettek és kiilleszkedők (kitaszítottak) között nem a munka mentén húzódott, hanem a lokalitáshoz volt köthető. Mindenkinek tartoznia kellett valahová a társadalom minden szféráját átható, bonyolult hatalmi rendszerben. Az emberi életnek is csak e hatalmi viszonyok keretei között volt értéke, értelme. Ahogy Castel fogalmaz: „Semmi ember»-nek lenni a feudális társadalomban [...] annak jutott osz-

1 Vö. Abram de Swaan *management by command* illetve *management by contract* fogalmaival (Swaan: 1988).

2 Vö. Landecker 1951.

tályrészül, aki nem esküdött fel egyetlen hűbérúrnak sem, aki nem volt senkinek »embere«, s — így — nem is ment emberszámba. Az Ancien Régime minden társadalmában alig kifinomultabb formák között bizonyul igaznak, hogy szubjektumnak lenni (s e szó eredeti értelmében alattvalót jelent!) mindig feltételez valamilyen rendhez tartozást, valamilyen hely betöltését a kötöttségeknek abban a kapcsolathálójában, amely egyszermind egyedüli biztosítéka a fel- és elismertségnek, a csereviszonyokból és a segítségnyújtásból való részesedésnek” (Castel 1993: 8).

Az alapvető társadalomszerkezeti változások egyben az integráció módjainak változását is jelentik. Az integrációs problémák a társadalmi, gazdasági átalakulások nyomán feltűnő élességgel mutatkoznak meg. Az ipari társadalmak kialakulásakor a gazdasági átalakulások nyomán tömegek kerültek a társadalom peremére, veszítették el korábbi kötődéseiket, s jelentettek fenyegető problémát az alakuló társadalmi rendszerben. Ez az átmenet az a társadalomfejlődési szakasz, ahol megkísérelhetjük nyomon követni az átalakuló társadalmi kötések új rajzolatának kialakulását. Az integrációs sémák átalakulását a társadalom peremén, az új kötődések, a bérmunka révén való integráció kudarcai felől vizsgáljuk. Az ezek korrekciójára irányuló szociálpolitikai cselekvés gyökereit keressük, azt, hogy a társadalom hogyan fogalmazta meg, hogyan *problematizálta*³ az új rend dezintegrációs jelenségeit. Nos, ha a munkanélküliséggel kapcsolatban keressük e problematizációs folyamat kezdetét, azt mondhatjuk, hogy a munkanélküliség a feudalizmus és a kapitalizmus mezsgyéjén, a társadalmi integrációs sémák átalakulása mentén, a csavargás, a csavargó toposzában jelent meg.

A csavargás kezelése, a kebelbéli védelem, a primer szociabilitás (Castel 1998a: 31—63) rendszereinek fellazulásával, a szegénység ökonomizálásával és individualizálódásával (Gyáni 1999: 61), a szegénygondozás formáinak szekularizációjával a helyi hatóságokra hárult. A lokalitás, a helyi hatalom reakciója a represszió, s az ezt megtestesítő intézmény a tömlőc, majd a dologház létrehozása volt. A dologház 19. századi formáiban egyszerre hordta magában egy modern szociális intézmény csírait (pl. munkaközvetítési törekvések) és azt a lehetőséget, amelyben végül története kiteljesedett, vagyis, hogy a munkanélküliség és a közrend problémáinak kezelésére hivatott, a problémák kriminalizálását szolgáló intézmény legyen.

A dologház jellemzően a társadalmi átmenet, a formálódó korai kapitalizmus intézménye volt. Olyan társadalmakban jött létre, amelyek jelentős változásokon mentek keresztül, amelyekben új gazdasági rend volt kialakulóban, ahol új integrációs erők léptek működésbe. Egyes források szerint az első dologházat Angliában alapították 1555-ben. Amszterdamban 1595-ben, Hamburgban 1614-ben, Bécsben 1671-ben, Prágában 1737-ben hoztak létre dolgozó házakat. Magyarországon először Pozsony mellett, Szempcen nyílt meg dologház 1772-ben (Szabó 1998: 154). Ezen intézményekbe az átalakuló társadalom renitenseit zárták: munkaképes csavargókat, koldusokat, mindazokat, akik „nem voltak a helyükön”, meglévő készségeikkel nem illeszkedtek be a korai kapitalizmus munkamegosztási rendszerébe. Bűnük az volt, hogy

3 Ahogyan Robert Castel (1998b: 65) Foucault nyomán fogalmaz: „Problematizációról beszélni annyit jelent, hogy a vizsgált jelenségnek van kezdete. A kérdés történetének rekonstrukciója tehát nem azt jelenti, hogy egyre tovább és tovább merészkedünk a múltba, vissza egészen a rómaiakig, az ókori Egyiptomig, vagy akár az özvönvízig is. Minden problematizáció egy adott pillanatban tűnik fel.”

nem dolgoztak egy olyan társadalomban, amelyben a hűbéri függésen alapuló hatalmi láncolat helyébe a gazdaság szervezetében kötött kapcsolatok léptek, ahol a Hatalom és Kötelességteljesítés társadalmát lassan a Tulajdon és a Munka társadalmá váltotta fel. Amint 1850-ben az *Ujabb Kori Ismeretek Tára* (Dologházak szócikk 1850: 426—427) írja: „[A] gondoskodás a’ szegények ügye körül megvolt már a régiebb korban is. De alkalmazása szinte olyly hibás volt, mint a’ közömbösség és részvégtlenség, mert az is a’ szegények szaporodására vezetett. A’ régiek minden munka nélkül csak alamizsnát osztogattak. Számtalan szegényintézeteket állítottak, melylyek ingyen nyújtottak ezreknek, bármilyly erősek és egészségesek voltak is táplálékot. Az egyház mindenk felett kitünt a’ jótékonytságban jövedelmeinek a’ szegények tartására való fordításában. A’ kolostorok rendesen nagyszámu tömeget tartottak tág udvaraikban, és minden válogatás ’s tekintet nélkül ellátták asztalaikon ’s cselédszobáikban mindazokat, kik ott megjelentek, vagy oda vetődtek. Ezen tömegek ingyen kapván meg az élet első szükségeit, nem találtak semmi okot arra, hogy dolgozhoz nyúljanak. És ezen könnyü életmódot tapasztalván mások is, mindazok, kik a’ munkában valami különös kedvet nem leltek, követték példájokat. Így szaporította a’ munkanélküli alamizsna a’ szegények és henyélők számát. [...] És innen ered az önkénytes dologházak szükségsege. Bármilyly jól rendeztessenek is a társulati viszonyok, mindig fognak találkozni, kiket bizonyos körülmények megfosztanak a’ munkától. És mindig jöhetnek elő események, melylyek bizonyos keresetet megszüntethetnek, mint p. o. gyárak bukása, kereskedelmi változások, pénzcrisis ’stb. melyly esetek annál szomorubbak, mert egyszerre nagyobb számu munkást sujtanak. Ezeknek tehát segélyt nyújtson az állam, de ne ingyen, hanem állítva dologházakat, hol ismét található munkát, vagy folytathatják mesterségöket. Ezen intézetek tehát felsegélik a’ szegénységet, de egyszermind elzárják a henyélés és rötség utjait is. [...] Ezenfölül megőrzik ’s fenntartják a’ szegény néposztály önálló jellemét is. Mert az alamizsna mindig lealázza a’ lelkületet, alárendeltséget és szolgálai hunyászkodást szül, melyly az emberi méltóságot és független önértetet végkép megsemmíti. És ez annál nagyobb tekintetet érdemel most, midőn a’ szegényebb néposztályok is politikai jogokkal ruháztatnak fel, mert ezeknek gyakorlata minden lelkületi önállóság és jellem nélkül igen veszélyes lehetne.”

Az első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor, 1845-ben Gyarmathy Chrysostom János „hittanár és egyetemi rendkiv. tanító, a Pesti Kir. Egyetem Hittani Karának tagja, a Főpapnevelőház tanulmányi előjárója és könyvtárnoka, Zala megye, Verebély és Sz. Györgyszék táblabírája” szigorú beszédben fejtegette a dologházak eszmei alapjait: „a restség, léhaság, elpuhultság, a munkátoli borzadás nevelé a társaság gyávit, veszélyezteté a társaság alapját, felásta a köz boldoglét gyökerét. Illy körülmények között nem maradt egyéb hátra, az óhajtott csendet és rendet alkalmas szabályok által megszerezni. Így jutott a polgári társaság a dolgozóházak alapításának eszméjére” (Gyarmathy 1845: 6—7).

Az első magyar (önkéntes) dologházakat „a polgári társaság” maga tartotta fenn.⁴ A házak kezdetben jótékony szervezetek, vagy a helyhatóság kezében voltak. Az első

⁴ Arad megyében 1821-ben, Gyulán pedig 1837-ben a megyei hatóság hozott létre dologházat, de ezekben fogházi rabokat dolgoztattak (Szabó 1961: 156).

pesti önkéntes dolgozóházat a Pesti Jótékony Nőegyesület hozta létre 1817-ben. Ezt 1833-ban átvette a város vezetése és kényszerítő dologházként működtette tovább.⁵ Ekkor már a városi rendőrhatalóság utalta be a pesti illetőségű csavargókat és kisebb tolvajokat, hogy azok kényszeröccökként szigorú fegyelem alatt dolgozzanak és némileg taníttassanak (Dologház szócikk, *Budapest Lexikon* 1993: 335).

A dologházak ügyét jellemzően a büntetőügy tárgyaként, s főleg jogászok vitatták. Az ügy központi szabályozásáról szóló diskurzus a századforduló környékén újult meg. Finkey Ferenc, sárospataki jogakadémiai tanár az első javaslatnál közel ötven évvel későbbi, már statisztikai adatokkal is alátámasztott érvelése így hangzott: „A helyváltoztatás, az ide-oda utazgatás, az alamizsnakerés elvileg bárkinek szabadságában áll, azonban miután ez a két [...] cselekvés [...] az egyesek nyugalma, vagyoni és személyi biztonságát igen sokszor közvetlenül veszélyezteti, az állam a biztonság érdekében kénytelen az említett két cselekvés szabályozásáról is gondoskodni. E szabályozás annál is indokoltabb, mert a büntettek legnagyobb részének meleggáya a csavargás és a koldulás s a nagy büntettek, az üzletszerű bűnösök rendszerint ezen kezdik pályájukat. Eltekintve a távolabbi és a mellékvonásoktól, legtöbb esetben a munkakerülés, a dologtalanság az, a mi a vagyontalan embereket a csavargásba és a koldulásba viszi” (Finkey 1905: 8–9).

A kiilleszkedők serege sokszínű képet mutatott. Munkaképesség-munkaképtelenség, érdemesség-érdemtelenség voltak osztályozásuk alapvető kategóriái. A társadalom alsóbb rétegeinek problémáit taglaló, századforduló korabeli magyar gondolkodók más és más szövegben, de gyakorlatilag azonos logikai elvek mentén osztályozták a kiilleszkedőket. A velük kapcsolatos társadalmi cselekvést meghatározó alapvető különbség a munkaképesek és a munkaképtelenek között húzódott. Utóbbi a szánni való nyomorult, s ezért gyámolítandó szerencsétlen idős, gyermek, rokkant vagy szellemi fogyatékos pária. Osztályrészük az ispotály, menhely, menedékház, koldulási bárca lehetett. A dologra fogható nehéz sorsúakat a szükséges beavatkozások szerint több kategóriába sorolták.

Finkey Ferenc négy típust különböztetett meg: „1. a munkakerülő, 2. a munkaképtelen, 3. a munkakereső és 4. az ifjú korban levő csavargók és koldusok, egymástól alaptulajdonságaikra, jellemükre, társadalmi veszélyességükre lényegesen különböznek, mind a négy osztály részére külön és sajátos berendezésű intézetekre van szükség, u. m. 1. dologházakra, 2. menedékházakra, 3. munkaközvetítő intézetekre és 4. gyermekvédő-, illetőleg munkás-iskolákra” (Finkey 1905: 17). Hangsúlyozta, hogy mindezek az intézmények a prevenciót szolgálják. Javaslatában a dologház két formáját vázolta fel. Az egyik a kényszerítő, a másik az önkéntes dologház. Utóbbiak tulajdonképpen munkaközvetítő intézetek lettek volna, „a hova nem bíróság, vagy közigazgatási hatóság utalna be valakit, hanem az intézet igazgatósága, illetőleg annak felettes hatósága venné fel az önként jelentkezőt. A felvétel azonban legalább egy bizonyos minimális időre (1 hónap) történnék. Az intézetben a munka szigorú házirend szerint teljesítendő. A házi szabályok ellen vétők az intézetből elbocsáttatnak. Az igazga-

⁵ Az immár kényszerítő dologházat 1844-ben a Kerepesi (ma Rákóczi) út és a Vas utca sarkán álló, önálló épületbe költöztették. Ezt az épületet, illetve kápolnáját szentelte fel Gyarmathy Chrysostom János 1845 januárjában.

tóság gondoskodik a tisztességes munkásoknak az intézeten kívüli mielőbbi alkalmazásáról” (Finkey 1905: 15). Az intézeten kívüli munka a tisztesség jutalma lehetett. A dolgházon belüli tevékenység nevelő célzatú volt, még az önként dolgozni akaró érdemesek számára is.

A kezdeti kísérletek, hogy a dolgházat megpróbálják bekapcsolni a gazdaság vérkeringésébe, kudarcba fulladtak. A bezárt emberek nem maguknak termeltek, nem bér munkát végeztek, munkateljesítményük csak töredéke lehetett egy jól szervezett üzemének. A tőkés vállalkozók nem láttak fantáziát a rendkívül kevésbé hatékony rabmunkában. Meglehetősen szűk volt azoknak a munkáknak a köre, amelyeket dolgházakban lehetett végeztetni. Eleinte az egyszerűbb, manufaktúrális keretekben folytatható tevékenységek voltak jellemzők az intézményekre. Később is csak olyan ipari munkákat tudtak vállalni, amelyekhez nem kellett semmiféle szakképzettség, vagy amelyekre egyszerűen ki lehetett képezni a dolgozókat. A dolgház, a létrehozók szándékai ellenére gyakorlatilag mindkét casteli integrációs dimenzió mentén ellehetetlenítette a bekerülőt. Szociális kapcsolatai a bezárással tulajdonképpen megszűntek, munkája pedig társadalmilag értelmetlen lett. Nem kapott érte pénzt, nem kötődött hozzá szociális kapcsolatok rendszere, a munka, lévén közvetlen kényszer, elvezítette minden méltóságát. Az intézmény társadalmi kötődéseket veszélyeztető voltát felette élesen látta az *Ujabb Kori Ismeretek Tára* szerzője is:

„Ezen intézetek a’ családi életet, és önállást korlátozzák, miáltal sokszor a’ kebelnek legszentebb érzelmei és legfőbb boldogsága megsemmisítettik. Ezen veszteség annál nagyobb a’ legszegényebb néposztályoknál, minthogy azon gyönyörök egyedüli gyönyörei, melylyeket neki másokkal kipótolni nincs tehetsége és alkalma, mint van a’ vagyonosoknak” (Dolgházak szócikk, *Ujabb Kori Ismeretek Tára 1850*: 429).

A dolgház századfordulós története az 1913. évi XXI. törvénycikkkel teljessé vált ki. A dolgházi büntetést egyebek mellett az „a keresetre utalt munkaképes egyén” kaphatta, „aki munkakerülésből csavarog, vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat”. A dolgházba utalás határozatlan időre szólt, tartama egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb nem lehetett. A büntetés a kívánt jellembeli változásig tartott. Ha ez bekövetkezett, a dolgház felügyelő bizottsága egy évre feltételes szabadságra bocsátotta a dolgházba utaltat. Ha az illető az esztendő alatt a kijelölt helyen, a rendőri hatóság felügyelete mellett munkás és rendes életmódot folytatott szabadon bocsátása véglegessé vált. Ellenkező esetben visszaszállították az intézetbe, s a törvény betűje szerint akár újabb öt éves büntetését kezdhette meg.

A dolgház prevenció és nevelő célzatát hangsúlyozta a törvényhez írt jegyzetében Degré Lajos: „A dolgház új intézmény jogrendszerünkben. Lényegét tekintve nem büntetési, megtorló cél szolgálatában áll, hanem praeventív szabály, mely, — a törvény intézkedéseiből kitűnően, — legelőszörban és eminenter a közveszélyes egyének rendes és munkás társadalmi életre való nevelését célozza; e mellett mindenesetre azok egy időre való eliminálását is eléri” (Degré 1914: 21). Ez a nevelő célzatú eliminálási szándék, valamint a büntethetők körének meglehetősen elnagyolt megjelölése éles tiltakozást váltott ki: a munkanélküli és a csavargó figurájának anakronisztikus egybemosása félelmet keltett. A munkanélküliség elleni küzdelem nemzetközi egyesülete magyar osztagjának közleményeiben Papp Géza 1913 augusztusában, alig pár

héttel a törvény megjelenése után a következő kérdéssel kezdi a törvényt kritizáló sorait: „Nem is a kriminálpolitikai büntetőjogtudomány elméleti fejleményeinek érvényesítése, hanem inkább annak a kérdésnek gyakorlati szempontjából merülnek fel aggályok, hogy vajon a mi különleges magyar viszonyainknak, a nyugateurópai indusztriális és így szociálpolitikai szempontból is sokkal fejlettebb államokéhoz képest elmaradt közállapotainknak szüksége volt-e ezidőszert erre és ilyen törvényre? És vajon nem kellett volna-e a törvényt megelőzniük, vagy legalábbis kísérniük az ipari jog körébe vágó olyan szociálpolitikai törvényhozási intézkedéseknek, amelyek az egyetemes magyar szociális érdekeket sokkal átfogóbban megragadni és kielégítésüket sokkal hatályosabban biztosítani alkalmasak?” (Papp 1998: 209)

Böhm Vilmos⁶, a törvény megjelenésének évében így szónokolt egy munkásgyűlésen: „Tisztelet elvtársaim! Hogy ki a munkakerülő csavargó, azt a törvény a *közigazgatási hatóságokra, a rendőrkapitányokra és a szolgabírókra* bizza. Hogy *milyen szellem* uralkodik a munkásokkal szemben e hatóságoknál, azt mi mindnyájan tapasztalásból ismerjük. Én merem állítani, hogy bármely magyar rendőrhatalóság ennek a törvénynek az alapján mindnyájunkat, akik e gyűlésen vagyunk dologházba csukathat. A munkanélküliek Tiszáék szerint *mind és mindenkor csavargók*” (Böhm 1998: 208). (Kiemelés az eredetiben.)

E vita idején a magyar nyelv már kialakult szókészlettel bírt a munkanélküliség problémájának tárgyalásához. Nyelvünknek e téren való fejlődése hű tükrö a társadalmi megítélés változásainak. Különösen igaz ez, ha a „kodifikált” nyelvértelmezés forrásait, az értelmező szótárak szókincsét vizsgáljuk. Az érintett korszakban két értelmező szótár jelent meg: a „Czuczor—Fogarassy” 1867-ben, valamint *A magyar nyelv teljes szótára*, Ballagi Mór szerkesztésében 1873-ban. A két szótárban a *munkátlan*, illetve a *munkátlanság* szócikkben lelhetjük fel *munkanélküli*, *munkanélküliség* szavaink őseit. Érdekes, a megítélés változására, az integrációs problémák láthatóvá válására utaló jel lehet, hogy a két szótár gyakorlatilag szó szerint egyező értelmezése közötti különbség a szavak jelentéseinek sorrendjében fedezhető fel. A „Czuczor—Fogarassy” *munkátlan* szócikke (1867: 654) első helyen a „munkanélküli” értelmezést közli: „ki nek tenni valója nincsen; ki munkát nem kap. Munkátlan mesteremberek. A piacokon sok munkátlan ember ácsorog és várja, hogy fogadják meg”. A második értelmezés szinte szó szerint azonos a Ballagi szótár (Munkátlan szócikk 1873: 310) első helyen szereplő magyarázatával: „henye, tunya, dolgozni nem szerető”. A *munkanélküliség* szó nem szerepel egyik szótárban sem. A munkanélküliség kifejezés, egybeírva, főnévként, önálló jelentéssel — bár nem önálló szócikként — majd csak 1940-ben Balassa József *A magyar nyelv szótára* című művében jelenik meg, ugyancsak a *munkátlan* szócikkben: „Dologtalan, hanyag; ~ élet; a főnév: *munkátlanság*.⁷ (Más a *munkanélküli*: aki nem kap munkát; a főnév: *munkanélküliség*.)” (Munkátlan szócikk, Balassa 1940: 75) (Kiemelés az eredetiben.)

6 Böhm Vilmos (1880—1949) szociáldemokrata vezető, később a Tanácsköztársaság hadseregének főparancsnoka.

7 A *munkátlanság* kifejezés önálló szócikként csak a Czuczor—Fogarassy féle szótárban jelent meg. Ott található, a következő, a többi szótárból kimaradt értelmezést: „munkátlanságban vesztegelni” (Czuczor—Fogarassy 1867: 654).

A lexikonokat szerkesztő reformer értelmiség a szótárszerkesztőket jóval megelőzve, már a 19. század negyvenes éveinek végén használta a *munkanélküli* szót. A már citált, 1850-ben kiadott *Ujabb Kori Ismeretek Tárában* találjuk első nyomát a mai fogalmainknak megfelelő kifejezésnek: „Csudáljuk azon nagyszerű találmányokat, melylyek az erőt sokasítják, az életet olcsóbbá teszik és az eszmék terjedését, a’ világhosszág előmenetelét eszközlik; de egyszersmind elég alkalmunk van sajnálkozhatni is azon számtalan kenyér nélküli társainkon, kik alig képesek napról napra eltengődni. A’ gőzgépeket, vasutakat, telegraphokat látjuk mindenfelé szaporodni, és azok mellett csoportjait azon kiaszott arczu, gyöngén lézengő embervázaknak is, kik rongyokkal alig elfedve éhen bujkálnak, a’ magas paloták körül. Ugyanazon adatok, melylyek a’ polgárisodás és anyagi jólét haladását bizonyítják, jelentik a’ munkanélküliek, proletárok szaporodtát is” (*Ujabb Kori Ismeretek Tára* 1850: 425).

Az első önálló, minden tekintetben modern fogalomhasználatot tükröző lexikon szócikk a munkanélküliségről csaknem ötven évvel később 1898-ban jelenik meg a Halász Sándor — Mandelló Gyula (Munkanélküliség szócikk 1898: 758—765) szerkesztette *Közgazdasági Lexikonban*.

Hogy a munkanélküliség fogalma mily szorosan csak a bérmunka, bérmunkásság kontextusában válik értelmezhetővé, annak igen közvetlen illusztrációját látjuk a 19. század közepétől megjelenő, Táncsics szerkesztette *Munkások Újságjában*. A lapban gyakorlatilag egyszerre jelennek meg a (bér)munkás és a munkanélküliség kifejezések, illetve kategóriák. A 6., 1848. május 7-i számban Táncsics közlése: „A könyvnyomtató munkások’ kérelmét”, melyben a nyomdászok panaszkodnak a bérükre, az alkalmi munkahiányra, az öregkori biztonság hiányára. Június 4-én, a lap 10. számában a következőképpen definiálja a munkásságot: „Én mindazokat értem a munkások neve alatt — írja Táncsics —, kik magok keresményéből, magok emberségéből élnek. [...] Hazánkban körülbelül 8.000.000 földönfutó (proletárius) van, azaz olyan ember, kinek semmilye sincs, kiről azt szokták mondani: hátán a háza, kebelében kenyere; és igen sokan vannak olyan munkások is, kiknek minden vagyonuk csupán kézi munkához való eszközökben áll. Ha már valami szükségtől vagy valami igazságtalanság által kényszerítve nagy forradalom ütne ki (mitől isten őrizzen meg): ezen sok vagyontalan ember nemcsak a dézsma árától foszthatná meg a gazdagokat, hanem minden vagyonukat is tönkre tehetné.”⁸

Ugyan ebben a lapszámban Kenézi Lajos tiltakozik a proletár szó használata ellen, hivatkozván annak, „gyermekfajzó” jelentésére. Rövid írásában határozottan megkülönbözteti a proletárt, aki „az ország heréje, [...] nem dolgozik” a munkás osztálytól. Mondván, utóbbit ne nevezzék proletariátusnak.⁹

A munkanélküliség, mint generális társadalmi gond, s nem csak egy szakma problémája 1868-ban bukkan fel a lap hasábjain: „A munka díját az a viszony határozza meg, mely a tőke által kínált foglalkoztatás és a munkanélküli munkások száma között van.”¹⁰

⁸ *Munkások Újságja* 1848. 17. szám, 07. 23.

⁹ *Munkások Újságja* 1848. 17. szám, 07. 23.

¹⁰ *Munkások Újságja* 1868. 20. szám

A munkanélküli munkások számáról a 19. század végén — az egész országra vonatkozóan, megbízhatóan — a népszámlálásokból nyerhetett információt az állam. A rendszeres modern kori magyar népszámlálások 1869-ben kezdődtek. Ezt követően 10 évenként tartott általános népesség összeírást a Statisztikai Hivatal. Az első két népszámlálás alkalmával a kérdőívek csak a „foglalkozási viszonyt” vették számba. E kérdés kizárólag „az aktív népességet” érintette. Ezt az 1890. évi census annyiban haladta meg, hogy bevezette a foglalkozás nélküliek kategóriáját, mely nem kevés bizonytalansággal ugyan, de magában foglalta a foglalkozás- (másként: a hely-) nélkülieket is: „Az 1890. évi népszámlálásnak a foglalkozási kérdőpontjai között új volt továbbá, s így az 1880. évi népszámlálással szemben szintén haladást képezett a számlálólap 10. pontjában foglalt kérdés, a mely a teljesen foglalkozás nélküli vagy csak a háztartásban foglalatostkodó, tehát önálló keresettel nem bíró egyének és a házi cselédek eltartójának foglalkozására vonatkozott. Az eltartó foglalkozásának kitüntetését már a szorosabb értelemben vett foglalkozási statisztikának helyessége is megkívánja, mert a népességnek hű tagozatát csak úgy nyerhetjük, ha nem csak a kereső, az aktív népességet tudjuk foglalkozása szerint kimutatni, hanem az úgynevezett improduktív népességet is csoportosíthatjuk, legalább azon főfoglalkozási ágak szerint, a melyek terhére tartatnak” (Az 1890. évi népszámlálás 1893: 7). A teljesen foglalkozás nélküliek kategóriájába tartoztak tehát a mai fogalmaink szerint inaktívák (nyugdíjasok, tanuló, eltartottak), viszont e kategóriába sorolták a koldusokat is, „mint a kik kereső foglalkozással nem bírnak és mások terhére tartatnak” (Az 1890. évi népszámlálás 1893: 8). A par excellence munkanélküliek az ún. „hely nélküli segédek” kategóriája alatt írtak össze. E kategória csak a „tulajdonképpeni ipar” területén dolgozó egyénekhez szóló kérdőíven szerepelt, vagyis gyakorlatilag a városi, ipari népességre vonatkozott. E besorolásokon kívül „az egyéb foglalkozásúak közé azok lesznek bevéendő, a kiket a többi csoportok egyikébe sem lehet besorozni, pl. zongorahangolók, utcatisztítók, kóbor cigányok, cigány és egyéb zenészek (a mennyiben nem művészek), mutatványosok, bűvészek, csavargók, bordélyosok, kélyhölgyek, stb.” (Az 1890. évi népszámlálás 1893: 18).

Az összeírás eredményei csak meglehetősen hozzávetőleges képet adhattak a magyar munkanélküliségről. Nem mulasztja ezt a hivatal szemére vetni a korabeli *Közgazdasági Lexikon* szerzője, Somogyi Manó sem (miközben az összeírások gyakorlati nehézségeiről is számot ad): „Azon kérdésre, hogy hazánkban a munkanélküliségnek milyen jelentősége van munkás-statisztikánk, fejletlensége folytán kimerítő választ nem adhatunk. Az országos statisztikai hivatal az 1890. évi népszámlálás alkalmával csak a „tulajdonképpeni ipar”-ban foglalkoztatott hely nélküli segédekre volt figyelemmel. [...] E számokat maga a statisztikai hivatal sem tartja egészen megbízhatónak. A hivatal nézete szerint a „helynélküliség csak azokra a foglalkozásokra deríthető ki megbízható alapossággal, amelyek az úgynevezett mesterségek természetével bírnak. Gyári napszamosok, ha hely nélkül vannak, legtöbb esetben még azt sem vallják be, hogy gyári napszamosok, annál kevésbé vallhatják be azt, hogy miféle gyárban napszamosok, mivel sehol sincsenek alkalmazva és tényleg különböző gyárakban szoktak alkalmaztatni. Ugyanez áll bizonyos mértékben a gyári munkásokra vonatkozólag is, akik ha hely nélkül vannak, az iparág megjelölése nélkül legfeljebb mesterségü-

ket vallják be” (vö. Közgazdasági és statisztikai évkönyv 1894: 412). Statisztikánk tehát már eleve lemondott a teljességről, s csakis a „tulajdonképpeni ipar”-ra szorítkozott. Az összeírt hely nélkül való segédek az összes segédeknek és szakmunkásoknak 14,20%-át tette. Ez oly magas szám, hogy a statisztikai hivatal nézete szerint nagyon is sötét színben tünteti fel a magyar kisipar állapotát” (Halász — Mandelló 1898: 759).

A statisztikai hivatal eredményei nyomán Hegedűs Sándor, kereskedelemügyi miniszter rendeletben hívta fel a székesfőváros közönségét, valamint a kereskedelmi és iparkamarákat, hogy indítsák be a munkaközvetítés budapesti szervezését.¹¹ Ennek nyomán állami felügyelet mellett, de nem állami intézményként kezdte meg működését az első budapesti hatósági munkaközvetítő intézet (Koiss 1927: 1084—1106).

Hogy miért nem az állam vállalta a munkaközvetítés megszervezését, arra Szterényi Sándor, kereskedelemügyi helyettes államtitkár a *Huszadik Században* a következő választ adja: „Állami térre a szociális irányú intézkedéseket átvinni igen nagy hiba lenne, legalább még ez időszert, a mikor az államra annyi más irányú teendő hárul, melyeknek alig képes eleget tenni. De nem lenne helyes elvi szempontból sem és épen azért nem lehetett ezt az intézményt sem államilag szervezni. Hátra van a társadalmi illetőleg érdekeltségi szervezet. Ezt tartjuk a legveszedelmesebbnek, mert egyoldalúságra, elfogultságra, túltengésre vezethet, akár a munkaadók, akár a munkát keresők érdekeltsége szervezi is azt önállóan. [...] Nálunk a munkaadók és munkások egyenlő száma (egy-egy harmad) mellett pártatlan elem (a kormány és a főváros képviselői is vitetett be ugyancsak harmadrészben az intézmény vezetésébe.”¹²

A század legvége, az 1890-es népszámlálás felmutatta riasztó adatok előtt az állam számára nem létezett a munkanélküliség problémája. Volt viszont munkáskérdés. A parlamentben számos interpelláció tárgyaként került elő. A munkanélküliség — a parlamenti naplók tanúsága szerint — önálló problémaként először 1874. május 9-én került elő Helfy Ignác¹³ interpellációjában. A politikus, a pesti munkanélküliek számának hirtelen növekedése miatt a következő interpellációt intézte a közlekedési miniszterhez: „Valószínűleg nem került ki a tisztelt ház figyelmét azon hír, hogy több nap óta a fővárosban több ezerre menő munkás munka nélkül maradt, és a mindennapi kenyeret sem tudja megszerezni. Ezen bajnak különböző okai vannak, a melyeknek legnagyobb része nem függ a kormánytól. A fő-ok azon általános közgazdasági pangásban fekszik, mely a múlt évben kitört válság természetes következménye. De van egy másik oka is, melyről azt hiszem, hogy ha a tisztelt kormány tanulmányozza, fog módot találni ezen baj orvoslására. [...] Én távolról sem kívánom azt, hogy a kormány gondoskodjék, hogy legyen ennivalója annak, a ki éhes; ez nem a kormány föladata. Minden magánember és minden osztály gondoskodjék magamagáról; de arra minden országban tekintettel vannak, hogy tömegesen ne maradjanak a munkások munka nélkül. Ezt parancsolja a humanitás, ezt követeli a közrend bizton-

11 A miniszter 1899. évi szeptember hó 6-án kelt 6847. számú rendeletét hosszasan idézi a *Kitartás* című lap 1899. 09. 24-i száma Hatósági munkaközvetítés című írásában 179—181.

12 Szterényi e rövid írásában azt is megemlíti, hogy egy svájci kantonban — kormányzati szinten elsőként Európában — működtetni kezdtek egy munkanélküliségi biztosítási rendszert. (Szterényi 1900: 152—154)

13 Helfy Ignác (Helfer) (1830—1897) politikus, publicista, műfordító; a 48-as — majd Függetlenségi — Párt egyik vezetője; *A magyar magyar* című folyóirat kiadója, a milánói *Alleanza* című lap, majd a *Magyar Újság* szerkesztője, Kossuth Lajos egyik legbizalmasabb híve.

sága. [...] Való-e az, hogy míg saját munkásaink munkahiány miatt nyomornak vannak kitéve: a kormány által közvetlenül vagy közvetve támogatott gyárak s másnemű közmunkavállalatok külföldi munkásokat hívnak az országba; sőt maga a közmun-ka- és közlekedési ministerium még a legujabb időkben számos megrendeléseket tett a külföldi gyárakban?”¹⁴ Az interpellációt Helfy Ignác nem sokkal később 1874. július 23-án visszavonta: „miután most az aratás közeledik, és most van munkája mindenki- nek, hogy éhen nem hal.”¹⁵

A munkanélküli biztosítás ügye csak a 20-as évek végén kerül a törvényhozás elé. A munkáltatók akkor azzal a feltétellel egyeznek bele az öregségi nyugdíjbiztosítás bevezetésébe, hogy arra a munkanélküliségi biztosítás helyett kerül sor (Szabó 2000: 29).

FORRÁSOK

235. országos ülés. 1874. május 9-én. Az 1872—75. évi Országgyűlés képviselőházi naplója X. kötet.
281. országos ülés. 1874. július 23-án. Az 1872—75. évi Országgyűlés képviselőházi naplója XII. kötet.
Munkások Újságja 1848. 17. szám, július 23.
Munkások Újságja 1868. 20. szám
[Szerző nélkül] 1899: Hatósági munkaközvetítés. *Kitartás* 1899. 09. 24. 179—181.
Ujabb Kori Ismeretek Tára 1850.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Az 1890. évi népszámlálás. Budapest 1893. II. kötet.
Angell, Robert Cooley 1968: Social Integration. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. 7. The Macmillan Company and the Free Press, 380—386.
Böhm Vilmos 1998: 1913. szeptember hó 9-iki gyűlési beszéde. In: Léderer Pál — Tenczer Tamás — Ulicska László (szerk.) „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” *koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 208, 219.
Castel, Robert 1993: A nélkülözéstől a kivettségig — a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély* 4. 3. 3—23.
Castel, Robert 1998a: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*. Budapest.
Castel, Robert 1998b: „Problematizáció” és történelemolvasat. *Szociológiai Figyelő* 2. 1—2. 64—74.
Degré Lajos 1914: A közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. XXI. törvénycikk. Jegyzetekkel ellátta Degré Lajos In: *A Bűnügyi Szemle* törvénytára. Pécs
Dologház szócikk. In: *Budapest Lexikon* 1. kötet, Budapest, 1993, 335.
Dologházak szócikk. In: *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai s társas élet encyclopaediája*. 2. kötet, Pesten, 1850. 420—432.
Ferge Zsuzsa 1990: Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély* 2. 1. 3—17.
Finkey Ferenc 1905: *A csavargás és a koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból*. Különlenyomat a *Jogállam* 1905. évi 4. és 5. számaiból. Budapest
Gyáni Gábor 1999: Könyörületesség, fegyvelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* 41. 1—2. 57—84.
Gyarmathy Chrysostom János 1845: *A dolgozó házak létrehozásának elemei és fennmaradásuk feltételei*. A „Jó Pásztorról” nevezett első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor január 16-án 1845. Pest
Koiss Géza 1927: Mít tettek városaink a munkanélküliség leküzdéséért. *Városi Szemle* 1084—1106.
Közgazdasági és statisztikai évkönyv, 6—7. évfolyam, 1894, Budapest
14 235. országos ülés. 1874. május 9-én. Az 1872—75. évi Országgyűlés képviselőházi naplója X. kötet.
15 281. országos ülés. 1874. július 23-án. Uo.: XII. kötet.

viszont véget ért. A globalizáció és a kommunikáció forradalma megváltoztatják az életet. Ez azt is jelentheti, hogy az elmúlt két évszázadra jellemző munkarendszer már túlélte önmagát — legalábbis néhány tekintetben. Új fejlemények, mint a fizetett munka és család vagy a háztartás újfent megvalósuló összefonódása, illetve az életút során a munka egyre gyakoribb szegmentálódása az iparosodás előtti mintákhoz való visszatérésnek tűnik. A jövő körvonalait azonban még sűrű köd rejti el szemünk elől.

Fordította: Keszei András

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Asholt, Wolfgang — Fähnders, Walter (eds.) 1991: *Arbeit und Müßiggang 1789—1914*. Frankfurt am Main
 Beck, Ulrich 1999: *Schöne neue Arbeitswelt. Vision: Weltbürgergesellschaft*. Frankfurt am Main
 Clausen, Lars 1988: *Produktive Arbeit — Destruktive Arbeit*. Berlin
 Conze, Werner 1972: „Munka” szócikk. In: Brunner, Otto — Conze, Werner — Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Vol. 1. Stuttgart, 154—215.
 Dilcher, Gerhard 1996: *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter*. Köln
 Ehmer, Joseph — Gutschner, Peter 1998: Befreiung und Verkrümmung durch Arbeit. In: van Dülmen, Richard (eds.) *Erfindung des Menschen. Schöpfungsträume und Körperbilder 1500—2000*. Vienna — Cologne — Weimar
 Emmerrich, Wolfgang (ed.) 1974: *Proletarische Lebensläufe. Autobiographische Dokumente zur Entstehung der zweiten Kultur in Deutschland*. Hamburg
Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. Vol. 16. Neufchatel, 1765, 567.
 Engel, Evamarie 1993: *Die deutsche Stadt des Mittelalters*. München
 Frevert, Ute 1986: *Frauen-Geschichte. Zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit*. Frankfurt am Main
 Garraty, John A. 1979: *Unemployment in History. Economic Thought and Public Policy*. New York
 Giardini, Orio — Liedtke, Patrick M. 1998: *Wie wir arbeiten werden. Der neue Bericht an den Club of Rome*. Hamburg
 Hamesse, Jacqueline — Muraille-Samaran, Colette (eds.) 1990: *Le travail au Moyen Age. Une approche interdisciplinaire*. Louven-La-Neuve
 Hennock, E. P. 1998: Social Policy under the Empire — Myths and Evidence. In: *German History* 16. 58—74.
 Hunecke, Volker 1983: Überlegungen zur Geschichte der Armut im vorindustriellen Europa. In: *Geschichte und Gesellschaft* 9. 480—512.
 James, Paul — Veit, Walter F. — Wright, Steve (eds.) 1997: *Work of the Future. Global Perspectives*. St. Leonards, NSW, Australia
 Jaritz, Gerhard — Sonnleitner, Käthe (eds.) 1995: *Wert und Bewertung von Arbeit im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Graz
 Kocka, Jürgen 1983: *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800—1875*. Berlin—Bonn
 Kocka, Jürgen 1986: Traditionsbindung und Klassenbildung. Zum sozialhistorischen Ort der frühen deutschen Arbeiterbewegung. *Historische Zeitschrift* (241.) 333—376.
 Kocka, Jürgen 1990a: *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert*. Bonn
 Kocka, Jürgen 1990b: *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*. Bonn
 Koselleck, Reinhart (ed.) 1977: *Studien zum Beginn der modernen Welt*. Stuttgart
 Lis, Catharina — Soly, Hugo 1996: *Disordered Lives. Eighteenth-Century Families and their Ummily Relatives*. Oxford — Cambridge
 Matthes, Joachim (ed.) 1983: *Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg*. Frankfurt am Main

- Landecker, Werner S. 1951.: Types of Integration and their Measurement. *American Journal of Sociology* No. 56.
- Munkanélküliség szócikk. In: Halász Sándor — Mandelló Gyula (szerk.) 1898: *Közgazdasági Lexikon*. Budapest, 758—765.
- Munkátlan és Munkátlanág szócikk. In: Czuczor Gergely — Fogarassy János 1867: *A magyar nyelv szótára*. Pest. 654.
- Munkátlan szócikk. In: Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára*. Budapest. 75.
- Munkátlan szócikk. In: Ballagi Mór (szerk.) 1873: *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmének körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is*. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 310.
- Papp Géza 1998: Törvény (1913. évi XXI. törvénycikk) a közveszélyes munkakerülőkről. In: Léderer Pál — Tenczer Tamás — Ulicska László (szerk.) „*A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok... koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*”. Budapest, 209—219.
- Swaan, Abram de 1988: *In Care of the State*. Cambridge
- Szabó Ferenc 1998: Dologház Gyulán 1837—1846. In: Léderer Pál — Tenczer Tamás — Ulicska László (szerk.) „*A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok... koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*”. Budapest: 152—168.
- Szabó Sándorné Csemniczki Katalin 2000: Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In: Augusztinovics Mária (szerk.) *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Közgazdasági Szemle Alapítvány Budapest, 28—50.
- Szterényi Sándor 1900: Munkaközvetítő intézet Budapesten. *Husadik Század*, 152—154.
- Thirring Lajos — Dallos Ödönné 1983: *Az 1869—1980. évi népszámlálások*. KSH, Budapest
- Topalov, Christian 1994: *Naissance du chômeur 1880—1910*. Paris
- Topalov, Christian 1998: A munkanélküliség feltalálása. In: Léderer Pál — Tenczer Tamás — Ulicska László (szerk.) „*A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok... koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*”. Budapest, 298—325.
- Tóth Vilmos 1999: A Kerepesi úti temető 1999-ben. *Budapesti Negyed* 7. 3. <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/25/index.htm>

Önsegélyezés és önszerveződés*

Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten

A 19. század első felében Pesten lezajlott népességnövekedés és az ezzel összefüggő társadalmi átalakulás régtől foglalkoztatja a történészeket, és mára elmondható, hogy számos részletkérdés tisztázása mellett a társadalom szerkezetének változását árnyaltan ábrázoló munkák is olvashatók, és a Budapest történetéről frissen megjelent két összefoglaló is sokoldalúan mutatja be a a rendiből polgárivá formálódó városi társadalmat (Nagy 1975, Bácskai 1988, Csorba 1997, Bácskai 2000). Ezek nyomán érzéketlenül látni például a bevándorlás európai összehasonlításban is kiemelkedő mértékét és társadalmi összetételét, a lakosság erőteljes polarizálódását és a tagolódás tengelyeinek módosulását, a modern típusú vállalkozó réteg születését. Továbbra is keveset tudunk azonban arról, hogy a struktúra átalakulása milyen következményekkel járt a városi társadalom szerveződésére nézve. Ennek részint az idevágó jelenségek operacionálisításának nehézsége és az ehhez szükséges források hiánya lehet az oka, részint az, hogy az egyének kapcsolatának értelmezéséhez feltehetően előbb a struktúra egészéről megformált kép megalkotására volt szükség. Ám a makroszemléletű kutatások után szükséges és (bizonyos határok között) lehetséges, hogy a városi társadalom kisebb közösségeinek belső viszonyairól érvényes megállapításokat tegyünk. Ebben az értelemben közösségnek tekinthetők például a felekezeti kisebbségek (protestánsok, görögkeletiek, izraeliták), valamint a városi társadalom ekkoriban születő intézményei, az egyesületek.

A reformkori pesti egyesületek történetét ebből a szempontból eddig nem vizsgálták. A magyarországi egyesülettörténeti kutatások az utóbbi másfél évtizedben élenkültek meg, és jelentős, ám igen heterogén, ezért nehezen összefoglalható eredmények születtek. A jelesebb munkák közé tartozik: a magyarországi egyesületek katasztere, melyből azonban csak a vidéki (nem budapesti) egyletek névsora jelent meg (Pór 1988); a Somogy megyei dualizmuskori egyletek részletes és több szempontú vizsgálata (Bősze 1997); a magyarországi egyesületállomány statisztikai jellegű elemzése a dualizmus korszakában (Reisz 1988); illetve a német egyesülettörténet és a szociológiai nézőpont adaptálásának kísérlete (Papházi 1993). Az itt vizsgált korszakra vonatkozóan Pajkossy Gábor idevágó munkásságát kell kiemelni, aki a központi kormányzások levéltári anyaga alapján tipizálta és számszerűsítette a reformkori egyesületi mozgalmat (Pajkossy 1993a, Pajkossy 1993b). Ezen túlmenően néhány egyletről esettanulmány is napvilágot látott. Összességében mégis a kutatások csekély mennyisége és fragmentáltsága állapítható meg.

A magyar egyesülettörténeti vizsgálatok további sajátossága, hogy fogalmi keretük és az alkalmazott elemzési kontextus általában nem követte a megfelelő nyugat-euró-

* A dolgozat doktori disszertációm (Tóth 2000) egyik fejezetének rövidített változata. A kutatást a Research Support Scheme (Open Society Institute) támogatta. A tanulmány megírása során Bácskai Vera nyújtott szakmai segítséget, amit ezúton is megköszönök.

pai kutatások nézőpontváltozását és -bővülését. Az egyesületek iránt elsőként a 19. század közepén nyilvánult meg tudományos igényű érdeklődés, és ekkor fogalmazódott meg — meghatározóan a német liberális jogtörténész Gierke munkáiban — az a koncepció, hogy az egyesület, a modernitás intézményeként a nyilvánosság segítségével sikerrel veszi fel a harcot a „hagyományos” társadalmi erőkkal. E felfogás szerint az egyesület azért képviseli a haladást a régi, korporatív logikájú társadalmi szerveződéssel szemben, mert léte önálló egyének szabad döntésén alapul. Ezzel összefüggésben azt is kiemeli e hagyomány, hogy az egyesület a civil társadalom melegágya, a polgári alkotmányosság kísérleti és gyakorló terepe (Dann 1986: 45—46, Papházi 1993). Az egyesületek ilyen — lineáris-evolúciós és optimista — beállítása máig hat a kutatásra, ám az empirikus kutatások többnyire az egyes egyesületekre, esetleg ezek típusaira irányultak, kerülve a fenti tétel általános igazolását. Az egyesületek történetének (nemzeti szintű) összegzése az utóbbi évtizedekig váratott magára, amikor Németországban Thomas Nipperdey tekintette át „struktúratörténeti szempontból” a 18—19. századi egyesületeket és fogalmazott meg részletes kutatási programot az addigi ismeretek alapján (Nipperdey 1972), Nagy-Britanniában pedig R. J. Morris foglalta össze a — főleg 19. századi — folyamatokról addig tudottakat (Morris 1983, Morris 1990). Mindketten a polgárság (középosztály) aspirációjához kapcsolták a vizsgált folyamatot, bár eltérő hangsúllyal: míg Nipperdey az egyesületek bizonyos típusaira koncentrálna lényegében az előbb vázolt modernizációs modellen belül értelmezte az egyesületek kialakulását, addig Morris — az egyesületek kialakulásának tényezői közül az urbanizációt emelve ki — abban látta a lényegét, hogy a *middle class* e szervezetek révén formálta a városokon *belüli* hatalmát.

A közelmúltban megjelent német társadalomtörténeti szakirodalmi szemle az egyesülettörténeti kutatások meghatározó történéseinek tartja „az egyesületképződés általános jelensége” iránti megnövekedett érdeklődést és a Nipperdey-tanulmány hatására keletkezett nagyszámú esettanulmányt (Gall 1993: 67—71). A friss szakirodalmi eredmények közül még hármat fontos jelen kontextusban kiemelni: az összehasonlító módszert, a város mint vonatkoztatási keret alkalmazásának terjedését, illetve a mikroszintű vizsgálatokat. (1.) A komparatív elemzés azzal kecsegtet, hogy az egyesületek megalakulásában és működési módjában a korban az ellenfelek által gyakran vádként felvetett utánzási effektus (a korabeli magyar nyelvben is használt kifejezéssel: „majmolás”) valódi szerepét segíthet tisztázni, ezáltal az egyes egyesületek, valamint az „egyesületi mozgalom” működésének dinamikáját is magyarázhatja. (2.) A város mint társadalmi horizont alkalmazása abban nyilvánul meg, hogy az egyesületeket e munkák nem önmagukban vizsgálják, hanem egy-egy város összes egyesületét együtt, melynek révén azok társadalmi tartalmát lehet összevetni és a városfejlődésre vonatkoztatni, egyúttal a vezető aktivisták visszakeresésével a városi társadalom hatalmi struktúrájának a választott önkormányzati tisztségektől esetleg független dimenzióját lehet felderíteni. Morris három brit város ilyen szempontú vizsgálatát végezte el, és a szerzők több német város utóbbi években napvilágot látott monográfiájában is egy-egy fejezetet szenteltek az egyesületek és a városi társadalom kapcsolatának. A Habsburg Monarchia területét tekintve Bécs Vormärz-kori egyesületeiről már évtizedekkel ezelőtt született egy (elsőrendűen politika- és jogtörténeti szempontú) doktori disszertáció (Obrowski 1970), mely azóta sem jelent meg,

Prága egyik városrészének egyleteteiről pedig alapos kutatás eredményei láttak napvilágot, igaz, ennek szerzője a neoabszolutizmus korát vizsgálta (Kruppa 1992). Magyarországon Győrről jelent meg egy hasonló célt követő rövidebb tanulmány (Dominkovits 1994), saját doktori disszertációm pedig Pest egyleteit elemzi (Tóth 2000). (3.) Végül, a mikroléptékű vizsgálatok azt tárhatják fel, hogy az egyleti tevékenység során hogyan konstruálódnak a társadalmi viszonyok, az egyének milyen viszonyban állnak egymással, mi valósul meg a szakirodalomban feltételezett demokratizmusból, mit jelent a gyakorlatban a „rendi határok átlépése”.¹ Ez utóbbi vonatkozásban számos angolszász és német tanulmány alapján tudjuk, hogy a városi egyesületek általánosan jellemző módon abban az értelemben „polgáriak”, hogy nem csak (rendi és/vagy modern értelemben vett) városi polgárok (illetve ennek megfelelő társadalmi helyzetű személyek: kereskedők és kézművesek), hanem nemesek, főnemesek is tagjai lettek. Ugyanakkor a különböző társadalmi helyzetűek eloszlása a vezető és aktivista posztokon, valamint különféle, az exkluzivitást elősegítő eszközök (tagdíj nagysága, felvételi kritériumok, stb.) a rendi társadalom szerkezeti örökségének továbbélését eredményezték (Morris 1983, Blumin 1989, Vörös 1991: 36–37, Gyáni—Kövér 2001: 106–107, Tóth 1998). Az egyesületekről mint a civil társadalom megvalósulásának színtereiről szóló idealisztikus állítás általános érvényességét is gyengítik a frissebb szakirodalom eredményei (Morris 1998, Gorsky 1998).

Jelen tanulmányban egy olyan egyesülettípus bemutatására teszek kísérletet, mely több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt a segélyegylet a korszakban robbanásszerűen terjedt el Pesten, néhány évtizeden belül az egykorú angol középvárosokhoz hasonló taglétszám-arányt elérve, másfelől a segélyegylet működésének vizsgálata jól mutatja, hogy egy „idegen” (feltehetően a bevándorolt német kézművesek által közvetített) minta átvétele és alkalmazása az átalakuló városi társadalom mindennapjaira milyen következményekkel jár. A reformkori segélyegyletekről eddig részletes tanulmány nem jelent meg, a néhány éve megjelent nagyívű szociálpolitikai tanulmány ugyanis az itt vizsgált korszakról inkább csak általánosságokat fogalmazott meg (Hitchins 1995). Ezen kívül az egyik egylet jubileumi kiadványa tekinthető még feldolgozásnak (Walla é.n.). Egyes szélesebb témájú munkákban, illetve a *História* egyesület-tematikájú számában a tárgyról írtak pedig nemcsak mélyíthetők és esetenként korrigálandók, hanem az alaposabb vizsgálat a jelenség értelmezéséhez is közelebb visz (Pajkossy 1993a: 6, Nagy 1975: 422, Vörös 1991: 47–48). Erre részint az egyletek által kiadott különféle típusú nyomtatványok (alapszabályok, tagnévsorok, éves elszámolások, befizetési bizonylatok), részint sajtóhirdetések, részint levéltári iratanyaguk alapján nyílik mód. Ez utóbbiak főként három témával kapcsolatban keletkeztek: megalakulással és alapszabály-módosítással összefüggésben, az egyletek belső visszaélési ügyeit szorgalmazó feljelentések eredményeként, illetve amiatt, hogy egyes tagok örökösei panaszt tettek a tanácsnál, amikor az elhunytak után járó összeget nem, vagy nem teljes mértékben fizette ki az egylet. A segélyegyletek számos hagyatéki leltárban is feltűnnek a hagyatéki aktívum tételei között. E változatos forrásanyag a segélyegyletek működésének sokoldalú megvizsgálását teszi lehetővé (Tóth 2001).

1 Vö. Czoch Gábor tanulmányával a mikrotörténeti kutatások társadalomképéről (Czoch 1998).

Az alábbiakban a lehetséges társadalomtörténeti szempontok közül előbb az egyletek deklarált céljuk szerinti tevékenységét ismertetem, majd szakszerűbbé válásuk folyamatát és az egyesületszerű működésüket (ennek korlátait és bővülését) vizsgálom. Ezután megkísérlem a meghirdetett törekvéseken túli funkciójukat és jelentőségüket megítélni, és ezt társadalmi összetételükkel összefüggésbe hozni.

A SEGÉLYEGYLET MINT BIZTOSÍTÁS

„Minden ember kötelessége, hogy saját jelenlegi, csakúgy mint jövőbeli állapotát valamennyire biztosítsa, hogy ne legyen mások terhére.”²

A segélyegyesületek alapvető elsődleges funkciójuk szerint biztosítási intézetek. A reformkori Pesten ebben az időszakban már különféle káreseményekre lehetett biztosítást kötni: több (az 1840-es évek elejére hat), a Monarchia lajtántúli területén működő biztosítási társaság épített ki ügynökséget a városban. Arra vonatkozóan alig tudunk valamit, hogy ezek ügynökei — a város gazdasági életének meghatározó szereplői, mint például Liedemann Frigyes, Malvieux Keresztély, a Halbauer testvérek, Weisz Bernát — milyen nagyságú üzletkört alakítottak ki. Az azonban látszik, hogy tevékenységükben alapvetően a tűzkárokkal szembeni és az áruszállítási biztosítás dominált, és azt az üzletágat, melyben a biztosítás tárgya maga az egyén (az életbiztosítást), csupán a trieszti általános biztosító vette fel tevékenységi körébe (Wegweiser 1837 és 1841, Triesti Biztosító é.n., Nagy 1975: 422). A pesti városi tisztviselőknek nyugdíjbiztosító intézményük is működött 1808-tól, amely a tizenegy évvel korábban felállított (budai székhelyű) országos nyugdíjintézet mintájára jött létre (Nagy 1975: 421). Ezek mellett alakult ki az 1830-as évektől az előtakarékosság újabb intézménye, a segélyegyesület.

A kifejezés alapvetően két típust takar, melyek közül az egyik csak temetkezési segélyezéssel foglalkozott, a másik viszont emellett a megbetegedett tagok gyógyításának költségeit is magára vállalta. Az utóbbi típusból első látásra csak kettő szerveződött meg (a Pesti 1. és 2. Betegsegélyező és Temetkezési Egylet; a továbbiakban P1BTE és P2BTE) — ezek közül is a magát másodiknak nevező valójában az első folytatásának tekinthető, mivel az alapszabály szerint maximált létszámmal működő segélyegyletek „feltöltődése” után újat kellett alapítani. A nagyobb számban létesült temetkezési egyletek egy része statutumuk tanúsága szerint szintén foglalkozott betegsegélyezéssel is, bár elnevezésükben erre nem utaltak.³

2 Budapest Főváros Levéltára (=BFL) IV. 1202. c. 9428 AN. (Glasz Julianna panaszlevele a városi tanácsnak az Essig-féle egylettel szemben)

3 Például az Essig Sebestyén vezette egylet és a szatócsok segélyegylete. BFL IV. 1202. c. 9428 AN; Magyar Országos Levéltár (=MOL) C. 80. 1837. 13. Egy harmadik típus megalakulására is történt kezdeményezés 1843-ban, ám Rabel András pesti háztulajdonos polgár — mellesleg 1840-ben a P2BTE egyik alapítója és vezetője — beadványát, melyben szegény pesti és budai polgárlányok számára kiházasító egylet tervezett létrehozni, a Helytartótanács azzal az indokkal utasította el, hogy az csupán az alapító nyereszkedésére szolgálna és nem közhasznú. Az alapszabály szerint a szervezet az előbb említett két segély

A temetkezési egyletek igen egyszerű konstrukció szerint működtek. A két legjelentősebb és leginkább professzionálisan működő egylet — a 2000 körüli taglétszámot is elért Pesti 1. Temetkezési Egylet (a továbbiakban P1TE) és a legnagyobb összegű segítyt nyújtó Teufelsdorfer-féle egylet — tagjai a beiratkozáskor nyomtatott lapon kapták kézhez ezeket a szabályokat.⁴ Ennek lényege az volt, hogy az egyes tagok elhalálozásakor a többi tag azonos és változatlan nagyságú összeget — az előbbi egyletben 10, az utóbbiban 20 krajcárt⁵ — volt köteles befizetni, és mivel a tagság létszámát mindkét szervezetben 600 főben állapították meg, az így összegyűlt 100, ill. 200 forint segítyt az elhunyt örököse kapta meg. (A két alapszabály egyedül ezekben az összegekben különbözött egymástól.)⁶ Jellemző e korai statutumok szellemére — illetve feltehetően az ezeket jóváhagyó városi hatóság purista—korlátozó felfogására —, hogy a pénz semmilyen egyéb felhasználását nem engedte meg, eltekintve attól, hogy az adminisztrációs kiadások fedezésére további 40 fő felvételét írták elő, valamint hogy felvételtkor további 10, ill. 20 krajcárt kellett befizetni (külön indoklás nélkül, ám valószínűleg tartalék képzésére). Sőt, a szabályok még azt is előírták, hogy a pénztárban netalán megmaradó összeget — ilyen képződhetett például olyan esetekben, amikor a tag örökös nélkül hunyt el, ugyanis ilyenkor az egylet intézte a temetést — a városi tanácsnak át kell adni. Ezáltal tehát az önszegélyezési célra összeadott magánpénz egy részét tette közpénzzé a városi hatóság, azzal az ellenőrizhetetlen ígérettel, hogy azt valamelyik városi „jótékony” közintézményre fogja költeni.

Könnyen belátható, hogy mi tette vonzóvá a leendő tagok számára ezt a biztosítási konstrukciót: az „átlag tag” éppen annyi, ráadásul egy összegben átvehető pénzt hagyott örököseire, mint amennyit ő éveken (évtizedeken) keresztül, apránként befizetett. A segélyegyletek városi tanácsi felügyelete egyben azt is jelentette, hogy a segélyek kifizetése nagyfokú garanciát élvezett: végrendeletileg hagyományozni lehetett, és az alapszabályok azt is rögzítették, hogy hagyatéki eljárás során tilos volt hitelezők követelésének kielégítésére használni.⁷ Ha ennél korábban halt meg a tag, akkor örökösei anyagilag jártak jól, ha később, akkor a hosszabb élet vigasztalhatta a több befizetésért.

egyesülethez hasonlóan önszegélyezésre épült volna: a tagok házasságukkor minden tagtárs által összeadott egyenlő mértékű és változatlan összegű hozzájárulást kapták volna meg. (MOL C. 80. 1843. 30, 1844. 24, 1845. 40.)

4 Mind az 1834. májusában helytartótanácsi engedélyt nyert P1TE, mind az 1836. júliusában engedélyezett Teufelsdorfer-féle egylet alapszabályát lásd: MOL C. 80. 1838. 17.

5 Az egyszerűség kedvéért minden összeget pengőforintban közlök, függetlenül attól, hogy a forrásban eredetileg ez a pénzegység szerepelt, vagy magam számoltam át (a pengőnek 40 százalékát érő) váltóforintból.

6 Ugyanebben a szisztémában működött, csak kisebb összegekkel — 200 taggal, 30 krajcáros befizetésekkel és 100 forint segéllyel — egy további segélyegylet, a Hanky Mihály asztalosmester által alapított és 1836. márciusában hatósági engedélyt nyert ún. Hanky-Rosznagl-féle temetkezési egylet. MOL C. 80. 1837. 13.

7 Póruł járt azonban az a tag, aki nem a városi tanács által regisztrált végrendeletben rendelkezett: az egyenesági leszármazott nélkül elhunyt Maurer Károly sógornője pl. hiába próbálta a városi hatóságnál elérni, hogy Maurer kiskorú unokaöccseire szálljon a temetési segély összege, annak „önkezével írt és aláírt levele” nem minősült hivatalosnak. Így Maurer eltemetéséhez mindkét egylete 30—30 forintot adott, a többit azonban visszatartották. Ezt az eljárást a városi tanács és a Helytartótanács is helyben hagyta. BFL IV. 1202. 9029. AN, MOL C. 80. 1842. 27. és 1845. 19.

Más temetkezési egyletek ettől eltérő rendszerben működtek. A legnagyobb taglétszámú — 1837-ben állítólag 3493 tagot számláló — terézvárosi temetkezési egyletben, melynek vezetője a városrész plébánosa volt, ám két polgár kezelte a pénztárt, az örökösnek járó alig 20 forintnyi segélyért havi rendszerességgel (tehát a halálozások sűrűségétől függetlenül) kellett 4—4 krajcárt fizetni.⁸ Az Essig-féle egyletben szintén 20 forint támogatás járt, ám ezért két hetente fizettek 4—4 krajcárt a tagok.

Az Essig-egylet megbetegedésük idején is támogatta tagjait, bár igen sajátos módon: ágyhoz kötött betegségeknel heti 1 forint 12 krajcárt kaptak, krónikus és a „mértéktelenség” okozta betegségek esetén viszont nem csak nem részesültek segélyben, de az egyletből is kizárták őket. Ebben az esetben feltűnő, hogy a statutum egyáltalán nem utal sem szakszerű orvosi vizsgálatra, sem az újonnan felveendő tagok egészségi állapotáról szóló igazolásra.⁹ Pedig nem csak a betegsegélyezést nevükben is viselő, de a csupán temetkezési segélyezést végző egyletek működésében is jól látható, hogy a tagok egészségét mind jobban igyekeztek kontrollálni. A P1TE-ben, amelyet kezdetben kézművesmesterek irányítottak, egy polgári címet nem is szerzett tagtárs orvost, Nagy Károlyt választottak előbb másod- („ellenőrködő”) igazgatóvá, majd 1845-ben az egylet vezetőjévé.¹⁰ Nem csak Nagy személye garantálta azonban, hogy beteg személyek felvételével ne terheljék az egyleti pénztárt. Amikor az egylet néhány évvel megalakulása után máris alapszabályainak felülvizsgálatát kérte, az újonnan felvett pontok között meghatározta a felvétel kritériumaként, hogy a jelölt 15 és 50 év közötti egészséges állapotú legyen, és ezt a két igazgató előtt dokumentummal bizonyítsa is.¹¹

A betegsegélyezéssel foglalkozó egyleteknél ennél is szigorúbban vették a betegségek kezelését. A P1BTE-nél már a megalakulást követő első választmányi ülésen egyleti orvost választottak a tagok közül — Fellner Antal józsefvárosi tiszti orvos, az 1827-ben elhunyt polgármester fia személyében. Együttal meghatározták, majd a következő években egyre alaposabban kidolgozták kötelmeit, 1840-ben pedig az újabb alapszabályt követően az egyes betegségekre vonatkozó teendők pontos felsorolását is tartalmazó hivatali utasítást fogalmaztak számára, mely e tisztséget már egészségügyi igazgatónak (*Sanitäts-Direktor*) nevezi. E szabályok meghatározták például a tagfelvételtkor a jelöltek megvizsgálását, a betegek látogatásának rendjét, a vizitekért és a kezelésért járó (és a gyors gyógyítást mint érdekelt szem előtt tartva az időben előrehaladva csökkenő mértékű) díjazást, az egyetemi orvoskarról konzíliumra hívott szakorvosok honoráriumát, a patikusokat is érdekeltté, egyszersmind ellenőrizhetővé tevő gyógyszer-támogatási rendszert. Együttal lehetővé tették, hogy a beteg maga dönthesse el, hogy az egyesületi orvossal kezeltesse magát, vagy magának választ orvost — az utóbbi esetben természetesen az egyletet erről értesítenie kellett. Fellner rövidesen bekövetkező halála után ismét egy tiszti orvost választottak utódjául, és rajta kívül további orvosokat is alkalmaztak, akiknek területi illetékességét is meghatározták.¹²

⁸ BFL IV. 1202. c. 5751 AN, MOL C. 80. 1837. 13.

⁹ BFL IV. 1202. c. 9428 AN, MOL C. 80. 1845. 18.

¹⁰ MOL C. 80. 1845. 20.

¹¹ MOL C. 80. 1845. 20.

¹² BFL X. 216.

A megbetegedett tagok állapotának szakszerű felügyeletére valóban nagy szükség volt, mivel a betegségbiztosítás a temetkezési segélyezésnél több kockázatra épült. Az előbbinél ugyanis kötött összegű befizetéseket teljesítettek a tagok, a több, nagyrészt nem kalkulálható tényezőkön múló kiadás ellentételezéseként. A P1BTE-nél az első alapszabály szerint 30—30 krajcárt kellett negyedévenként befizetni erre a célra, ill. temetkezési hozzájárulásra, ám már fél évvel később, 1836. október elejétől differenciáltabb rendszert vezettek be, melynek értelmében az azután felvett tagok közül csak a 10—49 éves tagok számára maradt azonos a díj, 50 és 55 év között 1,30 pft, 55 és 60 között pedig összesen 2 pft volt a negyedévi tagdíj. 1837 áprilisában további szigorítás lépett életbe: a felvétel felső korhatárát 55 évre csökkentették, a negyedévenkénti 1,30 forintos „osztály” korhatárait pedig 40—50 évben állapították meg. Bár e változtatások indoklásakor az idős korban gyakoribb betegségekre hivatkoztak, ezt a megoldást nem találhatták kielégítőnek, ugyanis 1839 januárjában úgy döntöttek, hogy „a tagság többségének kívánságára” különválasztják a gyógyítási és temetkezési díjak kezelését. Az utóbbira a más egyletek kapcsán fentebb már leírt rendszerben minden egyes halálozás után egységes összegű hozzájárulást szednek be (ekkor alkalmanként 12 krajcárt, amit viszont a taglétszám növekedésével csökkenteni fognak), az előbbire viszont egységesen 36 krajcárt negyedévenként.¹³ Ezt a rendszert szentesítette az egylet újabb alapszabálya, amely legalább 1846-ig érvényben is maradt (akkor fejenként 6 krajcáros befizetésért 130 forintot kaptak a temetésre az örökösök).

A konstrukció azonban így is felettébb kockázatos volt, amint arra egy újságcikk rá is mutatott. A cikk írója szerint egy-egy betegség 30, sőt olykor 40—60 forintjába is került az egyletnek, így a pénztár egyenlegét csak úgy lehetett fenntartani, ha sok tag éveken keresztül nem betegedett meg, vagy a „tehetősebb osztályba tartozó” tagok „a szegényebb tagok érdekében” nem tartottak igényt az ingyenes orvosi kezelésre. A cikk szemmel láthatóan ez utóbbi változatra tette a hangsúlyt, amikor a „szegény polgártársak iránti komoly jócselekedetnek”, a jótékonykodásra „szép alkalomnak” állította be a helyzetet, utalva az egylet összetételére, melyben „jelentős számú tekintélyes férfiú és asszony” is tag.¹⁴

Az orvosi ellenőrzés növekvő szerepe mellett abban az értelemben is érzékelhető az egyleti működés professzionalizálódása, hogy az egyletek igazgatása is egyre szakszerűbbé vált. A bürokratizálódást olyan jelenségek fokozatos, ám gyors ütemű elterjedése jelzi, mint hogy több egyletben ügyvédi képzettségű személyeket bíztak meg a jegyzői tisztséggel, a választmányi üléseken jegyzőkönyvet vezettek, az egyletek nyomtatott bizonylatokat adtak a tagok befizetései alkalmával, az egyleti pénzbeszedőktől — a hatóságoknál is alkalmazott gyakorlathoz hasonlóan — óvadékot kértek. Jelképes erejűnek mondható az a változás, amikor 1839-ben a P1TE bevezette a választott tisztségviselők díjazását. Ez a döntés az egyleten belül komoly ellenállásba ütközött, és a tiltakozók a városi tanácshoz intézett panaszukban arra hivatkoztak, hogy „az ily kegyes céloknál semmiféle pénzbeli jutalmazásoknak nem volna helye”. Az egyleti választmány azonban azzal érvelt, hogy „szegény sorsú mesteremberektől és kézmű-

¹³ BFL X. 216. 1. Sessions 4., 5., 6.

¹⁴ Pester Zeitung, 1846. 358.

vesektől [...] saját keresetmódok félretételével való ingyen fáradozást s hivataloskodást kívánni nem lehetne”, emellett az igazgatók és a jegyző fizetése segít megelőzni a visszaélést, s általa „az illető hivatalbeli kötelességének szigorúbb teljesítésére köteleztetik”.¹⁵

A temetkezési egyletek hatékonyabb működését segítette elő a taglétszámok maximálásának rugalmas kezelése és a kisebb egyletek összeolvadása is. Nem magától értetődő, hogy több segélyegylet is működhetett a korban Pesten, egyfajta piacot alkotva. Nincs tudomásunk ugyanis más egylettípusról, melyből 1848 előtt egyidejűleg több is működött Pesten. A piac 1840-es évek eleji „beszűkülése” a P1TE vezetőit is foglalkoztatta, legalábbis erre hivatkozva kérték 1843-ban a statutum újabb revízióját. A Helytartótanácsához írt kérvényükben arra hivatkoztak, hogy az egylet második, majd harmadik részlegének engedélyezésével egy ideig „rendesen folytak a dolgai” az egyletnek, ám „más hason célú egyletek is keletkeztek” a városban, ahol csak 5 krajcárt kellett temetésenként fizetni. „Ezen verseny által az első egyesület oly csonkulást szenvedett, hogy a három osztály tagjainak száma 1319-re apadt” a korábbi 1900 fölötti létszámról, s így az elhunytak örököseit már alig tudják kifizetni. Az egylet szerint a megoldás a három osztály egybeolvasztása és vezessék be az 5 krajcáros temetkezési hozzájárulást „a többi egyesületekkel concurrentia kiállhatásául”. A városi tanács kezdeti ellenkezését feladva végül elfogadta a változtatást, talán annak az érveknek a hatására, hogy a döntés késleltetése esetén az egylet taglétszáma annyira lecsökkenhet, hogy végül fel kell oszlatni.¹⁶ A koncentráció egy másik módja a Hanky-Rosznagl-féle egylet beolvadása a P1TE-be. Ez a korábban 220 fős létszámú egylet 1845 elejére 140 főre apadt, ami által fennállása került veszélybe, így a kölcsönös érdekre hivatkozva kérte felvételét Nagy Károly igazgatótól. Míg a P1TE vezetése örömmel vette a taglétszámának újbóli növelését ígérő lehetőséget, az egyleten belüli ellenzék a döntéssel szemben foglalt állást, (többek között) arra hivatkozva, hogy az újonnan felvettek között sok az idős ember, akik így inkább jelentenek terhet az egyletnek, mint nyereséget.¹⁷

EGYESÜLETEK-E A SEGÉLYEGYLETEK?

„Hogy az 1800 tagok összehívására alkalmas hely sehol sincsen, ez oly világos, hogy azt okokkal támogatnunk felesleg volna.”¹⁸

Az intézménytípus bemutatása és egyes fejlődési folyamatainak elemzése után indokolt megvizsgálni, hogy mennyiben tekinthetők egyáltalán egyesületnek a segélyegyletek. A kérdés megválaszolását megnehezíti, hogy a korban nem létezett egységes, formalizált definíció az egyesületekről, ami nyilván összefügg azzal, hogy a kortársak többsége számára nem is képezett egységes jelenséget az egyesület mint intézmény.

15 MOL C. 80. 1841. 25. (A P1TE választmányának indoklása az új alapszabályról.)

16 MOL C. 80. 1842. 27.

17 BFL IV. 1202. h. 5433. AN., MOL C. 80. 1845. 20. és 1846. 40.

18 BFL IV. 1202. h. 5433. AN. (A P1TE választmányának levele a városi tanácshoz, melyben megindokolja az egylet, hogy miért nem kérték ki a tagság véleményét a három osztály egybeolvasztásának ügyében.)

Disszertációmban a tárgy szempontjából szóba jöhető forrástípusok (lexikon, szótár, összeírás, röpirat, városleírás, címtár, egyleti kiadványok) által sugallt meghatározások egymás mellé helyezése után a korabeli egyesületeket olyan szervezetekként definiáltam, melyek közhasznúnak tekintett célra, (döntően) magánszemélyek önkéntes, anyagi áldozattal (adakozással) járó, intézményesült (tétéles szabályokat követő) szövetkezéseként működtek, s amelyek fölött a hatóság csupán védnökséget látott el, de maguk nem voltak hatósági szervek. Másodlagosnak tekintettem viszont a konkrét szervezeti formát, az egyesületi tevékenység rendszerességét és a „demokratikus” procedúrák mértékét (ezekre többnyire úgy sincs adat), továbbá az intézmény megnevezését (társaság, intézet, egyesület, egylet) (Tóth 2000).

A pesti segélyegyesületek megfelelnek ennek az összetett meghatározásnak, azzal a megszorítással, hogy a temetkezési hozzájárulás befizetése nyilván nem azonos a jótékonyági egyletek számára felajánlott adomány vagy casinói tagdíj befizetésével — sem nagyságában, sem természetében. Az 1840-as évekre nagyobb számban megjelenő városleírások és címtárak mégsem említették őket az egyletek (pontosabban a jótékony célú közintézetek) között. Jellemző, hogy ezen a forrástípuson belül egyedül a Blaskovits Sándor által kiadott *Pesther und Ofner Wegweiser* nevezett meg segélyegyesületet — ez is csak a P1TE-et és csak attól az évtől kezdve, hogy maga Blaskovits az egylet titkára lett (Wegweiser 1841). Ez azt jelzi, hogy az egyesületi működés egy fontos elemét — a nyilvánosság számára érdekes és fontos intézménynek való elfogadtatásukat — nem sikerült ekkorra megszerezniük a segélyegyleteknek. Hasonlóan járt el a városi tanács is, amikor a Helytartótanács politikai—rendészeti indítéktól vezérelt felszólítására 1845-ben felterjesztette a városban működő egyesületek listáját, ám ezek között egyedül ezt a segélyegyletet nevezte meg.¹⁹ Ez annyiban meglepő, hogy saját hatáskörében már 1836-ban összeírta a városban működő segélyegyleteket, és azóta is több ilyen intézmény ügyében járt el.²⁰ Magyarázatul szolgálhat viszont, hogy a városi hatóság lényegében a céhekhez hasonló módon kezelte a városban működő és nem valamilyen más törvényhatóság alá tartozó egyleteket: működésük ellenőrzésére egy tanácsnok személyében tanácsbi biztost küldött ki, aki a pénz kezelését és a tisztújításokat kontrollálta.²¹ Maguk a segélyegyletek sem használják következetesen az 'egylet' kifejezést. A nagyszámú ránk maradt német nyelvű statutumban a legváltozatosabb, és gyakran a szövegen belül is egymás szinonimájaként használt elnevezéseket olvashatunk.²²

19 BFL IV. 1202. c. 9180. AN. Az 1856-os birodalmi egyesületi statisztika viszont a jótékonyági célokat szolgáló egyletek egyik altípusaként, megszorítás nélkül egyesületként minősítve, nevezte meg őket (Stubenrauch 1857). A Vormärz-kori bécsi egyleteket vizsgáló és alapvetően jogtörténeti szempontú megközelítést alkalmazó Obrowski is egyesületnek tartja őket, ám a jótékony egyleteket követően, tehát nem azokon belül tárgyalja (Obrowski 1970: 75—84).

20 MOL C. 80. 1837. 13.

21 A hivatali posztjáról korábban korrupciós váddal elmozdított Neumayer tanácsnokról pl. úgy ír a városi tanács, hogy „visszahelyeztetése után ezelőtt felügylése alatt volt céheket visszavéven” egyúttal annak az egyletnek az ügyeit is visszakapta, mely „szintén biztossági felvigyázására bízva volt”. BFL IV. 1202. h. 13494. AN.

22 Például: a Leichen-Verein mellett 'Beerdigungs-Verein' (mindkettő: 'temetkezési egylet'), 'Leichen-Collecte' (magyar változat: 'halotti gyűjtés'), 'gegenseitig unterstützende Gesellschaft' ('kölcsonösen támogató társaság'), 'Freundschaft' (kb. 'barátság', 'rokonság'), 'Bruderschaft' (testvérület), sőt 'Assecuranz' ('biztosító') BFL IV. 1202. h. 4331. AN.

A szakirodalmi recepció sem sorolja a segélyegyleteket az egyesületek közé: Kósa János Pest—Buda reformkori elmagyarosodását társadalomtörténeti módszerekkel is vizsgáló tanulmányában nem említette a „társadalmi szervezetek” között (igaz, például a jótékonyági egyletekről sem vett tudomást) (Kósa 1937: 53—56), és a korábban már említett egyesületi kataszter összeállítója is az anyaggyűjtésből tudatosan kihagyott intézmények között említette őket (például a sport- és tűzoltó egyletekhez hasonlóan) (Pór 1988: 3).

Ez a jelenség több tényezővel is magyarázható, így azzal is, hogy a segélyegyletek alapvetően tagjaik egzisztenciális érdekeit követve működtek, és nem szabadidős szervezetként — ez utóbbi ismérvet egyébként a tekintélyes társadalomtudományi szaklexikon cikkírója nem tekinti az egyesület-definíció részének, csak az egyletek egy szűkebb csoportjára jellemzőnek (Sills 1968: 360—363). Másrészt a segélyegyletek alig jelentek meg a nyilvánosság előtt, és más típusú egyletekkel ellentétben nem vállaltak sem közvetlen, sem közvetett szerepet az országos politikai folyamatokban.²³ Harmadrészt tagságuk is alig érintkezett más egyletekével, — egyedül a polgári lövészegyletben, ebben a reformkorban egyre inkább általános társasegyletté váló szervezetben sikerült néhány segélyegyleti vezetőt azonosítanunk,²⁴ — pedig ez a fajta átfedés a pesti városi egyesületekre általánosan jellemző volt (Tóth 2000). Ebben a tekintetben hasonlóság mutatkozik Pest és a korabeli Bristol közt, ahol a segélyegyletek — a „civil társadalomhoz” tartozó többi egyesülettel ellentétben — nem középosztályi (*middle class*), hanem kézműves (*artisan*) jellegűek (Gorsky 1998: 305—306). Természetesen az egyes társadalmi kategóriák egészen más társadalmi kontextusban és folyamatokban értelmezendők a két városban, az azonban figyelmet érdemel, hogy az angol szakirodalom is éppen összetételükre alapozva tartja ellentmondásosnak a segélyegyletek egyesületkénti (*voluntary society*) besorolását.

A pesti temetkezési egyletek tagjai kezdetben kevés lehetőséget kaptak az egyleti életben való részvételtre. Az 1834-es statutum szerint a P1TE-ben a hat személyből álló választmánynak évente egyszer, a tanácsi biztos jelenlétében volt szabad találkozni, a tagoknak viszont „nem lehet s nem szabad soha egybegyűlniök”. Az 1842-ben jóváhagyott alapszabály már sokat engedett ebből a szigorból, mikor úgy rendelkezett, hogy a legfeljebb három évenként megtartandó tisztújításon a férfi tagok szótöbbsége alapján választják a választmányt, mely utána saját köréből választ igazgatókat és jegyzőt. Ha viszont az 1845-ös tisztújításról fennmaradt feljegyzésben az egyes választmányi helyekre leadott szavazatokat összeadjuk, akkor legfeljebb 28 szavazót találunk.²⁵ Ez összefügghet az egyleti vezetés ellenérdekeltségével, de egyszerű fizikai adottságokkal is. Amikor ugyanis a városi tanács három osztály összeolvasztásának kérdésében számon kérte a választmánytól, hogy kikérték-e a teljes tagság véleményét, akkor a választmány — amellet, hogy a statutum értelmében általános döntéshozatali jogosult-

23 Nipperdey szerint Németországban az 1840-es évek politikai aktivizálódása során más egyesülettípusokkal együtt a segélyegyletek is átpolitizálódtak (Nipperdey 1972: 38).

24 Köztük a már említett Teufelsdorfer Pétert, Hanke Mihályt vagy a Pesti 2. Betegsegélyező- és Temetkezési Egylet igazgatóját, Székely Károly patikust. BFL X. 234. 4—5.

25 MOL C. 80. 1838. 17. és 1845. 20.

sággal bír az egyesület ügyeiben, — arra is hivatkozott, hogy sem elegendő hely nincs 1800 fő összehívására, sem „politialis” (rendészeti) biztosítás.²⁶

Ehhez képest feltűnő, hogy ebben az egyesületben tíz év alatt két igazgatót, köztük az emblemikus tekintélyű alapító Zahrada Róbertet is sikerült leváltani hatósági beavatkozás nélkül.²⁷ Az egyesületet alapító Zahrada szabómestert 1842 őszén úgy emlegeti az év eleji tisztújítás alkalmával hivatalba került választmány, mint aki önkényesen igazgatta és 300 forint adósságba sodorta az egyesületet, és bár újra jelöltette magát, „mégis igazgatóságot többé el nem nyerhetett”.²⁸ Az 1830—1840-es évek fordulóján az egyesületet a tanácsnál és a Helytartótanács előtt többször is bepanaszoló Stieff Károlyból viszont néhány évre 1845 körül ellenőr igazgató válhatott, ami azt sejteti, hogy fellépésével valóban jelentős nagyságú csoportot képviselhetett. A leváltott vezetők közül többen egyébként választmányi tagok maradtak. A Teufelsdorfer-féle egyesületben sem maradt kontroll nélkül az igazgató hatalma: egy 1843-as tanácsi jelentés szerint több tag nem kapta meg járandóságát, amiért a választmány Teufelsdorferre hárította az anyagi felelősséget. Az igazgató ezt el is vállalta, és a több mint 1100 forint adósságot saját házára táblázták be, ám a kifizetés elhúzódhatott, mert az adósság kitáblázását csak 1850-ben kezdeményezte a közben elhunyt Teufelsdorfer özvegye.²⁹ Végül a P1BTE-et is elérte a vezetőleváltási hullám, amikor az 1836 és 1845 között az egyesületben — a vele szembe fordult többi egyesület vezető kifejezésével — „felügyelő, számvevő és úgy szólván határtalan főigazgató” Augustin századosról kiderült, hogy „erszénye javára” 1273 forintot sikkasztott és a számadásokat meghamisította.³⁰

A példák azt bizonyítják, hogy valamilyen szinten az alapszabályi korlátozások dacára is működött a tagság kontrollja és minden egyesületben működött az igazgatók mellett választmány is, amit amellet szóló érvek tekinthetünk, hogy valóban egyesületnek minősíthetők a segélyegyletek.³¹ Szintén az egyesületek szokásaival mutat rokonságot, hogy a nagyobb szervezetek fokozott mértékben fordultak a nyilvánosság eszközeihez. Ennek legegyszerűbb megjelenése a P1BTE több hirdetése a pesti német lapokban (a *Pesther Kundschafts- und Auctionsblatt* című hirdetési újságban, ill. a *Pesther Tageblatt* című hírlapban), melyben részben új tagokat próbáltak toborozni, részben a tagokat tájékoztatták az egyesület működésében beállt változásokról. Egy az egyesület tevékenységét bemutató, a *Pester Zeitung*ban 1846 karácsonya előtt aláírás nélkül megjelent cikk pedig nemcsak részletesen ismertette a biztosítási konstrukciót, hanem fejtegetései közt a propaganda módszereit gazdagon alkalmazva magasztalta az egyesület biztonságos, átlátható és közhasznú működését, amivel talán az Augustin kapitány bukása körüli gyanakvást is csökkenteni igyekezett.³² Bár más segélyegylettől

26 BFL IV. 1202. h. 5433. AN.

27 Az egyesület később is „Grónay igazgatása alatti Zahrada-egyesületnek” nevezték. BFL IV. 1202. h. 8042. AN. Grónay elmozdításáról: BFL IV. 1202. h. 10547. AN.

28 BFL IV. 1202. h. 8861. AN, MOL C. 80. 1833. 32. 2.

29 BFL IV. 1202. h. 9594. AN.

30 MOL C. 80. 1846. 40. és 1847. 17. Valószínűleg ennek az ügynek köszönhető az a kivételes szerencse, hogy az egyesület teljes tagnyilvántartása és pénztárcönyvei fennmaradtak. BFL X. 216.

31 A választmány elnevezés — noha egyes statutumokban ’biztosság’ néven szerepel —, ill. ennek német változata (Ausschuss) is az egyesületek terminológiájának felel meg.

32 *Pester Zeitung* 1846: 358. (december 15.)

sajtóhirdetést eddig nem találtam, a nyilvánosság felhasználásának az egyesületekével megegyező eszközének tekinthetők a nyomtatásban megjelent éves jelentések is, melyek az egyleti vezetőség névsorán és elérhetőségén kívül az adott évben elhunytak nevét és adatait, valamint a pénztár éves forgalmának főbb számaint is közölték, nyilván a nagyobb fokú ellenőrizhetőség céljából.³³ A tagok jogbiztonságát egy másik módon szolgálta a tagoknak a beiratkozáskor átadott nyomtatott alapszabály, és részint ez lehetett a rendeltetése a nyomtatott tagnévsoroknak is, bár ennek kiadásával talán reprezentációra és a csoportidentitás megteremtésére is törekedtek az egyletek vezetői.

A több ponton megfigyelt hasonlóság mellett a legfontosabb különbség a pesti és az egykorú angol segélyegyletek között az, hogy a pestiek valószínűleg nem, vagy jóval kisebb mértékben működtek baráti körönként. Az angol segélyegyletek rendszeresen együtt lakomázó és ünneplő klubok is voltak, ahol a kölcsönös segélyezés és a közös szórakozás összekapcsolódott. Szemtanúk beszámolóí és az egyletek szabályzatai esetenként havi rendszerességgű tivornyákat sejtetnek, majd ugyanezek az emberek az egyházi ünnepeken a városrész templománál körmeneten vitték az egyleti zászlót (Gorsky 1988: 312). Pesten egyleti zászlóról egyetlen egylet, a józsefvárosi német szőlőművesek egylete esetében tudunk, és mivel ennek az egyletnek az 1848 előtt elkészült három zászló igen sokba került — az utolsó az 1846-os felszentelési ünnepség költségeivel együtt több mint 1000 forintba —, feltételezhető, hogy a viszonylag jól dokumentált többi segélyegyletben nem használtak egyleti zászlót, különben erről a források említést tennének. A zászló használatának kérdése azért fontos, mert a józsefvárosiak ezt vitték magukkal az egyházi ünnepek idején a körmenetekre, vagy például az 1838-as árvíz utáni nagymisén. A zászló az egylet erős helyi kötődését jelképezhette, ugyanis az átalakítás után 1828-ban felszentelt zászlóra a „zászlóanyja” külvárosi bíró felesége és a helyi plébános nevét írták fel. Ez egyben magyarázat lehet arra, hogy miért egyedi a józsefvárosi egylet helyzete: ez a városrész ugyanis Pest leghomogénebb katolikus külvárosa volt. Bár az egylet 1836-ben elfogadott statutuma szerint a felvétel kritériumai közt sem a katolikus felekezet (csak a keresztény vallás), sem foglalkozási korlátozás nem szerepelt, feltételezhető, hogy valóban a katolikus szőlősgazdák léphettek be, ilymódon nem jelenthetett problémát, hogy az egylet jelképét használják egyházuk szertartásain (Walla é.n.: 3—14).³⁴ Az alábbiakban bemutatjuk azt is, hogy a nagyobb egyletek tagsága mennyire heterogén volt, ami nyilván nem kedvezett a spontán közösségformálódásnak.

Az angliai segélyegyletek másik jellegzetes vonása, hogy „székhelyük” egy-egy kocma volt. Ez szintén elüt a hasonló pesti egyletek rendszerétől. Bár Pesten is nagy számú — az 1830-as évek közepén 709 (Kósa 1937: 221) — kocma üzemelt, csupán az alig 90 tagú Essig Sebestyén kocsmáros vezette temetkezési egyletről van okunk feltételezni, hogy az italmérés üzleti érdeke és a tagok közös időtöltése hozta létre és

33 Az általam látott legkorábbi ilyen nyomtatvány (*Cassastand-Ausweis*) a P2BTE 1844-es évről készült. BFL 1202. h. 10079 AN. Lásd még ugyanezen egylet 1845-ös évről: MOL. C. 80. 1845. 19. Ugyanígy jellegű nyomtatvány évenkénti készítését és a tagok közti ingyenes szétosztását a P1TE 1842-ben jóváhagyott alapszabályai is előírják.

34 BFL IV. 1202. c. 10164. AN.

segített működtetni.³⁵ A nagyobb egyesületek kiadványai viszont általában a tisztségviselők lakcímét tüntették fel, ahol érdeklődni lehetett az adott szervezetek felől, egyedül a P1BTE és a P2BTE béreltek irodahelyiséget.

Az egyleti tagok csoportidentitásának további tényezője lehetett az elhunytak temetésén való részvétel. Pesten az ismert statutumok közül egy sem tette kötelezővé a megjelenést. Bár ezen a téren is érzékelhető a gyülekezés-ellenes szigor gyengülése a P1TE-nél, ahol 1834-ben még azzal intézték el a kérdést (közvetlenül a gyülekezési tilalmat megfogalmazó cikkely után), hogy a temetéseken való megjelenés „mindenik tagnak szabad tetszésére bízatik”, később viszont előírták, hogy a pénzbeszedő egyúttal értesítsen minden tagot a temetés időpontjáról, és arról is rendelkeztek, hogy az ingyenesen használható egyesületi fáklyákat csak a holttest megszenteléséig szabad égetni. Talán ezek az egyesületi fáklyák pótolták az egyleti zászlókat mint a közösség tárgyi szimbólumát.

A fentieket úgy összegezzük, hogy kevés nyomát látni annak, hogy a pesti segélyegyletek csoportidentitással bíró, valóságos közösségek lettek volna. Ez az összkép azonban több tényezőre is visszavezethető, melyek közt fontos lehet az abszolutista kormányzat gyanakvása, a városi hatóság ellenérdekeltsége éppúgy, mint az erre vonatkozó források hiánya. Ettől függetlenül formai szempontból egyesületek voltak, és a demokratizálódási, szakszerűsödési tendenciák és a nyilvánosság irányába törekvés alapján egyre inkább számíthattak arra, hogy akként is fogják őket kezelni. Ebbe az irányba mutatott jelentős számszerű súlyuk, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy a városiak tömegei látták saját életükre nézve szükségesnek és megbízhatónak az általuk kínált biztosítást.

A SEGÉLYEGYLETEK FUNKCIÓI

„A hátrahagyott családot gyakran nem csak az elhunyt eltakarítása, hanem az időszerinti szükségek kielégítése is a legerhesb aggodalomba süllyeszté.”³⁶

A pesti segélyegyesületeknek egy 1836-ban keletkezett városi jelentés szerint összesen legalább 5600 tagjuk lehetett — ez a Zahrada-, Teufelsdorfer-, Hanky-, Augustin-féle és a terézvárosi segélyegylet taglétszámát foglalja magába, és emellett a forrás még három, foglalkozásokhoz kötődő együletet is említ, létszámadat nélkül.³⁷ Ugyanebben az időszakban a város polgári lakossága a különféle források szerint 60.000—65.000 fő körül lehetett (Herczegh 1965: 173), a teljes népességszámot legjobban megközelítő lélekösszeírások szerint a katolikus lakosságban 51—52 százalék, a protestánsoknál 60 százalék körüli volt nagykorú, a nem-nemes férfiak között pedig az árvíz előtti években 41 százalék körül mozgott a 17 és 40 év közöttiek aránya (Bácskai 1988: 203).³⁸

35 BFL IV. 1202. c. 9428 AN.

36 MOL C. 80. 1845. 20. (A P1TE 1842-ben jóváhagyott alapszabályának bevezetője)

37 BFL IV. 1202. c. 5751. AN. A P1TE tagsága az ezelőtti években ugrásszerűen nőtt: az első „részleget” 1833 augusztusában, a másodikat 1834 júliusában, a harmadikat 1836 márciusában alapították meg, ami a korábbi részlegek 640—640 fős tagsággal való feltöltődését jelenti. MOL C. 80. 1840. 31.

38 BFL IV. 1202. c. 5040. AN.

Bár e számok egyike sem alkalmazható közvetlenül a tagsági arány kiszámításához bázisnak — ugyanis a legtöbb egyletben 15 és 50 év között vettek fel tagokat és a nők felvételében is eltértek egymástól az egyletek —, durva becsléssel a felnőtt korú lakosság 16, a teljes népesség lakosság 8—9 százaléka lehetett tag valamelyik segélyegyletben. Még sokkal magasabb az arány, ha például az egyleti tagság feltehetően legalább negyedét kitevő kézművesek „egyleti szervezettségét” nézzük, akik száma a különféle kimutatások szerint az 1820-as években 3500—4000 körül lehetett (Bácskai 1972: 290).

A későbbi évekből nem áll rendelkezésre olyan összesítés, amely azonos időszakban az összes egylet tagságát akár becslésszerűen megadná. A részadatokból látszik, hogy az újonnan létrejött egyletek tagsága több ezer főre rúgott és a régebbiek taglétszáma is tovább bővült, ám ezalatt a városi népesség is a korábbi mértéket is meghaladó ütemben nőtt, így nem állíthatjuk biztosan, hogy az 1840-as években tovább emelkedett volna a segélyegyleti tagság aránya. A népességszámhoz viszonyított arány értelmezéséhez nemzetközi párhuzamot keresve azt látjuk, hogy nemcsak a már említett és 1831-re a 100.000 fős népességet is túllépő Bristolban ingadozott a 19. század folyamán végig 8—9,5 százalék között ez az érték (Gorsky 1998: 311), hanem 1803-ban az ország egészére (tehát a nem urbanizált területekre is) vetítve is 8 százalék volt a regisztrált segélyegyletek tagságának aránya (Rule 1992: 130). A regisztrálást az 1793-ban hozott, és az egyleteknek bizonyos állami támogatást (csőd esetén segítséget) nyújtó törvény rendelte el, így feltételezhető, hogy többségük vállalta a feliratkozást, elképzelhető azonban, hogy a szervezetek egy része nem került be a nyilvántartásba.

Mi magyarázza ennek a Pesten hivatalosan csak 1834 óta jelen lévő intézménynek a feltűnően gyors elterjedését? A kérdés megválaszolásához az intézményi előzményeket és a reformkori Pest gazdasági változásait is szükséges röviden megvizsgálni.

A magyar történettudomány még adós a városi közösségek ősi, az özvegyeket és árvákat támogató intézményeinek szisztematikus és mély kutatásával, valamint annak vizsgálatával, hogy ezek az intézmények mennyire maradtak fenn, illetve alakultak át a török hódoltság kora után és az újkori társadalmi átalakulás során. Az azonban általánosságban megállapítható, hogy a köztársaságkori római collegiumoktól kezdve a középkori kalandos társaságokon keresztül a bányatársuládig és a céhkassza segélyező funkciójáig számos formája alakult ki az elesettek támogatásának Európában, és ezek Magyarországra is eljutottak (Bevilaqua-Borsody 1931: 222—227, Csizmadia 1977: 15—16). Az angol szakirodalom is hangsúlyozza e funkciók továbbélését a céhek késő-középkori válságát követően, melyek a helyi kézművesek családjain kívül a vándorlásuk során a városba érkezett legények támogatását is magukra vállalták, és a 18. század közepén — akkor *box society* vagy *benefit society* néven — már a városi lakosság jelentős csoportjaira (Londonban a felnőtt férfi lakosság negyedére, a legnagyobb vidéki városban, Norwichban kb. ötödére) kiterjedtek (Gorsky 1998: 306—307, Clark 1986: 7—8). Feltételezhető, hogy ezek segélyező funkciója és a segélyegyletek kialakulása között Pesten is kimutatható lenne a kontinuitás. Egy 1833-ban kelt — tehát az első segélyegyletek hivatalos jóváhagyását alig megelőző — városkapitányi jelentés tizenkét olyan, a beteget és az elhunytak után maradt családtagokat támogató „kasszát” sorol fel, melyek nagyobb része foglalkozásokhoz kötődik, mesterek, legények vagy éppen kontárok irányítása alatt állnak, és amelyek egyikét sem sikerült a későbbi

segélyegyesületekkel azonosítanom.³⁹ A segélyegyletekben általánosan alkalmazott „kettős zár” alatt tartott „láda” intézménye — vagyis hogy a pénz őrizetére szolgáló ládát csak a két vezető együttes jelenlétében lehetett felnyitni — szintén céhes eredetű. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy nagyrészt a céhes előzményeknek köszönhető, hogy a segélyegyletek annyira könnyen gyökeret eresztettek a városban. Egyébként a segélyegyletek egy része sem a statutum jóváhagyása után szerveződött meg — az Essigféle egyesület állítólag 1820 óta működött, a Teufelsdorfer Péter vezette temetkezési egyesületről pedig 1843-ban azt jelentették, hogy akkorra „több, mint 20 éve” létezett.⁴⁰ A segélyegyletek tehát jelentős előzményekre épülve keletkeztek a reformkori Pesten, de ebben a formában kétségkívül újdonságot jelentettek, amennyiben — a céhes önszervezéssel szemben — bennük nem volt kötelező a tagság, hanem a tagnak jelentkező önálló döntésén múlt, és tagságuk foglalkozási szempontból rendkívül vegyes volt.

Az egyesületek gyors terjedését értelmezendő ésszerűnek tűnt megvizsgálni, hogy vajon mekkora szerepet játszhatott ebben a temetkezés költségeinek esetleges emelkedése az 1830—1840-es években. Ebből a célból 25—25 hagyatéki iratsomót vizsgáltam meg 1826-ból, 1836-ból és 1846-ból, és emellett még mintegy 20, más években, de ebben a korszakban keletkezett hagyatéki leltárt is felhasználtam. Ezek alapján megállapítható, hogy ritka az olyan temetés, melynek költségei a 100 forintot meghaladták volna (ilyen például egy nagykereskedő, egy aranyműves és az egyik királyi hivatal tisztviselője) az 1840-es években, és a korábbi időszakra vonatkozó adatok alapján az sem látszik, hogy a költségek jelentősen emelkedtek volna a megelőző évtizedekben.⁴¹

Nem egyedi eset viszont, hogy az elhunytak egyszerre több segélyegyletnek is tagjai voltak. Az 1846-ban elhunyt Esch Antalné után pl. özvegye három egylettől kapott segílyt: a Wohldran terévvárosi plébános által vezetett temetkezési egylettől 22, a P1TE-től 100, a P2BTE-től pedig 130, összesen tehát 252 forintot (ez teszi ki a 304 forintos hagyatéki aktívum legnagyobb részét), amivel szemben 50 forintnál is kevesebb, a temetéssel összefüggő kiadás áll a kimutatásban.⁴² Pasberger Ferenc ezüstműves — aki tekintélyes nemesektől is kapott megrendeléseket ékszerkészítésre — két temetkezési egyesületben is tag volt, és 1845-ban bekövetkezett halálakor örököse ezektől összesen 220 forintot kapott, ami viszont nem érte el a 245 forintos temetési költséget.⁴³ Ez azonban a ritka eset, az egyes egyesületeknél általában 100—130—200 forintos segílyösszeg a legtöbb esetben felülmúlta a hagyatéki leltárban elkönyvelt temetési kiadásokat.

Így azonban felvetődik a kérdés, hogy vajon nem „biztosították-e túl” magukat az egyesületi tagok. Különösen jogosnak tűnhet ez a kérdés, ha a több egyesületben is taggá vált személyek helyzetét vesszük figyelembe, ugyanis innen nézve a több egyesület nem riválisa egymásnak — ahogyan azt a P1TE vezetői beállították⁴⁴ —, hanem a viszonylag

39 BFL IV. 1202. h. 4331. AN.

40 MOL C. 80. 1843. 17.

41 A kimutatások és mellékelt számlák részletességét jelzi, hogy az egyházi szertartással kapcsolatos kiadások mellett szokás volt feltüntetni pl. a koporsóért, a halotti lepelért, az özvegyi gyászruháért, a gyász-nép szállításáért, továbbá az orvosnak és a gyógyszerésznek fizetett összegeket, sőt előfordult a gyászjelentésért vagy a halotti tor költségéért fizetett tétel szerepeltetése is.

42 BFL IV. 1202. cc. 4050. AN.

43 BFL IV. 1202. cc. 4045. AN.

garantált előtakarékoság további lehetőségei. Mivel a segély összegével nem kellett elszámolni az egylet előtt — ez további újdonság a céhes rendszerű temetkezési támogatáshoz képest, ahol maga a cég szervezte a temetést —, a temetési költségek kifizetése után a maradékot korlátozás nélkül fel lehetett használni. Az itt vizsgált időszak kezdetén még nem működött Pesten olyan intézmény, amely lehetőséget nyújtott a szegényebbeknek félretett pénzük értékének biztonságos megőrzésére, ám a filantropizmus eszméje Európa nyugati részén már több mint fél évszázada terjedt, és hatása Magyarországra is megérkezett. Az elsőként 1778-ban Hamburgban megalapított, és a takarékoságra nevelést célul kitűző takarékpénztár először Észak-Nyugat-Magyarországon, Pozsonyban és Nagyszombaton jelent meg (a bécsi takarékpénztár fiókjaként), 1836-ban Brassóban megalapították az ország első önálló ilyen intézményét az ottani tanács támogatásával, 1840 januárjában pedig Pesten létesült takarékpénztár. Ez utóbbiban az első években érvényben volt szabályzat szerint 20 krajcár és 200 forint között lehetett betétet elhelyezni, a részvények útján szerzett tőke a betétek garantálását szolgálta és a pénztár nem törekedett haszonszerzésre (a maradványt tartaléknak tették félre vagy jótékonyásra költötték) — mindez a nyugat-európai filantropia mintájára. A pesti takarékpénztár egyébként néhány évvel később új rendszerre tért át, melyben jelentősen megemelték a betétek minimális és maximális összegét, mellyel az „alsó osztályok” takarékoságra szoktatásáról a tőkegyűjtésre került át a hangsúly (Jirkovsky 1945: 13—38).

A segélyegyesületek jelentőségének vizsgálatakor a takarékpénztárak korai konstrukcióját azért érdemes szem előtt tartani, mert ugyanabban a társadalmi közegben (az 1830—1840-es évek gazdasági konjunktúrájában a napi megélhetésen túl némi pénzt félretenni tudó városi családok körében) és hasonló filantrop szellemiségben működtek, amint az a segélyegyleti statutumok érvrendszeréből is kitűnik.⁴⁵ A P1TE 1842-es alapszabálya például úgy fogalmaz, hogy a város „csekélyebb vagyonú lakosainak” családait a tapasztalat szerint mély válságba sodorják a halálozások, de „a tehetős is ki lehet téve hasonl helyzetbejutás lehetőségének, a szerencse mosoly fénye tüntével”. Végeztül azt szükséges tehát megvizsgálni, hogy kik is alkották a segélyegyletek tagságát.

44 Az egyes egyletek közti konkurencia valószínűségét más oldalról csökkentti, hogy még a vezetőségek között is előfordult az átfedés. A saját egyletet alapító és 1845 körül igazgatóként irányító Teufelsdorfer Péter 1838-ban a P1TE választmányának is tagja volt; Madas Ferenc és Mazanek János vargamesterek az 1840-es évek első felében (Madas legkésőbb 1838-tól) ugyancsak részt vettek e választmány ülésein, miközben mindketten 1844-ben a P1BTE képviselői (*Representanten*) közé is tartoztak (Mazanek már 1839-től), sőt utóbbi a terézvárosi temetkezési egyletben az egyik pénztári ellenőri tisztséget is betöltötte. (BFL IV. 1202. h. 5423. AN., BFL X. 216. 1., MOL C. 80. 1838. 17., 1841. 25. és 1845. 20.)

45 A P1TE anyagi helyzetének rendbehozatala után maga is a takarékpénztárnál helyezte el tartalékát, 1500 forintot. MOL C. 80. 1845. 20.

AZ EGYLETEK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

„egyesületünkbe csupán szegényebb sorsúak felvéve vannak, melyek csak mesterségek s kézi munkájok által életüket fenntartják”⁴⁶

Az egyesületek vezetői levelezésükben és az alapszabályok bevezetőiben rendre azt hangsúlyozták, hogy tagságuk szegény, megélhetési forrásuk szempontjából pedig „a polgárok és kézművesek osztályából” kerültek ki.⁴⁷ A P1TE vezetői egy ízben arra hivatkoztak, hogy a tagok öthatoda „szegény”, és erre a jelenségre utalhat az is, hogy az 1842-es alapszabályba felvett egyik új pont lehetővé teszi, hogy a legalább tíz éve felvett, tagdíját rendszeresen fizető, de időközben elszegényedett tagok helyett a temetési hozzájárulásokat a tartalékalapból, tehát egyleti pénzből fizessék.⁴⁸

A rendelkezésre álló források azt ugyan nem teszik lehetővé, hogy eldönthessük azt az elméletileg is problematikus kérdést, hogy a tagok mekkora része volt „szegény”, a nagy számban fennmaradt tagnévsorok alapján azonban lehetséges képet rajzolni a pesti segélyegyletek tagságáról. A segélyegyletek jellegadó személye a kézművesmester volt. A P1TE-ben például a szabómesterek játszottak meghatározó szerepet az alapításnál: az egyletalapítási kérvényhez mellékelte lista szerint az első huszonöt családfő közül tizenketten céhtag szabók voltak. Sőt, a szintén szabómester Zahrada leváltását követő belső vitákat úgy is értelmezhetjük — a vele együtt lázító és feljelentéseket megfogalmazó személyek nevét is megőrző források alapján —, hogy néhány befolyásától megfosztott szabómester klikkje próbálta meg lehetetlenné tenni az új vezetőket és — Zahrada egyik barátját előbb saját helyettesének alkalmazó, majd azt elbocsátó — egyleti pénzbeszedő Klósz Józsefet, aki egyébként maga is ugyanezt a foglalkozást folytatta. Az 1845-ös tisztújítás idején az egyleti vezetés összetételén nem érződik e szakma túlsúlya: a 21 tagú választmányban ketten szabók, négyen vargák (egyiküket az egylet ellenőr igazgatójának is megválasztották), további négyen más céhes szakmák mesterei, míg a fennmaradó 11 fő közt ügyvédeket és orvost éppúgy találunk, mint kereskedőt, fogadóst, komornyikot (*Kammerdiener*), háztulajdonából élő és nem céhes foglalkozást folytató iparost.

Más egyleteknél más belső arányok érvényesültek. Egy azonosíthatatlan egylet 125 tagjának közel fele eltartott családtag vagy özvegyasszony volt, a nagyobbik részben pedig királyi és városi tisztviselőt, házmestert, fogadós és zenészt éppúgy találhatunk, mint szatócsot, lakatossegédet, asztalosmestert vagy ékszerészt.⁴⁹ Sajátos színfolt volt az egyletek között a P1BTE, melynek beszédői a területi illetékességüket felosztva nem csak városrészeket, hanem „munkahelyeket” is felsoroltak: 1839-ben a 458 tagból 207 a Terézvárosban, 103 a Belvárosban, 63 a Lipótvárosban, 30 a Józsefvárosban, 13 a Ferencvárosban, 9 Budán lakott, 22-t viszont a városházán, nyolcat a királyi harmincadhivatalnál, hármat pedig a Trattner—Károlyi nyomdánál lehetett felkeresni. Ennek az egyletnek a tagságában nem csak tisztviselők vettek részt feltűnően nagy

46 BFL IV. 1202. h. 5433. AN.

47 MOL C. 80. 1845. 18. (az Essig-féle egyletről)

48 MOL C. 80. 1845. 20.

49 MOL C. 80. 1837. 13.

számban, hanem több tucat nyugállományú katonatiszt is, akik közül ketten (köztük az említett Augustin kapitány) alapítóként választmányi tagok is lettek. Egyébként ebbe az egyletbe is a legkülönbözőbb foglalkozási helyzetű emberek jelentkeztek, így szolgálólány, iskolaszolga, városi haszonbérlő, kórházigazgató, több gyógyszerész, nemesember feleségével és lányával, polgár-nemes selyemfestőmester, királyi kistisztviselő, magántanár, bábaasszony, stb.⁵⁰

Ez a nagyfokú vegyesség egyben magyarázatot ad arra is, hogy miért éppen Pesten (és Budán) alakultak meg az országban elsőként a segélyegyletek — a tradicionálisan a céhekhez kötődő segélyezésből kimaradó tömegek: kontárok, hivatalnokok, honoráciorok, napszámosok itt éltek legnagyobb tömegben. Az eddigiek azt is jelzik, hogy ezt a társadalmi—származási heterogenitást mind a tagnévsorokhoz hozzájutó hatóságok, mind maguk az egyleti vezetők könnyen tudomásul vették. Ez pedig a születőben lévő városi tömegtársadalmat minősíti — 1848 előtt Pest polgári lakossága a százezer főt is elérte, amit a nemzetközi szakirodalom a nagyvárosnak minősítés küszöbértékének tekint (Bácskai 2000: 91) —, amennyiben a sokszínűség toleranciát eredményezett.

Ennek egyik példája, hogy a főként kézművesmesterek által vezetett egyletekbe nagy számban vettek fel kontárokat, akik pedig tradicionálisan a céhek támadásainak állandó célpontjai voltak. A P1TE-ben például már az alapításkor a 19 szabómester mellett 6 kontár szabó, a 6 vargamester (*Schustermeister*) mellett 5 cipész (*Schuhmacher*), 2 asztalosmester mellett három kontár asztalost regisztráltak, és a városi hatóságtól működési engedélyt nem nyert kézművesek jelenléte az 1838-as, immár 1288 nevet tartalmazó lista szerint sem csökkent; nincs jele viszont annak, hogy az egyleti választmányba is bekerülhettek.⁵¹ A P1BTE-ben viszont csupán néhány kontár iparost találunk, számukat meghaladja a nem testületi kereskedőké (pl. szatócs) és más, forgalomból élő városlakóké (pl. fogadós, kocsmáros).

Nem voltak ennyire heterogének a segélyegyletek a felekezeti összetétel szempontjából. Noha az 1830-a évek vége óta minden statutum kimondta, hogy a felvétel kritériuma a keresztény vallás, nem pedig annak valamely felekezete (a magyarországi egyesületekben általánosan bevett módon, de például a korabeli Németországban is ez a formula terjedt el), a város nem katolikus egyházainak tagjai csekély mértékben, városi népességarányuknál valószínűleg kisebb arányban váltak egylettagokká. Görögkeleti egylettagot a rendelkezésre álló listákon egyáltalán nem találtam, és a jótékonyági egyletekben kiemelkedő protestáns részvétel sem érvényesült a segélyegyletekben: a P1TE-ben az 1840-es években titkári tisztséget betöltött két ügyvéd, valamint két választmányi tag volt evangélikus, a reformátusok közül pedig a P2BTE egyik alapítója és vezetője, a család köznemesi ágához tartozó Teleky Sándort sikerült azonosítani.⁵² Ez az egylet azért is jelentős, mert a városi lakosság az 1840-es évek elején már közel tizedét adó zsidókat először ebbe az egyletbe „engedték be”, vezetői posztot is juttatva nekik — így Teleky vezetői tisztsége egyfajta ökümenizmust fejezett ki. Az izraeliták felvétele egyébként nem alakult problémamentesen: a P1BTE 1836-ben vita után azt a javaslatot is elvetette, hogy a betegek zsidó orvossal gyógyíttassák

50 BFL X. 216. 8. és 12.

51 MOL C. 80. 1833. 33. és 1838. 17.

52 Rajtuk kívül néhány tagról derült csak ki, hogy valamelyik protestáns egyházhoz tartoztak.

magukat, ugyanis a szabályok értelmében ehhez őket is fel kellett volna venni a tagok közé. A taglétszám növekedésével (a statutumban megállapított maximum megközelítésével) azonban újabb egyesület megalapításának ötlete vetődött fel az egyik választmányi ülésen, és ennek alapszabályát már úgy terjesztették fel jóváhagyásra 1841 tavaszán, hogy abba „minden vallásfelekezeti különbség nélkül” bárki beléphessen. Ezt ellenvetés nélkül, ám a zsidók felvételének lehetőségére rámutatva küldte tovább a városi tanács, mely az 1843–44-es országgyűlés idején a királyhoz írt kérvényt, hogy gátolja meg az izraelitáknak a nem nemesekkel és városi polgárokkal azonos jogok megadását.⁵³ Az 1844-es éves beszámoló szerint az Új-tér egyik házában (a Zsidó tér mellett, az izraelita lakosság által legsűrűbben lakott területen) székelő egyesület vezetésében az orvos, a titkár és az egyik pénzeszedő voltak izraeliták, és a 62 ülnök (*Beisitzer*) és a mintegy 130 választmányi tag (*Ausschluss-Mitglieder*) fele is e felekezetből került ki, az alapításkor feliratkozott 148 személy közül viszont csupán 12 nem volt izraelita.⁵⁴ Ez — a vezetőségébe legkésőbb 1837-ben zsidókat is választó pesti kereskedői kaszinó példája után (Tóth 2000) — újabb bizonyíték arra, hogy az egyesületi életben nem érvényesült olyan általánosan éles elzárkózás a zsidókkal szemben, mint amit a szakirodalom korábban feltételezett (Silber 1992: 120).

Az egyesületek társadalmi összetételét az is jellemzi, hogy erősen a német etnikumhoz kötődtek. Ezt bizonyítja az alapítók származási helyének vizsgálata: legtöbbször a Habsburg Monarchia cseh-morva tartományaiban születtek (így Zahrada, Stieff, Augustin vagy Rabel), Teufelsdorfer bécsi, Essig bambergi volt, és a magyarországi születésűek nagyobb része is nevéből ítélve német területről származott (a budafoki Most vagy a korponai Jentner), a Pesten született Rosznagnak pedig apja eredt Württembergből (Illyefalvi é.n.).⁵⁵ Ez egyben a segélyegyletek pesti terjedésének gyorsaságát is segít megmagyarázni, ugyanis valószínűsíthető, hogy az alapítók Pestre vándorolva magukkal hozták ezek szervezeti—kulturális mintáját szülőföldükről.⁵⁶ Másfelől a városi népesség rohamos gyarapodása is túlnyomórészt a tömeges bevándorlásból eredt, így

53 BFL X. 216. 1, MOL C. 80. 1841. 25, BFL IV. 1202. c. 8502. AN. Az alapításkor feliratkozott 148 tag közül 136-an voltak izraeliták.

54 BFL IV. 1202. h. 10079 AN.; MOL C. 80. 1841. 25.

55 Csehországban működött a legkorábbi (1856-os) átfogó egyesületstatisztika szerint a Birodalom legtöbb (76) temetkezési egyesülete, amit a pest-budai kerület (59), Alsó-Ausztria (49) és Bécs (41) követett. A betegsegélyezést (többnyire temetési segély nyújtásával együtt) végző egyesületek terén viszont Bécs (79) és Alsó-Ausztria (59) megelőzte Csehországot (55), a pest-budai kerületnél pedig Felső-Ausztriában és Stájerországban is nagyobb volt az ilyen egyesületek száma (Stubenrauch 1857: 8—9, 100—106). Bár nem biztos, hogy a statisztika az összes egyesületre kiterjedt, 1856-ig változhatott az egyes területeken az egyesületek száma, az adatok nem utalnak az egyes egyesületek taglétszámára, és így az adott terület a népességre vetített „egyleti szervezethez” is nehéz összehasonlítani, az azonban a fentiekből is látszik, hogy a birodalom legurbanizáltabb területein működtek a segélyegyletek a legnagyobb sűrűségben, köztük is Bécsben és környékén a differenciáltabb szerkezetűek. Pesten a bevándorlók egyre kisebb része származott a korábban ebből a szempontból meghatározó dunai és cseh-morva tartományokból, ám arányuk továbbra sem elhanyagolható (1828—1830-ban a Pesten házasságot kötő vőlegények 12 százaléka; Bácskai 1979: 86), a speciális, ritka szakmákat folytatók körében pedig kifejezetten magas volt még a reformkorban is.

56 Az egykorú magyar, de egy német minta adaptációjaként született lexikon vonatkozó (*Halálcazzák* című) szócikkében „a külföld több tartományaiban fennálló” szervezeteknek nevezi a temetkezési egyesületeket (*Közhasznú Esmerek Tára* 1839: 37).

megkockáztatható a feltevés, hogy a segélyegyletek a városba érkezett és itt megtelepedni igyekvő csoportok integrálódásának volt az egyik eszköze.

A segélyegyletek németes világát jól mutatja, hogy ugyan a P1TE és a Teufelsdorfer-egylet nyomtatott alapszabályai tükrös elrendezésben két nyelven jelentek meg már az 1830-as évek közepén, ám a választmányi üléseken az előbbiben még 1845-ben is németül vezették a jegyzőkönyvet. A P1BTE-nek és P2BTE-nek pedig csak német nyelven készült írott vagy nyomtatott „belső ügyviteli” anyaga és levelezése maradt fenn az 1846 előtti időszakról, és csak a német nyelvű pest—budai sajtót használták a nyilvánosság megszólítására. A magyarosodás tendenciáját jelzi azonban, hogy a Teufelsdorfer-féle egylet — vagyis éppen az, ahol a legmagasabb temetési segélyt kapták a hozzátartozók, tehát feltehetően általában a legtehetősebbek léptek be tagnak — valamikor 1838 és 1843 között felvette a Szent István nevet.

Az eddigiekben is utaltam arra, hogy az egyletekbe nőket is felvettek. (Ez a korban nem számított magától értetődőnek, ugyanis a józsefvárosi szőlőművesek segélyegyletének titkára még száz évvel később is örvendezett azon, hogy az 1811-es szabályok szerint csak férfiakat, és közülük is lehetőleg nőseket vettek fel. Walla é.n.: 3.) Az alapítótagok névsorai és a P1BTE tagnyilvántartásából pedig az is kiderül, hogy a tagságnak esetenként felét is kitevő nők között olyanok is voltak, igaz csupán néhányan, akik nem férjükkel együtt jelentkeztek, hanem özvegyként, sőt — ritkábban — hajadonként vagy férjes asszonyként.

Az egyleti tagság vegyességének további dimenzióját mutatja, hogy a tagok a város minden részéből, sőt Budáról és Óbudáról, néha annál is távolabbról verbuválódtak. (A legnagyobb egyletekben a meghatározó a teréz- és belvárosi lakóhely volt, de a Lipótvárosból is sokan léptek be a segélyegyletekbe.) Ez a jelenség nem csupán bizonyos társadalmi helyzet a város terén belüli egyenlőtlen eloszlását jelzi. A P1BTE 1838 decemberéig felvett tagjainak lakóhelyét vizsgálva nem csak az derül ki, hogy legtöbben (a 691 tagból mintegy 150-en) a mai Belső-Terézváros területén, a mai Jókai (akkor Gyár) utcától a Belváros felé eső részen laktak, hanem az is, hogy míg az első hónapban felvettek 51%-a terézvárosi volt, azon belül 39% a jelzett szűkebb térségben lakott, addig a második hónapban a két arány 51% és 28%, 1836 második félévében 48% és 26%, 1837—1838 folyamán pedig 43% és 18%. Az egykori Retek utcában (a mai Zeneakadémia közelében), Augustin kapitány lakásán lévő iroda környékén lakók részarányának fokozatos csökkenése azt is mutatja, hogy az egylet terjeszkedésében nagy volt a lakóhelyi közösség (a „szomszédság”) szerepe.⁵⁷ Hasonló következtetésre juthatunk a P1TE alapító 206 személy lakóhelyének elemzése során, ahol az látszik, hogy bizonyos házakból (vagy egyazon utcában egymás közelében fekvő házakból) több, nem azonos vezetéknevű tagot is felvettek.⁵⁸

Az egyletek összetételét vagyoni szempontból a legnehezebb megítélni. A kortárs pesti városlakók vagyoni helyzetét a szakirodalomban leginkább a hagyatéki leltárak alapján szokás vizsgálni, az adókönyvek ugyanis nem maradtak fenn (Bácskai 1988: 220), ez azonban a tagság méretei miatt hosszúságú kutatásokat igényelne. A tagok gazdagságára, egyben a város vagyoni hierarchiáján belül elfoglalt helyére, úgy próbáltam

⁵⁷ BFLX.216.7—11.

⁵⁸ MOL C. 80. 1833. 32. 2. A lipótvárosi Vadász utca egyik házából például tizen is szerepelnek a listán.

meg következtetni, hogy az utcai koldulás felszámolására (1830 óta évente) elrendelt gyűjtés keretében 1838-ban adakozó személyek között visszakerestem az Augustin-féle egylet (mint az egyetlen olyan egylet, ahol ebből az időszakból a lakóhelyi adat is rendelkezésre áll) akkori tagjait. A mintegy kétezer nevet tartalmazó adakozó-névsorban azonban az egylettagok alig tizedét tudtam több-kevesebb biztonsággal azonosítani, és ők is néhány kivétellel 1—2 forintot ajánlottak fel, ami az előforduló legkisebb összegeknek felel meg. A jótékony adakozás azonban nem csak a vagyonosságtól függ, így közvetlen következtetést sem vonhatunk le ez alapján a tagok szegénységére, különösen, mert a forrásból nem derül ki, hogy az 1838. márciusi, tömegeket elszegényítő árvíz előtt vagy után zajlott a gyűjtés (Rechnungs-Ausweis).

KÖVETKEZTETÉSEK

A segélyegyletek társadalmi tartalmáról elmondottakat úgy összegezzük, hogy egyfelől valóban érvényes lehetett a kortársak megállapítása a tagok túlnyomó részének szegénységéről, másfelől viszont társadalmi (elsősorban foglalkozási) helyzetük roppant változatos volt, amelyre — a kortársak által még nem használt terminusként — a *kis- és középpolgári* jelző talán a legalkalmasabb gyűjtőfogalom. Ez a heterogenitás egy hasonló érdekeit felismerő, a rendi társadalom elválasztó vonalaival már keveset törődő, nagy létszámú társadalmi csoportot jelez. A pesti önszegélyező egyletek keletkezése egyik tünete a majd évtizedekkel később formálódódnival kezdő *kispolgárság* születésének,⁵⁹ annak a folyamatnak (a *kispolgárosodásnak*), melynek megragadásához nehéz alkalmas forrást találni. Ennek a sokféle elemből lassanként összeolvadó rétegnek reformkori történetéről elsőként Vörös Károly írt átfogó és gondolatébresztő tanulmányt (Vörös 1970), kevéssel utóbb Bácskai Vera tett megfigyeléseket politikai magatartásukról (Bácskai 1972). A jelen tanulmányban közölt eredmények nem mondanak ellent állításaiknak, ám kiegészítik azokat: a *kispolgárság* sajátos (a korabeli mércehez viszonyítandó) demokratizmus-igénye és (egy meghatározott célra irányuló) önszerveződési törekvéseik megjelenését az eddig feltételezettnél korábbra helyezik, és társadalomtörténeti folyamatok közt kísérlik meg értelmezni.

Ebben a megközelítésben a — fél évszázad múlva a külvárosi kisemberek szolidaritásának ellentmondásos jelképeként a szépirodalom témái közt is felbukkanó (Ambros 2000: 65—69) — segélyegyletek a születő nagyvárosi társadalom integrációjának jellegzetes eszközeként tűnnek fel, a korai egyesülettörténet sajátos színfoltjaként. Az 1848-at megelőző másfél-két évtizedben a városi lakosság felduzzadását és heterogénebbé válását felhasználva az önszegélyezés elszakadt a rendi társadalomtól örökölt céhes keretektől és egyleti alapokra állt. Mind a társadalmi környezet gyors változását, mind a segélyegyletek iránti valóságos igény meglétét jelzi, hogy az 1830-as évek első felében megjelenő szervezeti forma hamar gyökeret eresztett, a következő évek során pedig rohamosan átalakult: egyesülettörténeti szempontból igazgatása *szakszerűbbé*, a tagok, a vezetés és a nyilvánosság viszonya *demokratikusabbá* vált. E szempont-

⁵⁹ A *kispolgárság* fogalmi problémáira a magyar és nyugat-európai történelemben lásd: Gyáni — Kövér 2001: 292—295.

ok alapján az idő múlásával egyre inkább megfeleltek az egyesület mind formai, mind tartalmi kritériumainak, még akkor is, ha azt is figyelembe vesszük, hogy tevékenységük „közhasznúsága” kérdéses, és hogy tagságuk csak kis mértékben esett egybe a többi városi — jótékonyági, kulturális, társas — egyesület egymást egyébként számottevő mértékben átfedő tagságával. Nem állíthatjuk a források alapján, hogy a „civil társadalom” iskolájaként működött volna, vagy létével jelentősen hozzájárult volna a nagyvárosi mikroközösségek szerveződéséhez, az azonban látszik, hogy a segélyegylet a pesti városi társadalom funkcionális eszköze lett, kialakulása pedig a korai pesti urbanizáció társadalmi mozgásainak jellegzetes tünete.

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár, Archivum Locumtenentiale, Departamentum Foundationem Saecularum Oeconomicum
 Magyar Országos Levéltár, Regnicolaris levéltár, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata, 1828—1832
 Budapest Főváros Levéltára, Pest város tanácsának iratai
 Budapest Főváros Levéltára, Egyesületek, Pesther 1ster Kranken und Leichenverein
 Pester Zeitung (1846)
 Pesther Tageblatt (1840)
 k.k. priv. Pesther Kundschafts- und Auctions-Blatt [1838—1840]
 Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das [Gemein-]Jahr [...]Pest, A. Blaskovits. (az 1837. és 1841. évi kiadások)
 Rechnungs-Ausweis über die Armen-Versorgungs-Anstalten der königl. Freistadt Pesth in den Jahren 1836, 1837, 1838. Pesth

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus Zoltán 2000: Ottokár élete és halála. In: Kőrössi P. József (szerk.) *A gyógyító halál. Magyar írók novellái az elmúlásról és a gyászról*. Budapest, 65—69.
- Bácskai Vera 1972: Pest társadalmi és politikai arculata 1848-ban. (A választók és megválasztottak alapján). *Tanulmányok Budapest múltjából* 19. Budapest, 283—325.
- Bácskai Vera 1988: Társadalmi változások Pestben az 1830—1840-es években. In: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-budai árvíz*, 1838. Budapest, 197—242.
- Bácskai Vera 2000: Budapest története 1686—1873. In: Bácskai Vera — Gyáni Gábor — Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 77—126.
- Bevilaqua-Borsody Béla 1931: *A magyar serfőzés története*. 1. köt. Budapest
- Blumin, Stuart M. 1989: *The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760—1900*. Cambridge New York Melbourne
- Bősze Sándor 1997: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár
- Clark, Peter 1986: *Sociability and Urbanity: Clubs and Societies in the Eighteenth-Century City*. Leicester
- Czoch Gábor 1998: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi szempontból. *Századvég* (új folyam 15.) 17—38.
- Csizmadia Andor 1977: *A szociális gondoskodás alakváltozásai Magyarországon*. Budapest
- Csorba László 1998: A folyamatos gyarapodás időszaka: 1815—1873. *Budapesti Negyed* 2—3. 62—105.
- Dann, Otto 1986: Die bürgerliche Vereinsbildung in Deutschland und ihre Erforschung. In: Francois, Étienne (Hrsg.) *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse, 1750—1850. (Geselligkeit, Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Frankreich, Deutschland und der Schweiz, 1750—1850.)* Párizs, 43—52.
- Dóka Klára 1979: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840—1872)*. Budapest

- Dominkovits Péter 1994: Adalékok Győr város és megye egyesületeinek történetéhez a reformkor második szakaszából. *Győri Tanulmányok* 14–15. kötet 165–178.
- Gall, Lothar 1993: *Von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft*. München/Gall, Lothar (Hrsg.) Enzyklopädie deutscher Geschichte. Band 25./
- Gorsky, Martin 1998: Mutual aid and civil society: friendly societies in nineteenth-century Bristol. *Urban History* 3. 302–322.
- Herczeg Etelka 1965: Pest város népeisége a XIX. század első felében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964*. Budapest, 173–191.
- Illyefalvi I. Lajos é.n.: *Pest és Buda polgári jogot nyert lakosai*. Budapest
- Jirkovský Sándor 1945: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig*. Budapest
- Hitchins, Keith 1995: Öngélemező egyletek Magyarországon 1830 és 1941 között. *Eseley* 3. 89–110.
- Gyáni Gábor — Kövér György 2001: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest
- Kósa János 1937: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Budapest
- Kruppa, Erika 1992: *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow, 1850—1875*. München
- Morris, R. J. 1983: Voluntary societies and British urban elites, 1780—1850. An analysis. [új kiadás] In: Borsay, Peter (ed.) *The Eighteenth-Century Town*. Leicester, 1990, 338—366. (az oldalszámok erre vonatkoznak)
- Morris, R. J. 1990: Clubs, societies and associations. In: Thompson, F.M.L. (ed.) *The Cambridge Social History of Britain*. 3. köt., Social Agencies and Institutions. Cambridge, 395—443.
- Morris, R. J. 1998: Civil society and the nature of urbanism, 1750—1850. *Urban History* 3. 289—301.
- Nagy Lajos 1975: Budapest története 1790—1848. In: Kosáry Domokos (szerk.) *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*./Budapest története 3. kötet/ Budapest 255—556.
- Nipperdey, Thomas 1972: Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*. /Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland./ Göttingen, 1—44.
- Obrowski, Herta 1970: *Das Wiener Vereinswesen im Vormärz*. (kézirat, doktori disszertáció, Bécsi Egyetem)
- Pajkossy Gábor 1993a: Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* 2. 6—10.
- Pajkossy Gábor 1993b: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* 4. 103—109.
- Papházi Tibor 1993: A német egyesülési modell és kialakulása. *Szociológiai Szemle* 3—4. 101—119. (átdolgozott újabb kiadás: In: uő: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. Budapest, 1997, 49—70.)
- Pór Edit (szerk.) 1988: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. 1—3. kötet, Budapest
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 930—946.
- Rule, John 1992: *Albion's People. English Society, 1714—1815*. London és New York
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok* 1. 113—141.
- Sills, David 1968: Voluntary associations. In: Sills, David (ed.) *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. London, etc., 16.Bd. 360—363.
- Stubenrauch, Moriz 1857: *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Oesterreich*. Wien
- Tóth Árpád 1998: A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817—1848). *FONS* 4. 411—479.
- Tóth Árpád 2000: *A pesti reformkori egyesületek társadalomtörténete*. (Egyetemi doktori disszertáció kézirata)
- Tóth Árpád 2001: A magyarországi városok társadalmi átalakulásának forrásai 1848 előtt. (A rendi polgárság és az egyesületek forrásainak értéke és a forráshasználat eddigi tanulságai). *Studia Miskolcimensia* 4. Miskolc (megjelenés előtt)
- Triesti Biztosító 1831—1931. A Triesti Általános Biztosító Társulat (Assicurazioni Generali) és a biztosítási intézmény 100 éves története Magyarországon. Budapest, é.n.
- Vörös Károly 1970: Petőfi és a pesti kispolgár. In: Lukácsy Sándor — Varga János (szerk.) *Petőfi és kora*. Budapest, 9—57.
- Vörös Károly 1991: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 24. 27—61.
- Walla László é.n.: *A Budapest-Józsefvárosi szőlőművesek betegséglemező és temetkezési egyletének százéves története, 1811—1911*. Budapest

A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén*

Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése

„Szociális kérdés” alatt a 19. század végén azt az összetett probléma-együttest értették, amely a gyáripari fejlődés következtében jelent meg, ideértve a munkások életviszonyainak és a munkásmozgalmaknak a problémáját egyaránt. E kérdéseknek már jó néhány évtizedes története volt ekkor Európában, amelyet a magyar szerzők is kötelességüknek éreztek áttekinteni, ha a témáról írtak. A legmélyenszántóbb bemutatásuk *Concha Győzőtől* származik (Concha 1895). *Politika* című vaskos könyvének egy hosszú lábjegyzetében¹ a társadalomtan megjelenésének magyarázatát adja. Gondolatmenete szerint a francia forradalom után, a jogegyenlőség megvalósulásával válik nyilvánvalóvá, hogy a társadalomban továbbra is tényleges egyenlőtlenség áll fenn, és erre „Az államon kívül, a közületnek az egyén és állam közt fekvő rétegében, a tulajdon, a család, az életpályák választása körül kell hát a gyógyírt keresni.” Egy másik előadásában ugyanezt a gondolatmenetet tovább viszi, rámutatva a munkásmozgalmak azon szerepére, hogy ezek miként világítottak rá a társadalmi problémákra, mint ilyeneknek a meglétére (Concha 1895a).²

Földes Béla, aki élete során a „szociális kérdéssel” tudósként, képviselőként, miniszterként és a problémával foglalkozó egyesületek élén egyaránt sokat foglalkozott, talán a készülőben lévő munkásvédelmi, illetve biztosítási törvények apropójából egy nagyobb tanulmányt tett közzé 1890-ben a Budapesti Szemlében, a kor „központi”

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Teleki László Alapítvány „A munka 19. és 20. századi közép-európai társadalmakban” című rendezvényén hangzott el 2000. március 2-án. Köszönettel tartozom Benedek Gábornak és Kövér Györgynek, akik észrevételeikkel segítettek a szöveg átdolgozását és felhívták a figyelmet bizonyos forrásokra, valamint Szikra Dorottyanak a témáról folytatott eszmecsereért.

1 Egy névtelen — feltehetőleg Schwarcz Gyulától származó — recenzió is felhívta a figyelmet arra, hogy Concha gyakran homályos és túlbonyolított filozófálgatásainál sokszor értékesebbek a hosszú lábjegyzeteiben közölt, nagy ismeretanyagra támaszkodó fejtegetések. *Athenaeum* 1895. 103.

2 A társadalom fogalmának 19. századi magyar nyelvű története sajnos csak részlegesen ismert. A „Société” szó jelentésének történetét elsősorban francia kontextusban, de kitérve az angol és főleg az olasz szóhasználatra vizsgálták (Branca-Rosoff — Guilhaumou 1998). E cikk azonban, bemutatva azt az ugrást, amit az enciklopédisták adta értelmezés jelentett, akik számára a société már nem különféle társulást vagy társaságot jelentett, hanem a politikai közösséget, illetve Sieyès újításának a „socialisme”-nak a kontextusát, magát a 19. századot már nem tárgyalja. Pedig a Concha által is idézett „társadalomtan” megjelenésével válik a társadalom olyan fogalomná, amely már nem egy adott népességben belül emberek bizonyos szempontok, illetve saját szándékaik alapján elkülöníthető körét jelenti, hanem a teljes népesség olyan egységét, amelynek — az egyesek életét is meghatározó, vagy legalábbis befolyásoló — törvényei, szabályszerűségei vannak. A társadalom e fogalmának megjelenése előfeltétele a szociológia kibontakozásának épp úgy, mint a 19. század utolsó negyedében megjelenő új szociálpolitika elgondolhatóságának. A szociális kérdés, illetve a munkásbiztosítás történetére nézve lásd: Lackó 1968, Petrák 1978, Gyáni 1994.

folyóiratában a munkásvédelem és a munkajog kérdésének szentelve. Földes Béla cikkében a szociális kérdés megoldásának két irányát látja (Földes 1890). A munkásbiztosítás említése mellett a munkásvédelmet (tehát a munkaidő szabályozását, munkavédelmi előírásokat, sőt a bérmegállapításokat) tárgyalja részletesen. E két intézkedéstípust egymástól élesen különválnak látja, amivel nem áll egyedül a korban. Míg a munkásbiztosítás az 1880-as évek német újdonsága, a munkásvédelem régebbi múltra és angol gyökerekre tekint vissza.

E szembeállítás a korszakban a közhelyek közé tartozott. Németországban a kötelező biztosítás és a munkásvédelmi törvények — sajátos módon — sokáig egymás ellentéteinek tűntek. A munkásvédelmi törvényhozás őshazája és előképe a kontinens országai számára Anglia volt. Az iparfelügyelői rendszert itt már 1834-ben felállították és a gyermekek, nők munkaügyi védelmében, az üzemek balesetbiztonságának, higiénijának ügyében, a munkaidő szabályozásában is hamar születtek rendelkezések. E példát követte, időbeli eltolódással a legtöbb európai ország. Németországban 1878-ban állították fel az egész birodalomra nézve egységes ipar-felügyeleti rendszert, azonban messze nem olyan széles jogkörökkel, mint Angliában. A továbbiakban a munkásvédelem ügye élvezte mind a szociáldemokrácia, mind a Zentrum pártban tömörülő politikai katolicizmus, mind a minisztériumok lutheránus pietista indíttatású társadalomreformerei támogatását (Machtan 1991). A szociáldemokrácia kivételével az említett köröket egyfajta konzervatív társadalomreformer indíttatás jellemezte, amely az elkerülhetetlennek tartott iparosítás és kapitalizmus káros következményeit akarta kivédeni, egyúttal felemelve a munkást a humanisztikus ideáknak és az erkölcsi elvárásoknak megfelelő szintre, távol tartva őt a szocialista irányzatoktól. Németországban a munkásvédő törvények — ideértve a balesetvédelmi és egészségügyi rendszabályokon túl, a munkaidőre és a munkaviszony jogi szabályozására vonatkozókat is — elméleti háttere az 1860-as évektől volt kibontakozóban a konzervatív szerzők műveiben, akik az államnak a törvények útján az üzemekbe, tehát a magánszférába való beavatkozásának módjait és ennek megindoklását keresték. Az 1870-es években kormányzati fórumok révén már a politikai diskurzus szintjén is megjelent a munkásvédelem témája és az évtized második felében a minisztériumi apparátus ki is dolgozta a megfelelő törvénytervezeteket. (1877-ben egy kormányzati enquête igazolta szükségességüket.) Ezek tulajdonképpen az egyes német államokban korábban már meglévő munkásvédelmi kezdeményeket foglalták össze és fejlesztették tovább. Törvénnyé azonban e tervezetek nem váltak, mert Bismarck levetette őket a napirendről, s csak bukása után vették újból elő őket. A kancellár és a német ipari vállalkozók közül sokan elleneztek a munkásvédő törvényeket, féltve tőle a német iparfejlődést, illetve elvi okokból is lehetetlennek tartva a beavatkozást az üzemi viszonyokba. E törvények helyett javasolta Bismarck a munkásbiztosítás bevezetését. Ennek előnyét abban látták, hogy egyenletesen terhelve a vállalatokat nem befolyásolja az egyes cégek versenyképességét, a vállalkozókat mentesíti a sérült munkásaik által ellenük indított perek-től, valamint nem állít előírásokat az üzemek számára és külső ellenőrző fórumokat az üzemek tulajdonosai fölé, amit a magántulajdon és a magánszféra súlyos sérelmé-

nek tartottak.³ Bismarck a balesetbiztosítási, a betegbiztosítási, majd a nyugdíjbiztosítási törvény meghozatalával és a munkásvédelmi törvények elutasításával egy időre megakasztotta a munkaviszony átalakulásának folyamatát Németországban, másrészt elindította a társadalombiztosítás kifejlődését. Különböző ellenfelei, a munkásvédelem hívei a kancellár politikai meggyengülése, illetve bukása után keresztülvitték a munkásvédelmi törvények megalkotását (a vasárnapi munkaszünetről, a balesetek megelőzéséről és az ipar-felügyeleti rendszer kibővítéséről, valamint a női, illetve gyermekmunka korlátozásáról). A törvényes munkásvédelmet a századfordulóig a Zentrum pártiak, éppúgy mint a szociáldemokraták, még fontosabb területnek tartották, mint a bismarcki munkásbiztosítást (Henning 1981; Ritter 1989; Kocka — Puhl — Tenfelde 1994).

Földes idézett cikkében a munkásbiztosítással szemben szintén a munkásvédelmet tartja fontosabbnak, mivel ez minden munkást érint, nem csak azokat, aki megbetegedtek vagy balesetet szenvedtek, ugyanakkor nem ró terheket a munkásra, illetve megszervezése is könnyebb. Munkásvédelmi intézkedéseként a vasárnapi munkaszünet bevezetését — erre nézve a már Magyarországon is benyújtott törvényjavaslatra utalhatott cikkében Földes —, a nők, gyerekek védelmét, munkaidejének korlátozását, de emellett már az összes munkás munkaidejének szabályozását, sőt a szakszervezetek szerepét tárgyalja. Fontosnak tartja az iparfelügyelői rendszer kiterjesztését is.

Földessel ellentétben a biztosítás — munkásvédelem szembeállításban az előbbi pártját fogja *Ecseri Lajos*. Elsősorban az egyes német államok történetén tekinti át, miként állította az iparosodás a szegényügy fennálló rendszerét olyan új problémák elé, amelyek megoldása új típusú intézkedéseket igényelt (Ecseri 1883). Ő a munkásbiztosításnak a korábbi szegényügyhöz mért újszerűségére helyezte a hangsúlyt cikkében, amely az első német kötelező biztosítási javaslat megjelenése kapcsán született. A kérdés számára az, hogy szükséges-e az állami beavatkozás a szegényügybe. Az alapvetően magánúton, illetve községi keretekben folyó szegénysegélyezés viszonyait áttekintve, igenlő választ ad.⁴ Az iparosodás miatt ugyanis koncentráltan állt elő a szegénység problémája, s egyes településeket aránytalanul sújtott. A nagy tömegű és korábbi közösségeitől elszakadt munkás helyi szintű segélyezése megoldhatatlan, és a lokális szintű segélyezés előnyei sem juthatnának érvényre. (A segélyező hatóság emberei ismerik személyesen a szegényeket, tehát meg tudják ítélni, ki milyen támogatást kaphat méltányosan, illetve erkölcsi befolyást tudnak kifejteni a szegényekre.) Ezért az ipari munkásság problémáinak kezelésére célszerű olyan intézkedéseket hozni — mégpedig állami szinten —, amelyek kilépnek a szegényügy korábbi rendszeréből. Ecseri szerint ilyen a német kötelező balesetbiztosítási javaslat. Alapelveinek lényege a vállalkozó szavatossága a balesetekkel kapcsolatban és az ebből folyó kártérítési kötele-

3 A mából visszatekintve nehéz megérteni, miért tekintették a kötelező biztosításnál súlyosabb beavatkozásnak a munkásvédelmi intézkedéseket. A magánszféra tiszteletben tartásának korabeli szempontjai szerint azonban az, hogy a vállalkozóknak előírják, miként rendezzék be műhelyeiket (vagyis saját házukat), milyen tartalmú szerződéseket kössenek bizonyos személyekkel (pl.: munkásnökkel) és az, hogy mindezt állami hatóságok ellenőrizzék, sokak szemében nagyobb sérelemnek tűnt, mint a biztosítási díj kötelező fizetése.

4 Ugyan erre a következtetésre jut egy másik, a magyarországi munkásbiztosítást tárgyaló munkájában is (Ecseri 1884).

zetség biztosítás útján való fedezése. A munkaadó felelősségének, az úgynevezett szavatosságnak (Haftpflicht) a kimondása azt jelentette, hogy a vállalkozó szavatolja a munkahely biztonságát, azt, hogy nem történik baleset. A munkahelyi balesetek esetén ugyanis problémát jelentett, hogy a szerencsétlenül járt munkás csak akkor számíthatott kárpótlásra, ha megtalálták a baleset felelősét, aki valamilyen mulasztás vagy hiba folytán előidézte azt. A munkaszerződésből mint magánjogi szerződésből a vállalkozó kártérítési kötelezettsége nem következett, csak abban az esetben, ha a balesetért a felelősség őt terhelte.⁵ A liberális jogrendszernek a felelősségvállalást és a hibát (mulasztást) összekapcsoló alapelvből azonban az ipari baleseteknél társadalmilag káros következmények adódtak. Ezen a helyzeten változtatott a szavatosság bevezetése, mert így a munkaadó mintegy szerződésben vállalta, hogy baleset nem történik. Ha mégis bekövetkezett egy baleset, akkor immár a szerződésekre vonatkozó polgárjogi elvek szerint is kártérítéssel tartozott. A balesetbiztosításnál tulajdonképpen a szavatosságra kötelezett munkaadó köt biztosítást a balesetekből rá háruló kárpótlási kötelezettség fedezésére, ezért a munkás nem fizet járulékot. (Az állam viszont a német rendszerben a költségek 25%-át magára vállalja.) Ecséri cikkében részletekbe menően bemutatja a német munkásbiztosítási javaslatot, majd felteszi a kérdést, hogy a kötelező biztosítás — természetesen a megfelelő módosításokkal — alkalmazható-e a betegségyezésben és a rokkantsági, illetve öregségi nyugdíjak biztosítására. Erre nézve vannak kételyei. E biztosítási ágagnál természetesen a munkásoknak is kellene járulékot fizetniük, ami számos problémát von maga után, ugyanis a munkások jövedelme bizonytalan, szezonálisan ingadozó, ezért a munkás képtelen a járulék egyenletes fizetésére. További probléma, hogy a járulékok munkaadó és munkás által fizetendő arányát lehetetlen törvényben meghatározni, mert azt úgyszólván a piaci viszonyok adta lehetőségek szerint hárítja át egymásra a két fél. Gondot okozhat, ha a járulékteher a foglalkoztatás ellen hat. Mindezek miatt Ecséri inkább egy, a munkavállalástól és bértől független kötelező biztosításra hajlana, de határozottan nem foglalkoztatást.

A szociális kérdéssről való gondolkodás 1880-as évekbeli kereteit, illetve alapéteimat bemutatandó még egy cikkre érdemes figyelmet fordítani.⁶ *Enyedi Lukács*, a függetlenségi párt egyik képviselője, illetve később a Pénzügyminisztérium magas beosztású tisztviselője is taglalta egy cikkében a munkáskérdés megoldásának módozatait (Enyedi 1889). Nála a munkásbiztosítás és a munkásvédelem összekapcsolódik. A Lassale féle vasbértörvény ismertetése után — név nélkül és a tételt elfogadva — kifejti, hogy a munkásbizto-

5 „Fennálló törvényeink s ill. bírói gyakorlatunk szerint tehát a baleset által okozott károk megtérítésének előfeltételét képezi, hogy a balesetet a kárt okozónak vétkessége vagy gondatlansága idézte elő. Ily körülmények között a magánjogi felelősség a baleset gazdasági hátrányainak orvoslására általánosságban kellő alapot nem nyújtván, a balesetbiztosítás intézményének megteremtése vált szükségessé, mely egyáltalán és minden baleset káros gazdasági következményeinek elhárítását célozza.” (MJL 1898. Balesetbiztosítás címszó.) A munkaadó általános felelőssége mindenütt először a vasutakkal kapcsolatban fogalmazódott meg, legelőször Ausztriában (1869), majd Németországban (1871), s ezután gyors egymásutánban a többi országokban is. Magyarországon az 1874: XVIII. tc. mondta ki a vasutak általános felelősségét a balesetekért.

6 Tehát távolról sem merítettük ki a témával foglalkozó szerzők körét, pusztán az iparhoz kapcsolódó „szociális kérdéssről” folyó diskurzusnak a biztosítás, munkásvédelem körül forgó alaptémáját vázoltuk föl.

sítás nincs összhangban a munkásság jelenlegi kereseti rendjével. Éppen mert a bér a mindenkori létminimum körül ingadozik és mert az időszakai munkahiányok idején a munkásnak nincs keresete, a munkás képtelen a megfelelő mértékű és folyamatosan fizetett biztosítási díj vállalására. Ebből szerinte az következik, hogy a minimális bért a munkásszövetkezeteknek (szakszervezeteknek) kell a munkaadók egyesületeivel „testületileg érintkezve” megállapítani. Egy ilyen „kereseti rendre” épülhet aztán a különféle biztosítási ágak rendszere: a munkahiány esetére szóló, a betegbiztosítási, a rokkantsági és öregségi biztosítás. A munkaadó szavatosságát feltételező balesetbiztosítás tulajdonképpen nem tartozik ezek közé. E biztosítási rendszerrel szerinte elvileg a munkakényszer kimondásának kellene párosulnia. Ez nem korlátozná a munkások egyéni szabadságát, ellenkezőleg inkább biztosítja, mert a „hajlíthatatlan bértörvény hatalmával” a munkás egyedül nem tud megküzdeni, a kényszerszervezés viszont megtöri ennek erejét.

A „szociális kérdéssel” az 1880-as években a földművelési, az ipari és a kereskedelmi minisztérium apparátusa folyamatosan foglalkozott. Irányi Dániel egy e témába vágó interpellációja nyomán 1882. december 23-án kelt az a levél, amelyben a minisztérium felkérte a kereskedelmi és iparkamarákat, hogy vizsgálják meg a területükön működő iparvállalatoknál megfelelően hajtják-e végre az 1872: VIII. tc. (Ipartörvény) munkarendre és a gyártelepek biztonságára vonatkozó intézkedéseit, valamint, hogy jelentsék, milyen betegsegélyező és temetkezési egyletek, illetve „egyéb humanisztikus intézmények” állnak fenn a munkások számára a cégeknél. A minisztérium a levélhez egy kérdőívet mellékel a kamaráknak, amit közvetlenül az Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkant Pénztár (általános munkáspénztárnak) is megküldtek. Válaszok azonban csak lassan és rendkívül hiányosan érkeztek. A kassai kamara jelentése szerint a gyárak „hihetőleg a belügyikbe való állami beavatkozástól tartva” nem válaszolnak. A budapesti kamara arra panaszkodik, hogy az általa továbbküldött 600 kérdőívből mindössze 130 jött vissza és ebből is csupán 33 ad világos és alapos képet. Ennek nyomán a minisztériumban úgy döntöttek, hogy ezen az úton nem folytatják tovább az adatgyűjtést, hanem a bányák viszonyairól inkább a bányakapitányságokon keresztül próbálnak meg tájékozódni, egyébként pedig a törvényhatóságokat kérik fel, hogy — úgy is mint iparhatóságok — vizsgálják meg a gyárakat. Az iratok között megtalálhatóak a bányakapitányságok jelentései és a főváros által továbbítva több kerület előljáróságának jelentése.

Ezek a munkarend mellett gyakran a munkaidőről, tűzrendőri intézkedésekről és természetesen a biztosítópénztárakról is beszámolnak. Ebből az derül ki, hogy bár több gyár rendelkezik saját segélypénztárral, sok helyen viszont az általános munkáspénztárt tekintik ilyennek, azaz a gyárak a kérdést a számukra a lehető legkevesebb gondot jelentő módon oldják meg, ide íratva be munkásaikat. Az V. kerületi előljáróság — ennek területén a korban jelentős ipartelepek működnek — szerint az ottani gyárakba csak akkor vesznek fel valakit, ha az tagja az általános munkáspénztárnak.

A beérkezett adatokból összeállított jelentést 1883 novemberében juttatták el a képviselőkhöz, majd a kérdés egy időre ad acta került. Újbóli elővételéhez a lökést az 1884-es Steyerlak-Aninán történt nagy bányászkatasztrófa adta. A bányaszerencsétlenség után a munkások gyűlést tartottak, mely kimondta a képviselőházhoz benyújtott kérvényében: „hogy a törvény valakit kötelezőleg megnevezzen, ki a vállalatban, gyárban, bányában szerencsétlenül járt, illetőleg munka- és keresetképeségét akár időle-

sen, akár élethossziglan elvesztett munkás további fenntartásáról gondoskodni köteles. [...] hogy törvényileg valaki kötelezve legyen, ki a vállalatban életét veszített munkás hátramaradt családjának fenntartásáról kellőleg gondoskodni tartozzék”. Követelték emellett, hogy törvény írjon elő munkahelyi óvintézkedéseket, amelyek végrehajtását a munkások által választott felügyelők hatósági jogkörrel ellenőrizzék. Ennek nyomán 1885. április 23-án Irányi Dániel javaslatára a ház határozatot hozott: „Tekintettel arra, hogy a munka közben megsérült és az életüket veszített munkások családjainak kárpótlásáról, illetőleg segélyezéséről a létező törvények kellőképp nem intézkednek, a képviselőház utasítja a kormányt, hogy a balesetek elleni biztosításról törvényjavaslatot terjesszen elő.”⁷

A képviselőház határozatát egy kormányhatározat követte, amelynek nyomán az illetékes minisztérium újból gyűjteni kezdte az anyagot, most már kifejezetten egy, a munkahelyi balesetekre vonatkozó törvénytervezethez. Beszerezték a vonatkozó külföldi törvényeket és törvénytervezeteket — ezeket a miniszterelnökség küldte át — valamint adatokat gyűjtöttek a hazai balesetekről, illetve balesetbiztosításról. Mint az egy a miniszternek készülő referátumból — amely összefoglalja az adatgyűjtés első fázisában történeteket — kiderül, eleinte ez alkalommal sem jutottak messzebbre a megelőző adatgyűjtésnél. A bányákról, vasutakról és dohánygyárakról szereztek be jelentéseket, vagyis azokról a területekről, ahol az minisztérium valamilyen formában közvetlenebb ellenőrzést gyakorolt, illetve 17 nagyobb magángyártól kaptak közvetlenül adatokat. Rendelkezésre álltak továbbá az általános munkáspénztár adatai is, noha a pénztár nem sietett a tagságára és a megbetegedésekre, balesetekre vonatkozó adatait közölni. A megkeresésre először nem válaszoltak, majd a sürgetésre a pénztár elnöke azt nyilatkozta, hogy ha a minisztérium egy tisztviselője eljön, kiírhatja a könyvekből a kívánt adatokat. Vagyis 1886-ban a kormányzati adatgyűjtést és törvényelőkészítést még meglehetősen érdektelenséggel kezelték az általános pénztárnál. A miniszternek készült összefoglaló úgy értékeli, hogy noha az üzleti alapú biztosítók munkásokkal nem kötnek szerződést, mégis a munkásoknak lehetősége van biztosítást kötni (az általános munkáspénztárnál és más egyleteknél), azonban „a munkás természetszerű viszonyainál fogva a biztosítást önyként alig veszi igénybe”. Ebből következik, hogy törvényileg kellene intézkedni a biztosításról. A miniszternek készült összefoglaló végén Lukács államtitkár aláírásával olvasható a megteendő intézkedések listája. A beérkezett adatok részletes földolgozását rendeli, szükségesnek tartja az általános munkáspénztár adatait megszerezni és feldolgozni, illetve az akkor friss osztrák törvénytervezetet beszerezni. Mindez meg is történt (az általános munkáspénztár adatairól többek között Ecseri Lajostól kérték véleményt), majd pedig további adatgyűjtés következett, most már az eddig még megfelelően elérni nem tudott gyáripár körében is. Ezt az tette lehetővé, hogy az 1884-es új Ipartörvény bevezette a gyárvizsgálatokat, s ennek megfelelően 1887–88-ban minden gyárat megvizsgáltak, s a baleseti viszonyokról is tájékoztak. Nemcsak az iparfelügyelők jelentéseket használták föl azonban,

⁷ *Közgazdasági Értesítő* VII. évf. 49. sz. 1888. 12. 06. 3097. Az, hogy a munkások munkahelyi balesetük után nem számíthattak automatikusan kártérítésre a már bemutatott magánjogi elvek következménye volt.

hanem a kamarák útján ismét kérdőíveket küldtek szét a vállalatok között.⁸ Összességében úgy találták, hogy lényegében csak a bányatársulások töltenek be balesetbiztosítási szerepet és néhány nagy cégnek vannak még hasonló intézményei, ezenkívül az általános munkáspénztár van jelen nagyobb súllyal.⁹

Úgy látszik, mindezen anyaggyűtések után két törvénytervezet is készült; egy balesetbiztosítási és egy betegbiztosítási, s a továbbiakban a kettő előkészítése párhuzamosan haladt. Ezzel párhuzamosan folyt egy törvény előkészítése a vasárnapi munkaszünet tárgyában is. Felekezeti beadványok (evangélikus), valamint a kérdést érintő, jóváhagyásra benyújtott városi, törvényhatósági rendeletek, illetve ezek ellen érkezett kifogások nyomán kezdett foglalkozni a minisztérium a témával, illetve ezeken keresztül érzékelhette a kormányzat a problémát. A kezdő lökést itt is egy — megint csak Irányi Dániel javaslatára elfogadott — képviselőházi határozat indította el, amit ugyanúgy az érdekeltek egy beadványa váltott ki, mint a balesetbiztosításnál. A törvény előkészítése során ez ügyben is beszerezték a külföldi rendelkezéseket és tervezeteket, kikérték a kereskedelmi és iparkamarák, valamint az egyéb érdekeltek véleményét, akik általában ebben az esetben is pozitívan reagáltak a kezdeményezésre.¹⁰

A balesetbiztosítási tervezet első változatának alapelveit 1888 végén közzé tették.¹¹ Itt csak fakultatív biztosításról volt szó, azaz részletesebben meghatározták, hogy baleset esetén a munkaadót milyen formában terheli kárpótlási kötelezettség (három havi betegápolás és munkaképtelenség esetén végkielégítés, illetve a hozzátartozók kárpótlása, ha elhunyt a munkás) és azt, hogy e kárpótlási kötelezettség alól a biztosítás milyen formájával szabadulhat.

E tervezetre az érdekeltek részletesen kifejtették véleményüket a minisztériumnak, a felterjesztések általában 1889 elején érkeztek be. A soproni kamara volt az egyetlen, amely a törvénytervezetnek a napirendről való levételét kérte és általában a munkásságra vonatkozó törvények ellen nyilatkozott, a budapesti pedig, elvi egyetértése mellett az időszerűség tekintetében fejtette ki kétségeit. A soproni kamara érvelése szerint

8 A törvény előkészítéshez kapcsolódó adatgyűjtés mind hatékonyabbá válása, ami mögött az állami intézmények gyors erősödése és növekedése állott, illetve maguk a biztosítási javaslatok is az állam szerepének változását, kiterjedését jelzik (Lásd: Cieger 2001).

9 Kereskedelmi Minisztérium (MOL K 231) 40. cs. A baleseti és betegbiztosító egyletekről begyűjtött adatokat az 1885-ös iparstatisztika munkáslétszámához mérve úgy találták, hogy mintegy a munkásság 40%-a biztosított. Ezt az adatot közölték a törvényjavaslatához benyújtott indoklásban is, ami azonban meglehetősen hozzávetőlegesnek tekinthető. Az ipartestületi pénztárak tagjait illetően ugyanis csak egy nem sok effektív információra alapozott becslés állt rendelkezésre (12.000 fő). A többi intézményi forma esetében aránylag pontosabb adatokkal rendelkeztek (öt magánegyesületi pénztár esetében, köztük az 1888 végén 43.000 taggal rendelkező Általános munkáspénztárnál, a vállalati pénztáraknál és bányatársulásoknál biztosítottakról). Bonyolítja a helyzetet, hogy ha az 1890-es népszámlálás eredményeihez mérjük a biztosítottak minisztérium által megadott számát (147.397 fő), mert ekkor más felvételi szempontok alapján más munkáslétszámot mutattak ki, mint az 1885-ös iparstatisztika szerint.

10 MOL K 231. 42. és 43. cs.

11 *Közgazdasági Értesítő*. VII. évf. 49. sz. 1888. 12. 06. 3097. A minisztérium hivatalos előadói tervezetén túl Enyedi Lukács készített egy másik javaslatot, amely a kötelező biztosítás elvén állt és azt egy állami biztosítóintézet révén akarta megvalósítani. A két javaslatot szaktanácskozmányon vitatták meg, és bár a tudósítások szerint a kényszer elvét fogadták el többen, a minisztérium, pontosabban talán a miniszter a balesetbiztosítás ügyében mindvégig elutasította a kényszert. Lásd: *Magyar Ipar* X. évf. 1. sz. 3. Mudrony Soma cikke a készülő balesetbiztosításról.

a biztosításügy megoldása sürgető igényként nem jelentkezik az országban, a kézműves ipar és a gyermekcipőben járó gyáripar pedig a biztosítási terheket nem vállalhatja. Meg kellene várni az ipar nagyobb kifejlődését és a német törvényekkel szerzett tapasztalatokat, s majd csak azután vállalkozni a kérdés rendezésére. Sötét színekkel ecsetelték, hogy a tervezet életbe léptetésének következménye a kivándorlás és az ipar hanyatlása lesz.¹² A soproni mellett még a pécsi hangoztatta leginkább fenntartásait.

A többi kamarai vélemény nem veti el a javaslatot ilyen határozottan, de kisebb-nagyobb módosító javaslatokkal élnek. Ezek között általános a kívánság, hogy a balesetbiztosítási járadékot ne csak a munkaadó fizesse, hanem ahhoz valamilyen arányban a munkások is járuljanak hozzá. Az arány akár csupán szimbolikus is lehet, de ennek nevelő hatása volna, fejtette ki például a kassai, debreceni, budapesti kamara. Ez azt mutatja, hogy a kamaráknál általában még nem voltak tisztában a szavatosság elvével. A legtöbb kamara felterjesztésében hangsúlyozza, hogy álláspontja — esetleg a kamarai kerület fontosabb munkaadóinak értekezlete — szerint a balesetbiztosítást be kell vezetni, még abban az esetben is, ha Magyarországon az ipar gyengesége folytán ez még nem vált igazán égető problémává. Érvelésük szerint jobb a problémát még idejében kezelni, mint hagyni, hogy az ipar erősödésével párhuzamosan elhatalmasodjon a baj. (Ez az érvelés majd a törvény parlamenti vitájában is sokszor visszatér.) A legtöbb véleményben szempontként felmerül a szociáldemokráciával szembeni harc, amelynek térnyerése még nem öltött veszélyes méreteket Magyarországon, de épp ezért célszerű megelőző jelleggel bevezetni a biztosítást. A pozsonyi kamara felterjesztése az európai kormányok nemzetközi munkásmozgalommal szembeni szolidaritására hivatkozva tartja elkerülhetetlennek, hogy Magyarország is a többi államokhoz hasonló rendelkezéseket hozzon a munkáskérdésben. Több felterjesztés hangsúlyozza azonban, hogy a balesetbiztosításra nemcsak a szociáldemokrácia elleni harcban van szükség, hanem az humanisztikus kötelesség,¹³ illetve „etikai kötelesség gondoskodni a létfenntartásért egyenlőtlen fegyverekkel küzdő munkásosztályról”.¹⁴

Több kamara nem csupán annak lehetőségét kívánta biztosítani, hogy a munkaadók kártérítési terheiket biztosítás útján enyhíthessék, hanem kötelezővé kívánták tenni a biztosítást.¹⁵ Ezt a javaslatot a minisztériumban ekkor nem fogadták el. Az érvek itt arra vonatkoztak, hogy a minél több biztosított teszi lehetővé, hogy a szolgáltatások a megfelelő szinten álljanak. Másrészt, ha nem kötelező a biztosítás, de kimondják a munkaadó kártérítési kötelezettségét, akkor a vállalkozók egy részét, amely nem biztosítja magát, nagyobb üzemi szerencsétlenség esetén csőd fenyegeti, a munkások pedig mégsem jutnak a kártérítéshez. Mindezen érvek ellenére, amikor több mint egy évvel később elkészül a balesetbiztosítási tervezet egy letisztázott változata, az még mindig csak lehetőséget teremt a biztosításra, s nem teszi kötelezővé.¹⁶

12 MOL K 231. 39. cs. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara felterjesztése a balesetbiztosítási törvénytervezetre vonatkozóan.

13 A miskolci kamara felterjesztése.

14 A pozsonyi kamara felterjesztése.

15 A pozsonyi, budapesti kamarák.

16 MOL K 231 40. cs. A tervezeten az erre vonatkozó paragrafus mellett két különböző kéztől származó megjegyzés olvasható: „Vagy biztosítási kényszer vagy semmi.” és a válasz: „Ő Exiája nem óhajt a kötelem elvére lépni.” Minden jel szerint Ő Exellenciája a balesetbiztosítás ügyében mindvégig kitartott a kényszer elutasítása mellett.

Szinte teljes egyhangúsággal döntik el a kárpótlás formájára nézve a végkielégítés vagy járadék kérdését, amelyet a munkaképtelenné vált munkásokkal kapcsolatban a szétküldött tervezet még nyitva hagyott. A „munkások csekély belátására”, a „takarékosági hajlam”, „önmérséklet”, a megfelelő „szellemi képességek” és az „üzleti téren való jártasság” hiányára való tekintettel nem végkielégítést, hanem járadékot javasolnak.¹⁷ Olyan álláspont is volt, amely szerint kölcsönös megegyezés esetén a megbízható, józan munkásnak azért egy összegben is adható a kárpótlás. Más kamara gyámhatósági jóváhagyáshoz kötné a végkielégítés folyósítását, anélkül kártérítésként csak a járadékot tartja helyesnek.¹⁸ A járadék álláspontján van az Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkant Pénztár is, bár természetesen a munkások csekélyebb értelmi képességeire való utalás nélkül.¹⁹ Csak két kamara — a kassai és a kolozsvári — tartja helyesnek a végkielégítés fizetését, azzal érvelve, hogy a pazarlás és felelőtlenység ellen az állam senkit sem biztosíthat, illetve, hogy a tervbe vett járadékok összege túl alacsony, ezért inkább célszerű végkielégítést adni.

A törvényjavaslatban szereplő járadékok összegét a pozsonyi, kolozsvári és a budapesti kamara és az általános munkáspénztár is túl alacsonynak találta, a debreceni és az aradi viszont túl magasnak. A biztosítás szervezetére nézve a legkülönbélebb álláspontok jelentek meg a kamaráknál. A többség egy állami, vagy egy államilag ellenőrzött speciális biztosító intézet létrehozását tartotta a legcélravezetőbbnek.²⁰ Voltak azonban, amelyek a magánbiztosítók mellett érveltek és voltak, amelyek a munkaadók szövetkezeteit tartották a legalkalmasabb szervezetnek, azzal a kiegészítéssel, hogy azokat úgy kellene felállítani, hogy a munkaadó ne legyen a szövetkezet tartozásaiért korlátlanul felelős.²¹ A magánbiztosítótársaságok készen mutatkoztak, hogy részt vegyenek a munkás balesetbiztosításban. A minisztériumhoz benyújtották alapszabályaikat és a balesetbiztosításhoz készített díjszabásaik tervezetét.²²

A kamarai jelentések összességükben sokkal inkább pártolták a kötelező balesetbiztosítás eszméjét, mint ellenezték, még ha a konkrét tervezet részleteivel kapcsolatban voltak is — itt nem teljes körűen bemutatott — kifogásaik.²³

17 A zágrábi, miskolci kamarák.

18 A temesvári kamara felterjesztése.

19 Ez az egyesület 1868-ban alakult, vezetése a munkásmozgalomhoz tartozott, ekkoriban mintegy 40.000 tagja volt. A törvénytervezet ügyében az ő véleményüket is kikérték.

20 A pozsonyi, soproni, temesvári, pécsi és budapesti kamarák és az általános munkáspénztár voltak az állami vagy az állam által ellenőrzött és külön erre a célra létrehozott biztosítóintézet mellett.

21 A magánbiztosítók mellett volt a kassai kamara, a szövetkezeti mellett a brassói és az aradi, a debreceni is az állami biztosítás ellen foglat állást.

22 Korábban a kereskedelmi minisztérium bizalmasan tájékoztatást kért néhány magánbiztosítótársaságtól arra nézve, hogy ezek milyen feltételekkel vállalnák a kötelező betegbiztosítás lebonyolítását. A válaszok be is érkeztek, de ezt a lehetőséget a minisztériumban valamiért aztán elvetették, noha a biztosítók láthatólag készek voltak vállalni a feladatot. A Phönix, Fonciere, Első Magyar Általános Biztosító Társaság, a Trieszti Általános Biztosító Társaság és a Testi Balesetek Ellen Biztosító Iparosok Szövetkezetének alapszabályai, díjszabásai, vagy a belőlük a minisztériumban készített kivonatok találhatóak meg. MOL K 231. 39. cs.

23 A tízkötetes Magyarország története (Hanák 1983) azt az általános állítást tartalmazza, hogy a kereskedelmi és iparkamarák ellenezték 1890 körül a munkásügyi törvények meghozatalát. Hanák szerint a szociálpolitika „tétova, kezdeti” (59) lépéseiről van szó az 1890-es évek elejének e tárgyú törvényeinél. Állítása szerint a betegbiztosítási törvény nem tette kötelezővé a belépést és nem vonatkozott a bányá-

A szavatosság elve, amelyen keresztül a tervezet a baleseti kártérítést a magánjogi szemlélethez igyekezte kapcsolni, Magyarországon nem volt magától értetődő gondolat; a kamarák többsége a törvénytervezet alapelvét, amely szerint a munkaadó köt biztosítást az őt esetleg váratlanul fenyegető kártérítési költségek fedezésére, nem értette tisztán. A kamarai vélemények vagy nem foglalkoztak azzal, hogy elméletileg beilleszkék a balesetbiztosítást a liberális jogrendszerbe, vagy megelégedtek annak kijelentésével, hogy a „manchesteri teória” fölött eljárt az idő és a kötelező biztosítás a megfelelő egyensúlyt biztosíthatja a gazdasági liberalizmus és a radikális szocializmus kinövésai között.²⁴

A budapesti kamara mellett ipari kérdésekben ekkor valószínűleg legfontosabb érdekképviseleti fórum, az Országos Iparegyesület felterjesztése hiányzik az iratok közül.²⁵ Az egyesület lapja, a *Magyar Ipar* azonban nemcsak a felterjesztést közölte, hanem az annak elkészítését megelőző, az egyesület gyáripari és kézműipari szakosztályaiban lefolyt viták kivonatát is. Ezekből az derül ki, hogy míg az előbbi szakosztály ülésén, noha inkább hajlottak a kényszerbiztosítás elvének elfogadására, a balesetbiztosítási javaslat elfogadását csak a betegbiztosítási után tartották célszerűnek, addig a kézműipari szakosztályban a kényszer elvét — és különösen a kisiparra nézve — egyértelműen elvetették, s a javaslatot szintén nem találták időszerűnek. Az elkészített felterjesztés arra az álláspontra helyezkedett, hogy a balesetbiztosítást — amelyet kötelező elven, de csak a gyáriparra nézve kellene bevezetni — csak a betegbiztosítási törvény elfogadása után érdemes letárgyalni. Véleményük szerint a kisebb balesetekből származó munkaképtelenség idején a segélyezést a betegbiztosítás keretei között lehetne megoldani, s az igazán súlyos balesetek — és az ilyen ritka — ügyét pedig a valóban veszélyes gépek mellett dolgozó munkásokra nézve később kell rendezni. Megemlítette a felterjesztés azt a Weisz Bertholdtól származó és a vitában többek által támogatott felvetést is, hogy a mezőgazdasági üzemekben gépek mellett dolgozó munkásokra is ki kellene terjeszteni a biztosítást.²⁶ A budapesti kamara hasonló álláspontot foglalt el, s előbb a betegbiztosítási javaslatot kívánta tető alá hozni.

szokra (60—61), de valójában a törvény a kényszer elvére épült és a bányászokra is kiterjedt, noha gyakorlatilag nem változtatott a bányatársulások biztosítási viszonyain.

24 A pécsi kamara felterjesztése.

25 MOL K 231 40. cs.

26 Miért csak az ipar terhére hoznak ilyen intézkedéseket, kérdezte Weisz. *Magyar Ipar* X. évf. 1. sz. 1889. 01. 15. Itt található a két szakosztály üléséről készült jegyzőkönyvek kivonata. A következő számban (02. 26.) az egyesület felterjesztése a minisztériumhoz. A januári számban talán az Iparegyesület igazi kívánságának diplomatikus tolmácsolását olvashatjuk Mudrony Somának az egyesület igazgatójának cikkében (3). A minisztériumból küldött tervezetre válaszul talán nem állhattak elő egy teljesen eltérő javaslattal, ehelyett saját elképzelésüket egy külön cikkben fejtették ki. Mudrony itt felidézi, hogy a törvényjavaslattal kapcsolatban két nézet verseng. Az egyik csak felelőssé akarja tenni a munkaadót a balesetekért és rábizza, hogy biztosítja-e magát, a másik pedig (Enyedi Lukácsé) a kötelező biztosítás elvét követi. Szerinte mindkettő helytelen, és az ipar túl nagy megterhelését jelenti. Ehelyett az ipartörvény alapján néhol már létező és szerinte folyamatosan gyarapodó ipartestületi segélypénztárak ügyét kellene törvényileg előmozdítani, mindenütt megalakítani és segélyezésüket a súlyosabb balesetekre és az elhunytak hátramaradottjaira is kiterjeszteni. Ennek érdekében a munkaadói járulék arányának növelését is kilátásba helyezi. A minisztérium szempontjából ez a javaslat nyilván azért nem megfelelő, mert nem terjed ki a gyárakra, lévén az ipartestületek csak a kisipar szervezetei.

A minisztérium további eljárása megfelelt az Országos Iparegyesület és a budapesti kamara igényeinek. A balesetbiztosítási javaslatot egyelőre pihentetve, kidolgozták a betegbiztosítási javaslatot és 1889 augusztusában kiküldték az érdekelteknek. A kamarák és az egyéb érdekeltek válaszai az év vége táján érkeztek meg. Ezidőtájt egy külső esemény tovább erősíthette a kormány eltökéltségét a munkásbiztosítási törvények elfogadtatására tekintve.

Az 1890 márciusában tartott berlini munkásvédelmi konferenciára szóló meghívás feltehetően további biztatást jelentett a két törvény előkészítésére és talán a vasárnapi munkaszünetről szóló javaslat véglegesítésére és benyújtására is. E konferencia a német szociálpolitikában bekövetkezett fordulathoz kapcsolódik. Bismarck meggyengülésével Berlinben a munkásvédelem hívei vették kézbe a szociálpolitika irányítását, s az 1890-ben német kereskedelmi miniszterré kinevezett Hans von Berlepsch számos európai ország kormányát meghívta egy berlini nemzetközi szociálpolitikai konferenciára, ahol a munkásvédelemi törvényhozást kívánták összehangolni. A célkitűzés bevallottan a szociáldemokrácia visszaszorítása volt. A császár és a német kormány eredetileg egy nemzetközi egyezményre gondoltak, de végül csak ajánlások születtek.²⁷ E konferencia, amelyen a magyar kormány képviselői is részt vettek, lökést adott — nemcsak — Magyarországon a munkásügyi törvényhozásnak. Valószínűleg ennek nyomán egészült ki a balesetekre vonatkozó törvény a baleset-megelőzés és az iparfelügyelő-rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó rendelkezésekkel.²⁸

Mi motiválta a döntéshozók részéről e témáknak a törvényhozási programba való felvételét? Részint bizonyosan befolyásolta őket a szociális mozgalmaktól való félelem, pontosabban azok megelőzésének szándéka, mert azt a kamarák is, és később a képviselőházi vitában a képviselők is hangsúlyozták, hogy Magyarországon a munkásmozgalmakkal kapcsolatban még megelőzésről van szó. A szociáldemokrácia terjedésének megakadályozásához fűzött reményekhez azonban jogos kételyek kapcsolódtak, amelyeket néhányan hangoztattak is. A tervezetbe végül nem került bele minden felmerült rendelkezés, amely a szociáldemokratákat hátrányosan érinthette volna. Ugyanakkor a törvényről a pénzügyminisztériumban készült szakértői jelentésében Enyedi Lukács „részint emberszeretet, részint a — [utóbb beszúrva:] tömegektől érzett — félelem által sugallt” törvényeknek nevezi a szóban forgó rendelkezéseket.²⁹ A törvényelőkészítési anyagokon mindenképpen látszik a velük foglalkozó tisztviselői kar involváltsága, a tervezetek melletti elkötelezettsége, ugyanúgy, mint az értelmiségi szakértőknek a tárgyalt társadalmi problémák megoldhatósága felett érzett őszinte aggodalma. Ahogyan a vasárnapi munkaszünet ügyében is a helyi szinteken jelentkező konfliktusok értek fel a minisztériumi apparátushoz, illetve az országgyűléshez, ugyanígy működhetett ez a balesetek, illetve a betegség ügyében is. A politikusok pedig, figyelembe veendő ellensúlyt jelentő erők hiányában, megtehették, hogy jóin-

27 Tudósítás a konferenciáról: A berlini nemzetközi munkásvédelmi értekezlet. *Nemzetgazdasági Szemle*. 1890. XIV. évf. 435.

28 1891 tavaszán az osztrák parlamentben is fontos témává vált a munkásbiztosítás, illetve munkásügyi kérdés. Ekkor ott már a kötelező rokkantsági és nyugdíjbiztosítás volt a téma, mivel balesetbiztosítás már 1886 óta létezett (Hoffmeister 1981).

29 Pénzügyminisztérium MOL K.255. 330. cs. Észrevételek a munkás betegsegélyezési javaslatához c. feljegyzés.

dulattal viszonyuljanak e felmerülő témákhoz. A politikusoknak, a többségükben — személyükben és választóikon keresztül — inkább a mezőgazdasághoz, mint az iparhoz kötődő képviselőknek nem okozott problémát, hogy az iparban szociálpolitikát kezdeményezzenek. Legalábbis erre utal Enyedi Lukács egy másik megjegyzése, amely szerint „habár a munkaerő konzerválásának elvi tekintetéből, valamint a humanizmus szempontjából a mező- és erdőgazdasági munkások mellőzése indokolatlan, sőt helytelen, másfelől közigazgatási viszonyaink mellett a mezőgazdasági munkások biztosítása — főleg az alföldi tanyai rendszer mellett — igen nehezen volna megvalósítható, valamint az is áll, hogy a javaslat esetleges törvényes hatályának kiterjesztési szándéka a mezőgazdasági munkásokra a javaslat parlamenti keresztülvitelét mód nélkül megnehezítené, ha nem épen talán meghiusítaná.”³⁰

A betegbiztosítási törvény 1889 augusztusában kiküldött tervezete már eleve a kényszerbiztosítás elvére épült. Azonban számos pénztárfajtában tette lehetővé a biztosítási kötelezettség teljesítését: vállalati pénztárban, ipartestületi pénztárban, magánegyesületi pénztárban, bányatársulásokban, és mindezek mellé rendelt kerületi pénztárakat felállítani, hogy azokon a vidékeken és azokban a rétegekben is lehetővé tegyék a biztosítást, ahol az előbbi pénztárak hiányoztak. Erre a tervezetre a kamarák szintén pozitív válaszokat adtak. Néhány kamara az e tervezetre adott véleményben is hangsúlyozta, hogy a betegbiztosítás mellé balesetbiztosítás is kell s annak újabb tervezetét az Országos Iparegyesület is megküldeni kérte, ha majd elkészül.³¹ A kamarák egyébként problémásnak látták a kisipari és gyáripari munkások egy szervezetbe vonását, a pénztárak széttagoltságát (több javasolta egy központi pénztárszövetség létrehozását), illetve a pénztárfajták sokaságát. Némelyik sokalta a járulékok összegét. Amire szinte valamennyi kamara kitért, az a tanoncok kérdése volt. A tervezet rájuk is vonatkozott, ami a beérkezett vélemények szerint nem helyes. A leggyakoribb érvelés szerint viszonyaik túlságosan sokfélék: egyes szakmákban a mestertől szállást, ellátást kapnak, másutt még némi fizetést is, megint másutt viszont ők fizetnek tanpénzt. A tanoncok utáni járulékfizetés a tanonctartás ellen hatna, pedig azt előmozdítani az ipar fontos érdeke.³² Egyes kamarák helytelenítették, hogy a befizetésekért a munkaadót teszi felelőssé, mások ezt csak a gyári munkások esetében tartották helyesnek, a kisipari segédek körében viszont, úgy gondolták, rossz vért szülne, ha a munkaadók vonnák le a járulékot, azt inkább egészében a segédnek kellene befizetnie. Ellentétes nézeteket fejtettek ki a kamarák és a felterjesztéseiket feldolgozó minisztériumi tisztviselők között is vitát váltott ki, hogy jogos-e csökkenteni a járadékot az esetben, ha a munkavállaló máshonnan is kap támogatást, vagy esetleg magán biztosítótársaságnál is biztosítást kötött. A kettős biztosítás előnyeit méltánytalannak tartókkal szemben végül azok álláspontja érvényesült, aki szerint a kötelező biztosítás számára fizetett járulékok jogot adnak a segélyekre, függetlenül minden egyéb körülménytől.

30 Pénzügyminisztérium MOL K 255. 330. cs.

31 A brassói és temesvári kamara felterjesztése.

32 „Mégis mi történjék velük betegség esetén? Az osztrák és a porosz törvény fölvetta a tanoncokat is.” — olvasható a tanoncoknak a kötelező biztosításba való bevonása ellen tiltakozó sokadik kamarai felterjesztésen a beérkezett véleményeket feldolgozó Szerényi sóhaja. A törvény végül rájuk is kiterjedt. MOL K 231. 99. cs.

Igen figyelemre méltó az Országos Iparegyesület beadványa. Szerintük a túl sok féle pénztár nem csak a hatékonyság szempontjából helytelen, hanem rengeteg összeütközésre fog vezetni abban a kérdésben, hogy melyik munkás melyik pénztárhoz tartozzon.³³ Javaslatuk a pénztárkényszer bevezetésére irányult: ipartestülethez tartozó munkaadó segédje ipartestületi pénztárba tartozzon, gyári munkás vállalati pénztárba. Ha ilyen pénztárak az adott helyen nem állnak rendelkezésre, akkor a kerületi pénztárba kelljen belépnie. Ha ezen túl további biztosítást kíván kötni a munkás, akkor fordulhat egyletekhez vagy magánbiztosítókhoz, oda azonban neki kell saját keresményéből és a munkaadótól teljesen függetlenül befizetéseit teljesítenie. Mint látható, a javaslat a magánegyesületi pénztárakat — gyakorlatilag és mindenekelőtt az általános munkáspénztárt — kizárta volna a biztosítási kötelezettség teljesítésére alkalmas pénztárak sorából.

A kamarai válaszok feldolgozása után kialakított szöveget még egy szakértekezlet vitatta meg, amelyen részt vett több minisztérium, az államvasutak, a Dunagőzhajózási Társaság, az Osztrák—Magyar Államvasút, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, az Országos Iparegyesület képviselője és az Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkantsági pénztár kiküldöttje.³⁴ Itt a tervezetet — részleteiben bizonyos módosításokat javasolva — általánosságban elfogadták. Ezután a következő lépés az lett volna, hogy a tervezetet Baross benyújtsa a minisztertanácsnak, amely dönt arról, hogy kívánja-e, illetve mikor az országgyűlésnek a javaslatot benyújtani. Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter azonban halasztást kért a kereskedelmi minisztertől arra hivatkozva, hogy benyújtása előtt még részletes észrevételeket kíván tenni vele kapcsolatban. A tervezet benyújtását a minisztertanácshoz 1890 szeptemberére halasztották.³⁵ Úgy tűnik, ezt az időt az értekezleten is jelen volt érdekeltek arra használták föl, hogy az ott elérni nem sikerült, de fontosnak tartott módosításokat valamilyen más módon vigyék keresztül. Az értekezletről a pénzügyminiszternek jelentést készítő tisztviselő — aki jelentésében udvariasan a miniszter fellépést kérte némely kérdésben — néhány ott elhangzott, de el nem fogadott javaslatát például a nyár folyamán rávezették a tervezetre, feltehetően a pénzügyminiszter közbelépése folytán.

Kevesebb sikerrel járt az igazságügyminiszter. Az 1890 szeptemberében a kereskedelmi minisztériumba érkezett részletes észrevételeit ugyanis a leglényegesebb, egyetlen elvi jelentőségű pontjában nem fogadták el a törvény előkészítői. Szilágyi Dezső lényegében tiszta, elvi liberális álláspontot képviselt. Bizonyos szempontból ugyanazt kérte, mint az Országos Iparegyesület, a magánegyesületi pénztárak kihagyását a kötelező biztosítás ellátására feljogosított pénztárak közül, de egy lényeges különbséggel. Érvelését az osztrák betegbiztosítási törvényre alapozta. A hivatkozott törvény a ma-

33 Ebben igazuk is lett, mert a pénztárak szervezése során számtalan konfliktus merült föl akörül, hogy melyik munkás melyik pénztárba lépjen be (Szikra 2001).

34 Az értekezlet, amelyen a kereskedelmi miniszter, illetve két napon távollétében az államtitkár elnökölt 1890. május 16., 19., 21., 30., 31-én és június 4. és 6-án zajlott. A pénzügyminiszter számára erről Popovics Sándor miniszteri titkár, aki a pénzügyminisztérium képviselőjében vett részt az értekezleten, készített jelentést. K 255 Pénzügyminisztérium. 330. cs. A kereskedelmi minisztérium anyagaiban csak az értekezlet meghívói maradtak fenn.

35 A levélváltás: MOL K 231 99. cs.

gánegyesületi pénztárakat meghagyta magánegyesületi jellegükben.³⁶ Nem támasztott velük szemben olyan szigorú követelményeket, mint a magyar törvénytervezet, csupán annyit írt elő, hogy szolgáltatásaik minimuma nem maradhat alatta a törvény által előírt szolgáltatások értékének. Ha egy magánegyesületi pénztár ennek eleget tett, akkor a tagság egy ilyen egyesületben felmenti a munkavállalót a kötelező biztosítás alól. (Ez az, ami viszont hiányzik az Iparegyesület javaslatából, amely egyáltalán lehetetlenné akarta tenni, hogy magánegyesületek révén eleget lehessen tenni a biztosítási kötelezettségnek.) Ezzel szemben a magyar törvény tulajdonképpen nem kivételt tett a magánegyesületben tag munkavállalókkal, mint az osztrák, hanem a magánegyesületi pénztárat a többi pénztárfajták közé sorozta be. Vagyis ugyanazokat — az osztráknál sokkal szigorúbb — követelményeket állította fel vele szemben, mint a többi pénztárral kapcsolatban (a járadék- és járulékszinthez és maximumok, a pénztár szervezetének, a pénz kezelésének a törvénynek megfelelő rögzítése az alapszabályokban), viszont ennek fejében ugyanazokkal a jogokkal ruházta fel, amelyek a többi pénztárat is megillették (vagyis a munkaadótól igényelhetette, hogy azok be-, és kijelentsék munkásaikat és utánuk a járulékot befizesse, amit az ausztriai magánegyesületi pénztárak nem). Az igazságügyminisztérium álláspontja szerint a magánegyesületi pénztárakat a munkaadókkal szemben kapott jogok nem kárpótolják a „magánegyesületi szabadság” elvesztésért. Helyesebb lenne a magánegyesületi tagokat csak az osztrák törvény mintájára mentesíteni a kötelező biztosítás alól. Egyúttal természetesen azt a kikötést, hogy más pénztár tagja nem léphet át magánegyesületi pénztárba, szintén elejteni kérte az igazságügyminisztérium.

Az igazságügyminisztérium levele mellett megtalálható a törvényt előkészítő tisztviselők által a miniszternek készített referátum. Ez egyrészt arra utal, hogy a javaslat jelenlegi formájában és különösen a magánegyesületi részében hosszas egyeztetés után, minden érdekelt fél egyetértésével alakult ki, másrészt pedig azzal érvel, hogyha már a „társadalmi közreműködést” a tervezet igénybe veszi, akkor helyes is a magánegyesületeket ugyanazokkal a jogokkal felruházni, mint a többi pénztárat. Ha nem így tennének, akkor a munkaadók által fizetett pénztárak és a csak a munkások által fenntartott magánegyesületi pénztárak állnának szemben egymással, ami áldatlan küzdelemre vezetne köztük. Ugyankor, ha a magánegyesületi pénztárakat is felruházzák azokkal a jogokkal, mint a többi, akkor szükséges az átlépés megtiltása, mert „szabad átlépés mellett bizonyos propaganda útján a többi pénztárakat teljesen életképtelenné tehetnék”.³⁷

A tervezeten 1890 szeptembere után már nem változtattak. Az uralkodó jóváhagyásának megszerzését követően már nem volt akadálya, hogy az 1890. évi őszi ülészen a kormány a tervezetet törvényjavaslatként benyújtsa az országgyűlésnek, amely azt a következő év elején tárgyalta.

A balesetbiztosítási tervezet ügye azonban nem haladt tovább olyan simán, mint a betegbiztosítási törvényjavaslat. 1890 áprilisában a betegbiztosításival egy időben

³⁶ *Reichsgesetzblatt* Jahrgang 1888. am 6. April. Gesetz vom März 1888, betreffend die Krankenversicherung der Arbeiter. A 60. § rendelkezik a magánegyesületi pénztárakról. A *Reichsgesetzblatt* e számának egy példánya megtalálható MOL K 231 99. cs.

³⁷ MOL K 231 99. cs.

elkészült egy — nem kötelező alapon felépülő — tervezet és egy indoklás is. Olyan értekezleti megvitatásra azonban, mint amilyen a betegbiztosítási tervezet esetében megtörtént, itt nem került sor. Azon az értekezleten a kereskedelmi miniszter még azt mondta, hogy a másik javaslatot is benyújtja az országgyűlés őszi ülészakán, az mégsem került a parlament elé. Helyette 1890 végén küldtek ki a kamaráknak és más érdekelteknek egy újabb tervezetet véleményezésre, a beérkezett válaszok után azonban az ügyet ad acta tették. A törvénytervezetnek a balesetmegelőzésre és az iparfelügyelői rendszerre vonatkozó részeit viszont külön törvényjavaslatként³⁸ benyújtották, és azt az országgyűlés az 1893: XXVIII. törvénycikként, amely a vállalkozókat biztonsági intézkedések megtételére kötelezte a balesetek elkerülése végett, illetve az iparfelügyelői rendszerrel intézkedett, el is fogadta.

A benyújtott betegbiztosítási törvényjavaslatához mellékelte indoklás európai léptékben ad történeti áttekintést a biztosításügyről, elmondva, hogy a céhes viszonyok megszűnte után hogyan vált el az ipari és gyári munkások problémája az európai országokban a szegényügytől. Áttekintették a magyarországi szegénygondozás, illetve munkásügy addigi állását is.³⁹ Majd az indoklás a javaslat lényegi elemeit ismerteti. Ezután közli, hogy az ipari segédzemélyzet kötelezett a biztosításra tekintet nélkül arra, hogy csak felmondással vagy felmondás nélkül távozzon-e. Ez valójában nagy jelentőségű döntés, mert azt jelenti, hogy nemcsak a segédnek minősülők kötelezettek a biztosításra, hanem az egyéb szakképzetlen — hogy egy későbbi terminológiával éljek — munkások is kötelesek belépni. Azok a pénztárak, amelyeknek alakítását a céhek helyébe lépő ipartestületek kebelén belül az ipartörvény fakultatíve lehetővé tette, ha létrejöttek, csak segédek fogadtak soraikba. Az új rendelkezéssel az új biztosítási intézmény átfogta a munkaerő minden kategóriáját évi 1200 Ft fizetési határig, beleértve a napszámosokat is (de nem az alkalmi munkásokat).⁴⁰ Ahogy az indoklás mondta, „minden ipari alkalmazott ezen ténykörülmény alapján egyszersmind köte-

38 Jó néhány kereskedelmi és iparkamara javasolta, hogy a biztosítás és a hozzá szervezetenként nem kötődő balesetmegelőzést és iparfelügyeletet külön törvénybe foglalják. Ez volt az Országos Iparegyesület álláspontja is.

39 A korábbi — önkéntes — biztosítás adatait a következőképp foglalták össze. 173 gyár 15.000 munkását betegsegélyező egyleteknél biztosítja. 208 vállalat tart fenn gyári pénztárat 21.000 munkás taggal, itt a bérből 1—6%-ot levonnak. 43 gyár munkásait ingyenesen kezletti, itt 1000 munkás van alkalmazásban. 464 gyárban nem gondoskodnak a betegsegélyezésről, főleg kisebb vidéki malmokban, szeszfőzdeknél, itt 24.000 munkás dolgozik. (Ez a gyárak 49%-a, az összes gyári munkásnak 27%-a.) A kisiparban az addig alapított 200 ipartestületnek csak kisebbik része alapított pénztárat. A kisiparban 139 a segédek számára fennálló egylet. Az Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkant Pénztárnak 1889 végén 43.000 tagja van, vagyona 137.926 Ft. A vállalati pénztárak összvagyon: 694.470 Ft. Az általános munkáspénztárnak az országban 40 fiókjá van, 130 gyár egyszerűen ide léptette be összes munkásait. A vas- és acélgyárak egy részénél ezidőtájt bányatársulások működnek.

40 Susan Zimmermann úgy értelmezi a törvénynek azt a kikötését, hogy csak a nyolc napnál hosszabb időre alkalmazott munkásokra terjed ki a biztosítási kötelezettség, hogy így a napszámosok kimaradtak belőle (Zimmermann 1997, fordítását lásd e számban). Ezzel ellentétesen vélekedik Szikra 2001. A valódi kérdés a napszámos terminus jelentése. A törvényjavaslat indoklásából egyértelműen kiderül, hogy napszámos alatt azokat értették, akik nem segédek (Gehilfen), vagyis nem tanultak ki egy szakmát és felmondás nélkül elbocsáthatók. Bérüket napibéren számolták, de rájuk a törvény kiterjedt. Akik valójában kimaradtak a biztosításból, azok az emberpiacokon alkalmi munkákra felfogadható napszámosok voltak, akik munkaviszonya nyolc napnál rövidebb ideig tartott.

lezett tagja a betegsegélyező pénztárnak — egyik sarkalatos elve a törvényjavaslatnak”.⁴¹ Ehhez az indokláshoz a képviselőház közgazdasági bizottsága által benyújtott bizottsági jelentés kevés lényeges új elemet fűzött hozzá.⁴²

Az országgyűlési vitában a törvénytervezet széles támogatást kapott, nemcsak a kormánypárti szavazatok nem voltak kétségesek, hanem a Függetlenségi Párt is — felidézve, hogy a kezdeményezés tulajdonképpen Irányi Dánieltől indult ki — támogatta a tervezetet. A mérsékelt ellenzék — Apponyi, Károlyi és társai — mérsékeltelen ellenezte a javaslatot, bizottsági tárgyalásra kívánván azt visszaküldeni, bizonyos mérsékeltelen koncepciózus módosításoknak a tervezetbe való beépítése végett.⁴³ A törvény nem váltott ki nagyobb politikai izgalmakat, három ülés alatt a képviselőház mind az általános, mind a részletes vitát lezárta.

A törvénytervezet alapelveként a bizottsági előadó a kényszert jelölte meg, illetőleg azt a törekvést, hogy fizetendő járuléka a lehető legkisebb legyen, a segély pedig a lehető legszükségesebbre korlátozódjon.⁴⁴ Ezt az álláspontot egyik oldalról sem vitatták. A mérsékelt ellenzék módosító javaslatai a biztosítás szervezetére vonatkoztak. A tervezet hatféle pénztárat vett számításba: a már meglévő bányatársuladákat, magán-egyesületi pénztáratokat, ipartestületi pénztáratokat, vállalati pénztáratokat (ezek alesetekenként az építési pénztáratokat), ezek mellé rendelte fölállítani a kerületi pénztáratokat.⁴⁵ Valamennyi pénztárfajtában, ha alapszabályai a törvénynek megfeleltek, eleget lehetett tenni a biztosítási kötelezettségnek.⁴⁶ A képviselők közül többen e rendszer célszerűségét vitatták (s érveik utólag igazolódtak). A mérsékelt ellenzék a megvalósult helyett községekre alapozott pénztári rendszert javasolt, azzal, hogy ahol a munkások száma nem indokolja, ott nem kell pénztárat létrehozniuk. Így persze nem érvényesül mindenütt a kényszer, ismerték el, de az egyenlő elbánás hiányát csak a közteherviselésnél, általános emberi jogoknál lehet számon kérni, a „gazdasági ápolás terén a célszerűség dönt”.⁴⁷

41 *Képviselőházi Irományok* 1890. Törvényjavaslat az ipari és gyári alkalmazottak betegsegélyezéséről. 169.

42 „A jelen törvényjavaslat úgy humanisticus és egészségügyi, mint közgazdasági, illetve iparpolitikai tekintetből egyaránt nagyfontosságú modern alkotás, megtartó conservatív irányzattal.” Így tehát az állami kényszer szükséges, mert „egyrésről ugyanis a segélyezés általánosítása e nélkül a nagy tömeg erkölcsi képtelenségén — az akaratérő hiányán — bizonyonnal megtörnének” másrésről nélkülözhetetlen ahhoz is, hogy minél kisebb teher mellett lehessen a legtöbb előnyt élvezni. Uo. 935. sz.

43 *Képviselőházi Irományok* 1891. 976. sz. pécskai Gaál Jenő határozati javaslata.

44 *Képviselőházi Napló* 1891. 450. ülés. Perlaky Elek, a gazdasági bizottság előadója. 450. ülés

45 A pénztárfajták sokféleségét a pénzügyminisztérium képviselője is eliminálni akarva, a pénztáratok fajtáival kapcsolatban a már említett értekezleten javasolta, hogy inkább kevés centralizált pénztár legyen, mint sok, az életképesség határán levő. „Az értekezlet, a mely épen azokból az elemekből volt összeállítva, a melyek mindegyikének osztályértekekből egy bizonyos nemű pénztár fenntartása mellett kell harcolni, politikai kérdést csinált ebből az eszméből s az eredeti szöveg mellett maradt.”

46 Ez egybevágott a német és az osztrák betegbiztosítási törvények azon szándékával, hogy a már fennálló különféle pénztáratokat — alapszabályaikban az új törvényhez igazítva őket — továbbra is megőrizzék és az eddig nem biztosítottak számára hozzanak létre új pénztáratokat, hogy a biztosítási lefedettség teljessé váljon (Köhler — Zacher 1981: 29). E kérdéssel kapcsolatban Enyedi Lukács már idézett pénzügyminisztériumi feljegyzésében rámutatott arra a különbségre, hogy az osztrák törvényjavaslat 3 millió biztosítottal számolt, míg a magyar 300.000-rel, tehát a sokféle pénztárfajta megőrzése nálunk nem célszerű.

47 A mérsékelt ellenzék határozati javaslatát ismertető Gaál Jenő hozzászólása. 450. ülés. Noha a mérsékelt ellenzék Angliát emlegette példaként, a betegbiztosításnak a községek szervezetre bízása a német rendszer egyik eleme volt, amint azt Baross Gábor fejére is olvasta a mérsékelt ellenzéknek. Válaszában hangsú-

A vita során számos hozzászóló érvelt a törvény mellett azzal, hogy az hatékony eszköz a szociáldemokrácia visszaszorítására, illetve terjedésének megelőzésére. Ezen érvelés szerint a javaslat erénye, hogy elejét veszi egy betegségnek és az könnyebb, mint a gyógyítás. Nálunk ugyan pillanatnyilag még nincs, de nyugatról ismerjük a munkásmozgalmat. A törvénytervezet alkalmas a munkásságnak a társadalommal való kibékítésére, megmutatja neki, hogy a társadalom törődik sorsukkal, állította sok képviselő. De ezzel ellenkező vélemények is elhangoztak. Hegedűs Sándor a kormánypárt padsoraiból mutatott rá, hogy illúzió a munkásbiztosítási törvényektől várni Európában a munkásmozgalmat lecsendesítését. A tapasztalat azt mutatja, hogy a munkásbiztosítás megteremtése Németországban sem szerezte le a sztrájkokat. A betegbiztosítás, balesetbiztosítás, vasárnapi munkaszünet, a munkásmozgalomnak nem legfontosabb követelése, számukra ez csak másodlagos.⁴⁸ Ugyanerről a kérdéstről foglalt állást Tisza István is, kifejtve, hogy ettől a javaslattól, mint bármely, a tárgykörbe vágó javaslattól, nem lesz örök béke a társadalomban, mert a gazdaságban az érdekelt felek — tőke és munka — között a küzdelem előreláthatólag mindig fennmarad. Azonban egy erőteljes, de amellettt értelmes, tisztességes, emberi színvonalon álló egzisztenciával bíró osztály, melynek veszténivalója is van, sokkal kevésbé veszélyes ellenfél, mint egy elzüllött munkásosztály, mely könnyen hajtható a legvadabb kétségbeesés karjai közé. E feladatokat tehát az államnak vállalnia kell, mindamellett „azonban a leghatározottabban ki kell jelenteni, hogy szembe szállunk minden irányzattal, amely a magánvagyon, a vállalkozás szabadsága ellen fellép”. Ha a vállalkozási szabadságot valahol korlátozni kell, az mindig megindokolandó kivétel. A produktivitásnak ez az alapja, ezért végső soron a vállalkozás korlátozása a munkásság ellen is irányul.⁴⁹

Szerinte a szükséges intézkedések sorozatában ez a törvényjavaslat csak egy láncszem. Szükségesek a gyári törvények is, első lépésként helyénvaló az iparfelügyelők bevezetése, de ez csak a kezdet, mert a gyermek- és női munka tekintetében nem megy elég messze a mostani szabályozás. Gyári viszonyok mellett azonban a lakáskérdéssel is foglalkozni kell. Jelenleg különösen a fővárosban súlyos a helyzet, mint mondta, annyira, hogy munkáslakásokat kellene építeni. Ezeket az intézkedéseket az államnak kell vállalnia.⁵⁰

---

lyozta, hogy a magyar községi szervezet nem alkalmas a betegbiztosítás adminisztrálására és a pénztárak felállítására.

48 *Képviselőházi Napló* 1891. 450. és 451. ülés.

49 Véleménye szerint van, ahol az államsegély, van ahol az önsegély a helyénvaló, de természetesen az utóbbinak kell elsőbbséget biztosítani, ahol csak lehet, mert az államsegély „zsibbasztja az egyéniséget”. A kényszerbiztosítás szükséges, de az egyéniségre káros befolyást gyakorol, ezt ellensúlyozhatja a biztosítottaknak adandó önkormányzat, amelyben ügyeiket szabadon intézhetik. Tisza István felszólalása. 451. ülés.

50 Tisza később egy tanulmányában azt állította, hogy a biztosítópénztárak autonómiáját, ahogy az megvalósult, ő vívta ki. „E sorok írója már mint fiatal ember is küzdött e problémával az 1891-iki betegsegélyező törvény megalkotásakor. E törvény a maga eredeti alakjában teljesen tönkre tette volna a betegsegélyező egyesületeket. A kezdő politikus szívós küzdelemmel csikarta ki Baross Gábortól ez egyesületek némi szerény existenciáját lehetővé tevő engedelményeket.” (Tisza 1923) Nem tudjuk, hogy parlamenti felszólalásán túl Tisza mire utalt, talán a Szabadelvű Párton belüli egyeztetésekre. A minisztériumi apparátusokban is jelen voltak a munkásmozgalmi kötődésű egyesületek tevékenységének korlátozására irányuló törekvések.

E józan hangok ellenére a szociáldemokrata munkásmozgalom háttérbe szorítása sokak szemében mégis a törvény létjogosultságának egyik eleme. Ezt mutatja az általános munkáspénztár körül zajlott polémia. Egyes képviselők szavá tették, hogy ez az intézmény nem csupán segélyezéssel foglalkozik, hanem káros eszméket is terjeszt, a befizetett járulékokat pedig nem kizárólag az alapszabály szerinti céljaira fordítja, hanem például röplapokat nyomtat. Más, a mérsékelt ellenzékhez tartozó képviselők viszont — hivatkozva a náluk járt munkásdelegációkra is — védelmükbe vették az általános munkáspénztárt, hangsúlyozva, hogy e társadalmi rétegben milyen nagy jelentőséggel bír egy ilyen nagy létszámú, önszerveződésre épülő pénztár kifejlődése.

Ez a kérdés kétség kívül a törvényelőkészítés során is felmerült, és a munkásmozgalom visszaszorításának szempontja nyomot is hagyott a törvényen. Mégsem mondhatjuk, hogy elsősorban ez mozgatta volna a törvény kidolgozóit, noha például a javaslatot megtárgyaló értekezleten a pénzügyminisztérium képviselője — később teljesen beigazolódtott — gazdasági megfontolásokból is, a túl sok pénztár felállítása ellen érvelve a magánegyesületi pénztárak (vagyis: az általános munkáspénztár) kihagyását, vagy legalább gyengítését követelte (ne hajtathassa be kinnlevőségeit közadók módjára, szemben a többi pénztárral), és ezt a szociális izgatás leküzdésének szempontjából is fontosnak tartotta. Javaslatával a kérdésben elsődlegesen illetékes belügyminisztérium képviselője nem értett egyet és az, az értekezlet elutasító álláspontja ellenére, feltehetően csak a pénzügyminiszter fellépése nyomán került be a törvénybe. Enyedi Lukács már többször idézett szakértői jelentésében szintén a túl sok pénztár gazdasági irracionálisának érve kapcsolódott össze a szociális izgatás problémájával.⁵¹ Az általános munkáspénztárral szembeni fellépés szándéka az elfogadott törvényben annyiban hagyott nyomot, hogy más pénztárfajtákból tiltotta az átlépést a magánegyesületi pénztárakba, illetve, hogy a még máshol nem pénztártag munkásoknak kötelezővé tette a belépést a vállalati pénztárba, ha a cég ilyet alapított.⁵²

Voltak képviselők, nem csak a mérsékelt ellenzék soraiban, hanem a kormánypártban is, akik — akár támogatták, akár elleneztek a javaslatot — fölhívták a figyelmet a törvény hosszabb távon érvényesülő, illetve elvi jelentőségű következményeire. Gaál Jenő hozzászólásában — miután több képviselő is frázisszerűen arról beszélt, hogy Magyarország végre a „szociál politikai törvényhozás útjára lépett” — óvott attól, hogy a törvénnyel kapcsolatban ezt a kifejezést használják. Az államnak szerinte a termelés és nem a termelés egyes tényezőivel kell törődnie. Ebből lehet levezetni a munkások védelmét, de csak annyiban, hogy a túlságos követeléseket minden oldalról visszautasítva, védelemben kell részesíteni, azt, akinek gyengeségét a másik fél kihasználná. Ahol tehát a munkások nem tudják magukat munkaadóikkal szemben megvédeni, nem elég előrelátóak stb., ott az államnak joga van közbelépni. „Ha már most a munkások védelmét, biztosítását és támogatását elvként állítjuk fel, olyasmit mon-

51 MOL K 231. 99. cs.

52 Ez a rendelkezés, amelyet a különböző pénztárak engedélyeztetése során a kerületi pénztárakat preferáló politika is segített (Szikra 2001) bizonyos eredményre vezetett; az általános munkáspénztár taglétszáma az 1890-es években 40.000-ról 50.000-re nőtt, míg ugyan ezen évtizedben az összes biztosított száma kb 150.000-ról több mint félmillióra nőtt. Vagyis az általános munkáspénztár nem tudta kihasználni a biztosítás kötelezővé válásából következő fejlődést.

dunk ki, a minek következményei beláthatatlanok.” Németország példája mutatja, hogy az „építészeti összhanggal, úgyszólván a szépirodalmi érzék kielégítése céljából” alkotott törvények nem vezetnek jóra, csak a munkásmozgalom terjedését segítik elő, mert az „alsó munkásosztállyal megismertet elveket, amelyekről különben az nem is hallana, s nem meglepődöttséget szül, hanem éppen elégedetlenséget kelt”.⁵³

Még világosabban fogalmazott a szabadelvű párti Hegedűs Sándor. Szerinte a munkások illúziókba ringatják magukat, ha azt képzelik, hogy e törvényt messzemenő továbbiak követik. A törvényjavaslat címe nem ígér sokat, s ez jó. „Ne is beszéljünk szociális kérdésről, ne mondjuk, hogy a szociális politika terére léptünk.” Szerinte az egészségügy, szegényügy terén van ez a törvény. A szociális kérdés a munkásoknak a munkaadókkal való viszonya, az állammal és a társadalommal való viszonya. A munkásmozgalom elfogadhatatlan követeléseire vonatkoznak. E törvény nem a munkásmozgalom céljait kívánja megvalósítani, hanem egészségügyi, szegényügyi célokat követ. Az általános szavazati jog, a munkabíróság, mely nem csak békéltet, de a béreket is diktálja, a nyolc órás munkaidő, a munkásszövetkezetek, a nyereségben való részesedés „minden kockázat nélkül”: ezek a munkásmozgalom igazi céljai. E törvényt ezért csak a szegényügy, illetve az egészségpolitika újabb formájának kell tekinteni és nem a szociálpolitikai törvényhozás kezdeteként emlegetni, ami azt a benyomást keltheti, hogy a szociáldemokraták programjának első lépéséről van szó.⁵⁴

E törvénnyel és vele együtt a vasárnapi munkaszünetről és két évvel később az iparfelügyelőről és balesetmegelőzésről szóló törvény jelenti a magyar állami szociálpolitika első hullámát.⁵⁵ Az utolsóként idézett felszólalások jelzik, hogy a munkásvédelem — munkásbiztosítás szembeállítás Magyarországon is jelentkezett (Noha ugyanakkor vannak tartalmi összefüggések is közöttük). Mindkettő — noha nem pontosan ugyanolyan szempontokból — ütközött a liberalizmus elveivel. Az 1891-es törvénnyel kapcsolatban felmerült, hogy „Nem szakít-e az individualisztikus gazdasági jogrenddel s nem indul-e meg — ahogy mondani szokás — az állam-szocializmus lejtőjén?” (Ráth 1891) A kérdést megfogalmazó szerző válasza az volt, hogy nem, hiszen nem az állam terjeszkedik tovább a termelésben, viszont „communizmust” hoz létre. A javak juttatásánál ugyanis nincs tekintettel arra, hogy ki mennyit termelt meg belőle munkája, illetve tőkebefektetése révén. De nem csak a munkaadók megterhelése miatt „communizmus” ez, hanem maguk a munkások között sem érvényesül az individua-

53 Gaál Jenő hozzászólása.

54 Hegedűs Sándor felszólalása. 451. ülés.

55 Az 1891-es törvény nem mindenben váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A túl sokféle pénztár többsége túlságosan kicsi maradt a nyereséges működéshez (Kármán 1901; Buday 1901). Nemcsak a betegbiztosítási pénztárak rossz működése kényszerítette ki az új törvény kidolgozását, a biztosítási szervezet centralizációját. Ekkor már az — általában frissen alakult — munkaadói érdekképviseletek is igényelték a kötelező balesetbiztosítási törvény kidolgozását. Ennek oka az volt, hogy az 1893: XXVIII. tc. 37. §-a kimondta: a munkaadó magánjogi felelőssége a kihágás külön elbírálása mellett is fennáll. Vagyis attól függetlenül, hogy a munkaadó követett-e el olyan mulasztást a balesetmegelőzésben, amelyért büntetőjogilag felelőssé tehető, mindenképpen kárpótálással tartozik. Az e paragrafust alapján kifejődött bírói gyakorlat a munkaadókra nézve kifejezetten hátrányos volt, s miután a bíróságok munkásoknak kedvező ítéleteinek híre ment, kifejezetten sok per indult a vállalatok ellen. A munkaadói sürgetés magyarázataként Heller Farkas és Gelléri Mór egyaránt ezt adják elő és a szociáldemokrata nyilatkozatok szintén ezt állítják (Heller 1923; Gelléri 1912).

lis logika: akik soha sem lesznek betegek, vagy szenvednek balesetet, azok is fizetik a járulékot, mások pedig, akik esetleg sokkal kevesebbet fizettek, jelentős járadékot élvezhetnek. Ráth véleménye szerint a munkások létbizonytalanságán az „individuális jogrenddel” összhangban kényszerbiztosítás esetén úgy lehetne segíteni, ha mindenki befizetéseit egyéni számlán kezelnék. Hasonló álláspontot fejt ki a *Közgazdasági Lexikon* munkásbiztosítás címszava, amely szerint a kötelező biztosítás „erős érvágás az egyéni szabadság elvén, fontos kivétel az individualistikus társadalmi jogrend szabályai alul. Sőt erős communistikus vonás is rejlik abban, mert a biztosítottak együttvéve oly kényszerközösséget (Zwangsgemeinschaft) alkotnak, melynek körén belül a teher és előny nagyon egyenlőtlenül oszlik meg. A befizetett díjak arra valók, hogy azok szükségleteit fedezzék, kik munkaképtelenné válnak” (KL 1900: 771). Jobban megfelelné az individualisztikus rendszernek, ha csak kényszertakarékosság lenne, s minden munkásnak meglenne így a maga saját alapja, amiből támogatnák, ha szükséges.

A munkásvédelem másként ütközik a liberalizmussal is. A munkaadó és munkavállaló közti viszonyba törvényileg beavatkozva, a munkát kiemeli a magánszférából. Ez sokak szemében Magyarországon is radikálisabb átalakításnak tűnt, mint a kötelező biztosítás bevezetése. A munkajog, sztrájkjog, szakszervezeti jog kifejlődése, amely felé a munkásvédelmi intézkedések tartottak, a munkavállalók emancipációját jelentik. Ezzel szemben a kötelező biztosítás mellett a magánszférában megmaradhat a munkaviszony meglehetősen paternalista jellege (Bódy 2000). A magyar munkaadók — kisiparosok és nagypolgárok egyaránt — a későbbiekben is hajlandóak voltak tárgyalni biztosítási törvényekről, esetleg maguk kezdeményeztek ilyet, de mindenkor ellenálltak a munkajogi törvények meghozatalának, amelyből az első, más országokhoz képest megkésve — nem számítva egy magántisztviselőkre vonatkozó korábbi rendeletet — csak 1937-ben született meg.

Munkásbiztosítás útjának választásával eldőlt az is, hogy az iparosodás nyomán keletkezett új „szociális kérdés” kezelésében a juttatásokat a munkaviszonyhoz kapcsolják, nem pedig állampolgári jogon adják. (Vannak országok, amelyek inkább ezt az utat járják, nálunk ez csak elvi lehetőségként merült fel.) Elvi kérdésként merült csupán fel, hogy a mezőgazdaságra ki kell-e terjeszteni a biztosítást. Valódi dilemma viszont a kényszer- vagy fakultatív biztosítás kérdése. Mint láttuk, ezt a balesetbiztosításnál ekkor a fakultatívitas, a betegbiztosításnál a kényszer javára döntötték el. A balesetbiztosítási tervezet törvénnyé válását talán az is nehezítette, hogy sokan vélheték úgy, kényszer nélkül a biztosítás nem lehet hatékony. A kényszer elvének elfogadásával a betegbiztosításban merült föl a kérdés, hogy miként illesszék be a rendszerbe a meglévő magánegyesületi pénztárakat. Magyarországon — egyaránt szemben a marginalizálásukat célzó javaslatokkal és az elvi liberális osztrák törvénnyel — azt a megoldást választották, hogy magán jellegük háttérbe szorításával minél szigorúbb szabályok révén igyekeztek őket a rendszerbe integrálni. Ennek célja nyilvánvalóan a szociáldemokrata mozgalom kontroll alatt tartása volt. Ezt az általános munkás-pénztár létszámának korlátozása tekintetében el is tudták érni. Ugyanakkor — mivel a pénztárak szervezetét liberális elvek szerint autonómiára alapozták — az új pénztárak

is (a vállalatiak kivételével) a munkásmozgalom bázisává váltak. Vezetőik szociáldemokraták, tisztviselők a mozgalom káderei.⁵⁶

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár, Kereskedelmi Minisztérium 39. cs., 40. cs., 42. cs., 43. és 99. cs.
 Magyar Országos Levéltár, Pénzügyminisztérium. 330 cs.
Képviselőházi Irományok 1890—91: Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. XXIV—XXV. köt. Budapest
Képviselőházi Napló 1891: Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXII. köt. Budapest
 KL 1900: *Közgazdasági Lexikon* II. köt. 1900. Budapest Szerk.: Halász — Mandelló
 MJL 1898: *Magyar Jogi Lexikon* I. köt. 1898. Budapest Szerk.: Márkus Dezső
Közgazdasági Értesítő. (A Földművelésügyi Ipari és Kereskedelmi Minisztérium hivatalos közlönye.) VII. évf.
Magyar Ipar. X. évf.
Nemzetgazdasági Szemle. XIV. évf.
Reichsgesetzblatt im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Jahrgang 1888.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bódy Zsombor 2000: A munkaviszony a kereskedelemben és iparban a századforduló Magyarországn a joggyakorlat tükrében. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. Rendi társadalom — polgári társadalom 11. Esztergom.
 Branca-Rosoff, Sonia — Guilhaumou, Jacques 1998: De »société« à »socialisme« : l'invention néologique et son contexte discursif. *Langage et société* 1998. mars-juin.
 Buday László 1901: A m. kor. országainak betegsegélyező pénztarai 1898-ban. *Magyar Statisztikai Közlemények* Új folyam. XXV. kötet. Budapest
 Cieger András 2001: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég* Tavas.
 Concha Győző 1895: *Politika*. Budapest
 Concha Győző 1895a: A társadalomról. Dorotyaegyleti előadás. *Budapesti Szemle*. 347.
 Ecséri Lajos 1883: A munkásbiztosítás kérdése. *Értekezések a nemzetgazdaságtan és a statisztika köréből*/6.
 Ecséri Lajos 1884: *A munkássegélyezés ügye Magyarországon tekintettel a munkásbiztosítás kérdésére*. Budapest
 Enyedi Lukács 1889: A munkásbiztosításról. *Nemzetgazdasági Szemle*. (13) 3.
 Földes Béla 1890: Munkásvédelem és munkajog. *Budapesti Szemle*. 1890.
 Gelléri Mór 1912: *Hetven év a magyar ipar történetéből*. Budapest
 Gyáni Gábor 1994: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest
 Hanák Péter 1983: *Magyarország története 1890—1918*. 7/1. Budapest.
 Heller Farkas 1923: *Magyarország socialpolitikája*. Budapest
 Henning, Hans-Joachim 1994: Bismarcks Sozialpolitik im Internationalen Vergleich. In: Pohl, Hans (Hrsg.) *Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart.
 Hoffmeister Herbert 1981: Landesbericht Österreich. In: Peter A. Köhler — Hans F. Zacher: *Ein Jahrhundert Sozialversicherung*.
 Kármán 1901: A betegsegélyező pénztárak statisztikája 1893—1898. *Közgazdasági Szemle*. 24. köt.
 Jürgen Kocka — Hans-Jürgen Puhl — K. Tenfelde (Hrsg.) 1994: *Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat*. München — London — Paris.

⁵⁶ Garbai Sándor visszaemlékezése szerint, aki maga is vezető szerepet töltött be a biztosításban, az 1907-es törvény után a párt minden szóba jöhető emberét el tudták helyezni a pénztárakban (Petrák 1976).

- Köhler, A. Peter — Zacher, Hans F. 1981: *Ein Jahrhundert Sozialversicherung in der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Österreich und der Schweiz*. Berlin.
- Laczkó István 1968: *A magyar munkás és társadalombiztosítás története*. Budapest
- Machtan, Lothar 1991: Der Arbeiterschutz als sozialpolitisches Problem in Zeitalter der Industrialisierung. In: Hans Pohl (Hrsg.) *Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart.
- Petrák Katalin 1976: *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1905—1918*. Budapest Garbai Sándor visszaemlékezése.
- Petrák Katalin 1978: *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Budapest
- Ráth György 1901: A munkásbiztosítás hazánkban. *Nemzetgazdasági Szemle*. (15) 1901. január
- Ritter, Gerhard A. 1989: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München.
- Szikra Dorottya 2001: *Az 1891-es magyar munkásbiztosítási törvény, valamint előzményei és végrehajtása*. Doktori disszertáció, kézirat ELTE Szociálpolitikai Doktori Iskola.
- Tisza István 1923: Kényszerbiztosítás és önkormányzat. In: *Gróf Tisza István összes munkái*. Budapest, I. köt. (Eredetileg: *Magyar Figyelő* I. évf.)
- Zimmermann, Susan 1997: Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn im Vergleich. In: A. Komlosy — Ch. Parneiter — I. Stacher — S. Zimmermann: *Ungeregelt und unterbezahlt. Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft*. Wien. (Magyar fordítását lásd ebben a számban.)

A menhelyektől a minta-építkezésig

A Hajléktalanok Menhelye Egylet és a Soroksári úti munkáslakótelep

„Két dologgal tartozik minden embernek az állam, az emberek és az Isten: kenyérrel és hajlékkal” — szölte a plebejus-demokrata *Budai Hírlap* verdiktje 1907-ben. Kenyérrel, azaz munkalehetőséggel, és hajlékkal, vagyis kiszámítható, biztonságos lakhatással. És ki? Az „emberek” — vagyis az egyesületek, jótékony társaságok formájában színre lépő, felelősen gondolkodó társadalom; és az „állam” — vagyis a munkásjólétet problematizáló, azt központi normákra helyező, aktív községi vagy állami politika. A *Budai Hírlap* velős ítélete nem volt egyedülálló, csak szókimondó: az ekkortájt már évtizedek óta napirenden szereplő — és még sokáig megoldatlan — lakásvita egyik sarkalatos pontja éppen a felelősök megnevezése volt. Újságcikkek és pamfletok tucatjai születtek arról, hogy kinek a dolga az intézkedés, a megvalósítás, a finanszírozás.

Alapvetően három álláspont alakult ki erről: a liberális tanácsi hozzáállás szerint *a gyáarak és a magántőke* feladata a munkáslakás-építés — ezt szinte csak a városvezetés képviselte. Egy másik vélemény, épp ellenkezőleg, *az állam és a község* feladatának tartotta ugyanezt — az állami beavatkozást javarészt a baloldal, azaz a szociáldemokraták és a kispolgári sajtó sürgette (Aequus 1897). A külföldi példákat és a hazai viszonyokat (pl. a gyárosok építési kedvét és anyagi érdekeit) is ismerő polgári elit, külföldi példák alapján, *a közhasznú építési társaságokban* hitt. Véleményük szerint az angol mintájú közhasznú társaságok — alacsony haszonnal és csak hosszú távon ugyan —, de a beszedett lakbérből fedezni tudnák a beruházás költségeit és évi kamatait (Iparegyesület 1870). A társadalmi mellett az állami részvétel különböző formái rendszerint minden javaslatban felbukkannak, hiszen a gyári vagy közhasznú építkezések pártolói is számoltak az állami vagy városi (adó- vagy telek-) kedvezményekkel.

Ez a tanulmány egy olyan megvalósult példáról szól, amely éppen ezt a feladatmegosztást követte. A Hajléktalanok Menhelye Egylet 1897-ben átadott mintamunkásház-telepe községi tőkéből, községi telken és községi felügyelet alatt épült, ám az építkezés lebonyolításába a tanács csak javaslattevőként és felügyelőként szölte bele. A beruházást teljes mértékben az egylet — vagyis a „társadalom” — bonyolította le. A főváros munkáslakás-történetének egyik eredményes fejezete tehát nem lakásprogram, s nem is városi jóléti akció eredménye volt. A Soroksári úti minta-lakótelep felépítését egy olyan pénzügyi konstrukció tette lehetővé, amelyet eredetileg nyomorenyhítő intézmények; egész pontosan *hajléktalan-menhelyek* építésére találtak ki, és amelyet a gyakorlat hívott életre. Az egylet remek kapcsolatait és pénzügyeit más úton mobilizálva jörszerivel a fővárosi lakáspiacról hiányzó *közhasznú építési társaságot pótolta*. Ám mielőtt a menhely-egylet történetére és főképp a mintatelep építésére rátérnénk, tekintsünk bele a századforduló Budapestjének lakásügyi szervezetébe és vitáiba.

A főváros jogi létrejöttékor már létező Fővárosi Közmunkák Tanácsa korántsem csak Budapest építésének nagyívű koncepciójáért volt felelős, hanem az egyes lakások minő-

ségi követelményeit is szabályozta — ma azt mondanánk, lakássztenderdet állított fel (Déry 1995). A helyiségek minimális alapterületének megszabását már az 1870-es évek elején a túlzásfoltosság indokolta. Az első átgondolt és híressé vált lakás-koncepció megszületésére tíz évvel később került sor: Neményi Ambrus¹ hírlapíró-politikus a főváros törvényhatósági bizottságában 1883. október 23-án interpellációt intézett a polgármesterhez a budapesti lakásügy tárgyában, elsősorban a munkások és az alsó középosztály helyzetére összpontosítva. A felszólalás hatására a közgyűlés a lakáshelyzet feltérképezése céljából bizottságot hozott létre. A testület megállapításait és javaslatait, az előterjesztés tanácsi vitáját Neményi önálló kötetben tette közzé (Neményi 1883). Neményi szerint — ingatag anyagi helyzetüknél fogva — képtelenség a gyárakat lakásépítésre kötelezni. Az építési kedvet legfeljebb adó- és telekfedvezményekkel ösztönözheti a község és az állam. A képviselő a közhasznú építési társaságok életre hívásában és állami-városi támogatásában látta a megoldást. A javaslatok eredménytelensége és a lakáshelyzet további romlása miatt a főváros tíz évvel később újraalakította a bizottságot, ezúttal az alpolgármester, Gerlóczy Károly vezetésével. Gerlóczy javaslata jóval szigorúbb volt a gyárakkal szemben (Gerlóczy 1893). Nem alaptalanul: az iparvállalatok már nem a kezdeti bizonytalan körülmények között, hanem egy erőre kapott hazai gazdaságban működtek. A tanácsnak ekkor már nem lehetett félnivalója attól, hogy a gyárak anyagi ereje megroppan, vagy rosszabb esetben elhagyják és elkerülik a fővárost. Gerlóczy indokoltan és megalapozottan látta azt, hogy a gyárakat — úgymond a „felelősöket” — kötelezzék munkásaik elhelyezésére, már csak azért is, mert a Neményi javasolta magántőkés beruházások a nyolcvanas években rendre kudarcot vallottak. A tanács a Gerlóczy vezette bizottság munkája alapján új lakásügyi szabályrendeletet alkotott, amely a munkáslakások építőinek 30 évi adómentességet biztosított.

Két lakásügyi bizottság, két javaslat, tíz év eltéréssel. Két dolog közös bennük: a fővárost egyik sem tartotta aktív lakáspiaci résztvevőnek, és egyik sem bizonyult sikeres, a lakásépítési kedvet élénkítő javaslatnak. A széles közismertségnek és egyöntetű elismerésnek örvendő fővárosi társadalmi egyesület, a Hajléktalanok Menhelye Egylet a nyolcvanas évtized derekán kapcsolódott be a lakásvitába. Javaslatauk — mások zátonyra futott kísérleteitől eltérően — nem csak a latolgatásig, hanem a megvalósulásig is eljutott. De kik voltak ők?

A HAJLÉKTALANOK MENHELYE EGYLET: ÖRÖKHAGYÓK ÉS MEGVALÓSÍTÓK

A Hajléktalanok Menhelye Egylet munkáját több száz ember segítette a negyven évi fennállás során. Ki szorosabban, ki lazábban kötődött az önmagát gondosan dokumentáló egyesülethez, melytől az évtizedek során alapszabályok, értesítők és évi számadó jelentések tucatjai kerültek a lapok szerkesztőségeibe, a közkönyvtárakba és a városi hivatalokba — utóbbiak máig megőrizték őket. Az egyesület — tekintélyes részt

¹ Neményi a *Pester Lloyd* újságírójaként kezdte közéleti pályáját. Később fővárosi, majd országgyűlési képviselő lett. Fővárosi politikusként különösen sokat foglalkozott a lakáskérdéssel. A Hajléktalanok Menhelye Egylettel újságíróként, támogatóként igen szoros volt a kapcsolata. Az 1890-es évekre képviselőházi tagsága magas vállalati pozíciók formájában belépőt biztosított számára a gazdasági elitbe is.

a sajtó szimpátiájának köszönhetően — szakadatlan népszerűségnek örvendett. A századforduló fontosabb budapesti újságjai: a *Pester Lloyd*, a *Neues Pester Journal*, a *Fővárosi Lapok*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap*, a *Vasárnapi Újság* és az *Egyetértés* egymással versengve indítottak gyűjtéseket a javára — bíráló hanggal csak a Népszava hasábjain találkozunk olykor.

A támogatók és tisztségviselők között akadtak országos politikusok, képviselők, arisztokraták, nagyvállalkozók, gazdag iparmágnások csakúgy, mint évente egy-két forintot befizető, szinte névtelen polgárok. Az anyagi és természetbeni támogatások zömét biztosító nagypolgári kört ezernyi társadalmi, politikai, üzleti és családi kötelek fűzte össze. Tekintsük át az alapítók és a későbbi tisztségviselők legfőbb funkcióit.

Az egyesületet hivatalosan 51 fővárosi polgár alapította 1881 végén, akik szinte mindannyian az egyik legrégebbi szabadkőműves-páholy, a Régi Hívek tagjai voltak. Ám az első menhely, még a páholy kezelésében, 1876-ban nyílt meg, és az Egylet ezt az évszámot tekintette az alapítás időpontjának. Az eredeti alapítók — nem ritkán húszas éveikben járó fiatalok — társadalmi helyzete vegyes volt, ami valószínűleg a szabadkőműves-páholyok nyitott szemléletének köszönhető. Egy részük már 1876-ban is jómódú, felső-középosztálybeli polgár. Ezek többsége önálló, vezető vagy tulajdonos, de találunk beosztott hivatalnokot is. Brüll Lipót és Rieger György már ekkor gőzmalmi igazgatók. Az alapítók között a későbbi fővárosi multipozicionális elit jellegzetes figurái is felbukkannak. Hüttl Tivadar porcelánkereskedő, később tucatnyi cég igazgatósági tagja már az alapításkor a pénzvilág meghatározó alakja volt, csakúgy, mint a bankár Uhl Sándor, aki ugyanekkor az Első Magyar Iparbank egyik igazgatója és a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete felügyelő-bizottságának tagja. Uhl kapocs a malomipar és a pénzvilág között is, hiszen az egylet alapításakor már szerepelt a Rieger György vezette Victoria Gőzmalom felügyelő-bizottságában. Leipziger Vilmos szeszgyáros is a pénzügyi elit felé tartott: 1880-ban a Magyar Általános Takarékpénztár Részvénytársaság igazgatósági tagja volt. Az alapítók között találjuk Gundel János vendéglőst és Klösz György fényképészt is. Gundel János és Kistenmacher Károly (egy bank és egy biztosító igazgatótanácsi tagja) a pesti német evangélikus egyházközösség presbiterei voltak.

Az alapítók társadalmi helyzetén kívül azok tevékenységi körét is érdemes megvizsgálni, hiszen feltűnő két konjunkturális foglalkozás; a malomipar és az építési üzletág elsősége. A fővárosi kereskedelmi gőzmalomoknak nemcsak a vezetői, hanem a beosztott hivatalnokai is részt vettek az alapításban: Förster Erich, Friedrich Győző, Lorsch Frigyes, és Pay'r Ede Károly gőzmalmi alkalmazottak voltak. Kálnoky Izidor lisztkereskedő és Daur György malomszer-kereskedő is a korabeli magyar gazdaság sikerágazatának számító malomiparhoz sorolható. Az alapítók között három építészmérnököt találunk: Rill Imrét, Neuschlosz Ödönt és a nevesebb Feszty Adolfot. Feszty nemcsak számos reprezentatív fővárosi palota, hanem az első menhelyépület tervezője is volt.² A többi menhelyet Schubert Ármin tervezte, és a Hikisch Lajossal közösen működtetett építési vállalkozása pedig a kivitelezésüket végezte — mindketten alapítók voltak. Neuschlosz Ödön a családi fakereskedő-céget fejlesztette komplex építési vállalkozássá

² Feszty tervezte az Andrássy út számos palotáját, az egykori Haris-bazárt a Váci utcában, és a Foncière Biztosító Intézet ma is álló székházát a Váci út és az Andrássy út sarkán (Szénássy 1993).

testvérével, a nem-alapítótag Marcellel közösen. A különböző Neuschlosz-cégek (Halmos 1987) később az Egylet legfontosabb természetbeni segítőkészé váltak.

Az alapítók másik, szintén meghatározó része szerényebb pozíciójú polgár — pl. órásmeister, kezelőtiszt, kávé- és kocsmáros, ügynök és könyvelő — volt. Az ő szerepük jóformán csak az Egylet életre hívására szorítkozik: az egyesület „fénykorára” nemcsak személyük, hanem egész társadalmi osztályuk is kikerül az Egylet támogatói köréből. A szabadkőműves testvérek tehát a jótékonyosság eszméjét tudták képviselni, de a tervek megvalósulásának anyagi terheit csak a tőkeerős nagypolgárság volt képes állni — és ebbe az osztályba nem mindegyikük jutott el. A kilencvenes évekre az egyesület vezetői és főbb patrónusai már szinte kizárólag a fővárosi gazdasági és társadalmi elitből érkeznek.

Az Egylet munkáját voltaképp a 10—20 tagú Igazgatóság végezte, amelynek konkrét tisztségei időnként változtak. Az igazgatóság a kilencvenes évektől az elnökből, a két alelnökből, egy gondnokból, egy pénztárnokból, egy titkárból, egy jogtanácsosból, egy kéttagú felügyelő-bizottságból és tíz választott tagból állt. A Hajléktalanok Menhelye Egylet elnöke a megalakulástól több mint negyedszázadon át báró Podmaniczky Frigyes volt. 1907-ben bekövetkezett halálakor az Egylet legaktívabb tagja, báró csetei Herzog Péter vette át tiszttét, őt pedig az Egylet 1921-es megszűnéséig, néhány évre, Rózsavölgyi Manó követte az elnöki székben.

A minta-munkásházak tervezése és építése javarészt 1896-ban zajlott: lássuk, kikből állt ekkor a 19 tagú igazgatóság, amelyben még két évtized múltán is találunk tíz elkötelezett eredeti alapítót. Podmaniczky Frigyes egyleti elnöki tiszte mellett számos politikai, társadalmi és üzleti funkciót töltött be. Főrendiházi, majd képviselőházi tag, az Akadémia tagja, valamint az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa, mindemellett három külföldi biztosító magyarországi képviselője volt. Rieger György, Podmaniczkyhoz hasonlóan, a megalakulástól fogva töltötte be alelnöki tiszttét. A Pesti Victoria Gőzmalom igazgatása mellett 1896-ban tagja volt az Országos és Vasúti Ipartanácsnak, valamint a frissen alapított Budapest Lipótvárosi Takarékpénztár Rt. igazgatóságának. A másik alelnök, báró csetei Herzog Péter az 1880-as évek óta aktív támogatója volt az egyletnek, de csak 1890-ben lépett jelképesen az alapítók sorába egy 100 forintos összegű adománnyal. A nagykereskedő 1896-ban a Budapesti Áru- és Értéktőzsde tanácsosa, valamint négy helyi érdekeltégű vidéki vasúti részvénytársaság mellett a Pesti Victoria Gőzmalom Rt., a Magyar Agrár- és Járadékbank Rt. és a Magyar Dohánykereskedelmi Rt. igazgatósági tagja volt.

Az egylet gondnoka nemcsak ebben az évben, hanem évtizedeken át Gundel János, a Szállodások, Kocsmárosok és Vendéglősök Ipartestületének elnöke volt. A magyar vendéglátás neves alakját 1896-ban a Budapesti Társaskocsi Rt. igazgatótanácsában is megtaláljuk. Az Egylet pénztárosa Lorsch Frigyes gőzmalom gondnok volt. A jegyzői tiszttét betöltő, eredetileg mérnök Neuschlosz Ödön fivérével a családi építkezési vállalkozást vezette. Az egylet jogásza ebben az évben is Rózsavölgyi Manó, a Pesti Victoria Gőzmalom Rt. és két kocsi-ölcösznő társulat felügyelőbizottságának tagja, valamint a Kereskedők és Iparosok Hiteszövetkezetének egyik igazgatója lett.

A tisztségviselőkön kívül az egylet igazgatósága nyolc további tagból állt: egyikük nem kisebb név, mint Darányi Ignác országgyűlési képviselő és földművelésügyi mi-

niszter, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank igazgatótanácsának tagja. Eckermann Ede — egyedüli közhivatalnokként — a főváros mérnöki hivatalának alkalmazásában állt. Az egylethez régóta hűséges Hüttl Tivadar nagykereskedő a multipozicionális elit jeles tagja: a millennium évében féltucat cég legfelsőbb vezetésében foglalt helyet. Megyeri Krausz Izidor szeszgyáros egy takarékpénztár és egy téglagyár igazgató-tanácsában is szerepelt (Klement 2000). Leipziger Vilmos szeszgyáros egy takarékpénztár, egy biztosító és egy bányüzem igazgatásában vett részt. Schmidl Ignác egy fővárosi takarékpénztár felügyelőbizottságában és egy fémgyár igazgatóságában foglalt helyet, Schubert Ármin építési vállalkozó pedig a Royal Nagy Szálloda Rt. vezetésében dolgozott. Hautler Lipót igazgatósági tag tevékenységét nem ismerjük.

Az egyesület igazgatóságának két póttagja Del Medico Ágoston és Friedrich Győző volt. Del Medico a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarában betöltött tisztsége mellett kereskedelmi ülnök volt a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszéken, és igazgató egy ipari részvénytársaságnál. Friedrich, mint említettük, gőzmalmi hivatalnok volt.

Az Egyesület felügyelőbizottsága három tagból állt. Neuschlosz Marcel a családi cég vezetése mellett — Riegerrel együtt — a Budapest Lipótvárosi Takarékpénztár Rt., valamint a Magyar Keramiai Gyar Rt. egyik igazgatója volt. Zückler Adolf az Első Budapesti Gőzmalmi Rt. vezérigazgatójaként és az Országos Magyar Malom Egyesület alelnökeként működött. Déry Izidor a Lujza Gőzmalmot irányította vezérigazgatóként.

A tizenkilenc egyleti vezetőből ketten (Darányi és Podmaniczky) képviselőházi tagok, kilenc pedig tagja volt a főváros törvényhatósági bizottságának: Darányi a IV., Déry a III., Eckermann a II., Gundel és Hüttl az V., Herzog, Krausz és Rózsavölgyi a VI., Podmaniczky pedig a VII. kerület képviselőjeként. Közülük Gundel, Herzog és Hüttl virilistaként is bekerült a testületbe. Darányi két; Eckermann, Hüttl és Rózsavölgyi pedig egy-egy szakbizottságban dolgozott. Eckermann a II. kerületi helyi választmányban is megtaláljuk. Podmaniczky az elnöke, Darányi pedig az alelnöke volt az Országgyűlési Szabadelvű Pártkörnek. Az idő előrehaladtával egyre szaporodnak az igazgatótanácsai, felügyelő-bizottsági posztok, a különböző cégekben viselt elnöki vagy alelnöki pozíciók — a politikai és gazdasági tőke tehát nő, a kapcsolati háló pedig egyre szövevényesebbé válik. Egyesületünk érdekes metszetét nyújtja a fővárosi elitnek.

A tisztségviselők az egyleti munkán túl több más társadalmi és jótékonyági egyesületben tevékenykedtek, és ne feledjük: többségük szabadkőműves volt — Neuschlosz Marcel 1893-tól helyettes nagymester. Podmaniczky a Honvédségélyező egyesületben, Herzog a Budapesti Szünidei Gyermektelep Egyesületben, az agrárius politikus Darányi a Magyar Gazdák Társaságában, Hüttl és Neuschlosz Marcel a szabadkőműves alapítású Budapesti Kereskedelmi Betegápoló Egyesületben, Del Medico pedig a Második Kerületi Polgári Körben viselt vezető tisztséget. Ha eltekintենek a választott 1896-os időmetszettől, az Egyesület tisztségviselőit és támogatóit még több vezető pozícióban találunk meg. Ugyanezekben a cégekben, ámde más időszakokban pedig más, az Egylethez kötődő potentátokra is lelnénk. Térjünk inkább át arra, mivel foglalkozott ez a válogatott, rendkívül erős társadalmi és anyagi tőkével rendelkező társulat: mit csinált a Hajléktalanok Menhelye Egyesület 1876-tól a munkáslakások felépítéséig, 1897-ig?³

3 A Hajléktalanok Menhelye Egyesület tevékenysége itt nem részletezett okok miatt a századforduló körül megtorpant. Az Egyesület 1921 őszén szűnt meg hivatalosan. (Súlyos válságba került a főváros szegényügye.) *A Nép*, 1921. szeptember 8.

A FŐVÁROSI HAJLÉKTALAN-GONDOZÁS KIALAKULÁSA

A 19. század végén a főváros lakosságának egy százaléka — néhány ezer ember — hajléktalan volt. Fedélhez juttatásukkal a város létrejöttétől az első világháború végéig lényegében csak a Hajléktalanok Menhelye Egylet foglalkozott (Győri 1998, Dömsödi 2000). 1885 és 1918 között telente működött ugyan egy „Második kerületi Melegedőszoba és Levesosztó Intézet” a mai Széna tér közelében, de ez csak meleg ételt biztosított a rászorulóknak, éjjeli fekvőhelyet nem.⁴ A javarészt belbudai polgárokból álló baráti társaság egy nagy múltú lokálpatrióta társadalmi egyesület, a budai polgári lövölde-egylet köré csoportosult, melynek tagja volt a számunkra már ismerős Darányi Ignác, Del Medico Ágoston és Eckermann Ede is.⁵

Az első budapesti hajléktalan-menhely 1876. február 19-én nyílt meg a VIII. kerületi Akácfa utca 24. szám alatti ház pincéjében, de még ugyanazon év késő őszén a IX. kerületi Stáhly utca 6. szám alatti, évi 600 forintért bérelt helyiségbe költözött. 1880-ban többszobás fiókmehely nyílt Hatvani Deutsch Bernát Nádor utcai házában. A deszkapricsekkel berendezett, de higiénikus helyiségek felszerelésének és fenntartásának néhány ezer forintos költségét teljes egészében a Régi Hívek páholy fedezte. A később több százazres nagyságrendű építkezéseket vezénylő, pénzügyileg sikeres társaság az első éveit több száz forintos veszteséggel zárta.

Az első, önálló építésű egyleti menhely 1883. november 1-én nyílt meg az akkor még periférikus fekvésű Rottenbiller utca 16—18. száma alatt. A ház a 130 férőhely mellett tartalmazta a szükséges mellékhelyiségeket és a felügyelő szolgálati lakását is. Az építkezést az időközben jócskán felduzzadt egyleti tőke mellett a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 10.000 forintos kölcsöne fedezte. 1886 nyarán az Egylet a menhelyszolgáltatások városi léptékű bővítéséről szóló tervezetet nyújtott be a fővárosi tanácsnak.⁶ Az elképzelések között a Rottenbiller utcai épület bővítése, és új pesti vagy budai menhely építése is szerepelt — minden javaslatához hozzávetőleges költségvetés tartozott. A második menhely végül a balparton (azaz Pesten), az Alföldi utca 6—8. alatt épült meg. Az Egyletnek ismét kölcsönre volt szüksége, de a pénzügyi intézetektől formális okok miatt ezúttal nem jutottak tőkéhez. A szükséghelyzetben a főváros használta fel a tisztviselői nyugdíjalapját a célra, így juttatva az Egyletet 76.200 forintnyi kölcsönhöz. Az 1888 telére elkészült 380 fekhelyes épület összesen 74.431 forintba került.

A budai menhely hiányára nemcsak az Egylet, hanem a helyi polgárság is felhívta a figyelmet. A Duna jobbparti kerületeinek előljáróságai 1889 tavaszán közös levelet intéztek a tanácshoz, melyben a környék pauperizmusára és túlpárti példákra hivatkozva, egy főváros által patronált hajléktalan-menhely felállítását kérték.⁷ Az utolsó

4 A „Székesfővárosi melegedő szoba és levesosztó-intézet” alapszabályai. Budapest, 1900. BFL IV. 1407 b I. 3441/1897, Számadó jelentés Budapest főváros II. kerületének országúti részében, az 1885/6 téli évad idejére felállított „nyilvános melegedő helyiség” működéséről. BFL IV. 1407 b IX. 889/1886.

5 Fontos mozgalom Budán. *Budai Hírlap* (Andreánszky-féle) 1892. július 31. A budai lövészegylet a város legrégebbi társadalmi egyesülete volt (Schmoll 1899).

6 A Hajléktalanok Menhelye Egylet levele a tanácshoz. 1886. június 1. BFL IV. 1407. b IX. 1934/1888.

7 Budai kerületek előljáróinak levele a tanácshoz. 1889 április. BFL IV. 1407. b IX. 1934/1888.

népszámlálás csak a budai oldalon több száz embert írt össze, akik odúkban, barlangokban, árkokban húzzák meg magukat — írják a levél szerzői, többek között Harrer Pál (Óbuda polgármestere, majd előljárója), Brüll Lipót, Darányi Ignác, Eckermann Ede, és Podmaniczky Frigyes. Ugyanaz a nagypolgárokból, nagyvállalókból, fővárosi képviselőkből és hivatalnokokból álló kapcsolati háló működik itt is, amely létrehozta és működtette a Hajléktalanok Menhelye Egyletet és a Második kerületi Nyilvános Melegedőszoba és Levesosztó Intézetet.

Az Egylet némi vita után a mai Széna tér mellett, a Szegényház (ma Varsányi Irén) utca és a frissen létesített Menház (később Iparitanuló, ma Bakfark Bálint) utca sarkán építette fel a 185 fekhellyel, tágas népkonyhával és melegedőszobával felszerelt, 1892 végén megnyílt új, harmadik menhelyet. Ez a terület korábban is jóléti-egészségügyi intézmények helye volt: itt működött a budai szegényház, a korábban említett Levesosztó Egylet és a régi Szt. János kórház. A közelben találjuk a Ganz gyárat is. Mivel az építkezés területrendezéssel, új utcák megnyitásával is járt, az Egyletnek szüksége volt a Fővárosi Közmunkák Tanácsának beleegyezésére. Meg is kapta — mindkét intézmény élén Podmaniczky Frigyes állt. A budai menhely 47.455 forintba került.

A harmadik menhely elkészültekor, a kilencvenes évekre az egylet ismertsége, népszerűsége és anyagi ereje csúcson állt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a több tízezer forintos építkezések, a főváros növekvő bizalma és az a prominens tisztségviselői kör, amivel már megismerkedhettünk. Az Egylet figyelme ekkoriban a IV. és a IX. kerület szegény lakossága felé fordult, itt látták jónak új menhely létesítését.⁸ Bár Schubert Ármin mindkét helyre készített terveket, a negyedik — és egyben utolsó — menhely a IV. kerületbe, a Külső Váci (Angyalföldi) útra került. Három sikeres példa után a negyedik építkezés rutinszerű volt. A négyszáz ágyas új épület 1894 utolsó előtti napján készült el.

A fővárosi jótékony egyletek bevételi forrása rendszerint a folyamatos adakozás, az esetenkénti örökhoagyás és a rendszeres tanácsi segély volt. Egyetlen hajléktalan-menhely építési költsége viszont meghaladta azt a teljes összeget, amelyet a főváros évente az összes jótékony egylet támogatására fordított. Mindenképp érdemes tehát közelebbről megvizsgálni azt a pénzügyi viszonyt, amely a menhely-egyletet ilyen kivételes helyzetbe juttatta, és amely a bevált példák alapján, a Millennium idején a mintamunkásház-telep építését is lehetővé tette.

EGY KIVÉTELES HITELKONSTRUKCIÓ

A menhely-építkezések rendre hasonló módon zajlottak. Az Egylet — jórészt informális csatornákon, személyes tudakozódás vagy a sajtó útján — értesül arról, hogy a főváros mely részén zsúfolódik éppen össze a legszegényebb munkásság, hol töltik az éjszakát a legtöbben a szabadban. A főváros tanácsa hamarosan új menhely építését javasoló levelet kap az igazgatóságtól. Az indítványban nemcsak az építkezés költség-

⁸ A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentése (a továbbiakban: Számadó jelentés) az 1893. évről. Budapest, 1894.

terve szerepel, hanem a telek pontos helye is. A telek műszaki kijelölése és közművesítése után a tanács ingyenesen az Egylet rendelkezésére bocsátja azt anélkül, hogy az ingatlan tulajdonjoga az egyesületre átszállna. Utóbbi csak használati jogot élvez a telek fölött mindaddig, amíg alapszabályának megfelelő jótékony tevékenységet végez. Az egyesület a maga költségén — azaz voltaképp ingyenesen, hiszen az építészek tagok voltak — elkészíttetett tervek alapján nekilát az építkezésnek. A szerződés értelmében kötelesek a kivitelezés legolcsóbb módját választani, vagyis az ajánlattevők közül a legnagyobb engedménnyel dolgozókat megbízni. Minden egyes iparost az egyesület szerződött és fizet ki, munkájukat közvetlenül és a helyszínen az igazgatóság megbízottai ellenőrzik. Az Egylet építész és építési vállalkozó tagjainak tapasztalatait ezen a téren nem lehetett kétségbe vonni.

A beruházások minden alkalommal ugyanazon a kivételes és bőkezű tanácsi hitelkonstrukción alapultak. A két félnek alkalmanként csak a konstrukció aktuális részleteiben kellett megállapodnia, ám ezek is rendre ugyanazt a mintát követték. Akár magánbanktól származott a hitel, akár fővárosi alapból, az építkezést — az Egyletnek juttatott igen magas (több ezer forintos vagy koronás) havi segély formájában — lényegében a tanács fedezte. Ha a tervezést és az ingyenmunkát nem számítjuk, az egyesületet mindössze a menhely felszerelésének (amúgy tetemes) költségei, a későbbiekben pedig a napi fenntartás, állagmegóvás és a felszerelés pótlásának kiadásai terhelték.

A négyből három menhely felépítésekor az Egylet banki kölcsönöket élvezett, a főváros pedig pontosan a részletek törlesztéséhez igazította az egyesület havi rendszeres segélyezését. Ugyanígy járt el a második, Alföldi utcai építkezéskor is, amikor viszont banki kölcsön felvételére formális okok miatt nem kerülhetett sor. A tanács ekkor saját tisztségviselői nyugdíjalapját használta fel egy 33 (!) év alatt törlesztendő kölcsön nyújtásához. A község tehát minden esetben úgyszólván *átfolyatta* a menhelyek építési költségeit a társadalmi egyleten, hiszen hónapról hónapra a saját maga nyújtotta kölcsön törlesztéséhez szükséges részleteket utalta át annak. Miért volt erre szükség? Miért látta a tanács helyesnek azt, hogy miután egymaga fedezett egy-egy költséges beruházást, kamat- és kezelési terhekkal tetézve egyik zsebéből a másikba csoportosítsa anyagi erejét?

Azért, mert a főváros vezetése a legalsóbb szintű jóléti ellátást nem községi, hanem társadalmi feladatnak tartotta, és a konkrét tetteket a rendszeresen segélyezett társadalmi és egyházi egyesületekre bízta. A szociális gondoskodás nem tartozott a helyhatósági feladatok közé, a népjóléti vagy közjótékonyági ügyosztály jobbra adminisztratív és ellenőrző munkát végzett. A legszegényebb népesség társadalmi viszonyait a tanács — szabályozó jelleggel — egészségügyi, járványügyi és rendészeti kérdésként kezelte.

A munkáslakás-hiányt a tanácsi személet a rendészeti, egészségügyi és jóléti problémák metszetében helyezte el, azaz a probléma mindegyikhez tartozott, de egyikhez sem kizárólagosan. Időrendben is ebben a sorrendben változott a város hozzáállása: a tanács kezdetben egészségügyi és rendészeti jelenségek mentén észlelte a problémát, de felismerte a helyzet gazdasági-társadalmi jelentőségét, és a megoldást — külön bizottságok útján — maga is kereste. A fő kérdés a város számára a saját szerepe volt. A hatósági beavatkozás körüli sosem csillapodó vitát híven szemlélteti a második lakásbizottság jegyzőkönyve: „Nem helyeslem azt, hogy a főváros semmit sem tesz” — hang-

zott egy képviselő hozzászólása 1893. május 15-én. „Ha egyszerűen kimondjuk, hogy a társadalom feladata e bajokat orvosolni, akkor semmi sem fog történni. Én azt tartom, hogy társadalmi úton alig lesz lehetséges a szükséget szenvedők tizedrészét kielégíteni, azért kívánatosnak tartanám, hogy e szakaszban jelöltessék meg a főváros feladata.”⁹ A liberális várospolitikát hirdető felelet szerint viszont „ne propagáljunk mindig csak oly eszméket, hogy mindent a hatóság létesítsen, a hatóság oly sok felől s annyira igénybe van véve, hogyha hivatását e körben jól betölti, akkor hasznos munkát végez. Amit a társadalom képes elvégezni, azt ne vonjuk a hatóság munkakörébe, de támogassuk a társadalmi tevékenységet s ha a társadalom nem fogja teljesíthetni a reá e tekintetben váró munkát, akkor jön majd segítségére a hatóság.”¹⁰ A főváros a mindennapokban továbbra is leginkább egészségügyi és műszaki hatóságként avatkozott a munkáslakások kérdésébe.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet és a tanács között létrejött együttműködés és hitelkonstrukció lényegében a többi jótékony egylet fenntartását biztosító tanácsi segítyezésen alapult, bár arányaiban sokszorosan meghaladta azt. A tanács az egyesületek szubvencionálása folytán mentesült az adminisztrációtól, de legfőképp liberális elveinek feladásától.

AZ ÉPÍTKEZÉS ELŐZMÉNYEI ÉS AZ EGYLET RÉSZVÉTELE A LAKÁSVITÁBAN

Ki indítványozta elsőnek, hogy a Hajléktalanok Menhelye Egylet munkáslakások építésére vállalkozzon? Nehéz eldönteni, hiszen a lakásvita a nyolcvanas évek óta tematizálta a budapesti közbeszédet, és a vitában az Egylet vezetői is megszólaltak. Az egyesületnek a lakáshelyzet iránti figyelme nem újkeletű, hiszen alapítói között a sok munkást foglalkoztató gyárosok mellett feltűnően sok építész és építési vállalkozót is találtunk. A gyárosok munkásaik helyzetéről értesülve figyelhetek fel a kínzó problémára. A közhasznú társaságokról feltétlenül tudtak, hiszen a Neményi Ambrus vezette első lakásügyi bizottság 1883-ban külföldi példák felkutatásával, városi rendeletek és egyesületi alapszabályok összegyűjtésével kezdte a munkát — márpedig Neményi eminens résztvevője volt az egyleti életnek is, tanácsi bizottságában pedig ott találjuk Brüll Lipót egyleti alapító tagot, Fuchs Gusztáv alelnököt és Darányi Ignácot. Mint egyik levelükből kiderül, a bizottsághoz érkezett érdekesebb prospektusokra maga Kamermayer Károly polgármester is felhívta az egyesület figyelmét.

A malomigazgató Brüll ugyanabban az évben, egy komplett munkásjóléti programon belül, önállóan is közzétette lakásügyi elképzeléseit (Brüll 1883). Könyve külföldi példákon keresztül, az előnyök és a hátrányok összevetésével, részletesen szól a baleset- és nyugdíjbiztosításról, a segítyezésről, a balesetvédelemről, a fogyasztási egyletekről, a munkások táplálkozásáról és egészségügyéről — a legsürgetőbbnek azonban a lakáskérdést tartja. Utóbbiról írva ugyanazokat a külföldi példákat említi, mint Neményi: az angol cottage-építkezést és a németországi Mühlhausen városának köz-

⁹ Bobula János hozzászólása a lakásügyi bizottság 1893. május 15-én tartott ülésén (Gerlőczy 1893: 42).

¹⁰ Ugyanott.

hasznú építési társaságát, melyet a területet anektáló III. Napóleon hatalmas pénzügyi támogatásban részesített.

Brüll a bércszárnyák („laktanyák”) és a cottage-telepek kombinálásában látta a megoldást. A város sűrűn lakott belső övezeteiben emeletes bérházakra van szükség, ám ahol elegendő hely van, ott családi házakat kell építeni — írta. Budapesten ekkor még jócskán akadt beépítetlen terület az ipari telepek közelében. Az építkezést viszont semmiképp sem szabad a magas profitot hajszoló, netalán spekulatív tőkére bízni. Sőt, a vállalkozónak lehetőleg semmilyen haszonra sem lenne szabad szert tennie. Brüll elképzelése három pilléren nyugodott: társadalmi, állami és községi részvétel. Először, a feladatra külön építési társaságot kell alapítani, mely legfeljebb minimális haszonra számít. Másodsor, az államnak tekintélyes alapító összeggel kell az építkezéshez hozzájárulnia. Harmadsor, mivel a telkeket piaci áron lehetetlen megszerezni, a helyhatóságoknak ingyen kellene azt az építkezések számára átengedni.

Talán az Egylet életébe később szervesen beépülő Neuschlosz-cégektől származik az ötlet, amelyek 1886-ban, a közeledő kolerajárványra tekintettel, munkáskolóniák építésére ajánlkoztak a tanácsnál? Neuschlosz Ödön, Marcel és Károly csekély hasznú üzleti vállalkozás formájában látott volna neki az építkezésnek. A helyhatósággal együttműködő közhasznú építési társaság lényegének tömör megfogalmazását olvashatjuk levelükben: „A felállítandó épületek vételára és a befektetett tőke kamatai fejében a főváros által nekünk minden egyes lakás után 100 azaz Egyszáz forint volna évenként fizetendő tizenhét egymásután következő éven át, mely idő alatt az épületek jó karban tartását saját költségeinken vállalnánk magunkra; tizenhét év lefolyása után az épületek minden további megtérítés nélkül a főváros tulajdonába mennének át...”¹¹

A tanács 1887 tavaszán, Neuschloszék levele után alig fél évvel nyilvános pályázatot hirdetett munkáslakások építésére. A Lehel úton, a Szapári utcában, a Kárpát utcában (a Victoria és az Erzsébet gőzmalmok tőzsomszédságában), a Közvágóhíd utcában és a Marhahajtó úton jelölték ki a telkeket — eredménytelenül.¹²

Ugyanebben az évben lendült először akcióba a Hajléktalanok Menhelye Egylet is, de ez a korai indítványuk még megvalósulatlan maradt. Mégis érdemes megismernünk, hiszen közvetlenül értesülünk az Egylet gondolkodásáról. A szokatlanul terjedelmes levél, miután leszögezi, hogy a munkáslakás-építés a hatóság és a társadalom közös feladata, alaposan megindokolja az építkezés hasznát. Az érvek nem sokban különböznek azoktól, amelyeket az egyesület a menhelyekkel kapcsolatban szokott a tanács felé hangoztatni. A munkáslakás-építés legfőbb nyereségei ezek szerint a szegény munkásság emberi méltóságának és erkölcsének megőrzése, a társadalmi harmónia megóvása, valamint a költségek gazdasági és társadalmi (áttételes) megtérülése:

[A lakáskérdés] szerencsés megoldásától függ egyrésztől egy nagy néposztálynak *emberi módon* való megélhetése [...]. Ez idő szerint a munkás osztály nagy része korcsmákban tölti javaidejét, és csekély keresményét a tetet és lelket megrontó pálinkára költi el, azután pedig eltompult lelki állapotában azon nyomorult és

11 Neuschlosz Ödön, Marcel és Károly levele a tanácshoz. 1886. augusztus 24. BFL IV. 1407 b III. 1138/1884.
12 BFL IV. 1407 b III. 1138/1884.

zsúfolt helyiségekben húzódik meg éjszakára, amelyek úgy a *ragályoknak*, mint az *erkölcstelenségnek* főfészkei s amelyek egy részről a jobb, nemesebb indulatot a szegényebb néposztályban elnémítva, ezt a *társadalom elkeseredett ellenségévé teszik*, melyet *csakis rendőri hatalom* tart ideig-óraig féken, másrészt pedig főfészkei a ragályos kóroknak, amelyeknek nemcsak az azokban lakó néposztályból, hanem a *társadalom többi rétegeiből* is számtalanok esnek áldozatul.¹³ (Kiemelések tőlem. — D. B.)

A levélben különös hangsúlyt kap két, a korra jellemző szempont: a társadalmi harmónia megóvása és a magasabb pozíciójú osztályok védelme (Gyáni 1999). Az előbbit, a fegyelmézést a kortárs szocialista politikai sajtóból is ismerhetjük: a baloldali kritika rendszeres vádja volt, hogy a „polgári” népjóléti intézkedések látszatjellegűek, és igazi céljuk a szocialista mozgalmak felé irányuló tömeg politikai lecsendesítése, ily módon az elégedetlenség kitörésének elfojtása. A nyomornegyedek okozta egészségügyi problémák kezelését viszont jobbra a városok vezetése problematizálta. A higiénikus építkezést, sőt magát a városrendezést a legtöbb európai nagyvárosban valóban az a felismerés sarkallta, hogy a járványok és tűzvészek — a telepek lehangoló látványával ellentétben — nem állnak meg a munkáskolóniák palánkjainál (Hardy 1993).

Az egyesület a lakásépítést a nagyvárosi egészségügyi infrastruktúra kihagyhatatlan elemének tartotta. A városban az 1860-as évek óta többször pusztított kolerajárvány, több ezer ember életét követelve. Az 1880-as években a járvány újabb hulláma érkezett Budapestre. A tanács a legsúlyosabb időszakokban karanténként szolgáló ideiglenes fabarakkok ácsolásával és a lakások fertőtlenítésével küzdött a betegség terjedése ellen. Nagyrészt a kolera következménye volt, hogy a hatóságok biológiai-egészségügyi kategóriákkal közelítették a lakhatás problémája felé. A város a közművek fejlesztése, csatornák építése révén próbált az egészségügyi viszonyokon javítani. A túlszűfoltágon viszont ez mit sem segített. A társadalmi-politikai érvek után az egylet levele a tanács anyagi érdekeire, illetve a hatóság kiadásainak megtérülésére hivatkozott.

A 19. század közepén megszülető modern nyugat-európai várostervezést, az „hausmannizációt”, éppen a nagyvárosi szegénység megjelenése szülte. Ez azonban nem szorítkozott az alsóbb társadalmi csoportok elszigetelésére, hanem együtt járt az egészségügyi és egyéb kommunális infrastruktúra nagymérvű fejlesztésével is (Gyáni 1992). Budapesten 1889-ben Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet, 1892-ben Fertőtlenítő Intézet létesült. Ezt a folyamatot azonban a lakáshelyzet gyökeres javításának kellett volna kísérnie — lényegében ezt ismerte fel az egyesület, és erre tett javaslatot a tanácsnál.

Az Egylet nem arra bízta a fővárost, hogy egymaga elégítse ki a munkáslakás-szükségletet, hanem arra, hogy egyetlen mintatelep építésével mutasson példát, és ébressze fel a vállalkozók körében a beruházási kedvet — máskülönben aligha várható az építkezések beindulása. Az Egylet a terveket és a költségvetést is elkészítette és benyújtotta. Egyetlen Cziegler Győző tervezte, 50 lakásból álló típusépület megépítését 60.000 forintra tervezték. Az évi lakbér a lakás elhelyezkedésétől függően 75 és 100 forint között lett volna. A 4570 forintos évi teljes bérjövedelemhez képest az egylet a fenntar-

13 A Hajléktalanok Menhelye Egylet levele a tanácshoz. 1887. december 3. BFL IV. 1407 b VI. 1136/1886.

tási költségeket (az építés költségeinek kamatait is beleértve) 4000 forintra taksálta. A fennmaradó 570 forintot pedig még lakbérkedvezményekre is fordíthatónak látták. A lakások tulajdonjoga bizonyos idő múltán akár a bérlőre is átszállhatott volna.

A javaslatot 1892-ben megismételték¹⁴ — mindkettő eredménytelen maradt. 1893-ban, munkáslakások építésére készülve a tanács többek között a Neuschlosz-cégektől is ajánlatot kért — de az eredményt nem ismerjük.¹⁵ Néhány évvel később azonban a Hajléktalanok Menhelye Egylet és a tanács között intenzív eszmecsere indult a kérdéstről.

A HAJLÉKTALANOK MENHELYE EGYLET MINT KÖZHASZNÚ ÉPÍTÉSI TÁRSASÁG

Az egyesület vezetői jól ismerték a közhasznú építési társaság fogalmát és előnyeit, hiszen külföldi példákról is értesültek. 1897-ben, a telep elkészültekor, a levelezést és valamennyi fontos dokumentumot összegyűjtve, könyv alakban jelentették meg az építkezés történetét. A telep, amint a rövid előszó fogalmaz,

bizonyítékul akar szolgálni arra nézve, hogy társadalmi úton esetleg *közhasznú építési társaságok* útján létesítendő nagyobb szabású ily munkásháztelepek emellett, hogy a főváros szegényebb sorsú lakosságának eddig fájdalmasan nélkülözött egészséges és olcsó hajlékokat nyújtanának, bérjöveldelmük révén a *befektetett tőkének kielégítő kamatozását és törlesztését* biztosítanak.¹⁶ (Kiemelések az eredetiben)

A példamutatás szándékától vezérelve az egyesület a reménybeli közhasznú társaság szerepét játszotta, míg a tőkét a főváros biztosította. A kötet a tanács 1896. januári, 100 lakás építését célzó felkérésével indul, noha tudjuk, hogy az ötlet az egyesülettől származik. Az egylet túlradóan lelkes válasza újfent a példamutatás és a közhasznú társaság létesítése mellett érvelt:

Mert ki lévén zárva az, hogy a szükségelt több ezernyi munkáslakást maga a főváros közönsége saját költségein építse és saját kezelése alá vegye, mindenképpen oda kell törekedni, hogy az ily munkástelepek a magas kormány és a főváros nagyérdemű közönségének kellő támogatása mellett társadalmi úton létesüljenek. [...]

[A lakások] *oly jövedelmet biztosítanak, melyből a kezelési és javítási költségeken kívül a befektetett tőke rendes kamatai és törlesztési részletei minden nehézség nélkül kikerülhetnek.* [...]

Mihelyt a hazai tőke biztosítva látandja az ezen célra felhasználandó összegek kamatozását és előre meghatározott időben való visszafizetését, amint hogy a bérjöveldem ezen biztonságot teljes mértékben megadja — számíthatunk arra, hogy az intéző körök készségesen fognak a humánus és hazafiúi cél szolgálatába szegődni és *egy alkotandó közhasznú építési társaság* alaptőkéjéhez hozzájárulni. [...]

14 Számadó jelentés 1892.

15 BFL IV. 1407 b III. 3040/1893.

16 Hajléktalanok Menhelye Egylet: *A budapesti munkáslakások kérdéséhez*. Budapest, 1897. Oldalszámok nélkül.

Készeknek nyilatkozunk azonban az építési terveknek elkészítésére, az építés vezetésére, valamint egyelőre további intézkedésig, a telep kezelésére.¹⁷ (Kiemelések az eredetiben)

A tanácsnak az építkezések vezénylésére felállított ad hoc bizottsága és az egyesület vezetői hamarosan személyesen állapodtak meg a részletekben. A telket nyár elején a ferencvárosi Alsó Bikarét-dűlőben, a Soroksári út és a Kén utca sarkán jelölték ki.¹⁸ A helyszín megválasztását a tárgyalások során egyik fél sem indokolta. Talán nem is nagyon kellett: a Ferencváros, a Soroksári út jellegzetes gyárvidékével, hosszú ideje a főváros egyik legfontosabb ipari körzete volt. A 19. század közepétől nemcsak kisüzemek, hanem országos jelentőségű, komplett gyártelepek jelentek meg a kerületben, javarészt a Duna mentén. A környéken leginkább építőipari, vegyipari és élelmiszeripari gyárak települtek meg. Az 1880-as évektől a Soroksári út a főváros élelmiszeriparának központja lett — öt gőzmalommal, három szeszgyárral, szalámigyárral és vágóhidakkal. Vegyianyag-gyárak, gépgyárak és építőanyag-telepek is működtek itt (Xantus 1959). Az egyesület vezetése biztosan ismerte a környéket és az itteni munkásság problémáit: a Soroksári útra került volna ugyanebben az évben az Egylet ötödik menhelye is, de az építkezés a vasút támasztotta tűzvédelmi kifogások miatt meghíúsult.¹⁹

A tanács első feladata a parcellázatlan telek kijelölése és a terület közművesítése volt. Az első megállapodás szerint a 13.000 négyszögöles telekre négy egyemeletes házat terveztek, mindegyikben 25 szoba-konyhás lakással, a telep kezelését pedig 3 évre az egyesületre bízták. A „block-rendszerben” épülő telep terveit, valamint az építkezés és a működtetés költségvetését két hónappal később, szeptemberben kapta meg a tanács az egyesülettől. Az Egylet, mint látszik, az angol példát tartotta irányadónak, de ez az elrendezés csak egyike volt a korabeli munkáslakás-építkezéseknek a szigetországban (Burnett 1978).

A tervezéskor takarékosági, higiéniai és funkcionális szempontokat vettek figyelembe. Ez az elgondolás 8 házzal, 400 lakás felépítésével számolt, aminek az 1896/7-es építkezés csak az első fázisa lett volna. A fennmaradó telekrészre került volna az óvodát, a boltot, a munkáskaszinót és a fürdőt magába foglaló közösségi épület. A szobát 22, a konyhát 13 négyzetméteresre tervezték, és minden lakáshoz tartozott egy majdnem 9 négyzetméteres pincerekesz. Két lakásra jutott egy árnyékszék, egy épülethez pedig két közös mosókonyha tartozott. A pénzügyek számításánál az egyesület teljes állami és községi adómentességet vett alapul. Egy lakás teljes költsége eszerint nagyjából 1500 forint volt, az első fázis teljes költségvetését 140.000 forintra tették. A heti lakbért 2 forintra tervezték, de az egylet szerint ha a tanács lemondana a telek értékének kamatairól, ez 1 forint 77 krajcárra csökkenne. 1897 tavaszán a főváros mérnöki hivatala módosította a terveket. Az üvegfalakkal fedett folyosók építése végül megdrágította a beruházást, és a tervezett hetibér 2 forint 12 krajcárra emelkedett.

17 Hajléktalanok Menhelye Egylet: *A budapesti munkáslakások kérdéséhez*. Budapest, 1897. Oldalszámok nélkül.

18 A telep három megmaradt épülete mai utcabeosztással a Soroksári út, a Kén utca, az Illatos út és a Gubacsi út határolta telken, a Kén utca 3. alatt áll.

19 BFL IV. 1407. b III. 576/1896.

A végső költségvetés 1897 áprilisára készült el. A főváros a százmillió koronás állami kölcsön terhére szavazta meg az építkezés 15 1.200 forintos költségét. A belügyminiszteri jóváhagyás májusban érkezett meg. A tervekhez a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is hozzájárult, és az egyesület 1897. május 11-én megkapta az építési engedélyt. A tanács az építkezés felügyeletére bizottságot alakított a városi főmérnök részvételével, bár az építkezés előrehaladását közvetlenül az egyesület ellenőrizte. A lényeges kérdésekben, pl. a vállalkozók megbízásában a tanácsi bizottság döntött. Az építkezés fázisait és a szakkérdéseket a főváros szakhatóságai felügyelték. Az Egylet hivatonta bemutatta a tanácsnak az elvégzendő munkák költségvetését, és a VI. ügyosztály jóváhagyása után jutott a részletekhez. A vállalkozókat sosem egy összegben fizették ki: egy cég akár 5–6 számlát is benyújtott a munkák előrehaladásával. Kifizetés előtt minden egyes számlát be kellett mutatniuk a tanácsi bizottságnak és a műszaki felügyelettel megbízott mérnöknek. Még a folyamatos pénzügyi szupervízió után is az Egyletnek az építkezés befejezésekor valamennyi eredeti számlát át kellett adnia a tanácsnak, és újra részletesen el kellett számolnia a pénzzel.

Nem tudjuk, hogy az egyesület minek alapján kért árajánlatot a kivitelező-cégektől, vagyis miért épp ezek a vállalkozások építhették a lakásokat. Mindössze egyetlen ismerősre; Neuschlosz Károly épületasztalos-cégre akadunk közöttük. A munkák elvégzésére nem hirdettek nyilvános pályázatot. Az egyesület — a tanáccsal kötött szerződés alapján — a kivitelezői cégek szűk köréből maga választhatta ki a legolcsóbb, de minőségi munkát végzőket. Az építkezésben végül húsz cég vett részt. A Wellisch Sándor és Gyula végezte föld- és kőművesmunkák díja a teljes költségvetésnek majdnem a felét tette ki. A kőfaragás, Majorossy Géza munkája, több mint húszezer forintba került. Az árengedmények tág határok között mozogtak. A legnagyobb arányú, 40 százalékos engedményt az aszfaltozómunkát végző Heidelberg Tivadar cége tette. Heidelbergnek biztosan jól jött az új munkáslakások építése, hiszen vegyészeti gyára éppen a Soroksári úton működött. Öten dolgoztak még 20 százalék feletti engedménnyel: Kahler Albert mázoló, Grünhut József bádogos, Hirsch Mihály burkoló, Tomschay Károly cserépfedő és Pick Ede lakatos. Kilenc cég egyáltalán nem adott engedményt, így az átlagos árcsökkenés 10 százalék alatt volt.²⁰ A telek és minden épület — a menhelyekhez hasonlóan — a főváros tulajdonában maradt. A telket a főváros költségén közművesítették, parkosították és biztosították tűzkár ellen. A teleppel kapcsolatos hivatalos levelezés illetékei is a fővárost terhelték.

A lakásokat 1898 legelején adták át. Az első — és egyetlen — fázisban négy darab négyszintes téglapépület, azaz 96 lakás készült el. A lakbért az egyesület javaslata alapján a tanács állapította meg. A családok az első években 4 koronát, azaz 2 forintot fizettek hetente. Ez valóban mérsékelt árat jelent, de semmiképp sem olcsóságot. Nehéz a budapesti lakbéreket összehasonlítani, mert a századforduló körül — és különösen utána — ezek az összegek a ház pontos helyétől függően igen eltérőek voltak (Gyáni 1992: 77–95, 186–192).

A telep kezelését a tanács három évre az Egyletre bízta — ez később is így maradt, a kezelési szerződést háromévente megújították. Az egyesületnek negyedévente részletes

²⁰ Sommás költség-kimutatás a IX. Soroksári és Kén utca sarkán épített munkásházak iránt. BFL IV. 1407 b VI. 577/1899.

elszámolást kellett készítenie a befolyt teljes bérjövdelemről és az abból levonandó kiadásokról, melyek a tanács kikötése szerint nem haladhatták meg a bevétel 5 százalékát. A kiadásokat négy részre osztották. A kezelési számla csak a telepfelügyelő háromszor 80 koronás havi bérét tartalmazta. A karbantartási számlán szerepeltek a kisebb-nagyobb javítások (tűzhelyek, vezetékek, ablakok), az apróbb iparosmunkák összegei, a kéményseprés díja vagy az építési pótlások költségei. Ez az összeg az első években havonta 50 korona körül volt. A világítási számlára került a kőolaj, a lámpabél és a lámpaüveg ára — ezek a tételek a téli hónapokban 100 korona fölé emelkedtek. A költség számlán csak a levelezést és a kocsiköltséget számolták el — néhány koronában. A mindezek levonása után fennmaradt összeget a fenntartóknak a bérnegyed lejárta után legfeljebb két héttel be kellett fizetniük a tanács pénztárába.²¹

A lakók és a telep életéről alig maradt fenn írott emlék. Nem tudjuk, hogy az építkezés befejezése — a többi lakóépület és a közösségi helyiségek felépítése — egyáltalán felmerült-e a tanácsban, csak azt, hogy elmaradt. A negyedévi elszámolások ugyan ma is megtalálhatók, de azok csak a lakbéreket tüntetik fel, és hallgatnak a lakók személyéről, foglalkozásáról, munkahelyéről vagy a lakás elfoglalásának időpontjáról. Egyetlen, 1901 végéről származó lakónévsort ismerünk csak. A listáról megtudjuk, hogy a 95 lakó közül 66-nak engedték el a lakbért Karácsony és Újév hetére. (Egy lakás a telepfelügyelőé volt.) Nyitás után négy évvel mindössze 21 olyan család élt a telepen, amely az első évben költözött oda. 12 lakó három, 23 kettő, 10 pedig kevesebb mint egy éve élt ott.²² Ambrus Péternek az Illatos úti épület-együttesről szóló szociográfiája szerint „zömmel állami alkalmazottak, főleg az akkor megtelepült gyárak kistisztviselői, vasutasok, magasan képzett gyári mester(szak)munkások, néhány tanítónő és orvos” élt a Kén utcai házakban (Ambrus 1988: 6).²³

Nehéz megvonni egy ennyire elszigetelt példa mérlegét. Sikeres volt? Ahhoz túl kicsi volt, és túl sok a lakásra váró munkás. Gazdaságilag kétségkívül eredményes volt, hiszen a kivitelezés olcsó volt, és a bérlők jó minőségű lakásokhoz jutottak. A telep elkészülte után néhány évvel a körülmények már a szükséglakások viszonyaihoz hasonlítottak. Ferenczi Imre várospolitikus bírálatának egyértelműen a tanács volt a címzettje:

Ha valaki azt akarja tanulmányozni, milyennek nem szabad egy városi mintamunkásháztelepnek lennie, annak melegen ajánlható, hogy keresse fel a fővárosnak az ún. bűzös gyárnegyed közvetlen közelében épített munkásházait. A külsőleg nem éppen csín és célszerűség nélkül épült pavillonszerű épületek belsőjében itt-ott mintaszerű zsúfoltságot, példás piszkosságot fog találni. [...] A város már eleve kelleetlenül építette és a legridegebb üzleti szempontból kezeli e telepet. Egyszerűen átadta a kezelését a fent nevezett magán-egyesületnek [a Hajléktalanok Menhelye Egyletnek], amelytől megkívánja a 4—4,5 százalékos

21 Kimutatások. BFL IV. 1407 b 286/1896.

22 Névlajstrom. BFL IV. 1407 b VI. 286/1896.

23 Egy szociológiai megjegyzés: a Kén utcai „régí” munkások és a szomszédos „Dzsumbuj” páriáinak társadalmi összetétele a kezdetektől fogva eltérő, így otthonaik hangulata is más. Ez így volt a Dzsumbuj benépesülésekor 1937-ben, Ambrus adatfelvételekor az 1970-es évek végén, és így van ma is. A Kén utcaiak az alsó-középosztályba tartó szakmunkásokból kerültek ki, a Dzsumbuj javarészt munkanélküli lakossága pedig hamar magáévá tette a kitaszítottak identitását. Ma is éles a különbség a Kén utca 3. gondozott sövényei, virágágyásai, és a Dzsumbuj elhanyagoltsága között. Részletesebben ld. Ambrus 1988: 5—34.

hozadéknak évenkénti pontos beszolgáltatását, egyébként pedig nem törődik a létezésével. Az egyesület emberszerető tisztviselői a legjobb törekvésektől áthatva kezelik a telepet, de áldozatokat maguk nem hozhatnak. Egyébként pedig kezüket a város pénzügyi érdekei kötik.²⁴

A telepnek néhány év alatt ugyanaz lett a sorsa, mint a főváros szinte valamennyi munkáskolóniájának: túlszűfolttság és piszok. A Bárczy-adminisztráció legfőbb szociálpolitikusa szerint az ok a tanács nemtörődömsége és üzleti szemlélete — épp az, amit az 1880-as évek lakásreformerei a legnagyobb bajnak tartottak, amitől az egész lakásépítkezést óvni akarták. A községi részvétel és felelősség alkotta volna a korai lakáskonceptiók egyik pillérére, de amikor egy példa megvalósult, a tanács mindezek helyett inkább profitra törekvő bérháztulajdonosként viselkedett. Igaz ugyan, hogy mindig szorult anyagi helyzetében feltétlenül szerette volna viszontlátni a befektetett tőkét. A Soroksári úti százlakásos mintatelep kevesebb mint egy évtized alatt beolvadt a főváros egészségtelen munkáskörnyékeinek hosszú sorába — és vele együtt tűnt el a közbeszédből és került le a napirendről a közhasznú építési társaság gazdátlanul maradt eszméje.

EGY KÖVETŐK NÉLKÜL MARADT PÉLDA

Az Egylet célja tiszta és világos volt: példát akart mutatni a magántőkének, annak a nagypolgári gazdasági elitnek, melyből saját vezetősége és támogatói köre is verbuválódott. Az angol és német mintájú közhasznú, profit nélküli építkezésformát akarták meghonosítani Budapesten és egész Magyarországon: a minta-lakótelep biztos anyagi helyzetének példájával munkáslakás-építésre akarták ösztönözni a vállalkozókat. Ha csak tehették, világosan fogalmaztak ebben az ügyben. Bizonyára el akarták kerülni, hogy a lakásvita résztvevői a baloldal rendszeres vádjával illessék őket. Nem akarták, hogy úgy tűnjön: Potemkin-falut építenek, hogy spanyolfalat húzzanak a szegénység elé.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet mindig is többnek látta magát pusztá nyomorenyhítő, menhely-építő asztaltársaságnál, de ezt csak 1896-ban, a munkáslakótelep felépítésével tudta igazán bizonyítani. Pedig ambíciói már az 1881-es alapítás német—magyar nyelvű alapszabályában megmutatkoznak: az itt lefektetett célok között szerepel a „hajléktalanok részére lehetőleg kereset források nyitása”.²⁵ Ez a korai cél már eleve túlmutat az ápodlai—dologházi szemléleten, hiszen a megoldást nem a szegények félreeső helyen való összezsúfolásában, szimbolikus eltüntetésében látja, hanem a tartós megkapaszkodásuk elősegítésében, mai szóval: a társadalmi integrációban. Tanácshoz írt leveleikben — például a már idézett, 1887-es építkezési ajánlatban — előszeretettel és következetesen hivatkoznak magukra, hivatalosan bejegyzett nevük helyett, mint „fővárosi egyesületre”. Minden további jelző és szűkítés nélkül, mintha ők volnának „a” fővárosi egyesület. Vajon honnan ered ez a magabiztos önértékelés? Azt hiszem, tettvágyból, elhivatottságból, figyelemfelkeltésből — és ambícióból. Anyagilag és társadalmilag is a

²⁴ Ferenczi Imre: *A munkáslakás-kérdés. Különös tekintettel Budapestre*. Budapest, 1906. Idézi Győri 1998: 37—38.
²⁵ A Hajléktalanok Menhelye című jótékony egylet alapszabályai. Budapest, 1881. 3.

legsikeresebb jótékony egyesületként arra akarták felhívni a tanács figyelmét, hogy sem a város feladatai, sem az egyesület lehetőségei nem merülnek ki a több száz ágyas menhelyek építésében. A főváros társadalma súlyos és összetett feladatok elé néz, melyek egy részét, úgy tűnik, az egyesület fölöttébb sikeresen oldja meg — sugallták. És honnan ered a „fővárosi egylet” elnevezés? Brüll Lipót alapító tag, amikor 1883-ban — az egylet alapításával közel egyidőben — közzétette a munkásság helyzetének javításáról szóló elképzeléseit, egy általános munkásjóléti egyesület felállítását javasolta, amely a nagyiparosokból és gyári vezetőkből állna:

E kérdés megoldására első sorban oly egyéneknek kell egyesülniök, kik egyrészt hivatásuknál fogva az észlelt bajok és azok orvoslására szükséges eszközök meg-bírálására leghivatottabbak; — másrészt pedig befolyásukkal ezen a legnemesebb emberszeretet elvei által vezérelt törekvések sikerét hathatósan előmozdítanák. [...]

A munkás osztály javának előmozdítását célzó fővárosi egylet természetszerűleg, mindenek előtt a nagyobb iparosok és gyárvezetők soraiból gyűjtené tagjait. [...] Nem nélkülözhetné azonban emellett az egyesület azok közreműködését sem, kik mint a közélet bajnokai, élénk részt vesznek minden oly mozgalomban, mely valamely nemes cél, a közjólét előmozdítására szolgál. Végül pedig kívánatos lesz, hogy az egyesület úgy az állam, mint a hatóság részéről, kiküldött képviselők közreműködésével szintén támogattassék. [...]

Az egyletnek nagy és üdvös hatáskör volna már előre is biztosítva. Legfontosabb feladata volna első sorban: a munkás sorsának javítását tárgyozó eszméket a nyilvánosság elé vinni, azokat tágabb körben meghonosítani és irántuk figyelmet és közérdeklődést kelteni. Ez volna feladatának sarkpontja. [...] Bármely az egyletből kiinduló és felolvasások vagy a sajtó útján nyilvánosságra hozott fejtegetés mindenkor nagyobb előnyére váland a szóban levő ügynek, mint egyeseknek akár mily jóakarató nyilatkozatai. [...]

Az egyletnek konkrét ügyködését tekintve behatóan kell foglalkoznia a munkásházák és lakhelyek kérdésével. [...] A munkásosztály általános jólétének emelésére alakult egyletnek volna feladata ezen kérdés megoldásához a szükséges előtanulmányozást eszközöltetni, és ilyképen egy alakítandó külön építkezési egyletnek útját egyengetni.²⁶

Aligha tévedünk, ha kimondjuk: a Hajléktalanok Menhelye Egylet igazi ambícióit olvashatjuk itt, az alapítás után alig két évvel. Brüll „fővárosi egyletének” körvonalai pontosan illeszkednek a menhely-egylet tevékenységére és környezetére. A malomigazgató először szakértőket hívna az egyletbe, akik pontosan megítélnék, milyen eszközökre van szüksége a munkásjóléti politikának. Orvost, netán szociálpolitikust ugyan hiába keresünk a menhely-egylet bennfentesei között, ám a munkáslakás-építkezések korszerű típusairól tájékozott építési szakembert többet is. A munkások helyzetét tisztán látó nagyiparosok, gyárvezetők — akiknek Brüll is nagy szerepet szán a megvalósítandó egyletben — a menhely-egylet vezetésének derékhadát adták. Maga Brüll is közéjük tartozott. A „közélet bajnokai” alatt a szerző a befolyásos és tevékeny közéleti személyiségeket érti — ki másra illene ez jobban, mint az egylet élén álló, rendkívül sokszínű és

²⁶ Brüll 1883: 49—50.

tettekreész Podmaniczky Frigyesre, vagy az egyleti munkát minisztersége alatt sem hanyagoló Darányi Ignácra? Az állam és a „hatóság” (vagyis a tanács) olykor nem volt olyan előzékeny a menhely-egylettel, mint azt Brüll elvárta volna, de egyletünk vezetőinek soraiban fővárosi politikusokat, döntéshozókat is találunk, akik a Közmunkatanács-alelnök Podmaniczkyval jókora előnyt biztosítottak az egyesületnek.

Brüll egy általános és egy konkrét teendőt tartott képzeletbeli egylete legfontosabb feladatának: a munkásság életkörülményeinek nyilvánosságra hozását és a lakáskérdés megoldásának előmozdítását. A létező menhely-egylet mindkettőt sikerrel képviselte. Gyakran szerepeltek nyilvánosan és az újságokban, és a vezetőik a fővárosi társadalom ismert és népszerű figurái voltak. Sajtójuk kiváló volt: egy nagyobb port felvert esetben valamennyi újság az egylet pártját fogta a népszerűtlen rendőrséggel szemben (Dömsödi 2000). Neményi Ambrus sok cikkét és interpellációját szentelte a munkások helyzetének, Neuschlosz Marcel pedig nagytőkés létére nyíltan síkra szállt a munkások sztrájkjoga mellett az 1890-es években.²⁷ És a lakáskérdés? Olvastuk az egylet próbálkozásainak dokumentumait. Neuschlosz Marcel egy alkalommal így beszélt páholyában: „De mi sokkal inkább vagyunk szabadkőművesek és demokráta, semhogy arra törekednénk, hogy a munkáslakások kérdését hajléktalanoknak való menhelyekkel oldjuk meg.”²⁸

Ezért volt fontos a Hajléktalanok Menhelye Egyletnek a munkáslakótelep építése. Ezt akarták mindig is. Brüll nagyívű elképzelései mindazonáltal nem valósultak meg. Amit Brüll egy formális, komplex jóléti egyesület formájában akart megvalósítani, azt a Hajléktalanok Menhelye Egylet a maga eszközeivel végül informális úton érte el. A Brüll sürgette hivatalos, állandó, szervezeti kapcsolat a hatósággal csak kitüntetett alkalmakkor — leginkább a munkáslakótelep építésekor — jött létre. A menhely-egylet látszólag egy volt a több száz fővárosi jótékony egyesület közül, de a kapcsolati hálójának és agilitásának köszönhetően a korszak legjelentősebb emberbarát szervezetévé vált. Az egyesületben a kezdetektől érlelődött a tevékenység kiterjesztésének vágya. Igazi céljuk az lehetett, hogy a városi intézmények közé beépülve, a Brüll megálmodta komplex feladatkörű, integratív jótékony egyesületként segítsék a tanács szociálpolitikai tevékenységét, azon belül a munkások helyzetének javítását. Erre kiváló alkalom mutatkozott akkor, amikor a külföldön sikeresnek bizonyult közhasznú építkezési társaság formájában léphettek színre.

De mi vezette a fővárosi tanácsot? A tengernyi tárgyalás, üggyirat, képviselői indítvány, elvetélt pályázat alapján nehéz azonosítani a hivatalos álláspontot — ha volt ilyen. Elvileg volt, hiszen a „lakbizottságok” munkája mindig újabb javaslatok megfogalmazásával ért véget. A tanács birtokában volt az összes információnak, ami a lakáshelyzet javításához szükséges volt, de a szándéknyilatkozatok nem bírták felbreszteni az építési kedvet. Az egylet kitarító ajánlkozása afféle utolsó mentsvár lehetett a város számára. Kétségtelen, hogy a tanács kényszerhelyzetben és kelleetlenül vett részt a Soroksári úti építkezésben — ezt Ferenczi Imre is felrótta a testületnek. A próbálkozás elszigetelt volt és követők nélkül maradt. Az 1890-es évektől az új gyárte-

²⁷ Gelléri — Soltész 1905.

²⁸ A munkáslakások kérdéséről. Neuschlosz Marcell t. felolvasása a „Régi Hívek” páholyban. *Kelet*, 1895. 2. február 8.

lepek mellé épültek ugyan munkáslakások is, de közhasznú társaság formájában a társadalom, illetve a magántőke sosem kapcsolódott be az ilyen jellegű építkezésekbe. Hasonló példaként legfeljebb az 1886-87-ben épült Orczy úti Tisztviselőtelep említhető. A telepet egy fővárosi tisztviselőkből álló egyesület — lényegében szövetkezet — építette. Létrejötté több szempontból hasonlít a Soroksári úti telep születéséhez, bár a lakók társadalmi eredete és a pénzügyi konstrukció egészen más volt. A Rózsa Péter vezette egyesületnek Gerlóczy Károly alpolgármester segítségére volt szüksége, hogy jelképes (négyszögölenként 1 forintos) áron telekhez jusson — íme a fővárosi segítség. A 30 éves rendkívüli adómentesség azonban elmaradt — jelezve, hogy nemcsak a munkáslakások, hanem a középosztályi otthonok építői sem kaphattak meg minden községi kedvezményt. Mindkét telep építésében részt vett két jelentős korabeli vállalkozó, Hirsch Mihály kövezőmester és Wünsch Róbert csatornázó (Kubinszky 1998).

A magántőke visszahúzódnását a munkáslakás-építésektől a harmincas évek szociálpolitikusa a városi intézkedések szétszórtsága mellett az állami adókedvezmények elmaradásával magyarázta (Schuler 1936). Mint egyszer Neuschlosz Marcel rámutatott: a városi adómentesség sem túl nagy érdem a tanács számára, hiszen azt a város születése idején, az 1870-es, 80-as években a reprezentatív főutak bérpalotái is megkapták.²⁹ Tegyük hozzá: *csak* azok kapták meg.³⁰ A magántőkén alapuló munkáslakás-építkezésnek nem volt esélye sem a városi, sem az állami adómentességre.

Érdemi tanácsi beavatkozás a fővárosi lakásügybe Bárczy István építési programjáig, a 20. század első évtizedének végéig nem történt (Erdei 1995). A Soroksári úti telep négy házából egyet a második világháború okozta súlyos károk miatt lebontottak, a helyén ma irodaépület áll. A három megmaradt épület a Kén utca 3. alatt viszont még ma is lakott — emlékeztetve egy követők nélkül maradt jóléti építési konstrukcióra, és a mögé felsorakozott, elszánt emberekre.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára Tanácsi Ügyosztályi Iratok

A Hajléktalanok Menhelye című jótékony egylet alapszabályai. Budapest, 1881.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet számadó jelentése az 1892. évről. Budapest, 1893.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet számadó jelentése az 1893. évről. Budapest, 1894.

Hajléktalanok Menhelye Egylet: A budapesti munkáslakások kérdéséhez. Budapest, 1897.

Budapesti Cím- és Lakjegyzék 1882, 1896. Budapest

Magyar Compass. Pénzügyi Évkönyv 1880. Szerk.: Mihók Sándor, Budapest

Mihók-féle Magyar Compass 1895/6, 1896/7. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor, Budapest

A Nép

Budai Hírlap

Kelet

²⁹ A munkáslakások kérdéséről. Neuschlosz Marcell t. felolvasása a „Régi Hívek” páholyban. *Kelet*, 1895. 2. február 8.

³⁰ 1871. évi XLII. tc., 1879. évi XXI. tc.; 1881. évi XXXV. tc. Budapest, Magyar Törvénytár

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aequus [Halász Manó] 1897: *A munkás-lakóházak kérdésében*. Budapest
- Ambrus Péter 1988: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Budapest
- Brüll Lipót 1883: *A munkás-osztály sorsának javítása*, Budapest
- Burnett, John 1978: *A Social History of Housing 1815—1970*. Newton Abbot
- Déry Attila 1995: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870—1948). *Budapesti Negyed* 3. 77—97.
- Dömsödi Balázs 2000: Menhely és razzia. Hajléktalanság és intézményes érdekek Budapesten a századfordulón. *Századvég* Tél 47—77.
- Erdei Gyöngyi 1995: A mintaadó polgármester. Bárczy István beruházási programja (1906—1914). *Budapesti Negyed* 3. 97—117.
- Gelléri Mór — Soltész Adolf 1905: *Neuschloss Marcel*. Budapest
- Gerlóczy Károly 1893: *Előterjesztés a budapesti lakásviszonyok rendezése tárgyában*. Budapest
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest
- Gyáni Gábor 1999: Könyörületesség, fegyvelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* 1—2. 57—84.
- Györi Péter 1998: A Hajléktalanok Menhelye Egylet. *Esély* 5. 21—42.
- Halmos Károly 1987: Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon. *Szociológia* 3. 433—440.
- Hardy, Anne 1993: Urban Famine or Urban Crisis? Typhus in the Victorian City. In: R. J. Morris—R. Rodger: *The Victorian City. A Reader in British Urban History*. London and New York 209—240.
- Iparegyesület 1870: *Egy közhasznú házépítő-társaság szüksége és előrajza különös tekintettel munkás-lakokra*. Pest
- Klement Judit 2000: Egy családi részvénytársaság a századelőn. A Gizella Gőzmalom Rt. 1905—1917. *Korall* 2. 61—79.
- Kubinszky Mihály 1998: A budapesti Tisztviselőtelep építéztörténeti jelentősége. *Magyar Szemle* 7—8. 190—195.
- Neményi Ambrus 1883: *Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában*. Budapest
- Schmall Lajos 1899: A budai czéllövő-egyesület. In uő.: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. II. kötet*. Budapest 251—256.
- Schuler Dezső 1936: A hajléktalanság kérdése a székesfővárosban. *Statistikai Közlemények* 76. kötet 1. szám, Budapest
- Szénássy Árpád 1993: *Feszty Adolf élete és pályája*. Budapest
- Xantus Zoltán (szerk.) 1959: *A Ferencváros története*. Budapest

Susan Zimmermann

Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig*

Ausztria és Magyarország összehasonlítása

1888/89-ben életbe lépett két törvény a „birodalmi tanácsban képviselt országokban és királyságokban” — vagyis a ciszlajtán területeken, a Habsburg monarchia osztrák felében —, az egyik a munkások baleset-, a másik a betegbiztosításukra vonatkozott. Az osztrák állami társadalombiztosítási politika kialakulásának ugyanebben az időszakában egy a k. k. (császári, királyi) utakra követ szállító vállalat azt szerette volna elérni az illetékes hatóságoknál, hogy munkásainak csak egy részét kelljen a törvényben előírt biztosításba bevonnia. Az „utakra szánt kövek törésével, fejtésével foglalkozó” munkások essenek a törvény hatálya alá, de azokat a munkásokat, akik „a kövek szétterítésével foglalkoznak az utakon, teljesen ki kellene vonni a betegbiztosítási kötelezettség alól”. „Az utóbbi kérést az indokolja — érvelt a vállalat —, hogy a kavicsterítők, akik a készülő úton az odaszállított köveket elrendezik, *accord*-munkások, a munkát rendszerint nem egyedül vagy nem személyesen, hanem leginkább családtagjaik által vagy velük közösen, esetleg más, a kőszállító cégtől teljesen független munkásokkal végeztetik el. A helyzet olyan, mintha alvállalkozókat alkalmaznának, s ezáltal a betegbiztosítás megvalósításában [...] nehezen leküzdhető akadályok merülnek fel.”

A belügyminisztérium ennek ellenére úgy döntött az ügyben, hogy a kérés „nem teljesíthető [...] A bérkifizetés sajátos módja a munkások biztosítási kötelezettségét nem változtathatja meg.”¹

A baleset- és a betegbiztosítási törvény fontos mérföldkövet jelentett a munkaviszonyok új típusú és egyre terjedő állami, hivatali szabályozásában nem csak Ausztriában, de Európa számos más országában is. Az 1880-as évek és a világgazdasági válság 1929-es kezdete utáni évek közötti időszakot sok helyen a vállalkozói szabadság munkaerő-áruval való gazdálkodásának fokról fokra bővülő, szisztematikus szabályozása és korlátozása jellemezte. Különböző intézkedések születtek a munkavállalók egyes csoportjainak anyagi, illetve „társadalmi” biztonságának megteremtése érdekében. A társadalombiztosításról hozott törvények csak az egyik, jóllehet egy különösen fontos területét szemléltetik az ilyen típusú intézkedések kidolgozásának és kiépítésének.

* A tanulmány eredeti címe és megjelenésének helye: Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn im Vergleich. In: Komlosy, Andrea — Parnreiter, Christof — Stacher, Irene — Zimmermann, Susan (Hrsg.) *Ungeregelt und unterbezahlt. Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft.* /Historische Sozialkunde 11./ Frankfurt a. M., Brandes & Apsel; [Wien] Südwind, 1997. 87—115.

1 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern, betreffend die Unfallversicherung und die Krankenversicherung der Arbeiter, 1. Jg. 1888/89: 624—625.

Emellett a munkásvédelem játszott még különösen fontos szerepet. Ide tartozott például a munkaidő és az éjszakai munkavégzés fokozatos korlátozása, vagy a munkahelyi biztonság feltételeinek meghatározása. A munkaszerződések kialakításának szabadságába való beavatkozás csúcspontja ugyanakkor a minimálbér vagy a kollektív szerződéses bérmegállapodások rendszerének állami bevezetése jelentette. A fenti beavatkozások közös vonása az volt, hogy a (többnyire) állami szabályozásoknak köszönhetően kialakultak a bérmunka védett és szabályozott területei. A munkaviszony feltételeinek kialakítását többé már nem csupán a polgári jog, a szokásjog vagy az érintettek közötti helyi erőviszonyok, illetőleg a piaci viszonyokban rejlő lehetőségek és kényszerek határozták meg. Azokban az országokban, továbbá régiókban, ahol dinamikus, klasszikus nemzetgazdasági mutatókkal mérve sikeres iparosodás zajlott le, a munkaviszonyok e védett és szabályozott szektorának kidolgozása és kiépítése összekapcsolódott két alapvető tendenciával. Egyfelől, a 19. és kora 20. századi Európában a sikeres iparosodást a munkaerő legalább egy részének egyre teljesebb proletarizálódása kísérte. Az államnak és mindenekelőtt a vállalkozóknak a 18. század óta és a protoindusztriális korszaktól kezdve az volt a célja, hogy a rendi és céhes kötődéseket felszámolják, hiszen ezek az ő érdekeik érvényesülését akadályozták. Ám amikor a törekvés következményeként az eddig nem proletár életkörülmények között élő munkások egyre növekvő részének felbomlottak a korábbi kötődései (pl. céhek, jobbágy-ság, önellátásra törekvő mezőgazdasági termelés), eltűntek azok a védő, gondoskodó, ellenőrző társadalmi rendszerek is, amelyek ezekhez a megszűnt szociális kapcsolatokhoz kötődtek. Az utolsó lökést ebbe az irányba a gazdasági liberalizmus korszaka jelentette mindenhol Európában. Ez a korszak igen különböző ideig tartott az egyes országokban, és a korábban fennálló viszonyokat sem mindenhol ugyanabban a mértékben alakította át. Ausztriában nagyon rövid ideig és viszonylag gyenge formában volt jelen az 1850-es évek vége és az 1880-as évek eleje közötti időszakban (Hanisch 1994: 183). Magyarországon a gazdasági liberalizmus, amely az 1867-es kiegyezés után élte virágkorát, mélyebb gyökereket vert, mint a birodalom nyugati felében, a „szabadelvűek” — az ún. koalíciós kormányzás (1906—1910) rövid intermezzóját kivéve — a dualizmus alatt végig mértékadók maradtak kormányzati szinten.

A lakosság azon része, amelynek életkörülményeit a korszak drámai, gazdasági átalakulása érintette, fokozatosan kiszorult a szociális védelem hagyományos mechanizmusai közül. Ebben a helyzetben újabb átalakulás vette kezdetét. Az állami szociálpolitika kidolgozásával és kiépítésével — ide tartozik a munkások baleset- és betegségbiztosítása is — az állam és a vállalkozók újfajta védelmi mechanizmusokat kezdtek kialakítani, mely a munkaerőnek legalább bizonyos csoportjaira kiterjedt. Ehhez csatlakoztak még — Ausztriában különösen a századforduló után (Mensch 1984) — a jelentékeny csoportoknak juttatott reáljövedelem-emelések is. A munkások újratermelési, reprodukciós szükségleteinek kielégítése tehát egyre inkább a munkájukért kapott (elsődleges) jövedelmükön és egy második, ún. szociális jövedelmükön keresztül valósult meg. A folyamat a reprodukciós szükségletek kielégítésének kommodifikálásaként* határozható meg, amely a piacon és/vagy az államon keresztül valósulhatott meg. Mindez megemelte a munka-

* Kommodifikáció alatt itt és a későbbiekben azt értjük, mikor az emberi tevékenység és az emberi szükségletek kielégítése bekerül abba a szférába, ahol a társadalmi és gazdasági viszonyok csereérték

erő-áru önreprodukciója kapcsán felmerülő kiadásokat. Jóllehet ez a vállalkozók által bizonyára nem kívánt fejlemény volt, de egyben egyértelmű következménye is a növekvő proletarizálódásnak, vagyis — ebben az összefüggésben — annak a jelenségnek, hogy az egyes ember és a háztartás reprodukciós szükségleteinek kielégítése a pénzbevételektől vált függővé. A terjedő proletarizálódást mégsem követte automatikusan az egyén szükségleteinek kommodifikált formában való tényleges kielégítése. Voltak olyan munkáscsoportok, akiket alig vagy egyáltalán nem érintett a reprodukciós szükségletek kielégítésének terjedő kommodifikálása, mint pl. sokakat azok közül, akik egyik lábukkal a társadalmi valóság ipari—proletár felén álltak, másik oldalról viszont, akárcsak korábban, nem-proletár és nem-ipari élet- és munkaviszonyokhoz kapcsolódtak. Mindezek miatt az iparban dolgozók közül sokaknak és nem keveseknek a nem csak iparban dolgozók közül is a pusztá létezés, az életben maradás vált bizonytalanná. Jóllehet ez a jelenség a cislajtáni területeket is súlytotta, a Magyar Királyságban különösen erős mértékben érvényesült. Egyedül a monarchia keleti feléből 1918-ig 1,4 millió ember vándorolt ki. Nagyrészüik vidéki volt, elvesztette darabka földjét, vagy soha nem is volt földbirtoka, esetleg csak egy parányi parcellát mondhatott magáénak. Sokan közülük sem mezőgazdasági bérmunkásként, cselédként, sem az iparban nem találtak mégcsak szűkös megélhetést sem (Katus 1970: 42; Szabó 1972: különösen a 4. rész). Ausztriában ezzel szemben azok az emberek, akiknek életét a reprodukciós szükségletek terjedő kommodifikálása nem érintette kellő mértékben, jellemzően maradtak a csak részben proletarizált élet- és kereseti viszonyok között.

Az átalakulás folyamatában kiemelkedő szerepet játszott a munkaviszonyok, munkafeltételek ki- és átalakítása, különösen pedig azok szociálpolitikai körbeábrázása. A reprodukciós szükségletek kielégítésének megszilárduló kommodifikálása nem kis mértékben a munkaviszonyok egyes területein bevezetett munkajogi és szociális védelem fejlődése révén vált (kézzel fogható) társadalmi valósággá. Az osztrák társadalombiztosítási törvények 1887/88-as megalkotásakor például a törvényben meghatározott munkaadói hozzájárulás egyértelműen „egy valódi, közvetett béremelést” jelentett, s az osztrák birodalmi tanács ülésein a liberális reformpárti oldal is egyértelműen ennek tudatában cselekedett (Lachnit 1989: 86, 115).

A kialakulóban lévő, szociálpolitikával védett szektor mellett azonban továbbra is létezett a többféle formában jelen levő szabályozatlan munkaviszonyok területe. Itt az érintettek reprodukciós szintjében megmutatkozó különbségek jellemzően attól függetek, hogy a proletarizált, de nem védett munkaviszonyokba való bekapcsolódást milyen mértékben tudták kiegészíteni a reprodukció biztosításának alternatív formáival.

Alig hogy megtették az első lépéseket a bérmunka államilag garantált szociálpolitikai szabályozásában és ellenőrzésében, nyomban elkezdődött a vita is az új szociálpolitika által érintett és az abból kirekesztett munkaerő közötti határ meghúzásáról — mint ahogy ezt az osztrák útéptők példája is mutatta. A munkaviszonyok kialakulóban levő védett és védelem alá nem eső szektorainak szétválasztási folyamata minden volt, csak súrlódásmentes nem. A k. k. birodalmi utak építőiről hozott belügyminisz-

---

orientált pénzgazdálkodás, illetve nemzeti gazdaság formájában jelentkeznek. A szükségletek kommodifikált kielégítése alapvetően pénzkereső tevékenység és állami juttatások révén jelentkezik a modern társadalmakban. — A Szerző.

tériumi állásfoglalás korántsem az egyetlen példa volt a cislajtáni területek legfelsőbb hatóságainak sok esetben megnyilvánuló szilárd törekvésére, hogy a munkakörülmények látszólagos szabályozatlansága vagy sajátossága ne zavarhassa meg a munkaviszonyok védett szektorának kiépítését. A védelmi hálót legalább azokban az üzemekben és vállalatoknál akarták a lehető legteljesebbre fűzni, amelyek társadalombiztosítási kötelezettség alá estek. A munkaadók vagy akár a munkavállalók állítólagos hátrányaira való hivatkozás épp úgy nem hatotta meg a minisztériumot, mint szervezési gondok vagy egyéb — ahogy ma mondanánk — piaci hátrányok említése. „A vállalat feladata — jelentette ki a minisztérium ennek megfelelően a fent említett ügy kapcsán lakonikusan —, hogy az esetleg felmerülő nehézségeket egy, a célnak megfelelő üzemi betegséglejövő pénztár felállításával megszüntesse.”²

A vállalkozók szabadsága vagy a munkavállalók védelme körüli mindennapos viták, háttérben a már létező szabályozással, a sokkal mélyebben gyökerező társadalmi konfliktusok egyik megnyilvánulási formáját jelentették meg. A szociálpolitikával védett és a kevésbé vagy egyáltalán nem védett munkások közötti határ meghúzása feletti disputák Ausztriában és Magyarországon, s Európa más országaiban is együtt jártak a munkaviszonyok védelmének kiépítése és a védelem kibővítése érdekében tett lépésekkel. Az 1887-es osztrák balesetbiztosítási törvény például az új intézkedések teljesítésétől teljesen ’megkímélte’ többek között a kisipari szektort. Azok a dolgozók is kimaradtak az újonnan bevezetett társadalombiztosításnak legalábbis a biztosításra kötelezettjei közül, akik háztartási vagy uradalmi szolgálati viszonyban álltak, így elsősorban a városi és a mezőgazdasági cselédek, illetve szolgák. De ugyanez vonatkozott a mezőgazdasági munkásokra is. Az, hogy az új törvények éppen így és nem másként húzták meg a biztosítottak és nem biztosítottak közötti határt, semmiképpen nem volt magától értetődő. Ebből adódóan a potenciálisan érintett társadalmi csoportok, illetve érdekeik képviselői, valamint a hatóság újra meg újra heves küzdelmet folytatott ennek, és később más intézkedésnek is a kibocsátása előtt. Fontos vita-kérdés volt a védelem materiális mértéke — a társadalombiztosítási törvényhozásban ez a juttatás mértékét jelentette —, s ezáltal a védelembe bevonandó vagy már érintett csoportok reprodukciós szükségleteinek kommodifikált kielégítése is.

A biztosítottak körét kezdettől fogva jogilag és gyakorlatilag részben eltérő módon határozták meg Ausztriában, mint Magyarországon, s az előírások az évtizedek alatt részben hasonló, de részben különböző úton is fejlődtek tovább. Ausztriában például a juttatás mértéke határozottan magasabb volt több területen is. A birodalom nyugati felében ráadásul kezdettől fogva a kereső népességnek összességében nagyobb részére terjedt ki a társadalombiztosítás egyes területeinek működése, mint Magyarországon. A betegbiztosítás intézményét — Magyarországon 1892 és 1907 között a kötelező biztosításnak ez az egyetlen formája létezett — a Lajta innen a lakosságnak és a keresőknek is szembe tünően kisebb hányada élvezhette, mint a Lajta túloldalán (lásd: táblázat). Bizonyos biztosítási ágak, mint pl. az Ausztriában 1920-ban törvénnyel szabályozott kötelező munkanélküli biztosítás, Magyarországon nem is kerültek bevezetésre.

² Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern, betreffend die Unfallversicherung und die Krankenversicherung der Arbeiter, 1. Jg. 1888/89: 625.

Táblázat

*Az államilag szabályozott munkás betegebiztosítás biztosítottjai a lakossághoz (L) és a kereső népességhez (K) viszonyítva (százalékban)*³

Év	Ausztria ⁴		Bécs K	Magyarország ⁵		Budapest és környéke ⁶ K
	L	K		L	K	
1890	6,48	11,77		—	—	—
1900	9,6	18,55	56,34	3,6 ⁷	8,28	26,08
1910	12,14	23,19	64,82 ⁸	5,74	13,76	26,07
1920 ⁹	17,54	31,81 (34,28 ¹⁰)	64,09 (73,58 ¹⁰)	6,02	12,82	
1930	14,94	31		8,3	18,03	30,36

(Források: Magyarországi népszámlálási eredmények; Budapesti Kerületi Munkásbiztosítási Pénztár 1912. évi jelentése; az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentése az 1929. és 1930. évi működéséről; a Magyar Királyi Állami munkásbiztosítási hivatal 1910. évi jelentése; *A magyar társadalombiztosítás tíz éve; A magyar társadalombiztosítás ötven éve; Magyarországi rendeletek tára* ker. min. 1892. jan. 29. — 2342 sz., Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern (különböző évfolyamok); *Österreichisches Volkseinkommen* 1965; Kausel 1979; Butschek 1996; Banik-Schweitzer 1982.)

De nem csak a birodalom két fele, illetve később Ausztria és Magyarország között (csak e két utódállamot vizsgáljuk ehelyütt) állt fenn ilyen különbség a lakosság szociálpolitikai védelmének kiterjedtségében és a védelemben részesülők mértékének hosszú távú növekedésében. A munkásbiztosítás juttatásaiban a két országon belül sem mindenhol azonos, sőt gyakran még csak megközelítőleg sem összehasonlítható mértékben részesültek az emberek. A biztosítottak aránya az egyes régiókban igen különböző volt. E tény szemléltetéseként elég összehasonlítani a betegebiztosításban részesülő keresők országos átlagait a két főváros, Bécs és Budapest arányszámaival (lásd: táblázat). Ezek a földrajzi eltérések szoros összefüggésben álltak az egyes területek iparosodottságának és termelési viszonyainak nagyon különböző fejlődésével. A nagy- és kisipar egy régióon belül is egyenlőtlenül oszlott meg, a háziipar különböző mértékben szorult vissza. Ezen kívül annak is döntő jelentősége volt, hogy a munkásbiztosí-

3 A táblázat az önállóan belépő biztosítottakat is tartalmazza; minden biztosítási pénztárnál a biztosítottak átlagos éves számát vettük alapul.

4 A cislajtán területeket, illetve 1920 után az Osztrák Köztársaságot jelenti.

5 Fiume és Horvát-Szlavónország kivételével a Lajtán inneni területeket, illetve 1920-tól a Magyar Királyságot jelenti. Az 1891-es törvény értelmében Fiuménak az állami betegebiztosítás területéhez kellett volna tartoznia, de 1910-ig bezárólag ez nem teljesült.

6 A fővárosi biztosítottak adatai önállóan nem állnak rendelkezésre, ezért Budapesten kívül ide kellett számítani a törvényhatósági jogú Kecskemét városát és az egész, Budapest agglomerációját leszámítva agrár jellegű Pest—Pilis—Solt—Kiskun megyét is. Az így értelmezett 'Budapest és környéke' kereső lakosságának 1900-ban (ill. 1930-ban) 48,2%-a (ill. 53,2%-a) esett a főváros területén kívülre. A terület biztosítottjai 1927-ig a budapest, váci, kecskeméti vagy a kiskunhalasi kerületi pénztárhoz tartoztak; ezt követően egyesítették ezeket a pénztárakat Budapesti Kerületi Betegebiztosítási Pénztár néven. Csak a kerületi betegebiztosítási pénztárak biztosítottjai vannak lajstromozva.

7 A biztosítottak száma az év végén.

8 1904—05-ben és 1910-ben Bécsben nagyméretű városbővítést hajtottak végre.

9 Ausztria és Bécs esetében 1923.

10 A keresőképes lakosság munkával rendelkező része, tehát a munkanélkülieket nem számítva.

tás igényjogosultjainak köréből hosszú ideig szinte teljesen kirekesztették a mezőgazdasági kereső népességet, függetlenül attól, hogy egy kisebb paraszti gazdaságban vagy mezőgazdasági bérmunkásként dolgozott-e.

Ha eltekintünk a nagy munkaerő-csoportok védett szektorból való kirekesztésétől, és a Magyarország és Ausztria között, valamint a két országon belül is fennálló különbségektől, egy valami félreismerhetetlenül közös: a biztosítottak lakosságán, illetve kereső népességen belüli aránya hosszú távon a Lajta mindkét oldalán fokozatosan bővült (lásd: táblázat). A folyamat egyrészt a társadalombiztosításban részesülők körét szabályozó rendelkezések sokféle reformjának volt köszönhető. Másrészt a munkaviszonyok átalakulása is ezt erősítette, így pl. a kisipar jelentőségének csökkenése a nagyiparhoz képest vagy a városi cselédség csökkenő aránya. Harmadrészt különösen fontos volt, hogy a mezőgazdasági termelés vesztett nemzetgazdasági súlyából az iparral és a kereskedelemmel szemben, s a munkaerőnek egyre csökkenő része került alkalmazásra ebben a szektorban. A (későbbi) Osztrák Köztársaság területén 1869-ben még a lakosság 59%-a tartozott ehhez a szektorhoz, 1934-ben már csak 27%-a (Bruckmüller 1978: 17). Ugyanez az arány a transzlajtán birodalomfélben (Horvát-Szlavónország kivételével) 1890-ben 71%-ot tett ki, a területeket vesztett Magyar Királyságban 1930-ban 52% volt (Magyarországi népszámlálási eredmények).

Az 1880-as és 1930-as évek közötti félévszázadban tehát Ausztriában és Magyarországon egyaránt félreismerhetetlenül érvényesült az állami—hivatali rendelkezések és intézkedések által sajátos módon védett munkaviszonyok létrejöttének, majd kiszélesedésének folyamata. A fejlődés időben és térben kétségtelenül egyenlőtlenül zajlott le, s ezen felül tartósan összekapcsolódott munkások, illetve munkaviszonyok konkrétan meghatározott csoportjainak kizárásával és bevonásával. Másrészt a folyamat semmiképpen nem járt ugyanazokkal az eredményekkel a birodalom két felében, illetve a későbbi utódállamokban, Ausztriában és Magyarországon sem a védett szektor kiterjedési köre és belső felépítése, sem pedig a védett és nem (vagy csak kevésbé) védett munkaviszonyok közötti határvonal meghúzása tekintetében. Főként összehasonlító nézőpontból válik világossá, hogy ez az eltérés szorosan összefüggött a két birodalomfél társadalmi—gazdasági fejlődésének bizonyos sajátosságaival. A szociálpolitika fejlődésére nézve különösen fontos volt a mindenkori gazdasági fejlődés két jellegzetessége. Az egyik, hogy a reprodukciós szükségletek kielégítésének kommodifikálása semmiképpen nem érte és nem éri el hosszú távon sem ugyanazt a szintet minden országban, s az eltérő szintek esetenként nem is közeledtek/nek egymáshoz. Másrészt, ha a „látható”, kommodifikált gazdaságon belül a reprodukciós szükségletek kielégítésének kiterjesztésében teljesen hasonló tendenciák is érvényesültek, akkor is lehetséges volt, hogy a két (védett — nem védett) szektor közötti határ meghúzása nagyon különböző módon alakult. Ez egyrészt az egyes gazdasági szektoroknak és munkaviszonytípusoknak az ország mindenkori fejlődési dinamikájában betöltött jelentőségével áll összefüggésben, másrészt a politikai erőterek alakulásával és azoknak a társadalmi erőeknek az ideológiai és kulturális preferenciáival, akik a szociálpolitika helyzetének alakulására befolyással bírtak (Zimmermann 1997: 4.1. fejezet).

A monarchia két felének és azok utódállamainak, Ausztriának és Magyarországnak az összehasonlításakor mindkét szempontot: a védettség szintjét és a határvonal jellegzetességeit is figyelembe kell vennünk. E rövid tanulmány keretén belül egy ilyen összehasonlításnak csak néhány fontos vonását tudjuk bemutatni a munkások bizonyos csoportjaira, illetve bizonyos munkaviszony-típusokra vonatkozó társadalombiztosítási intézkedések fejlődésén keresztül. Ezért elsősorban olyan ‘kritikus területek’, munkaviszonyok kerültek kiválasztásra, amelyeknek a védett szektorba való bevonása körül vita folyt, bekerülésüket újra meg újra elhalasztották vagy teljesen megakadályozták. A hajtóerők, a cselekvés játékterei és kényszerei, amelyek a hajdan adott fejlődési utak keretei között a szociálpolitika végleges útjának kialakítását meghatározták, így válnak leginkább láthatóvá. Végezetül pedig — pillantást vetve az 1930-as évek restriktívjára és a társadalombiztosítás ‘elmélete és gyakorlata’ közötti viszonyra —, arra a kérdésre keressük a választ, hogyan lehet jellemezni a védett munkaviszonyok kialakításával kapcsolatos hosszútávú tendenciákat.

NAPSZÁMOSOK A KISIPAR ELLENÉBEN?

A magyar társadalombiztosítási törvényalkotás jelentős eltérést mutatott az osztrák joghoz képest bizonyos csoportok kötelező biztosításából való kirekesztése tekintetében. A mindenkori határmegvonás és a két ország adott társadalmi—gazdasági fejlődésútjának alapmintáira nézve lényeges tényező, hogy Magyarországon a napszámosságokat/-nőket szorították ki a kötelező biztosításból, Ausztriában pedig részlegesen a kisipar képviselőit. A cislajtán területen 1889-ben hatályba lépett munkás balesetbiztosítási törvény lényegében azt mondta ki, hogy csak arra a munkásra és „vállalati tisztviselőre”, értsd alkalmazottra vonatkozik a biztosítási kötelezettség, aki ún. gyárszerű vállalatnál dolgozik. Ebbe a kategóriába pedig csak azok az iparvállalatok tartoztak, amelyek több, mint 20 munkást foglalkoztattak. A „gyárszerű” vállalatoknál a biztosítási kötelezettség kiterjedt a tanoncokra, önkéntes gyakornokokra (Volontär) és a gyakornokokra (Praktikant) is. Ezzel szemben a betegbiztosítási kötelezettség minden olyan vállalatot, üzemet érintett, amely az ipartörvény hatálya alá esett, így a kisipart is (*Reichsgesetzblatt* 1 v. 1888:1; 33 v. 1888:57; Menzel 1893: 360). A balesetekre vonatkozó biztosítási kötelezettség „gyárszerű vállalatokra” való korlátozásával tehát bevontak egy fontos megkülönböztető elemet az éppen kialakulóban lévő társadalombiztosítási rendszer alapelveibe. Magyarországon az 1867-es kiegyezés után néhány évvel új törvény váltotta fel a régi [osztrák — A Ford.] ipartörvényt. Sem ez az 1872-es első magyar ipartörvény (1872: VIII. tc.), sem az ezután következő törvény (1884: XVII. tc.), amely évtizedekig érvényben maradt, nem ismert ilyen megkülönböztetést az iparvállalatok alapfogalmában. Amikor 1892-ben bevezették Magyarországon a kötelező betegbiztosítást (de a balesetbiztosítást még nem), a törvény az összes ipartörvény alá eső üzemet, vállalatot érintette, így a kisipart is (1891: XIV. tc.; Zacher 1905: Bd. VIII. 115). A birodalom keleti felén tehát, bár a társadalombiztosítás rendszerének kialakítása — a lehetséges ágazatokat figyelembe véve — jelentősen szerényebb mértékű volt, teljesen hiányzott a kisipar eltérő, sajátos szabályozása, amint azt

Ausztriában a balesetbiztosítási törvény kibocsátásával megteremtették. Létezett viszont egy másfajta — és a magyar viszonyok között nagy jelentőséggel bíró sajátos — korlátozás a kialakulóban levő társadalombiztosítási rendszerben a Lajtán innen is: csak azok a munkások tartoztak társadalombiztosítási kötelezettség alá, „akkikkel szemben a munkaadó a munkába álláskor világosan ki nem kötötte, hogy az alkalmazás nyolc napnál rövidebb időre terjed” (1891: XIV. tc. 2. §). Ez alapján az iparvállalatoknál dolgozó napszámosok/-nők és más kisegítő vagy alkalmi munkások be sem kerültek a szociális biztonság újonnan szőtt hálójába.

Mi volt a jelentősége a kirekesztésnek, amely a birodalom mindkét felében megjelent, s az új szociális biztosításból két ilyen különböző munkaviszony-típust zárt ki? Ausztriában miért a kisvállalatok, kisüzemek dolgozóit zárták ki a kötelező (baleset) biztosításból, míg Magyarországon az összes „mozgó munkáselemet” (a miniszter megfogalmazásával élve — *Magyar Törvénytár* 1907: 193)? A ciszlajtán kisiparosok megvédését az új szociálpolitikai intézkedésekkel együttjáró terhektől „gyárellenes törvénykezésnek” (Antifabriksgesetzgebung), illetve „iparellenes” (antiindustriell) intézkedésnek tekintették és ekként is interpretálták (Tálos 1981: 61 skk; Weidenholzer 1985: 316). A korai társadalombiztosítás ilyen szellemű kialakítása valóban kapcsolatban volt többek között a klasszikus liberalizmusnak az osztrák vezető politikai erő pozíciójából való leváltásával, és az osztrák liberalizmus európai összehasonlításban sajátos gyengeségével (Hanisch 1994: 183). Az 1880-as években a Taaffe gróf vezetésével megalakult „Eiserner Ring” (vasgyűrű) koalíciós kormány alatt (1879—1893) a konzervatív—föderalista erők váltak meghatározóvá a birodalmi tanácsban. Ez a kormányzat egyrészt természetesen könnyebben hártotta a nagyiparra a munkásbiztosítás intézkedéseinek terheit, mint a liberálisok, akik nagyon közel álltak a nagyiparos körökhöz. (De ez nem jelentette persze azt, hogy a liberálisok alapjaiban elleneztek volna állami szociálpolitikai intézkedések kidolgozását és bevezetését.) A „vasgyűrűnek” másfelől érdekében állt, hogy a kisipari segédszemélyzetet legalább részben kihagyja az ilyen intézkedésekből, hiszen ezek munkaadói, a kisiparosok a koalíció szavazóbázisához tartoztak. A kisiparosok érdekeinek szem előtt tartása nemcsak a társadalombiztosítási törvényalkotásban, de az ipartörvény 1880-as években hozott módosításaiban is tükröződött (Ebert 1975; Hofmeister 1981: 95 skk, 99 sk.; Grandner 1991: 155 skk). Egy hosszabbtávú perspektíva, amely erőteljesebben középpontba állítja a társadalmi—gazdasági szerkezetet és fejlődési folyamatokat, mindazonáltal más megvilágításba helyezi ipar és kisipar megoszlását is. Még ha el is tekintünk az — Európa nyugatibb feléhez viszonyítva — „utolérő fejlődés” tendenciáitól, a ciszlajtán területeknek jellemzője volt és maradt a gazdasági dinamika sajátos belső egyenetlensége és az európai gazdasági erőterben elfoglalt felemás jellege (März 1968; Matis 1972). A nagyipar lendülete soha nem tett szert olyan jelentőségre Ausztriában, mint a Német Birodalomban. A munka- és termelési viszonyok egységesítésére, valamint a nagyipari struktúra kialakítására irányuló tendenciák hosszabb távon nem csak Ausztria összetételére nézve voltak jelen kevésbé határozottan. Hasonló különbségeket figyelhetünk meg akkor is, ha a birodalmi székes- és fővárosokat, Bécsset és Berlint akár a legdinamikusabb ipari fejlődésük időszakában hasonlítjuk is össze (Banik-Schweitzer — Meißl 1983; Banik-Schweitzer 1986). Hosszú távú perspektívában a kisipari munka-

adók megkímélése a szociálpolitikai költségek viselésétől, amely a túlélésüket is megkönnyítette, az osztrák jellegzetességek visszfényeként, s egyúttal ezek megerősítésének eszközeként jelenik meg. Ausztriában nem lebecsülendő jelentőségűek maradtak hosszabb távon is a gazdaság azon területei, ahol a munkaerő reprodukcióját betegség vagy baleset esetén a hivatalos, látható gazdaság nem vagy csak kis részben vállalta magára.

A nagyipari munkásság érdekében hozott szociálpolitikai intézkedéseket hosszabb távon szemlélve nem „iparellenés” politikaként, hanem az „ipari modernizációt elősegítő eszközként” (Holtmann 1981: 243) kell értékelni. Ausztriában a betegség- és balesetbiztosítási kötelezettség bevezetése a nagyvállalatoknál egyik eleme volt annak az átmenetnek, amely során a munkaerő-áru reprodukciós költségei egyre erőteljesebben integrálódtak a látható gazdaságba, s amelyben az állam az átalakulás közvetítőjének szerepkörét vállalta fel.

Az évtizedekig tartó, összességében dinamikus gazdasági fejlődés időszakában a vállalkozói oldal — racionalizálás és a termelékenység növelése révén — többnyire képes volt teljesen sikeresen feldolgozni az ily módon megnövekedő szociális terheket, illetve a vállalkozói szabadságba való beavatkozást. Ráadásul a társadalombiztosítás bevezetésétől a társadalmi stabilitás megteremtését is várták, „hiszen a munkások jobb anyagi helyzete, betegség esetére való biztosításuk, s aziránti reményük, hogy inség ellen balesetek esetén is biztosítva vannak, határozottan megnöveli a munkaképességet, a munkakedvet és ezzel a munka termelékenységét is” (Lachnit 1989: 87). Az új intézkedések arra is alkalmasak voltak, hogy a munkásságot visszatartsák a legközvetlenebb anyagi szükségletek hiányos kielégítése elleni nyílt lázadástól. „[A munkásosztályt] olyan elviselhető helyzetbe kell hoznunk, amelyben a hathatós reformokért határozottan fellép ugyan, de belátóan ki is várja azokat” (Lachnit 1989: 78). Ezek alapján nem volt meglepő, hogy a liberálisok korántsem zárkóztak el a szociálpolitikai (védő)intézkedések bevezetése elől. (Ha néhány vállalat a megváltozott feltételek között már nem volt versenyképes, s eltűnt a látóhatárról, azt a sikeres ipari fejlődés szükséges velejárójának tudták be.)

Az első világháború előtti évtizedek Ausztriájában kétségkívül olyan volt a társadalmi—gazdasági mozgástér, amely a legközvetlenebb, rövidlátó vállalkozói érdeken túli politizálást úgy tette lehetővé, hogy emiatt összességében nem kellett tartani az uralkodó érdek-konglomerátum alapvető destabilizálódásától. Bizonyos munkásrétegek anyagi és társadalmi integrációjának kiépítése ugyan esetleg kiválthatott e politikai erőterén belül elmozdulásokat, eltávolodásokat, de semmi esetre sem strukturális szakításokat. Ilyen körülmények között érezhetően előrehaladt a reprodukciós szükségletek kielégítése, és ezzel az eddig nem kommercializált emberi tevékenységek beillesztése a látható és mérhető nemzetgazdaságba.

Az 1880-as és 1890-es évek Magyarországon a tárgyalat politikai és társadalmi—gazdasági összefüggések némileg másként jelentek meg. Bár a második ipartörvény 1884-ben itt is adott bizonyos kedvezményeket a kisipari szektornak (Lőrincz 1974: 25), a magyar politikában sokkal hosszabb ideig töltött be domináló és gazdaságilag meghatározó szerepet a gazdasági liberalizmus. A vámunió létrejötte (1851) és az 1867-es államjogi „kiegyezés” után a gazdasági fejlődésben az agrár termékek exportja

lett döntő jelentőségű. A vidék mezőgazdasági termékei egyre inkább még az országban kerültek nagyüzemi feldolgozásra, és csak ezután exportra. Az élelmiszeripar mellett az 1890-es évektől lépett színre második vezető ágazatként a vas- és acélgyártás, valamint a gépipar (mozdony-, vagon- és mezőgazdasági gépgyártás) részben az immár egyre jelentősebb belső tőkeakkumulációnak köszönhetően. A villamosági ipar fejlődése is figyelemre méltó lendületet vett. A fejlődésben központi szerepet játszó nagytőkésekből, nagyiparosokból és nagybirtokosokból álló konglomerátum érdekei a gyakorlatban az exporttermelés különböző ágaihoz és ezen ágazatok infrastruktúrális és gépi felszereltségéhez kötődtek.¹¹ Nem véletlen tehát, hogy ilyen körülmények között a kisiparosok „külön érdekeit” kevésbé vették figyelembe az állami szociálpolitika kialakításakor. Az a tény is szorosan összefüggött a gazdaságilag és politikailag meghatározó csoportok legközvetlenebb érdekeivel, hogy a társadalombiztosítási intézkedések csak lassan és mindenképp előtérben kerültek bevezetésére.

Az iparvállalatok rövid időre alkalmazott munkásainak betegbiztosításból való kizárásával a törvényalkotó végülis egy olyan érdeket hagyott érvényesülni, amely a magyar fejlődési viszonyok között komoly jelentőségre tett szert. A szomszédos Ausztriához, de Németországhoz és Svájcra képest is ez a rugalmasan alkalmazható, szélsőségesen alulprivilegizált és alulfizetett csoport mennyiségileg lényegesen döntőbb szerepet játszott a magyar gazdaságban, iparban, építőiparban, az 'informális' szektorokban és mindenek előtt a mezőgazdaságban. A Magyar Királyságban (tehát Fiumét és Horvát-Szlavónországot nem számítva) 1890-ban a napszámosok az ország összes keresőjének 19,9%-át, Budapesten 16,1%-át tették ki (Magyarországi népszámlálási eredmények 1890. II: 34, 36—37). A magyar gazdaság- és társadalmpolitika szemében ezek az emberek *persona non grata* számítottak. A kötelező jövedelemadó alól való felmentésük miatt már az 1880-as években jelentősen romlottak a napszámosok lehetőségei a többi keresőhöz képest, hogy tartózkodási helyükön közszégi illetőséget szerezzenek, és ezáltal a hagyományos szegénygondozáson keresztül ellátáshoz jussanak (Zimmermann 1997: 37). Az 1891-es új társadalombiztosítás kirekesztő kitételei egyértelműen azt a cél szolgálták, hogy a napszámosok (akiknek feltűnően nagy része volt nő) társadalmi kirekesztettsége — ellentétben a többi ipari munkás tétován bár, de meginduló szociálpolitikai integrációjával — továbbra is fennmaradjon. A mezőgazdasági napszám a magyar elit számára különösen fontos szerepet játszott, hiszen az agrár szektor a magyar gazdasági növekedésben kiemelkedő jelentőségű volt. Az ipar és a kisipar ugyanakkor Budapesten, az ország legfontosabb ipari (s a nagy agrárállam tengerében mintegy szigetszerű) centrumában hasonlóan nagy mértékben használta ki a kereső népességnek ezt az alulprivilegizált csoportját. 1890-ben majdnem valamennyi napszámost, akit egyáltalán hozzá lehetett rendelni valamelyik kereseti ághoz (a budapesti napszámosoknak 30%-a volt ilyen), az ipari szektorba sorolták (Magyarországi népszámlálási eredmények 1890. II: 44—45). 1880-ban a fővárosi statisztikusok a népszámlálási eredmények kiértékelésekor úgy vélték, hogy a be nem sorolt napszámosok nagy része, vagyis azok, akik nem csak egy meghatározott kereseti ágban kerültek rendszeresen alkalmazásra, „az ipar főcso-

¹¹ Ennek bővebb összefoglalását lásd: Zimmermann 1997: 17 sk.

portjához számíthatók”. 1880-ban csak ez a csoport 19,4%-ot tett ki az összes keresőn belül (magánzók és tanulók nélkül). 1890-ben a legtöbb napszámost a fém-, agyag- és építőipar, valamint kiváltképp a malomipar alkalmazta, utóbbi ebben az időben a magyar gazdaság exportorientált vezető ágazatai között döntő jelentőségű volt (Budapesti népszámlálási eredmények 1880. III: 5, 7, 12—17, 35; 1890. III: 126—127; 1900. II (német nyelvű kiadás): 137; saját számítás). Az, hogy a budapesti statisztikában 1880 után a „közelebbi megnevezés nélküli napszámósokként” összeírtak részaránya hirtelen visszaesett, „csupán az adatfelvétel tökéletesítésének [volt] köszönhető”, állították a fővárosi statisztikusok, „tehát csak látszólagos” csökkenésről volt szó („a közelebbi megnevezés nélküli” napszámósok keresőkön belüli aránya 1900-ban hivatalosan csupán 5%-ot tett ki; Budapesti népszámlálási eredmények 1900. II (német nyelvű kiadás): 135).

Ilyen körülmények között ragaszkodtak szilárdan a szabadelvűek mindenekelőtt éppen a napszámósok betegbiztosításból való kirekesztéséhez. Csak a társadalmi és politikai feszültségek kiéleződése vezetett Magyarországon a társadalombiztosítási politika intézkedéseinek korrekciójához. Az 1890-es évek dinamikus agráripari növekedését követően a nagytőkés — a gazdaságban liberális elveket valló — érdekcsoporttal szemben megerősödtek a nemzeti—konzervatív erők, akik a kispolgári, kisiparos réteggel, valamint a hanyatló (ún. dzsentri) társadalmi csoportokkal legkésőbb az 1905—06-os válság „nemzeti ellenállása” idején egymásra találtak. Az így kialakult és a fenti erők által meghatározott „koalíciós kormányzat” a maga — legalábbis az ideológiai szándékok alapján — paternalista és konzervatív—integratív színezetű társadalompolitikájával a társadalombiztosítás kérdésében is egyértelműen máshova helyezte a hangsúlyokat, mint a szabadelvű kormányok a megelőző évtizedekben. Már 1907-ben új törvényt bocsájtottak ki a kötelező baleset- és betegségbiztosításról, de a mezőgazdaság továbbra is a kötelező biztosításon kívül maradt. A múlt mulasztásainak — amelyek „sajátos gazdasági viszonyaiknak” voltak köszönhetőek — jóvátétele jegyében „biztonságot kell szolgáltatnunk a minden rendű munkáságnak arról, hogy a magyar állam nemcsak akar, de tud is gondoskodni róla” (*Magyar Törvénytár 1907*: 186 — a Munkásügyi Bizottság jelentése a képviselőházban). Az átmenetileg foglalkoztatottak kötelező biztosításból való kizárását megszüntették, és megkezdték a „mozgó munkáselemek” bevonását a gondoskodásba. Bár még mindig benne maradt a törvény szövegében a „közönséges napszámósok” kötelező biztosításból való kizárása, de most legalább az alárendelt hatóságok saját joggyakorlatukban kötelezték magukat arra, hogy e kategóriába kizárólag a nem iparállalatnál alkalmazott napszámósok értenődők. Különösen a „párton kívüli”, állami felügyeleti szervként újonnan létre hozott Állami Munkásbiztosítási Hivatal járt el szigorúan (legalábbis) az ipari napszámósok balesetbiztosításának érvényesítése ügyében. Községi utcaseprők, ipari építkezéseken és a magasépítésben alkalmazott napszámósok, útépítő munkások — valamennyien biztosítottak lettek (1884: XVII. tc. 183. § — *Magyar Törvénytár 1884/86*: 92—93; 1907: XIX. tc. *Magyar Törvénytár 1907*: 182—193, 198—199; Lévai 1912: 6—9).

A „koalíciós kormányzás” alatt történt meg először Magyarországon az is, hogy a kisiparban alkalmazottakat kizárták az újonnan bevezetett balesetbiztosítási kötelezettségből (*Magyar Törvénytár 1907*: 187, 195; Lévai 1912: 17). A koalíciós hivatali idő lejáratá után 1910-ben véget ért a „nemzetiek” rövid intermezzója Magyarországon, de

a gát nélküli gazdasági liberalizmus korábbi formájában már nem tért vissza, és a két világháború közötti Horthy rendszerben végérvényesen az antiliberális erők jutottak érvényre a magyar politikai életben. 1927-ben kibocsájtottak egy új baleset- és betegbiztosítási törvényt, de a napszámosok társadalombiztosítási joga tekintetében semmi nem változott az 1920-as években (Rodé 1927: 37, 40–41).

Budapesten, amely az ország ipari fejlődésének most is csomópontja volt, a gazdasági elit továbbra is nagy mértékben hagyatkozott a napszámosok munkájára, akik továbbra is olcsó, rugalmas és bármikor felváltható munkaerőt képviseltek. A fővárosi gyáriparról készített egyik felmérés szerint 48,5% volt a napszámosok aránya 1928-ban (elkülönítve a szakmunkások, előmunkások és tanoncok csoportjától). Ugyanebben az évben a munkanapok 52,8%-át dolgozták végig ezek a napszámosok (beleértve a fiatalok és a gyerek munkásokat is), vagyis habár jogilag jóval kevésbé voltak védettek, tényszerűen mégis tartósabban dolgoztak, mint a többi munkás csoport. (1925-ben a napszámosok által végigdolgozott munkanapok aránya még csak 43,3%-ot tett ki.) Egy sokkal pontosabb, részletesebb felmérés szerint, mely az iparban és a közlekedésben dolgozó budapesti munkások szociális és anyagi helyzetét mérte fel 1929-ben, a tanult és tanulatlan napszámosok aránya 18,6% volt, illetve további 26,5%-ot tettek ki a betanított segédmunkások (Illyefalvi 1930: 158–165, 874).

A mezőgazdasági napszámosok, mint a nagybirtok számára továbbra is meghatározó munkaerőcsoport — az ipari napszámosokkal ellentétben — az egész korszakban formálisan is kirekesztett maradt a társadalombiztosítási kötelezettségből. A mezőgazdasági munkaviszonyok munka- és társadalomjogi újraszabályozása körüli kezdeményezésekben és csatákban az 1890-es évektől kezdve olyan utat választottak, amely mindenhová vezetett csak nem egy modern társadalombiztosítási jogalkotáshoz.

Ausztriában a különböző, törvények által „bizonytalan” helyzetben tartott csoportok balesetbiztosításba való bevonása vagy kirekesztése körüli vitákban a napszámosok már a korai években sem játszottak szerepet. A napszámos munka az osztrák gazdaságban kisebb jelentőségű volt. Bécsben 1869-től évtizedeken keresztül 2-3%-nyi napszámost mutattak ki a kereső népességben belül, 1910-ben már csak 0,8% volt az arányuk, a két világháború között pedig már nem is különítették el ezt a kategóriát (Banik-Schweitzer 1982: táblázatok). A társadalombiztosítási rendelkezések alkalmazása során a belügyminiszter kezdettől fogva kategorikusan elkötelezte magát amellett, hogy — miközben egyes vállalatokat egészében ki lehetett vonni a biztosítási kötelezettség alól — a vállalatokon belül nem engedték megkülönböztetni az egyes munkás kategóriákat a biztosítás vonatkozásában. Így például biztosítási kötelezettség állt fenn egy porcelánipari üzem udvarán alkalmazott napszámosok esetében, vagy azon személyeknél, akiknek — egy vállalati betegbiztosítási pénztár megfogalmazása szerint — kevesebb, mint egy hétig tartott munkaviszonyuk. Annak a munkásnak is elismerték a biztosítási kötelezettségét, akit csupán egy vagon kirakódására vettek fel napszámba, még akkor is, ha a munkaerejét „több vállalatnak is rendelkezésére bocsátja”.¹² Nem csak a birodalmi útéptörvény esetében szemléltette, hogy a hatóságok nem tettek kivételt a biztosításra kötelezett vállalatok különbö-

¹² Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1888/89: 14, 81–82; 1888/89 265–266; 1890: 12; 1910: 36–37.

z, látszólag marginális vagy kevésbé szabályozott foglalkoztatásformái alapján. Egy cseh bank bécsi fiókjának takarítónőjét, aki nyitás előtt és zárás után egy havi átalányösszeg fejében takarított a bankban, az állami törvényszék a vállalat alkalmazottjának és biztosításra kötelezettnek tekintette.¹³ Hasonlóan ítélték meg egy szakácsnő esetét, aki egy vendéglőben állt alkalmazásban az ételosztásból származó tiszta bevétel átengedése ellenében. Őt is a vendéglő alkalmazottjának kellett tekinteni.¹⁴ Az ún. mellékállások esetében csak a tevékenység pótlólagos, illetve másodlagos jellege révén némileg megalapozott esetekben volt meggyőzhető a hatóság, s csupán ezekben az esetekben tekintettek el a biztosítási kötelezettségtől.¹⁵

Összességében tehát mindazok, akik az iparvállalatoknál napszámban vagy átmenetileg alkalmazott munkaerő jellegzetes kizsákmányolásával próbálkoztak, nem voltak éppen az osztrák szociálpolitika kedvencei. A liberálisok rövid kormányzása után az osztrák szociálpolitika a proletarizálódás olyan útját támogatta, amely valamelyest társadalmi integrációra támaszkodott. A hűsnál kevesebb alkalmazottal dolgozó kisiparban foglalkoztatottak helyzetéért ugyanakkor lényegesen kevesebbet aggódtak — a kisipar úgynevezett védelme abból állt, hogy az ott foglalkoztatottaktól megtagadták a balesetbiztosítás védelmét. A kisiparban foglalkoztatottak biztosításba való bevonása a Taaffe-kormány szociál—konzervatív társadalmi reformereinek leköszönése után sem került a figyelem középpontjába egyetlen meghatározó politikai erőnél sem. A konzervatívok és a keresztényszocialisták sokkal közelebb álltak — eltekintve egyes állásfoglalásoktól — a kispolgári önállóakhoz és kisiparos munkaadókhöz, mint ezek segédeihez és segéd munkásaihoz (Hofmeister 1981: 597, 601). A társadalomreformer—szociálliberális erők és különösen a szociáldemokraták pedig egyértelműen az „iparpolitikai” opciót helyezték előtérbe. Az ország teljes és gyors iparosodását remélték, támogatták, pártfogolták, és ezért a kis- és háziiparban dolgozókat vagy a cselédeket, szolgálókat, nagy számuktól és nemzetgazdasági jelentőségüktől függetlenül ’marginális’ csoportnak tekintették. A fennálló helyzetet összetett átmeneti időszakként értékelték, amelynek végén a kisipar hanyatlása és nevezett csoportok teljes eltűnése áll majd. Ennek megfelelően a szociálpolitikai elképzeléseket „az ipari társadalom modernizációjának elsőbbsége” szerint alakították ki (Holtmann 1981: 243—246; Hofmeister 1981: 596—597; Grandner 1991: 163 skk. a korai liberalizmusról Wadl 1987: 206—207). A társadalombiztosítási törvényhozás megreformálására irányuló törekvésekben, amelyek már az 1890-es években megjelentek, az olyan témák, mint például az öregségi és a nyugdíjbiztosítás sokkal fontosabbak voltak, mint a fennálló balesetbiztosítás kisiparra való kiterjesztése. Jóllehet ez a lépés is szerepelt a szakértők javaslataiban már az 1890-es évek közepén, és 1904-ben a Körber-kormány felvette a „program a munkásbiztosítás átalakítására és kiépítésére” című tervzetébe is, de amíg az első világháborúig egyes más kérdések tekintetében bizonyos reformokra sor került, a kisipar bevonása ügyében semmi nem történt. Csupán 1918 júniusában rajzolódtott ki változás ez ügyben. Az újjonnan megalakított szociális minisztérium nyilvánosságra hozta „tétéleit a társadalombiztosítás kiépítéséről”, amely a biztosítási kötelezettség

13 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1910: 179—180.

14 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1911: 130—131.

15 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1900: 191—192; 1901: 98—99.

alapvetően minden nem önálló keresőre való teljes kiterjesztését irányozta elő. Mégis már 1927-et írtak, amikor ez a terv — a mező- és erdőgazdasági munkásokat még mindig kivéve — az átfogó „munkás betegség-, baleset- és rokkantbiztosítási törvény” alakjában megvalósult (Hofmeister 1981: 529—530, 607—608, 625—626, 643—644).

A kisiparban dolgozók részleges kizárása a társadalombiztosítás alapvető elemeiből tehát majdnem négy évtizeden keresztül szívósan tartotta magát. Azok a politikai erők, amelyek a társadalombiztosítási törvényhozásra befolyással bírtak a monarchia korában más csoportokat és más projekteket tartottak fontosnak. A politikai erők egy része a kisiparosok közvetlen túlélési érdekeit képviselte, mások szemében az ebben a szektorban foglalkoztatottak nem számítottak a tőkés ipari modernizációban lényeges szerepet játszó csoportjának. 1927-ben, a relatív gazdasági stabilizáció időszakában, végül mégis történt egy döntő lépés: erőteljesebben egységesítették a reprodukciós szükségletek kommodifikált kielégítésének mértékét az alkalmazásban álló keresők különféle csoportjai esetében (kivéve a mező- és az erdőgazdaság munkásait). A kisiparban dolgozókon kívül most többek között a háztartási alkalmazottak is bekeleltek a kötelező biztosítás rendszerébe.

HÁZI IPAROSOK ÉS IPAROSNŐK, MEZŐGAZDASÁGI CSELEDEK ÉS CSELÉDNŐK

1889 novemberében a bíróság a prágai R. Beck fehérneműgyártó cég ügyében hozott határozatában leszögezte, hogy a vállalat elmulasztotta bejelenteni betegbiztosításra két munkását, Marie és Barbara Votrubát, a prágai kerületi betegbiztosítási pénztárnál. A cég véleménye szerint a két nő munkája „amíg az közös volt, [...] háziiparként” jelent meg. Miután Barbara Votruba megbetegedett, nővére „egy segédmunkaerő felvételével önálló vállalkozóvá” vált. Marie Votruba ezzel szemben azt mondta a jegyzőkönyv szerint, hogy ő „a vállalattól minden szükséges anyagot megkapott és naponta leadta a kész munkát egy előre meghatározott összeg fejében... Dolgozott ő ugyan másoknak is, nem csak az R. Beck cégnek, de csupán keveset és kizárólag akkor, ha az R. Becktől kevés munkát kapott.”

A bíróság jogászai megállapították, hogy a két testvér mint általános darabbéres munkás betegségbiztosítási kötelezettség alá tartozik. Az „ő segédmunkásaik viszonyát a nevezett céghez” ebben az összefüggésben „nem lehet számításba venni”.¹⁶ A hatóság szemében tehát ezek a segédmunkásnők sem az R. Beck céggel nem álltak munkaviszonyban, de azzal a kérdéssel sem kívántak foglalkozni, hogy esetleg Votruba asszony alkalmazottainak számítottak-e, és így neki kellett volna utánuk biztosítást fizetnie (vö. Menzel 1893: 373). Ugyanebben az évben a bíróság négy takács igen hasonló ügyében — ők Proßnitz községben segédmunkásaikkal dolgoztak egy cég részére — a biztosítási kötelezettség háziiparra való mindennemű kiterjesztésével szemben foglalt állást. A határozat szerint egyetlen érintett sem állt betegségbiztosítási kötelezettség alatt. Már az eljárás során úgy ítélték meg, hogy a takácsok segédmunkásaikkal szemben „önálló (jogosulatlan) vállalkozóknak” tekintendők. Ez azt jelenti,

¹⁶ Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1900: 62—63.

hogy a takácsok és a cég közötti bérmegállapodásnak nem az ő saját munkaerejük „volt a tárgya, hanem elméletileg sokkal inkább csupán az áru előállítás”. Az, hogy az otthon dolgozó takácsok forgótőke-hiányban szenvednek, még nem teszi őket alkalmazott munkássá, hiszen mindemellett „fenntartják a műhelyt, szerszámok, készülékek és segédeszközök vannak saját tulajdonukban” stb. A másik oldalra nézve viszont ebből az következett, hogy a segéd munkások nem a vásárló céggel, hanem csak „a takácsokkal álltak munkaviszonyban”.¹⁷

A bedolgozás és az úgynevezett háziiparban végzett munka sokkal kényesebb probléma elé állította az osztrák hatóságokat, mint a napszamos-munka vagy az átmenetileg alkalmazottak munkaviszonyai. Az ezzel összefüggő kérdések körüli viták évtizedeken keresztül szüntelenül végigkísérték az osztrák társadalombiztosítás fejlődését. Az 1888-as betegségbiztosítási törvény szerint a „háziipar” munkásai nem tartoztak a biztosításra kötelezettek közé. A törvény úgy határozta meg ezt a csoportot, mint „saját műhelyben dolgozó önálló munkást”, aki bizonyos vállalatok megbízásából és ezen cégek számlájára „személyesen vagy háztartása hozzátartozójának közreműködésével, de egyéb segéd munkások nélkül, ipari termék előállításával vagy feldolgozásával foglalkozik”. A vállalkozó jogában állt, vagyis lehetősége volt eldönteni, hogy ezeket a munkásokat részesíti-e betegbiztosítási ellátásban (*Reichsgesetzblatt* Nr. 33/1888: 57). Ausztria a bedolgozó ipar 'klasszikus országának' volt tekinthető. A jelenség, hogy munkások rendszeresen dolgoztak nagy cégek részére otthonukban, az iparosodás korában is (és nem csak itt) tömeges volt. A bedolgozó ipar, háziipar és az úgynevezett Verlag-rendszerben kiadott munka különböző termelési ágakban, különösen pedig a textil- és a ruházati iparban nyereséges, védelemben nem részesülő foglalkoztatásnak számított. A termelés költségeinek egy része, így például a termelőegység, a műhely fenntartási költségei átháríthatók voltak a dolgozóra. Ennél a munkaszervezési formánál a formális üzemi alkalmazáshoz képest különösen alacsonyan lehetett tartani a munkaerő-áru árát és a reprodukciós szükségletek kielégítésének kommodifikált részét. A ciszlajtán területek bizonyos vidékein, mint pl. a bécsi textil- és ruháiparban, amely összgazdaságilag is fontos volt, vagy a cseh, morva textilipari régiókban a Verlag-rendszer, a bedolgozó munka különböző válfajai a fejlődő ipari szektorok termelés-szervezésének is szerves és meghatározó részét alkották. 1902-ben a ciszlajtán területek tulajdonképpeni ipar üzemeinek összeírásakor 463.564 személyt, az összes alkalmazott 13,9%-át jegyezték fel a bedolgozó ipar ívein. Sőt hivatalosan is elismerték, hogy a csoportot alulregisztrálták. A monarchia felbomlásakor számos klasszikus háziipari zóna az új köztársaságon kívül került. Ám legkésőbb az 1920-as évek gazdasági stagnálása és bizonytalansága hatására újra megnőtt a jelentőségük, méghozzá szemlátomást, különösen a városi—ipari területeken és mindenekelőtt Bécsben (*Ergebnisse der Gewerblichen Betriebszählung 1902/I—1, 2*; Leichter 1928: 4; Komlosy 1997; Zimmermann 1990).

A betegbiztosítás bevezetése óta a bedolgozó(nő)k és háziiparosok munkaadói a törvény azon passzusára hivatkoztak az abból potenciálisan következő kötelezettségek kikerülésén fáradozva, amely a „háziiparosok” betegbiztosításra való jogát tár-

¹⁷ Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1901: 97—98.

gyalta. Hiszen ennek a rendelkezésnek éppen az volt a következménye, hogy a kötelezően biztosítottak köréből kizárták mindazokat, akik háziiparosként voltak meghatározhatók. Az említett passzus a főrendiház közbejárására került a törvénybe, arra hivatkozva, hogy a vonatkozó szabályozás az otthon megrendelésre dolgozó alulprivilegizált csoport számára az első lépést jelenti a kötelező biztosítás felé (Menzel 1893: 371). A vállalatok ez alapján újra meg újra arra hivatkoztak a munkaviszonnyal összefüggő legkülönbözőbb körülményekre utalva, hogy az alkalmazottuk „háziiparos és önálló”. Még abban az esetben is ezt állították, amikor a bedolgozónók munkagépeit, -eszközeit a cég biztosította.¹⁸ A bíróság ugyanakkor már az 1890-es évek folyamán egyre határozottabban ragaszkodott ahhoz, hogy a bedolgozó jogi helyzetét azon keresztül mérje fel, hogy az adott ügyben valójában milyen mértékben lehet gazdasági önállóság bármilyen formájáról beszélni. Az esetek nagy többségében ezt tagadták, és a betegbiztosítási kötelezettséget elismerték.¹⁹ A valóságban azonban a bedolgozók körében ettől függetlenül a századforduló után is gyakran — ha nem is általánosan — előfordult, hogy nem jelentették be őket betegség- és balesetbiztosításra (*Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren I—III*).

A bedolgozó(nő)k segéd munkásainak problémáját másként kezelték. Azok a törekvések, amelyek az ilyen segéd munkaerőnek az otthon dolgozóhoz és a valódi megrendelőhöz fűződő munkaviszonyának elismerésére irányultak, sokkal ritkábban jutottak el a társadalombiztosítási ügyekben illetékes jogi döntéshozás felsőbb fokaira, s ha igen, rendszerint elutasították őket, mint ahogy a négy proßnitzi takács fent bemutatott esetében. A háziiparosok nem családtag segítőinek jogi helyzete sokszor csak járulékos formában, a valódi bedolgozó — gyakran nevezték „darabbéres-mesternek” (Stückmeister) vagy „munkatovábbadó-mesternek” (Zwischenmeister) — biztosítási viszonyainak megállapításában mellékszálként került a bíróság látókörébe. A proßnitzi takácsok ügye egyike azon keveseknek, ahol az érintetteknek a megbízójuk nem önálló bedolgozó munkásaként való besorolásával a másik oldal felé is levonták, legalábbis definíció szintjén, a következtetést: a segéd munkásaikkal szemben a takácsok „(jogosulatlan) vállalkozóknak” minősültek. Ami a segéd munkaerő biztosítási kötelezettségének az ilyen jogosulatlan kisiparosok (mint például szabóműhelyek) általi teljesítését illeti, elméletileg már korán leszögezték, hogy a segéd munkásoknak ehhez joguk van.²⁰ Mindazonáltal amíg maguk ezek a kis-munkatovábbadók is biztosításra kötelezettek voltak és/vagy hiányoztak számukra a szükséges feltételek az iparendély megszerzéséhez, nem lehetett őket a gyakorlatban, még ha szerették is volna, hivatalos munkaadónak tekinteni. Nem meglepő ezért, hogy azokon a vidékeken és iparágakban, ahol a biztosításra bejelentettek aránya nagyon alacsony volt, még leginkább a rendes (formálisan önálló) darabbéres-mesterek segéd munkásai voltak biztosítva, még hozzá elsősorban a hagyományos betegpénztár egyesületekben (*Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren I: 95, 166; III: 45*).

¹⁸ Így például Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1901: 113; 1911: 109—110; 1912: 123 (skk).

¹⁹ Így például Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1893: 93; 1901: 113 (skk); 1910: 331—332; 1911: 132 (skk), 199—200, 327—328.

²⁰ Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern 1893: 790—791; 1895: 9.

A háziipar társadalombiztosításának reformjai mégis vártak magukra. Szakértők széles köre már az 1890-es évektől javasolta a betegbiztosítási kötelezettség minden háziiparban dolgozóra való kiterjesztését (Mayer 1900: 60). Az első megvalósulási lehetőséget az 1918-as háziipari törvény kínálta, amely megnyitotta az utat az újonnan létrejött szociális gondoskodás állami intézete előtt (Staatsamt für soziale Fürsorge) „egyfajta betegbiztosítás megvalósítására” (*Staatsgesetzblatt* Nr. 140/1918: §6). A megvalósításról hozott 1922-es rendelettel aztán a lehetőség valósággá is vált. Ebben a munkatovábbadó-mesterek és segéd munkásaik helyzetét is tisztázták. A munkatovábbadó-mestereket/mesterasszonyokat magukat felmentették a saját magukra vonatkozó biztosítási kötelezettség alól, amennyiben „rendszeresen legalább egy családon kívüli segéd munkást alkalmaznak”, vagyis ha ennek munkaadójaként lépnek fel. A munkatovábbadó-mesteremberek/asszonyok segéd munkásait, ha jövedelmük elért egy bizonyos minimumot, mint bedolgozót de jure megillette a kötelező biztosításhoz való hozzájutás (*Staatsgesetzblatt* Nr. 140/1918: §1).²¹

Ezzel az intézkedéssel viszont éppen azokat zárták ki továbbra is a kötelező biztosításból, akik nem rendszeresen szegődtek bedolgozó munkára, továbbá azokat, akik különösen rosszul kerestek. Az új rendelkezés érintetlenül hagyta azon munkaviszonyok széles terepét is, ahol nem iparjogosult személyek illegálisan alkalmaztak segéd munkásokat. Ha ezekben az esetekben, amennyiben hatóságok elé kerültek, a biztosítási kötelezettséget utólag megítélték, a másik oldalról ez azt is jelentette, hogy a segéd munkaeő alkalmazásának törvénytelenységét is rögzítették. Az ilyen munkaviszonyok a gyakorlatban rendszerint tovább éltek és az érintett segéd munkások kötelező biztosításból való kizárása is folytatódott. A bedolgozó segéd munkások tekintetében aligha került napirendre a reprodukciós szükségletek kielégítésének erőteljesebb kommodifikálása. Ráadásul a gyakorlatban a nagy megrendelők és iparűzésre jogosult munkatovábbadó-mesterek, akik a bedolgozó munka különböző ágaiban tevékenykedtek, más iparágakhoz képest, továbbra is könnyebben tudták kivonni magukat a de jure fennálló biztosítási kötelezettségek alól (Leichter 1928: 4, 33—34, 54).

Magyarországon sokkal kisebb szerepet játszott a munkaviszonyok szociálpolitikai meghatározása körüli vitákban a háziiparosok körüli kötélhúzás. Jóllehet az önálló háziiparosok 1907-től betegbiztosítási kötelezettség alá estek, évtizedeken át hiányoztak a háziiparosok biztosításának gyakorlati megvalósításához szükséges konkrét intézkedések. (*Magyar Törvénytár* 1907: XIX. tc.; Lévai 1912: 8, 14, 17, 20, 408—412; Rodé 1927: 21, 32, 37, 41—42).

A szemlátomást hiányzó szándék, hogy a háziiparosok biztosítását valamennyire is következetesen megvalósítsák, ugyanakkor alig eredményezett vitákat. Mindez nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy a háziipar és a bedolgozó munka az iparosodás korában lényegesen kisebb jelentőségű volt a magyar gazdasági fejlődésben. A háziipar ilyen periférikus helyzetének gyökerei a merkantilizmus korára nyúltak vissza. Szent István koronájának országai kimaradtak Mária Terézia és II. József „ipartámogató intézkedéseinek teljes bőségszarujából”. A diszkriminatív belső vámhatár megteremtésével Magyarország és az osztrák örökös tartományok között 1754-ben a Habsburg vámpolitika

21 Amtliche Nachrichten des Bundesministeriums 1923: 40.

évtizedekre belekényszerítette a gazdaságilag amúgy is 'elmaradott' Magyarországot egy alárendelt agrárpiacon szerepbe (Kosáry 1990: 74—81; Ferenczi 1908: különösen 5—8). A gazdasági liberalizmusra való átmenettel hirtelen és bizonyos fejlődési szigetekre korlátozódva egy száguldó iparosodási dinamika vette kezdetét. Budapest agglomerációjában a dualizmus korában olyan iparszerkezet alakult ki, amelyet erőteljesebben formáltak nagyüzemi vonások, mint a birodalmi fővárost, Bécsset (Banik-Schweitzer — Meißl 1983: 26 skk., 142; Ránki 1983). Emiatt Magyarországon az „exportképes” bedolgozó ipar összességében „csak egy relatíve egészen kicsi jelentőségre” tett szert. A monarchia keleti fővárosában, Bécshez képest, a keresőképesekek jelentősen kisebb része volt foglalkoztatva a bedolgozó munka által dominált ruháiparban, és ezeknek az iparágaknak a város gazdaságában betöltött szerepe is lényegesen kisebb volt az alacsony exportrészesedés miatt (Ferenczi 1908: 5, 15—28, 31—32, 38; Banik-Schweitzer 1986: 40).

Mialatt a bedolgozó ipar tekintetében, a társadalombiztosítást illetően, Magyarországon alig voltak csaták, az 1890-es évektől a munkaviszonyok egy teljesen másik típusa került a szociális jogok szabályozásáról folyó viták előterébe. A mezőgazdasági cselédség számára már 1900-ban bevezették a kötelező balesetbiztosítás egy sajátos formáját, míg a „házi”, vagyis nem mezőgazdasági cselédek esetében, Ausztriához hasonlóan, évtizedekig nem hoztak ilyen intézkedést.

A mezőgazdasági cselédségre vonatkozó szociálpolitikai rendelkezések alapján szemléletesen bemutatatható — összehasonlító perspektívából —, hogy a mezőgazdasági népesség szociálpolitikája milyen különleges jelentőségre tett szert Magyarországon az 1890-es évektől. A mezőgazdasági cselédek, a földnélküli mezőgazdasági munkások és napszámosok (lásd fenn) óriási csoportjának munkaviszonyában történő változások a magyar gazdasági fejlődésben évtizedeken át a meghatározó forduló- és sarokpontok egyikét jelentették. Hiszen az olcsó, messzemenően védtelen, illetve szociálisan és gazdaságilag a nagy agrártermelők érdekeinek kiszolgáltató mezőgazdasági munkaerő igen nagy készlete feletti rendelkezés és ellenőrzés lehetőségéről nem mondhatott le egy olyan gazdaság, amely nagymértékben az agrárexporton (és a hozzá kapcsolódó iparágakon) alapult.

Az 1890-es évek agrárszocialista mozgalmi a mezőgazdasági munkaviszonyok kérdését váratlanul szociálpolitikai nézőpontból is a figyelem középpontjába állították. Ezek, a századforduló után részben a cselédség által is támogatott mezőgazdasági munkásmozgalmak többszörösen is valódi fenyegetéssé váltak különösen az aratómunkák szabályozott lebonyolítására nézve. A törvényhozás reakciója az évtized vége felé — szociáldemokraták elnevezése szerint — a „rabszolga-törvénnyel” vette kezdetét, amelyben a mezőgazdasági munkás és munkaadója közötti munkaviszonyt szabályozták. A mozgalom követeléseivel való elvi kiegyezés megkérdőjelezhetette volna a nagybirtokon fennálló munkaviszonyokat. Ehelyett tehát arra törekedtek, hogy represszív és nemsokkal rá bizonyos paternalista intézkedésekkel is ezt a munkásréteget kontrollálják és a gazdaságnak ehhez a szektorához kapcsolják (Czettler 1995 [1905]: 94—103; Heller 1923: 86—106; Hanák—Mucsi 1983: 132—137, 143—148, 190, 230).

Az 1900. évi XVI. törvénycikkkel kezdetét vette a mezőgazdasági munkaerő egyedi szociális biztonsági rendszerének kiépítése, s ez a cselédség számára nem jelentéktelen változásokat eredményezett. Az első és átfogó törvény, amely a dualizmus korában a

cseléd és uraság közötti viszonyt szabályozta (1876: XIII. tc.) leplezetlenül a földbirto­kosok igényeit elégítette ki. A törvény rendelkezései 1898-ig a mezőgazdasági munká­sokra is érvényesek voltak. A mezőgazdasági cselédekre a régi törvény 1907-ig, sőt a házi és nem agrár cselédek munkaviszonyára a szabályozás bizonyos passzusai még tovább is hatályban maradtak (Lőrincz 1974: 39 skk.; Hanák — Mucsi 1983: 502—503; Heller 1923: 98). A megbetegedett cselédek esetében az 1876-os törvény alapján a munkaadót csupán egy rendkívül szerény, négy hetes gondozási kötelezettség terhelte bérelszámolás nélkül. Ráadásul a gyakorlatban ez alól is könnyen kivonhatták magu­kat azon záradék alapján, mely szerint a cseléd betegsége „nem származhatott saját hibájából”. Ebből adódóan az 1875. évi III. törvénycikk, melynek értelmében a va­gyontalan cseléd és munkás ápolási költségeit egy betegápoló közintézményben leg­feljebb 30 napra az állandó munkaadó volt köteles megtéríteni, olyan intézkedés volt, amely a gyakorlatban igen csekély jelentőséggel bírt. Röviddel a századforduló előtt a szociális gondoskodásban a kórházban való betegellátás lett az első területek egyike, ahol a finanszírozást egy országosan kivetett póttadó révén mintegy az állam vállalta magára — de a társadalombiztosítási rendszerrel ezt az intézkedést nem kapcsolták össze (1898: XXI. tc.; Sztérényi 1905: 3—4; Zimmermann 1997: 117—118). Az 1898-as „rabszolgatörvény” és ennek 1899-es kibővítése után a következő lépésben létrehoz­tak egy országos segélypénztárat balesetek elleni biztosításra, majd később szerény mértékű öregségi és árvasági ellátásra is, mely a mezőgazdasági minisztérium felügye­lete alatt állt. Az önkéntes belépést — amellyel eltérő mértékű, egyénileg befizetett járulék ellenében különböző kategóriákba és korosztályokba sorolták a tagokat — minden (munkásigazolvánnyal rendelkező) mezőgazdasági munkás és (cselédkönyv­vel rendelkező) cseléd számára lehetővé tették. Kötelező volt viszont a tagság vala­mennyi mezőgazdasági cseléd számára, esetükben a járulékot a munkaadó fizette. Ezzel igényt támaszthattak azon szolgáltatásokra, amelyek különben a rendkívüli kate­góriába tartozóknak voltak fenntartva. E szolgáltatások az előírások szerint nem csak a baleset esetén a pénztár orvosa által nyújtott díjtalan ellátásra terjedtek ki, de a balesetek áldozatainak legfeljebb 60 napra betegpénzt is fizetett vagy a pénztár vagy, ha a baleset munka közben történt, a munkaadó. A pénztár rokkantgondozással is foglalkozott, s a halálos balesetben elhunytak árváinak egyszeri segílyt is folyósított. Sztrájkban való részvétel, sztrájkszervezés vagy agitáció miatt elítélteket mindazonáltal ki lehetett zárni a tagságból anélkül, hogy igényt tarthattak volna az addig befizetett járulék visszafizetésére.

Számos törvénymódosítás után, amelyek közül az egyik többek között a mezőgaz­dasági gépi munkásokat vonta be a kötelező biztosítás intézményébe, a kötelező biz­tosítottak száma 1913-ra 650.000 főre emelkedett, ehhez jött még 72.000 önkéntes tag, akiknek kb. fele a rendkívüli tagok kategóriájába tartozott. Különösen az önkéntes belépések száma maradt messze el a törvényhozók várakozásaitól, s az 1913-ban kifi­zetett segélyek összege az eredeti becslések tizenketted részét sem érte el (Sztérényi 1905: 50—66; Heller 1923: 107—108, 111—120; Perneczky — Kovács 1947: 113; Hanák — Mucsi 1983: 230—231).

A mezőgazdasági cselédség betegbiztosításának ügyében ezt követően semmiféle hat­hatós javulás nem történt a második világháború végéig. Az uraság és a mezőgazdasági

cseléd közötti jogviszonyt szabályozó 1907-es, új törvény (1907: XLV. tc.) — az 1876-oshoz hasonlóan — újra csak a munkaadó formális „szavatossági kötelezettségét” mondta ki a megbetegedett mezőgazdasági cselédek iránt.²² A munkaadó köteles volt fedezni a mezőgazdasági cseléd véltlen és otthon ápolható betegsége esetében az orvosi ellátás és a gyógyszerek költségeit 45 napig. Ám az uraság még mindig megtehetette, hogy saját bevételeinek függvényében, levonta munkavállalója fizetéséből a nála fellépő költségeket 10% és 50% közötti arányban (Perneczky — Kovács 1947: 111—112).

Ausztriában a mezőgazdaság vonatkozásában nem került sor olyan szociálpolitikai újraszabályozásokra a világháború előtt, amelyek a balesetbiztosítás területén életbe lépett, valamennyire, legalábbis betű szerint, meghatározó magyar reformokkal összehasonlíthatók lettek volna. Ha ezek a reformok a Lajtán innen valójában az „agrárszocializmus” követeléseire adott munkaadó-barát reakció eredményei voltak, akkor Ausztriában a mezőgazdaság állami szociálpolitikába való bármilyen bevonásának ellenfelei másfajta taktikát követtek. Ezek az erők már a baleset- és betegbiztosítási törvény birodalmi tanácsbeli 1887/88-as tárgyalásai során elindították a téma föderalizálásának folyamatát. Különösen a galíciai nagybirtokosok — akiknek az érdekei igen hasonlítottak a Magyarországon domináns nagybirtokos elit érdekeihez — hivatkoztak előszeretettel érvelésük alátámasztásaként az egyes tartományokban uralkodó föltöbb eltérő viszonyokra. Végül a betegbiztosítási törvényben valóban hivatalosan is kimondták, hogy az erdő- és mezőgazdasági munkások biztosításának szabályozásában a tartományi és nem a birodalmi törvényhozás illetékes. Ez a döntés évtizedeken át alapot képezhetett a téma félretolásához (*Reichsgesetzblatt* Nr. 33/1888: 57; Lachnit 1989: 94 akk.; Bruckmüller 1978: 52, 70 skk.; Tálos 1981: 204 skk.). A nagybirtokos oldal ezzel Ausztriában is elérte azt, ami Magyarországon a domináns politikai erők számára az agrárszocialista mozgalmak megjelenéséig magától értetődő volt. A Lajtától nyugatra egyedül Salzburgban létezett 1886-tól tartományi törvény a cselédek és (jóllehet csak 1902-ig) a napszámosok számára felállítandó kötelező betegpénztárakról. A munkaadók hozzájárulása a járulékhoz csak 20%-ot (1902-től 25%-ot) tett ki, és a juttatásoknak alig volt nagyobb mértéke, mint korábban a — Salzburg tartományban nagyrészt — paraszti munkaadók személyes szavatossági kötelezettsége idején. Tehát a pénztár végülis elsősorban a munkaadók kötelezettségeinek csökkenését eredményezte. A többi osztrák tartományban hosszútávon kiktartottak a munkaadó formális szavatossági kötelezettsége mellett a balesetet szenvedett és megbetegedett mezőgazdasági cselédek iránt (Bruckmüller 1978: 57—60). A fontos irányelveket tartalmazó, de a gyakorlatba át nem ültetett 1904-es Körber-féle program szerint a cselédeket, mint minden más nem önálló keresőt megillette volna a betegbiztosítás joga, de csak gyógykezelésre tarthattak igényt, betegpénzre nem (Hofmeister 1981: 613). A két világháború közötti időszakban — egyébként nem utolsó sorban a tartományok 1888 óta fennálló formális illetékessége alapján késleltetve — csak 1928-ban valósult meg a mezőgazdasági munkások állami kötelező biztosítása (Tálos 1981: 204 skk.).

A mezőgazdasági munkások magyar gazdasági fejlődésben betöltött különleges szerepe összességében igen felemás következményekkel járt munkaviszonyaik szabályozására nézve. Egyrészt igyekeztek elsősorban nyíltan represszív eszközökkel — az 1907-

²² A csoport jogi meghatározásához vö. Lőrincz 1974: 57; Perneczky 1928: 9.

es törvényt az ellenzék „derestörvénynek” nevezte — e nagy népcsoport kötődéseit az agrárszektor felé megerősíteni. Másrészt, és pedig jóval az 1906 és 1910 közötti konzervatív—integratív értékeket képviselő koalíció hatalomátvétele előtt, nem jelentéktelen részterületeken egészen gyakorlati, paternalista törekvések felé fordultak. Ezzel a baleset esetére szóló szociális védelem tekintetében többet tettek az első világháború előtt a mezőgazdasági cselédekért, mint a házi cselédekért, s ezt mindenképpen rendkívül figyelemre méltó fejlődésnek kell tekinteni. Az intézkedések mögött bizonyára az a teljesen közvetlen érdek állt, hogy a mezőgazdasági cselédeket az uradalmi tulajdonhoz kössék, és a súrlódási felületet csakúgy, mint a baleseteknél fellépő terheket alacsonyan tartsák, miközben a cselédség maga anyagilag nyilvánvalóan csak keveset nyert az új rendszerrel.

AZ ELTÉRÉSEKEN TÚL: EGY HOSSZÚTÁVÚ TREND A MUNKAVISZONYOK SZOCIÁLPOLITIKAI VÉDELMÉBEN?

A biztosított és nem biztosított, védett és nem védett munkások közötti határ meghúzásában mutatkozó sokféle különbség a magyar és az osztrák társadalmi—gazdasági fejlődés egészen konkrét és tipikus mintázatait tükrözte. A mindenkori fejlődési dinamika és az ezt hozdozó politikai érdekszövetség alapján pontosan meghatározott szociálpolitikai cselekvési korlátok, de egyben cselekvési játékterek is keletkeztek. A szociálpolitikai intézkedések és reformok feletti döntések e keretek között születtek meg, és az egészen hétköznapi szociálpolitikai valóság is magán viselte ezeknek az adottságoknak a félreismerhetetlen bélyegét.

Közelebbről megvizsgálva Ausztria és Magyarország a szociálpolitika által védett és nem (illetve kevésbé) védett területek közötti határ megvonása tekintetében nem mutatott sokkal több közös vonást, mint azt hogy a védett munkaviszonyok legfelsőbb magját az ’igazi’ ipari munkásság képezte. Ausztriában a betegbiztosítás kezdetől fogva kiterjedt az ipari modernizálás e központi csoportjának nagyobb részére, míg Magyarországon a napszámosok meghatározó csoportja eleinte kimaradt a biztosításból még a legfontosabb nagyipari vállalatoknál is.

Ugyanakkor a biztosítottak aránya a lakosságon és a kereső népességen belül mindkét országban — mégha különböző mértékben is, eltekintve kisebb ingadozásoktól — az évtizedek során úgyszólván feltartóztatathatatlannal emelkedni látszott. Félreismerhetetlenül létezett tehát egyfajta hosszútávú trend, ami a bárhogyan is (ki)alakított védett szektor kiterjedésének irányába mutatott. Ugyanakkor semmiképpen nem volt megállapítható egy olyan egyértelmű trend, amely a birodalom két fele, illetve az utódállamaik közötti különbséget csökkentette volna (lásd: táblázat). Még ha Európa más országai-ban kimutathatók is ilyen folyamatok a lemaradást lefaragó szociálpolitikai fejlődési utakban, elhamarkodott lenne a tényekből (adott esetben a védett szektoron belüli szolgáltatási színvonal bevonása mellett is) túlzottan általánosító következtetéseket levonni a hosszútávú trend jellegére nézve. Ilyen következtetés lenne például annak kijelentése, hogy az iparosodás előrehaladása egyetemesen, vagyis időn és teren túl — és adott esetben az egyes országok és régiók között mutatkozó bizonyos fáziskéséssel és

szintbeli eltérésekkel, valamint bizonyos belső, csoportspecifikus különbségekkel — magával hozza a előrelépést a munkaviszonyok szociálpolitikai védelmében.

Hosszútávon sokkal inkább néhány teljesen más jellegzetesség határozza meg a szociálpolitika fejlődését. Először is, különösen ha a fenti különbségeket (és néhány további is) figyelembe vesszük, a trend időhöz és térhez kötött, s ezek által meghatározott történelmi jelenség volt, és semmiképpen nem az iparosodási folyamat apriori kísérőjelensége. Történetileg a társadalmi—gazdasági fejlődés egy meghatározott típusához és bizonyos korszakához tartozott, amely időben a 19. század harmadik harmadától az 1930-as évek összeomlásán át a 20. század hetvenes vagy nyolcvanas éveig tartott, földrajzilag pedig Európa egy részére korlátozódott. E térben és időben jól meghatározható fejlődési szakaszban a növekvő lakosság erősödő proletarizálódása és a bérmunka és szociális bevételek által növekvő anyagi integrációja egyesült a bel-földi gazdaság erősödő összefonódottságával és koherenciájával. Ehhez kapcsolódott 1945 után a belső piac és a tömegfogyasztás új típusú jelentősége az egyes államok gazdasági fejlődésének dinamikájában (Fröbel 1980). Az 1930-as években, amikor a világgazdasági válság az elmúlt évtizedek gazdasági fejlődésének alapjait döntötte romba és az 1945 után megvalósított 'modell' még nem állt készen, a szociálpolitika hosszútávú trendje is erősen kérdésessé vált. A biztosítottak száma drámaian csökkent, Magyarországon például 1928 és 1932 között közel egy negyedével (Az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentései). Kezdetben csak néhány takarékosági intézkedés lépett életbe, vagyis a társadalombiztosítási szolgáltatások terén egyszer már elért jogosultságok visszavonása történt meg. Ausztriában például a baleseti járulékot főképp a könnyebb sérültek esetében erősen lecsökkentették és részben eltörölték. A balesetbiztosítás „[nagyon megszenvedte] az utóbbi évek gazdasági nehézségeit” — állt a hivatalos indoklásban. 1935-ben végül kibocsájtottak egy új társadalombiztosítási törvényt, amelyben kimondták, hogy a „biztosítottak is áldozatot kell vállalnia, például a szolgáltatások elért színvonalának csökkentésekor” (Tálos 1981: 268).²³ Ráadásul nem csak Magyarországon, ahol nem létezett munkanélküli biztosítás, de Ausztriában is egyre több munkanélküli szorult rá a szegénygondozásra. S mindinkább összekapcsolták gazdaságon kívüli intézkedésekkel, mint például munkaszolgálat (Melinz — Zimmermann 1994: 309—310). Az 1930-as évek válsága nyilvánvalóvá tette azokban az országokban is, ahol a védett szektor kiszélesítésének trendje valóban érvényesült, hogy amint egy némiképp integráns nemzetgazdasági fejlődésnek a dinamikája megtörik, az uralkodó elit lemond a lakosság többségének kommodifikált reprodukciós szükségleteinek kielégítésében egyszer már elért szintről. A szociálpolitikai fejlődés fent vázolt hosszútávú trendje félreérthetetlenül kötődött egy dinamikus gazdasághoz, ennek keretein belül a vállalkozói érdekek sem kérdőjelezték meg alapjaiban a védett szektor kiterjesztésének folyamatát. Az 1970—1980-as évek óta, tekintve az alapvető változásokat a világgazdasági munkamegosztásban a kapitalista fejlődés centrumaiban, félreismerhetetlen a végérvényes szakítás az ezelőtti évtizedek gazdasági dinamikájával (Parnreiter 1997).

23 Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Bundesministeriums 1933: 411.

Másodszor, felmerül a kérdés, hogy mivel magyarázhatóak a védett szektor kiterjedésében és a szolgáltatások színvonalában megmaradó, tartósan fennálló különbségek, mint például amilyenek Ausztria és Magyarország között megfigyelhetők voltak. Arról van-e szó csupán, hogy — a különböző kirekesztő, illetve integráló mechanizmusok szerint — Magyarországon ‘kevesebbet’ és ‘később’ juttattak, vagy léteztek ezen túlmutató különbségek? Azt már a kirekesztett és az integrált csoportokat létrehozó eljárásai módok társadalmi—gazdasági háttérének bemutatása is megvilágította, hogy az osztrák és a magyar társadalmi—gazdasági fejlődésutak közötti különbségek esetén nem elsősorban időbeli eltolódásokról (‘később’) és mennyiségi eltérésekről (‘kevesebbet’) volt szó. Sokkal inkább arról, hogy egy eltérő fejlődési dinamika egyesült a hasonlóan eltérő politikai érdekek elsőbbségével.

A szociálpolitikai fejlődési utakat leginkább úgy lehet megfelelő módon elemezni, ha abból a kérdésből indulunk ki, hogy milyen játékterek és korlátozások adódnak a reprodukciós szükségletek kielégítésének fokozódó kommodifikálása során (Zimmermann 1997: 4.1. fejezet). Egy ilyen szemlélet mellett például az is érthetővé válik, hogy valóban egy sajátos szociálpolitikai rendszer kialakításáról volt szó ott is, ahol — mint például Magyarországon — a szociálpolitikai rendszereket láthatóan, bár időben eltolódottan ‘importálták’. Az ilyen rendszerek éppen azon alapultak, hogy összehasonlíthatóak a szociálpolitikai cselekvésnek az országban adott keretei, feltételei és körülményei a máshol kialakult és (ilyen vagy olyan módon) adaptált társadalombiztosítási ‘modellekkel’. Magyarországon például (összehasonlító perspektívából nézve is) mindig jelentős maradt a távolság a társadalombiztosítási politika mindenkorai törvényeinek és határozatainak betűje — vagyis a jogi alapja — és a társadalmi gyakorlat között. Ez csaknem függetlenül attól érvényes volt, hogy a törvényt — legalábbis betű szerint — valóban importálták (mint kiváltképpen az 1891-es törvény esetében) vagy (mint 1907-ben) egy „hamisíthatatlan magyar nemzeti” törvényalkotói munka eredménye volt, ami — véleményük szerint — „egész Európa előtt járt” (*Magyar Törvénytár* 1907: 183 skk.). 1907 előtt számos pénztár olyan nagy anyagi nehézségekkel küzdött, hogy gyakran még a törvény által előírt juttatások minimumát sem tudták teljesíteni (*Magyar Törvénytár* 1907: 183; *Az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár 1907/1908: 10—11; A magyar társadalombiztosítás tíz éve: 7*). 1907-et követően még évekig tartott, amíg a munkásbiztosítás új szervezeti struktúrája legalább formálisan életre kelhetett; jónéhány területi betegsegélyezőpénztár szervezete nem lábalt ki a csökevényes működés állapotából. A törvény számos rendelkezését évekig egyszerűen nem hajtották végre, sok szabályozás várta hiába tervezett rendeleteken keresztül a gyakorlatba való átültetését, s csak lassanként alakult ki egy némiképp iránymutató joggyakorlat. A jelentési kötelezettség elmulasztása és a járulékok magas kintlevősége megszokott volt.²⁴ A világháború utáni gazdasági káosszal és a betegpénztárak önkormányzatának Tanácsköztársaság leverését követő felfüggesztésével a pénztárak egy új, hosszan tartó válságba kerültek.²⁵ Az állami munkásbiztosítási illetve későbbi nevén társadalombiztosítási hivatal a két világháború között egy protekcionista és korrump

24 *Az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár 1907/1908: 13—14, 18, 35 skk.; 1909: 15; A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár összefoglaló jelentése: 5, 101—102.*

25 *A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár összefoglaló jelentése: 3—4, 7—8.*

szervezetté alakult át, ahol az állásszerzés és más klientisztikus struktúrák nagy szerepet játszottak (*Munkaiügyi Közlöny* 1913. 3/4: 1; 11/12: 3).

Magyarországon a munkásbiztosítás mindemellett fejlődésének egyetlen fázisában sem számított, még csak némiképpen sem elfogadott társadalmi intézménynek az uralkodó politikai és gazdasági erők szemében és a meghatározó politikai közvéleményben. A munkásbiztosítás minden problémája elsősorban messzemenő és konok 'közönybe' ütközött, illetve arra használták fel, hogy az intézményt negatívan értékeljék. 1907 előtt főleg a pénztárak szétdaraboltsága és eredménytelensége állt a támadások keresztüében. 1907 után aztán célponttá vált a túlbujánzó bürokrácia és az állítólagos túlcentralizáltság, a munkásbiztosító intézetek közötti illetékességi viták, valamint — 1919 után erőteljesebben — a munkásság szerepe a biztosító (egyébként is szüneteltetett) önkormányzatában. Az 1927-es törvény megszületése után, ami visszaállította a biztosítás önkormányzatát, újra a túlméretezettség és az egész rendszer katasztrófális bürokratikus hiányosságai felett siránkoztak (*Magyar Törvénytár* 1907: 183; *Az Országos Munkásbetegségélyező és Balesetbiztosító Pénztár* 1909: 18—37; Pfister — Kálmán 1927; Bikkal 1930: 29). A magyar társadalombiztosításban tehát nem alakult ki egy olyan korporatív, 'szociális partnerségi' szellemiség, mint az osztrák szociálpolitikában.

Mindezek a jelenségek egyértelmű és további utalások arra nézve, hogy Magyarországon a védett szektor kiépítésének és a reprodukciós szükségletek kielégítésének államilag közvetített kommodifikálása irányába hosszabb távon is csak egy gyengén kirajzolódó dinamika érvényesült. A védett szektor kiépítésének hosszútávú trendje itt sajátos alakot öltött: keveredett benne a fejlett ipari országokban megfigyelhető szociálpolitikai minták adaptálása és formális átvétele a reprodukciós szükségletek szociálpolitikai kielégítésére való irányultság gyenge magyarországi beágyazottságával.

Végül harmadsorban az évtizedek folyamán azoknak a munka- és az életkörülményei is megváltoztak, akik nem tartoztak a védett szektorba, akik tehát az időben és térben meghatározott hosszútávú trendből kimaradtak vagy, például az 1930-as évek válsága következtében, újra elvesztették szociálpolitikai védettségüket. Az iparosodás és a piaci viszonyok terjedése az évtizedek folyamán mindig újabb népcsoportok proletarizálódásának növekedéséhez vezetett és ezáltal az ő reprodukciós szükségleteik mind erőteljesebb kommodifikálásához is. Ennek következtében a reprodukciós szükségletek *nem* piaci kielégítésébe való menekülés (mint pl. a mezőgazdasági létfenntartásba), hosszú távon egyre nehezebbé vált és válik. A védett szektorból való kirekesztés tendenciái, mint az 1930-as években, vagy e szektor 1980-as évek óta megfigyelhető részleges összeomlása, ilyen körülmények között semmiképpen nem vezet vissza egy kevésbé kommodifikált világba. Ez akkor is érvényes, ha jónéhány érintett a saját existenciájának biztosítására ebbe az irányba igyekszik menekülni. Tény, hogy ugyanakkor vállalatok és politikusok válságban mindenképpen erőltetik és kierőszakolják az ilyen tendenciákat, de mindez semmit sem változtat azoknak a szociális feszültségeknek és konfliktusoknak a hosszú távú kiéleződésén, amelyek abból adódnak, hogy a piaci viszonyok egyre újabb területeket hódítanak meg és a reprodukciós szükségletek ebből következően egyre erőteljesebben kommodifikálódnak, valamint hogy e szükségletek bérezésen és szociális juttatásokon keresztül való kielégítésének hiányos volta továbbra is fennáll.

Hosszú távon szemlélve az ellentét kiéleződése és az ebből kifejlődő társadalmi instabilitás (Wallerstein 1995: 32—35, 139, 197 skk.) határozza meg a világgazdasági fejlődés valódi hosszútávú trendjét. Ma a fejlett ipari országokban és Közép-Kelet-Európában is újból egyre érezhetőbb ez. A munkaviszonyok szociálpolitika által védett szektorának időben és térben korlátozott kiterjedése ebből a perspektívából a történelmi hullámmozgások elemének tűnik, amely egyelőre a múlthoz tartozik.

Fordította: Klement Judit

FORRÁSOK

- Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern, betreffend die Unfallversicherung und die Krankenversicherung der Arbeiter, 1. Jg. 1888/89 (skk.)
- Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Bundesministeriums für soziale Verwaltung, 1. JG. 1919 (skk.)
- A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár jelentése, zárószámadása és kimutatásai
- A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár összefoglaló jelentése az 1918—1924. évekről
- Budapesti népszámlálási eredmények 1880, 1890, 1900. /Statisztikai Közlemények/ Budapest
- Ergebnisse der Gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902. in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. /Österreichische Statistik, Bd. 75./ H. 1, 1. 2. Abt.
- Magyar Királyi Állami munkásbiztosítási hivatalnak jelentése az országos munkásbetegségélyező és balesetbiztosító pénztár, valamint a kerületi munkásbiztosító pénztárak s a vállalati és magánegyesületi betegségélyező pénztárak 1910. évi működéséről
- Az Országos Munkásbetegségélyező és Balesetbiztosító Pénztár (valamint a kerületi munkásbiztosító pénztárak s a vállalati és magánegyesületi betegségélyező pénztárak) 1907/08, 1909. évi jelentése
- Az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentése az 1929, 1930. évi működéséről
- Magyarországi népszámlálási eredmények 1890, 1900, 1910, 1920, 1930. /Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam/ Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Banik-Schweitzer, Renate 1982: *Zur sozialräumlichen Gliederung Wiens 1869—1934*. Wien
- Banik-Schweitzer, Renate 1986: Die Großstädte im gesellschaftlichen Entwicklungsprozeß in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Melinz, Gerhard — Zimmermann, Susan (Hrsg.) *Wien, Prag, Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867—1918)*. Wien, 34—45, 250—252.
- Banik-Schweitzer, Renate — Meißl, Gerhard 1983: *Industriestadt Wien. Die Durchsetzung der industriellen Marktproduktion in der Habsburgerresidenz*. /Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, Band 11./ Wien
- Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Österreich. Hr. k. k. Handelsministerium. 3. Bde. Wien, 1900/1901.
- Bikkal Dénes 1930: *Hogyan lehetne rendbe hozni a társadalombiztosítót?* Budapest
- Bruckmüller, Ernst 1978: Soziale Sicherheit für Bauern und Landarbeiter. In: Bruckmüller, Ernst — Sandgruber, Roman — Stekl, Hannes (Hrsg.) *Soziale Sicherheit im Nachziehverfahren. Die Einbeziehung der Bauern, Landarbeiter, Gewerbetreibenden und Hausgehilfen in das System der österreichischen Sozialversicherung*. /Geschichte und Sozialkunde Band. 3./ Salzburg, 15—129.
- Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich
- Butschek, Felix 1996: *Statistische Reihen zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte. Die österreichische Wirtschaft seit der industriellen Revolution*. Wien

- Czettler Jenő 1995: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest
- Ebert, Kurt 1975: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taaffesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879—1885)*. Wien
- Ferenczi, Emerich 1908: *Die Hausindustrie in Ungarn und die Budapester Heimarbeit*. /Schriften der ungarischen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz, Band. 3./ Jena
- Fröbel, Folker 1980: Zur gegenwärtigen Entwicklung der Weltwirtschaft. In: *Starnberger Studien 4. Strukturveränderungen in der kapitalistischen Weltwirtschaft*. Frankfurt a. M. 9—88.
- Grandner, Margarete 1991: Staatliche Sozialpolitik in Cisleithanien 1867—1918. In: Rumpler, Helmut (Hrsg.) *Imere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914*. Wien/München, 150—165.
- Hanáč Péter — Mucs Ferenc (szerk.) 1983: *Magyarország története 1890—1918*. I. kötet, Budapest
- Hanisch, Ernst 1994: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien
- Heller Farkas 1923: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest
- Hofmeister, Herbert 1981: Landesbericht Österreich. In: Köhler, Peter A. — Zacher, Hans F. (Hrsg.) *Ein Jahrhundert Sozialversicherung in der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich, Großbritannien, Österreich und der Schweiz*. /Schriftenreihe für Internationales und Vergleichendes Sozialrecht, Bd. 6./ Berlin, 445—730.
- Holtmann, Everhard 1981: Arbeiterbewegung, Staat und Sozialpolitik in der Spätzeit der Habsburgermonarchie. Strukturelle Bedingungen österreichischer Sozialgesetzgebung zwischen 1890 und 1914. In: Ackerl, Isabella — Hummelberger, Walter — Mommsen, Hans (Hrsg.) *Politik und Gesellschaft im alten und neuen Österreich. Festschrift für Rudolf Neck zum 60. Geburtstag*. Bd. 1. Wien
- Illyefalvi Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonya Budapesten*. Budapest
- Katus, László 1970: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867—1913). A Quantitative Analysis. In: Pamlényi, Ervin (ed.) *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 35—70.
- Kausel, Anton 1979: Österreichs Volkseinkommen 1830 bis 1913. In: *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979*. /Beiträge zur österreichischen Statistik, H. 550a./ Wien, 689—720.
- Komlosy, Andrea 1997: Textiles Verlagswesen, Hausindustrie und Heimarbeit. Prototypen des informellen Sektors im 18. und 19. Jahrhundert. In: Komlosy, Anrdea — Parnreiter, Christof — Stacher, Irene — Zimmermann Susan (Hrsg.) *Ungeregt und unterbezahlt*. Frankfurt a. M., Brandes & Apsel; [Wien] Südwind, 63—86
- Kosáry Domokos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711—1867*. Budapest
- Lachnit, Peter 1989: *Staatliche Sozialpolitik für und gegen die Arbeiterschaft. Arbeiterbewegungen und Sozialversicherung in Österreich von den Anfängen bis 1918*. Phil. Diss. Wien
- Leichter, Käthe 1928: *Wie leben die Wiener Heimarbeiter? Eine Erhebung über die Arbeits- und Lebensverhältnisse von tausend Wiener Heimarbeitern*. Wien
- Lévai Tibor 1912: *A munkásbiztosítási törvény (1907: XIX. tc.) és a választott bírósági eljárás, kiegészítve a vonatkozó jogesetekkel és rendeletekkel*. Budapest
- Lőrincz Ernő 1974: *A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig 1840—1918*. Budapest
- A magyar társadalombiztosítás tíz éve 1919—1929*. Budapest, 1930.
- A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1892—1942*. Budapest, 1943.
- Magyar Törvénytár*
Magyarországi rendeletek tára
- März, Eduard 1968: *Österreichs Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josef I. Am Beispiel der k. k. priv. österr. Creditanstalt für Handel und Gewerbe*. Wien
- Matis, Herbert 1972: *Österreichs Wirtschaft 1848—1913*. Berlin
- Mayer, Josef 1900: Die obligatorische Krankenversicherung. In: Special-Comité für Sozialökonomie, Hygiene und öffentliches Hilfswesen (Hrsg.) *Soziale Verwaltung in Österreich am Ende des 19. Jahrhunderts. Aus Anlass der Weltausstellung in Paris 1900*. Wien/Leipzig, Bd. 1. 25—65.
- Melinz, Gerhard — Zimmermann, Susan 1994: Getrennte Wege. Wohlfahrtspolitik und gesellschaftlicher Transformationsprozeß in Wien und Budapest zwischen den Weltkriegen. In: *Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Bd. 50. Wien, 269—315.

- Menzel, Adolf 1893: *Die Arbeiterversicherung nach österreichischem Rechte. Mit Berücksichtigung des deutschen Reichsrechtes.* Leipzig
- Mesch, Michael 1984: *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit—Gewerkschaften und Lohnentwicklung in Österreich 1890—1914.* /Materialien zur Arbeiterbewegung, Band. 33./ Wien
- Munkaügyi Közlöny* 1931.
- Österreichisches Volkseinkommen 1913 bis 1963.* /Monatsberichte des Österreichischen Instituts für Wirtschaftsforschung, 14. Sonderheft/ Wien, 1965.
- Parnreiter, Christof 1997: Die Renaissance der Ungesicherheit: Über die Ausweitung informeller Beziehungen zwischen Kapital und Arbeit im Zeitalter der Globalisierung. In: Komlossy, Anrdea — Parnreiter, Christof — Stacher, Irene — Zimmermann Susan (Hrsg.) *Ungeregelt und unterbezahlt.* Frankfurt a. M., Brandes & Apsel; [Wien] Südwind, 203—220.
- Perneczky Béla 1928: *A gazdasági cselédek szolgálati viszonyai. A vonatkozó összes törvények és rendeletek. A m. kir. földművelésügyi miniszter és a hatásköri bíróság gyakorlata.* Budapest
- Perneczky Béla — Kovács Ernő (szerk.) 1947: *Gazdasági munkajogi jogszabályok. A gazdasági munkajogra és társadalompolitikára vonatkozó hatályos törvények és rendeletek gyűjteménye 1867—1947.* Budapest
- Pfister Lajos — Kálmán Mihály (szerk.) 1927: *A betegségi és baleseti kötelező biztosításról szóló 1927. évi XXI. tc. törvényhozási előmunkálatai.* Budapest
- Ránki György 1983: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. In: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 245—285.
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*
- Rodé János 1927: *Az 1927. évi XXI. tc. magyarzáttal és joggyakorlattal.* Budapest
- Tálos, Emmerich 1981: *Staatliche Sozialpolitik in Österreich. Rekonstruktion und Analyse.* /Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik, Bd. 5./ Wien
- Staatsgesetzblatt für den Staat Deutschösterreich; für die Republik Deutschösterreich*
- Szabó István (szerk.) 1972: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914.* Budapest, II. kötet
- Szterényi, Josef 1905: *Die Arbeiterversicherung.* (Sonderdruck zum Internat. Arbeiterversicherungskongress, Wien 17—23. September 1905.)
- Wadl, Wilhelm 1987: *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktion und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867—1879).* Wien
- Wallerstein, Immanuel 1995: *Die Sozialwissenschaft „kaputtdenken“. Die Grenzen der Paradigmen des 19. Jahrhunderts.* Weinheim
- Weidenholzer, Josef 1985: *Der sorgende Staat. Zur Entwicklung der Sozialpolitik von Joseph II. bis Ferdinand Hanusch.* Wien/München/Zürich
- Zacher 1905: Die Arbeiterversicherung in Ungarn In: *Die Arbeiterversicherung im Auslande.* Berlin, Berlin-Grunewald, Bd. VIII, VIIIa.
- Zimmermann, Susan 1990: Frauenerwerbsarbeit und Haushalt im Wien der Jahrhundertwende. In: *Archiv 1990. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung.* Wien, 92—122.
- Zimmermann, Susan 1997: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das „sozialpolitische Laboratorium“ der Doppelmonarchie im Vergleich zu Wien. 1873—1914.* Sigmaringen, J. Thorbecke.

Tóth G. Péter

A lator teste és a lator test

A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés-emlékeztetés problémája (vázlat)

„Zápolya int, mire most vont pallossal fenyegették
 őket, ezért rágiák, megtépik a pusztá fogukkal
 nyomban a megroncsolt tagokat s úgy nyeldesik és a
 Székely testéből jóllaknak, a vérit isszák,
 úgy falják be husát hitvány szolgálai uruknak.
 Ily hóhér-lakomán, vérrel föcskendve be, rútan
 áll vala szörnyeteges teritékkel ez őrdögi asztal:
 marva, a vére veszett, gyűlölve a fényt meg a létet,
 földre ledől, félig holt teste alélva kinyúlik.”
 (Taurinus: Stauromachia, 1519)

„semmik vagyunk, ha nem vagyunk hús.
 Hiszem, hogy ünnepelnünk kell ezt a testiséget.”
 (Peter Greenaway 1984)

Az „agresszió” vagy „erőszak”, illetve az „erőszakos cselekmény” kifejezések általában destruktív jelentéstartalommal bírnak. Konstruktív kultúra-meghatározó jelentéseiről általában megfelelkezünk. Mindezek ellenére nem tagadhatjuk, hogy az agresszív érzelmek, a gyűlölet, a düh, a szóbeli vagy verbális agresszió, a fenyegető magatartás, a tettelesség, a fájdalomkoczkodás, a másik ember megsebesítése vagy rituális megölése, a háborús körülmények között végrehajtott gyilkolás éppúgy része lehet életünknek, mint az ünnep, az embercsoportokat egybekovácsló szertartás vagy a vallási ideológiák által diktált szeretetparancs.

A FÁJDALOM METAFORÁI A KORA ÚJKORBAN

Az a kora újkori „gyászteátrum”, mely a spontán gyilkosságok, háborús kegyetlenkedések és a rituálisan végrehajtott kivégzések színteréül szolgált, számos olyan keltekből tevődött össze, melyeknek szociálpszichológiai, jogtörténeti, keresztény ideológiai, indoeurópai mitológiai, orvos- és kultúrtörténeti meghatározottsága volt. A halott test társadalmi felmutatásának, a kivégzés, a gyilkolás látványos megjelenítésének értelmezése ezért csak ezen tényezők együttes figyelembevételével lehetséges (Morris 1991; Lafferton 1997; Tóth G. 2001).

A késő középkorban és a kora újkorban a társadalmi nyilvánosság előtti megjelenés szabályozott formájának tekinthetjük a test szakrális és/vagy profán megnyilvánulásait, az egyházi szertartásokat, a liturgikus körmeneteket, az elit reprezentálását — mint például a koronázási meneteket — vagy a köznépi szertartásait, népünnepéyleit, esetleg a mindennapi élet nyilvánosságnak szánt ünnepi rítusait. Sorolhatnánk számos

más, színpadias megnyilvánulását is a testnek, mint a táncot, a karnevált vagy a prostituáltak, transzvesztiták, homoszexuálisok nyilvános húspiacait. A szabályozott testfelmutatások helyszínei közül a halálra felkészülőnek, illetve a halott testnek mindezek mellett külön színpad jutott: így az ítélet-végrehajtás teátroma; az anatómia-színház, valamint a haldoklás és a meghalás nyilvánossága, a gyászmenet, a temetés. A társadalmilag szabályozatlan testfelmutatás helyszínei közül megemlíthetjük a háborúk, a vallási villongások, a lázadások brutális megnyilvánulásait.

Kiss Attila Atilla (1999: 10) az anatómiai-színház és a reneszánsz emblemikus színház látványának elemzésekor számos ikonográfiai toposzt nevezett meg a 16–17. századi holttest-megjelenítések előzményeként: „A memento mori, az ars moriendi, az exemplum horrendum, a contemptus mundi és a danse macabre mind használtak olyan ábrázolásokat, melyek központi kelléke a mulandóság és a halál metaforájaként álló test volt.” Ezek az ikonográfiai toposzok a 12–13. századtól számos képi programban jelentek meg, úgy mint a keresztény túlvilág-ideológiák pokolról és tisztítóútról alkotott, és a kínok számos variációját taglaló elképzeléseiben, az egyéni és a kollektív végítéletekben, a *Vir dolorum*, az *Arma Christi*, a Szent Vér és a Szent sebek, a *Mater dolorosa* ábrázolásokban, a Krisztus szenvedéstörténetét bemutató passió-ciklusokban, a keresztrefeszítést ábrázoló Kálvária képeken vagy a vértanúszentek legendáinak képi programjaiban.

Krisztus testi kínjainak 15–16. századi ábrázolását az Oltáriszentségről kialakult viták — melyek Szent Tamás óta foglalkoztatták az európai, valamint a magyarországi teológusokat — határozták meg. Ūrnapját IV. Orbán pápa 1264-es bullája iktatta a hivatalos ünnepek közé, mely később az Oltáriszentség oltárra való helyezésének kötelezővé tételével (1395) széles körben elterjedt ünnepé vált. Mindennek jelentőségét növelte az a tény is, hogy az Oltáriszentség és a Krisztus testi valója közötti lényegi azonosságot kívánták megjeleníteni. Az azonosságban való hit kételyeit kezdetben a huszitizmus, később a reformáció képviselői fogalmazták meg. A teológusi viták a *Vir dolorum* ábrázolásokban önálló képi programokká is szerveződtek. A téma és a képtípus a 14. századtól jelentkezett, őse a római Santa Croce in Gerusalemme-bazilikában őrzött, 1300 körül keletkezett bizánci mozaik-ikon volt (Wehli 1987: 200). Wehli Tünde szerint (1987: 210) a *Vir dolorum* témának korai példáival elsősorban Felső-Magyarországi (Bártfa, Lócse stb.), illetve erdélyi szász területeken (Almakerék, Nagyszében stb.) találkozunk.¹ Magyarország képzőművészeti emlékanyagában a 15. században tűnik fel először a szenvedő Krisztus képtípusban a *Vir dolorum* ábrázolás (Fonyódi faszobor és a kassai Szent Mihály-kápolna fülkeszobra). Krisztus testének felmutatásával, illetve a dogmatikai, misztikus témák képzőművészeti megjelenítésével a hívek emocionális igényeihez igazodtak, hisz a vizualitás, a látvány segítségével az ábrázolt tárgy a hívő értelméhez, érzelmeihez közelített. Az Oltáriszentség felmutatása és Krisztus testének ábrázolása sajátos mnemotechnikának tekinthető, hisz a

1 Radocsay Dénes 1955: Mária-oltár: Almakerék, Nagy-Küküllő, 1440–1450; Utolsó vacsora oltár: Bártfa, Sáros, 1480–1490; Mettercia oltár: Berzenke, Sáros, 1500; Egykori főoltár: Csíksomlyó, Csík, 1510–1520; Szentlélek kitöltése: Csíkszentlélek, Csík, 1510; Két oltárszárny: Davalló, Liptó, 1500–1510; Szent Pál főoltár: Felsőerdőfalva, Szepes, 16. század első negyede; Kálvária oltár: Garamszentbenedek, Bars, 1470; Egykori oltár: Garamszentbenedek, Bars, 1510. stb. Vö. még Wehli 1987: 200.

felmutatás minden mise alkalmával megtörtént. A képi ábrázolások pedig a 14—15. századtól kezdődően — a legendatörténetek freskói mellett a kompozíció-sűrítést alkalmazó táblaképekkel egyetemben — addig soha nem látott mennyiségben árasztották el a templombelsőket (Wehli 1987: 181). A huszitizmus képellenességének ellenhatásaként a Corpus Domini ábrázolások a katolikus hit terjesztésének leghatékonyabb propagálói voltak. Magyarországi ábrázolásairól Radocsay Dénes adattáiraiból (1955: 33, 139, 34, 36, 38, 85, 88) idézhetünk: Krisztus szent teste oltár említéséről tudunk Budán 1375 és 1461-ből, Óbudán 1513-ból, Sopronban 1400, 1459 és 1466-ból, Pozsonyban 1425-től, Gyulafehérváron 1393-ból, a Baranya megyei Szalatnokon 1484—1492 között, Eperjesen 1491-ből. Az átlényegülés dogmája és az Oltáriszentség 12. századtól jelentkező fokozott tisztelete összefüggésben volt a Szent-Vér-kegyhelyek kialakulásával is. Csodás történetek sokasága keletkezett a misebor vérré változásáról, az ostyabeli vérfoltok feltűnéséről.

Az ostyában megjelenő Szent Vér-ereklye teológiai jelentőségével Szent Tamásból kiindulva Suarez jezsuita atya (1548—1617) foglalkozott részletesebben, aki szerint az ily jelenség Krisztusnak nem valóságos teste és vére, hanem csak azok színét és alakját mutatja. Ha a szín eltűnik, akkor az a szentségi jelenlét megszűnését, ha tartósan megmarad, akkor az a szentség csodás jelenlétét bizonyítja (Sörös 1912: 132). A sokféle tisztelet az 1267-es bolsenai misére vezethető vissza, ahol a kételkedő pap kezében az ostya vért hullatott. A kultusz európai elterjedéséhez az 1300-as jubileumi év, magyarországi megjelenéséhez I. Lajos király 1350-es szent évi római zarándoklata járult hozzá (Wehli 1987: 201). Dercsényi Dezső szerint a lőcsei Szent Jakab-templom három véرزő ostyája a brüsszeli Ste-Gudule-templomban történt csodára utalhat. A kassai Szent Erzsébet-dóm 1402-ben, a bátai apátság 1434-ben kapta meg a pápai engedélyt, hogy Úrnapján a templomban gyónók Krisztus vére, illetve a Krisztus vérével átitatott ostya jelenlétében búcsút nyerjenek (Kónyi-Holub-Csalog 1940; Fügedi 1981: 41). A bátai Szent Vér-tiszteletet egyébként Zsigmond király Garai János részére 1415-ben kiállított búcsúengedélye indította el (Wehli 1987: 201). A bátai Szent Mihály tiszteletére emelt apátság eredetileg királyi kegyurasága (1093) magánkegyurasággá (1267) alakult. A Krisztus Vére ereklyének köszönhetően az apátság vagyona gyorsan növekedett (Sörös 1912: 120—129). Az ostyában megjelenő „Krisztus vére testének egy darabkájáról” az első magyarországi történetírói híradás Thuróczy krónikájából származik: „Maguk a vezérek sem menekülhettek a nagy veszedelemtől: egyesek foglyul estek, mások ottpusztultak. Garai Jánost elfogták, és súlyos vásra verték, és amikor a fogságban töltött hosszú idő múltán visszanyerte szabadságát, hatalmas súlyú bilincseit, az utókor emlékezetére a bátai monostorra hagyta ott tett fogadalmának beváltásaként, a mi Urunk és Megváltónk drága vérének dicsőségére.”² A bátai Szent Vér-tiszteletéről Kapisztranói János csodáinak tanúságtévői is említést tesznek (Fügedi 1981: 41). A 15. században Kassa és Bába mellett sorra alakultak a Szent Vér-kegyhelyek: Ludbreg, Pécs, Vasvár, Szeged, Garamszentbenedek; Győr székesegyházában pedig egy 1566-ban alapított Krisztus vére oltárról tudunk (Radocsay 1955: 140). Az oltáriszentség, a kehely és a Vir dolorum képek együttes ábrázolásának közép-európai, elsősorban huszita gyökereire Sallay Dóra

2 Thuróczy János 1978: 349—351.

(2000: 59—66, 76) világított rá a leghitelesebben. A vérral átítatott ostya csodatevő voltában a 16. század derekától kezdtek el egyre többen kételkedni, mely kételkedést a reformáció csak megerősített (Fügedi 1981: 41).

Krisztus teste mellett az ítélet-végrehajtás hóhéritechnikai eszközkészletének ábrázolása, az Arma Christi kompozíciók is igen szemléletesen jelenítették meg a szenvedést és a fájdalmat. Ennek a devocionális-jellegű képtípusnak a kialakulása a passiói ereklyéinek 13. századtól megfigyelhető önálló tiszteletével hozható összefüggésbe. Eredetije valószínűleg a Vir dolorum kép lehetett. Az ábrázolt kínzóeszközök számát moralizáló és didaktikus munkák határozták meg. A legfontosabb a kereszt, a lándzsza, a szögek, a fogók, a korbács és a létra volt. A kép tengelyében a Vir dolorum Krisztusa állt. Mivel a témát az oltárképeken kívül leginkább búcsúcédulákon találjuk, feltételezhetjük, hogy az olvasás és a nézés révén a képek elsődleges funkciója az egyéni bűnbánat emocionális elősegítése volt (Wehli 1987: 201).

A vér tisztelete mellett Krisztus sebei és a sebek kultusza is önálló képi és liturgikus programmá szerveződtek. A sebeit mutató Krisztus templombeli ábrázolásával szemben általában a Köpönyeges Madonna és/vagy a Mater dolorosa képek álltak, ahol is a Fájdalmas Istenanya a szenvedés jegyeit viselte, például tört, Krisztus szenvedéseinek analógiájára (Wehli 1987: 201). A sebek ábrázolásának elterjedését az 1423-as kölni zsinat mozdíthatta elő, mely ünnepét is elrendelte. Krisztus szenvedése oltárt említenek a források a Zólyom megyei Nagyszaltnán 1481-ből és Sopronban 1521-ből. Krisztus öt szent sebeit ábrázolja az 1480 körülre datált telkibányai oltár. A magyar emléanyagban a Fájdalmas Szűz ábrázolás a nagyőri egykori Mária-oltár tábláin (1450 körül), passiói jegyekkel ellátva a mateóci oltáron látható.³

A sebek tisztelete igen szervesen kapcsolódott néhány szent kultuszához is. Itt most elsősorban nem a vértanúszenetek legendáinak véresebb ábrázolásaira gondolok, hanem olyanokra, melyeken a seb, a fekély önálló témaként jelent meg. Szent Erzsébet ikonográfiájához szervesen kapcsolódott a leprás, fekélyes beteg fürösztésének ábrázolása (Schmoll 1918; Vida 1994: 43—44). A leprás-legendáról, az ágyba fektetett bélpoklosról a ferences Temesvári Pelbárt prédikációiban (Pomerii sermorum de Sanctis 1489, Stellarium, 1483), magyarul az Érdy-kódexben (1527) és a Tihanyi-kódexben (1530—1532) olvashatunk. Fekélyes betegek ápolását végezte Árpádházi Szent Margit.⁴ Szent Márton a leprás koldusnak adta át köpönyegét. Szent Rókus attribútuma a lábon tátongó seb vagy a pestisbubó volt, Szent Sebestyén pedig a sebzések és a fájdalom legkülönbébb példáit szemléltette (Vida 1994: 54—55, 35—42, 98—104). A sebkultuszhoz kapcsolódtak a misztika legkorábban jelentkező emlékei is, vagyis a misztikus feszületek és a stigmatizáció gondolata (Solomon 1998; Klaniczay 2000: 161—162). A ferencesek propagálta téma Szent Ferenc stigmatizációjával (1224) és a jelekhez fűzött mennyei interpretációival hozható összefüggésbe. Az ütlegelek és a szögek által okozott sebzések (stigmák) kultuszának kialakulását Szent Ferenc mellett Szent Brigitta látomásai is erősítették. A stigmatizáció magyarországi kultuszáról már a 13. századból fennmaradtak források, a krisztusi stigmák első magyar viselője pedig egy veszprémvölgyi apáca, Boldog Ilona

³ Mater dolorosa ábrázolásokat lásd Radocsay 1955: 87, 141, 455, 400–401, 388–389, 268, 281, 296, 304, 321, 329, 369, 370, 373, 384, 385, 389, 399, 401, 404, 440, 461.

⁴ Benkő — Balázs — Farkas — Dömötör — Pólya (szerk.) 1990.

volt, akinek személye Árpádházi Szent Margit kultuszköréhez tartozott (Wehli 1987: 200; vö. Klaniczay 2000: 161—163—168).

A keresztény kultúra középpontjában álló keresztrefeszítés (Clarck 1986) mellett a vértanúszenvedéstörténeteinek ábrázolásai is igen erősen hatottak a hívekre. A középkori szentek kultuszában jelentős szerepet kapott az önsanyargatás aktusa, a testi kínok elszenvetésének igénye. Szent Margit életében a mártírok látványa emociánális erőt adott a szenvedések elviseléséhez. Az Arma Christi kompozíciókhoz hasonlóan a vértanúkat gyakran ábrázolták a halálukat okozó kivégzési eszközök (pallós, kerék, csípőfogó) társaságában, de nem ritkák azok a képi históriák sem, melyek részletesen foglalkoztak a borzalmas kínzások és kivégzések hóhéritechnológiailag pontos megjelenítésével. A vértanúszenvedéstörténeteinek 11—14. századi tömeges elterjedését, valamint a római büntetőjog 12—14. századi újrafelfedezését a középkori táblaképek jelenítették meg a legérzékenyebben. A 2—5. században keletkezett vértanúakták forrásértékkel bírnak tehát a kora újkori büntetőjog tanulmányozásához is, hisz a szentek legendái a római büntetőjog gondolati, tematikai és technológiai mintáinak közvetítését valósították meg. A Római Birodalom területén keletkezett 2—5. századi akták és történetek alapvetően két nagy csoportot alkottak. Forma és motívumtörténeti szempontból keleti és nyugati vértanúemlékeket különböztethetünk meg. A korai és hitelesnek tekinthető, főként nyugati, latin vértanúakták a kínzás és a szenvedés szemléletes és részletes ecsetelését visszafogottabban valósították meg, mint a keletiek. Annál inkább része volt a kegyetlenkedés a keleti vértanúemlékeknek. További különbséget mutatnak az elbeszélésekben megjelenített latin és keleti típusú hóhéritechnológiák is (Musurillo 1972; Vanyó 1984; Klaniczay 2000: 156—157).

A kelet—nyugati típusú technológiai különbségeknek a római büntetőjog 12—13. századi európai „felfedezése” és újraalkalmazása szempontjából volt jelentősége. A római büntetőjog justiniánusi koncepciója folyamatosan jelen volt a bizánci utódállamokban, később pedig részlegesen a török birodalom területén is (Zlinszky 1995: 156—157; Brósz—Pólay 1974; Baumann 1996). A nyugat-európai területeken viszont a római jog újjáéledéséről és felfedezéséről beszélhetünk. A Német-Római Birodalom területi és szokásjogon alapuló büntető jogstruktúrája a 14. század folyamán egységesülési folyamaton ment keresztül, melynek végeredményeként a 16. század elejére a Constitutio Criminalis Carolina / CCC (1532) elnyerte végső formáját. A consuetudinaris jogon alapuló döntvénytárak a területileg tagoltan kidolgozott criminalis constitutiókban — Tübingen (1466), Tirol (1499), Bamberg (1507), Augsburg (1530) —, végül a birodalom egészére érvényesített CCC-ben oldódtak fel (Dülmen 1990: 170; Koch 1991: 69, 72, 73, 78; Zlinszky 1995: 157). A későbbi jogi kódexek erre alapozva fejlesztették tovább a büntetőjogi tételeket. „A jog egész fejlődéstörténete során igen nagy jelentősége van a formának, a formai továbbélésnek” — írja Zlinszky János a Római büntetőjog című könyvében (1995: 155). „Ha még figyelembe vesszük a középkorban a római birodalom emlékének óriási tekintélyét, állandó visszacsengését, visszahatását, a Justinianus-i könyvek tekintélyét is, akkor nem csoda, hogy amit a középkor és újkor embere készen talált, azt megpróbálta kiemelni és felhasználni, még akkor is, ha nem egészen értette. A forma meghatározó volt akkor, amikor új és új társadalmi jelenségekre kerestek jogi megoldást.” Mindez pedig a császárkori római büntetőjogi tételek átvételét is jelentette egyben. A Tűz (mág-

lya) és a Víz (vízbefojtás) őselemek köré, illetve a Közép, vagyis az emberi test köré szerveződő büntetőjogi technikák új típusainak (tortúra), és általában a holttest feldarabolás-technikáinak 13—14. századi tömeges megjelenése valószínűleg a római büntetőjog 12—13. századi recepciójának is köszönhető volt. Mindez pedig a magyar büntetőjogi szokásokra is hatást gyakorolt (Varga 1958; Béli 1999, Béli — Kajtár 1988).

A császárkori büntetőjogban a vértanúakták szerint minden halálnem — kiegészülve a vadállatok elé vetéssel — jelen volt. A halálnemek korlátozása csak a római polgárjoggal rendelkezőkre terjedt ki. Mindezen büntetés-típusok a négy holttest-eltakarító őselem (Levegő, Tűz, Víz, Föld) köré szerveződő halálnemek, illetve az emberi test (Közép) feldarabolásának technikái szerint csoportosíthatók. A két csoport (Levegő, Tűz, Víz, Föld / Közép; Makrokozmosz / Mikrokozmosz) közötti alapvető különbségnek tekinthető, hogy míg az őselemek köré szerveződő büntetéseknel a holttest eltakarítását a büntetést kiszabók a természetre, addig az emberi testet feldaraboló technikáknál a holttest felszámolását egy erre szakosodott szakértőre (hóhér: lictor, carnifex) bízta (Koch 1991). „Négyféleképpen sújtok le rájuk — mondja az Úr: karddal, hogy megölje őket; kutyákkal, hogy széttépják őket; az ég madaraival és a mező vadjaival, hogy felfalják és elpusztítsák őket. Iszonyattá teszem őket a föld minden országa számára. [...] Ellenségeid rabszolgájává teszek olyan országban, amelyet nem ismersz. Mert haragom fellángolt, mint a tűz, és égni fog fölöttetek.” Idézhetnénk Jeremiás könyvének 15 fejezetét Pécsi Kis Péter 1564-ben megjelent Magyarázatából.⁵ Taurinus 1519-ben megjelent Stauromachiájában mindezt mitológiai képekkel fűszerezve idézi fel: „Még a halottakat is kirabolták, nincs temetésre / gondjuk, a holtakat úgy hagyták szana-szerte heverni / sátraikon kívül. Sors adta: a Styx vize mellé / így hullottak alá; mások szép sírba kerülnek: / itt a mohó láng veszt, ez vízbe merül, míg amazzal / végez a lég, édig bomlik szét az temetetlen.”⁶

A csoportosítás másik lehetséges formációja a Georges Dumézil (1986) által vizsgált hármass funkció szerint történhet: háromféle halálnem, és három áldozat a három funkció isteneinek. Az akasztás, a fegyver/tűz általi halál és a vízbefojtás általi kivégzés-nemek az elbeszélő forrásokban az archaikus indoeurópai „hármass halál” mitológiai, mondai motívumára utalnak (Ward 1970: 124—142).

Ezen mondai, mitologikus toposznak számító halálnemek mellett azonban a vértanúaktákban (azokon belül is főként a nyugati aktákban) nagy jelentősége volt a holttest méltó eltakarításának. A vértanúságot tettek kultusza elsősorban a holttestek maradványai köré szerveződtek, a sírhelyek, a csont-ereklyék tisztelete pedig a kereszténység térhódításával egy időben terjedt el (Brown 1993: 32—33).

* * *

Ahogy a kereszténységet az életadással, a felsőtest rendezetten működő funkcióival — a szívvel, a fejjel és Krisztus vérével kötötték össze —, úgy a nem keresztényinek tartott elemeket az alsótest szabályozhatatlan, romlott funkcióihoz társították — a nemi szervekhez, a végbélhez és a széklethez. Ehhez kapcsolódóan a fájdalom és a szenvedés tisztátalan, undorító, borzalmas oldalát a túlvilági démonokat, ördögöket

⁵ Pécsi Kiss 1993.

⁶ Taurinus (Stieröxel) Stephan 1519: III. könyv 167—172. sor.

ábrázoló Utolsó ítélet, pokol- és purgatórium-képeken jelenítették meg (Le Goff 1977). A képi ábrázolások mellett a pokol, purgatórium vagy túlvilágjárásokat megörökítő látomás-elbeszélésekben is a túlvilági büntetések személyre szabott változatainak megjelenését, és a büntetéseket taglaló leírások részletekbe felejtkező elburjánzását figyelhetjük meg. Ezekben a látomás-elbeszélésekben gyakran a hóhéritechnológiai részletességgel készült, a hóhérnak és a sintérnek kínokat kínokra halmozó beteges fantáziája került előtérbe. János Mennyei Jelenésekről Való Könyvével szemben, ahol a megjósolt világ végét grandiózus, kozmikus méretű sorscsapások és festői eszközökkel megrajzolt hatalmas pozitív alakok ábrázolásai követik, ezekben a szövegekben mindenekelőtt a kízókamrák tárulnak elénk. A végítélet és a bűnösök ördögök általi kíntatásának ábrázolásai valószínűsítik, hogy a kor emberének hite a pokol és a pokoli gyötrelmek valóságában hozzájárult ahhoz is, hogy a képek megalkotása és látványa olyan esztétikai megelégedettséget okozott, mely akár a megtisztulás érzetét is kelthették. Gurevics (1987) szerint a pokoljárások látomásszövegeiben nem a pokol leírásán van a hangsúly, hanem a túlvilágon a lelkekre váró fizikai és lelki fájdalmak ábrázolásain, melyek megtisztítják bűneitől a lelket és felkészítik a gyönyörök birodalmába való átjutásra. A tisztító tűz fogalma az irodalomban nem sokkal Dante előtt kristályosodott ki, az ikonográfiában pedig csak a 13. században. A lelkek által a síron túli világban elszenvedett kínok nagy része tehát nemcsak az evilági bűnök büntetése, hanem az örök szenvedés fenyegető lehetőségétől való megszabadulás eszköze is volt egyben. Mivel azonban bűnbánatot az ember már evilágon is tarthatott, a purgatórium megjelenítése a földi világ fizikai kínjaihoz és büntetés végrehajtásához igazodott (Klaniczay 2000: 153—156). A bűnösökre kiszabott testi szenvedések a lélek megtisztulását eredményezték, ezért a jelenség alkalmanként egyáltalán nem különbözött a fizikai kínvallatástól (Gurevics 1987: 194—195, 255—256). A korai magyarországi látomásszövegekben, mint Krizsáfán fia György (1353) vagy Tar Lőrinc (1411) pokoljárása, Drichtelmus vitéz Jeges-tüzes pokolban (1521) tett utazása vagy Mikházy Szécsi János rettenetet keltő (1679) beszámolója szintén ezeket a túlvilági, egyénekre szabott büntetéseket említi (V. Kovács 1985). A purgatórium-ábrázolások viszonylagos magyarországi hiánya természetesen nem jelenti azt, hogy a tisztító tűz elképzelése ne lett volna ismert nálunk is. Valószínűbb, hogy csak a képi megjelenítése tolódtott a 15—16. századra, hisz a tisztító tűz ideológiája már a 14. századtól jelen lehetett az irodalomban és a folklórban.

A török európai terjeszkedése, valamint az 1500-as év közelgő jubileuma miatt a végítélettől való félelem is erőteljesebben jelentkezett a 15—16. század fordulóján. A nyugati keresztény értelmiség szemében a gyakran az Antikrisztus eljövetelét hirdető harcias nép megjelenése mellett újabb és újabb „jelek” utaltak a végítélet közelségére. Az antik hagyományok feléledése következtében a csillagászati megfigyelésekből gyakran prognosztizáltak katasztrófákat, éhínséget, pestist, lázadást. A Szaturnusz-félés, a Szaturnusz, a Mars és a Juppiter csillagászati együttállása, különösen a reneszánsztól kezdve alapvetően meghatározta a humanista értelmiség közérzetét. Az antik jóslás reneszánsz kori tanai szerint Szaturnusz uralma alatt járványok törhetnek ki, melynek előjeleként üstökösök tűnhetnek fel az égen, heves viharok és árvizek pusztíthatják a termet, földrengések rázhatják meg a világot, továbbá Szaturnusz gyermekei (rablók, gyil-

kosok, lázadók, kegyetlen népek, monsthumok, leprások, szifiliszese) megjelenésével a társadalmi rend is felborulhat (Daston—Park 1998). Gyakran jelenítették meg csontvázként, falábú, mankóra támaszkodó aggastyánként, a pusztításra is használható sarlóval, illetve homokórával kezében. Aby Warburg szerint a Szaturnusz-félést és a társadalmi rendet megrázó eseményeket Európa közvéleménye gyakran kapcsolta össze. A reformáció „felforgató tanainak” elterjedése, a parasztlázadások vad, kegyetlen világa ezt az érzést csak felerősítette (Warburg 1986: 22—38).

* * *

A „bűnösség kultúrájának” nevezett kora újkori Európában és a „folyamatos pönitenciatartás” évszázadaiban a *Vir dolorum*, *Arma Christi*, a Szent Vér és a Szent sebek, a *Mater dolorosa* ábrázolások, a Krisztus szenvedéstörténetét bemutató passióciklusok, a vértanúszentek legendáinak programjai, a különböző műfajú és funkciójú képek (freskók, táblaképek, búcsúcédulák, imakönyvek) egyazon célja, hogy sebeket, a szenvedést okozó tárgyakat (tőr, korbács, fogó, szög stb.) természetes igénnyel ábrázolják, és hogy mindez a 13—14. századtól vált általánossá, azt mutatja, hogy nagy változás következett be Krisztus és a szentek tiszteletében. A test társadalmi nyilvánosság előtti felmutatásának új koncepciója alakult ki, melyben főszerep jutott a szenvedésnek és a fájdalomnak. Krisztus az aktív, „Ítéző” pozícióból a szenvedő, passzív „Fájdalmas” Krisztussá változott, és a szentek ereklje-csontjaira is „felrakódott” a hús. A 12—15. században több párhuzamos jelenség is megfigyelhető, melyek mindegyike a test nyilvánosság előtti felmutatásának megváltozásával hozható összefüggésbe. Ismét felszínre kerültek a római jog 2—4. századi elrettentést célzó irányelvei, megjelenek a keresztény túlvilág-ideológiák pokolról és tisztítóüzzről alkotott, a kínok számos variációját taglaló táblaképek, illetve a 2—5. században keletkezett, de csak a 11—12. században népszerűvé váló keleti látomásszövegek kínzásokat taglaló fejezetei. A vértanúszentek szenvedéstörténetét bemutató táblaképek az istenítéleti eljárások kiteljesedésének időszakában és az új típusú bírósági eljárás kialakulásának első évszázadaiban szaporodtak meg. Bár a szentek szenvedéstörténetei istenítéleti példázatok voltak, a képek lényegében mégsem a próbákat jelenítették meg, hanem a kínvallatást. Mindebből következett, hogy a vértanúaktákban és szenvedéstörténetekben szereplő mártír bajnokok és bajnoknők képi ábrázolásai tulajdonképpen nem az istenítéletekkel voltak kapcsolatban, hanem azok a tortúra 13—16. századi megjelenését propagálták. Nem véletlen tehát, hogy a vértanúszentek és a Krisztus szenvedéseit bemutató képek épp akkor jelentek meg tömegesen, amikor az igazságszolgáltatás is átalakult, és az istenítélet jellegű eljárások helyett az elrettentést célzó büntetések lettek a meghatározóak (Bartlett 1986; Sabbatucci 1986).

A fájdalom megjelenítésében lényeges változásokra a 16—17. században került sor. A középkori táblaképekkel ellentétben az újonnan keletkező, liturgikus célt szolgáló ábrázolások az elrettentés helyett a drámaiságra, a vér és a hús látványa helyett a szellemi megtisztulásra helyezték a hangsúlyt. A testi szenvedések, a fizikai gyötrelmek megjelenítése továbbra is megmaradt ugyan egyes képi ábrázolásokon, de ezeknek már egészen más volt a funkciója. A 16—18. századi, a tömeg elrettentésére készült röplapokon, a társadalmi nyilvánosság modern hordozóin a keresztény szimboliká-

tól megfosztott, szekularizált ábrázolások váltak meghatározóvá. Ezeken azonban az elrettentés naturalizmusa csak a híradás szenvtelenségét erősítette. A képek a megtisztulás nélküli borzalmakról tudósítottak. Vagyis a keresztény liturgikus ábrázolásokból eltűnt a vér, a szenvedéstörténet, a kivégzési jeleneteket ábrázoló rölapokról viszont a keresztény szimbolika. Kiss Attila Atilla szerint (1999: 11) „Egyfajta letisztulási folyamat figyelhető meg, melyben a megjelenített holttest és a szemlélő szubjektum között lévő közvetlenség is egyre csökkent. A középkorból a reneszánsz felé haladva átalakult a hulla ikonográfiája. Míg korábban a sírszobrok, táblák és festmények démonikus, allegorikus szörnyeket, kibebezett testeket, elrettentő csúf teremtményeket ábrázoltak, a reneszánszra ezek átalakultak a haláltánc inkább groteszk, mint abjekt csontvázává, amely már-már karneválszerűen igazgatta a sír felé a halandókat. A reneszánsz végére a nemesi osztály ékszerein már szinte kötelező formaként jelent meg a memento mori hagyomány kikristályosodott emblémája, a koponya, a halálfej. A hús, a valódi csúfság letisztult a csontorról.” Pontosítani érdemes azonban Kiss Attila Atilla megállapítását, hisz valójában a 12–13. században alakult ki a fájdalomnak az a kultusza, amely a sebeket, a fekélyeket, a vért és a szenvedést dicsőítette. Ez a kultusz a 15–17. század polgárháborús viszonyai és a törökellenes küzdelmek hatására alakult át, talán épp a kegyetlenség jelenvalósága miatt. Bár a tömegek a népi vallásosság formációiban tovább tisztelték a fájdalom és szenvedés tárgyiasult jeleit, az elit fokozatosan kivonult ebből a körből. Ekkor alakult ki az a reneszánsz halálkultusz melyben már nem a „húsnak”, hanem a „haláljegyeknek” volt jelentősége.

A KEGYETLENSÉG SZÍNPADAI

A képek látványáról térjünk át a test ritualizált megsemmisítésének látványára. A késő középkorból és a kora újkorból a test társadalmi nyilvánosság előtti megjelenésének számos formáját ismerjük.

A „test társadalmilag szabályozott felmutatásának helyszínei” közül a halálra felkészülő illetve a halott testnek külön helyszín jutott. A halott testnek három, színpadon kapott jelentős szerepét ismerjük részleteiben: a kivégzés, ítélet-végrehajtás nyilvános színpadát (Foucault 1990; Dülmen; 1990; Koch 1991; Evans 1996; Hibbert 1963; Gattrell — Aarthur 1994; magyar vonatkozások Katona 1977; Hajdu 1985; Pandula 1989; Pálffy 1995), az anatómia-színházat (Wilson 1987: 62–95; Sadway 1995; magyar vonatkozások Kádár 1976: 951–954; Jantsits 1987) és magát a kora újkor színházat (Kiss 1999: 9). Mindezek mellett természetesen számos más színtért sorolhatunk ide, ahol a halál, a haldoklás vagy a holttest jelen volt, úgy mint a gyászmenet vagy a temetés (Kantorowicz 1957; Chaunu 1978; Chastel 1984; magyar vonatkozások Buzási 1975; Szabó 1990; Jakó 1996).

A „test társadalmilag szabályozatlan felmutatásának helyszínei” között tarthatjuk számon a háborúk, vallási villongások brutális megnyilvánulásait, a lázadások, tervezett vagy spontán szerveződő mézárulásait vagy a nyilvánosan elkövetett közbűncselekményeket (MacMullen 1992; Hobsbawm 1978). A nem normatív, de társadalmilag szabályozott „láزدás-rítusok” is részben ehhez a csoporthoz köthetők, hisz sok esetben a

„lázadás-rítus” végkifejleteként a „társadalmi kontroll” teljes hiányában a tomboló erőszak hasonló testfelmutatásokat produkált. Ezzel kapcsolatban állapította meg Klaniczay Gábor (1984: 39), hogy „a társadalmi életet szabályozó rituális rend: a »lázadás-rítusok« a »státus-szerepcseré-rítusok« a társadalomszerveződés ugyanolyan nélkülözhetetlen elemei, mint azok a szertartások amelyek a társadalom struktúrájának, hierarchiájának a normatív képét hirdetik szimbólumaikkal.”

* * *

Agrippa d’Aubigné *Les Tragiques* című elbeszélő költeményében a francia vallásháborúk borzalmait írta le, Grimmelshausen a *Der Abentheurliche Simplicissimus Teutsch* vagy közismertebb nevén a *Simplicissimus*ban hasonló jelenetekkel ábrázolta a harmincéves háború német közállapotait. A két legsikerültebb *Simplicissimus* utánczat, az ismeretlen szerzőségű *Die Frantzösische Kriegs-Simplicissimi*, *Hochverwunderlicher Lebens-Lauff* és a Daniel Speernek tulajdonított *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* munkák pedig megteremtették a borzalom-krónika és az utazóirodalom divatját Európában. A borzalmak bemutatásával a magyarországi krónikások természetesen nem múlták alul európai kortársaikat. A már említett Magyar *Simplicissimus* teátrális képekben leírt epizódjai közrejátszhattak abban, hogy a nyugat-európai közvélemény képzetében Magyarország gyakran úgy jelent meg, mint „Európa véres színháza” — ahogy azt Eckhardt Sándor nevezte (Eckhardt 1943). Szamosközy István, a „hosszú háború” kegyetlenkedéseivel kapcsolatban — amit a későbbi korok történetírói már mint a „tizenötéves háborút” emlegettek — 1608 körül Erdélyben a következő sorokat írta: „Bár mindez nagyon is eltér az emberségtől, a természetjogtól és az ésszerűségtől, hiszen az is azt tanácsolja, hogy haragunkat ne zúdítsuk a holttestre, mégis — amilyenek a mai idők és erkölcsök — azt tapasztaljuk, hogy a keresztények manapság nemcsak törökök, hanem még keresztények ellenében is sokkal különb kegyetlenségeket követnek el.”⁷

Apokaliptikus, eszkatalogikus vízió megfogalmazására készítették a háború borzalmait Magyar István prédikátort, illetve más írástudókat is. Magyar Nádasy Ferenc mellett működött táborigazgatóként, aki 1602-ben megjelent munkájában kifejtette részben a saját, részben Nádasy vélekedését a török elleni hadakozásról: „Vallyon s mit látsz az hadban szomorúságra indító dolognál egyebet? [...] Azomban bekövetkezik az ütközet, az embermészárlás, sok ezer lélek veszedelme, holttesteknek [...] iszonyu és szomorító nézése, mezőknek és vizeknek vérrel folyása [...] Az had alatt hallgatnak az jó törvények, szabadságot vesznek magoknak minden latorságok, akkor az gonoszok büntetés nélkül ölnek, vágnak dulkanak, fosztanak és ragadoznak.”⁸ A kegyetlenkedések jelenvalóságát számosan büntetésnek, mások pedig bűnnek értelmezték. Szkhárosi András 1542-ben írt munkájában a Magyarországot pusztító török hadat, a felbukkanó dőghalált, és a terményt elpusztító, ezáltal éhínséget okozó sáskajárást mindmind az emberi kegyetlenség következményének tartotta. Nem véletlen tehát, ha a kortársak a „romlás évszázadairól” beszéltek (Óze 1991: 80—100).

⁷ Szamosközy István 1981: 176.

⁸ Magyar István 1979: 157.

Európa és Magyarország tehát a 16—17. század fordulóján, vagy pontosabban a 16—17. században folyamatosan hadszíntér volt. A nyugati zsoldosok, a keleti tatárhorodák és a délvidéki rácok által okozott kegyetlenkedések kíméletlenségükben nem sokban különböztek egymástól. A háború alatt elszenvedett és a lakosságot érintett kínzások, tömegmészárlások, véres fegyveres leszámolások a mindennapok életélményéhez tartoztak. A ritualizált formában megnyilvánuló kegyetlenkedéseket a humánetológia tudományának képviselői is vizsgálták. Az etológusok szerint a férfiak, nők és gyerekek ellen elkövetett kegyetlenkedések egyes formái nem csak az emberi kultúrákban, hanem az állatvilágban is előfordulnak. Általánosan emberi gesztusnak tartathatjuk, hogy a harcok hevében az ellenség totális megsemmisítése a cél. Ez azonban a humánetológusok véleménye szerint csak az emberi kultúrákra jellemző.

A férfiakat ért agressziós cselekvésekről, illetve a férfiak által elkövetett agresszív tettekről nagyon sok forrást idézhetnénk. Ezek közül a szexuális bűnelkövetéseket illetve büntetéseket emelném ki, mint nem-specifikus agresszív cselekvéseket. A férfiak felnyársalásáról, kihereléséről a gonosztettekről beszámoló perekben és a büntetés-nemeket meghatározó törvénykönyvekben egyaránt olvashatunk. A nyársbavonásról szóló legismertebb példákat a Dózsa-féle parasztfelkelést (1514) megörökítő elbeszélő forrásokban, illetve az események pillanatában fogant megtorló, véres törvényekben olvashatjuk. Hexameteres versbe szedve a lázadás közel-távoli szemléelője Taurinus (1519) így írt a paraszthadak kegyetlenkedéseiről: „mindenhol nemesek holtteste tüzes fakarókon.”⁹ Istvánffy Miklós krónikájában (1622) megemlékezve az 1514. évi parasztháború borzalmairól, hangsúlyozottan foglalkozott a magyar főurak kivégzési színjátékának képi megjelenítésével. Istvánffy a Dózsa-lázadással egyidőben keletkezett forrásokat is felhasználta az események leírásánál. Többek között ismerte Taurinus és Tubero munkáit is, melyek inspirálólag hathattak a véres képek megalkotásánál. A paraszthadak által elfogott Csáky Miklós csanádi püspök — ki a kortárs krónikások szerint is sok jobbágylány tisztességét gyalázta meg — haláláról így írt: „balszerencséjére parasztokra bukkant, akik miután elfogták, s nagy megszegyenítésnek és sok gyalázatnak tették ki, György elé vezették, aki sok ütlegetés és kínzás után a püspököt, miután felvétette vele a szent stólát és az infulát [...], s egy meghegyezett karót lágyékába szúratott, méltatlan módon megölette.”¹⁰ A Csáky püspökkel együtt elfogott Telegdi István haláláról pedig következőket írta: „Őt Székely György a kínzásoknak egy egészen új s mind a mai napig nem hallott nemével, amelytől a tisztességes embereknek nemcsak szeme, de jámbor füle is irtózik, ölette meg. Szeméremtestére kötelet kötöttet, s annál fogva egy igen magas karóra függesztette fel azt a híres és ily szörnyű kínzásra teljességgel méltatlan férfiút.”¹¹ A nemesek szemszögéből készült krónikás-elbeszélő források mellett, melyek a paraszthadak kegyetlen tetteit örökítették meg, érdemes kontrasztként megvizsgálni a megtorlását előkészítő véres törvényeket is, melyek a nemesek bosszúját tükrözték. II. Ulászló király 1514. évi VII. dekrétumának 60. cikkelye rendelkezett a hajdúknak nevezett pásztorokról és a parasztokról, mely megtiltotta nekik, hogy kopjákat, és más fegyvereket, puskákat maguknál hordjanak.

⁹ Taurinus 1519: I. könyv 459—460. sor.

¹⁰ Thállyai 1629: Tom. 4. folio nélkül.

¹¹ Thállyai 1629: Tom. 4. folio nélkül.

Ha a hajdú ennek ellenére magánál fegyvert hordott, bárki, bárhol elfoghatta. A hajdú büntetése első ízben kiherélés, másodízben halál, paraszt büntetése pedig kézlevágás volt. A hajdú mint a társadalom ellensége, idegennek számított. Büntetése ezért sokkal súlyosabb volt, mint a csoporton belülinek számító parasztoké. A kiherélés büntetés a karóbahúzás mellett azt az üzenetet hordozta, hogy a hajdú idegen, csoporton kívüli, tehát nem ember. A paraszthadak és a nemesek közti csoportküzdelem megjelenítésének legszemléletesebb példái tehát épp az ellenfél férfiassága elleni brutális támadások voltak. A csoporton kívüli személyek az egymásnak okozott sérelmek miatt a harc hevében fokozatosan dehumanizálódtak. A férfiatlanítással vagy a passzív homoszexualitásba kényszerítéssel történő nyársbavonással az ellenfél nem emberi mivoltát hangsúlyozták. A harcban és a megtorlásban elkövetett kasztrálás és karóbahúzás így végeredményben a potenciális férfi-rivális megsemmisítését jelentette.

A férfiak ellen elkövetett brutális cselekedetek mellett a nők elleni agresszív aktusok is általános emberi megnyilvánulásoknak tekinthetők. Taurinus (1519) a nemesek látszaterényéről és a parasztlányok tisztességének elrablásáról így értekezett: „Bámulják az erényt, s dicsérik, hogy milyen érték, / mint Juno madarát a gyerek; csak látszaterényre / törnek, s nem pirul egy se özvegy nőkre vadászni, / megfertőzni leánygyerekeknek tiszta szobáját, / s asszonyt, lányt sőt násznyoszolyát szennyezni be rúttól, / hogyha beléjük esik szörnyű nagy erővel a vad vágó.”¹² Baranyai Decsi János magyar történelmének (1598) a 16. század végén Magyarországra többször is betörő tatár hadak kegyetlenkedéseiről a következőket írta: „A szüzeket azonban és a szemreválóbb asszonyokat, akiket csinosabb külsejük vagy fiatalságuk ajánlott, sosem hallott kicsapongásokra megtartották, ezeket aztán — többnyire a földhöz kötözve — addig kínozták felváltva, míg a legtöbbször belehalt e gyalázatba.”¹³

A nem emberi magatartás leírásának krónikaíró motívumkészletébe tartozott a gyerekek ellen elkövetett kegyetlenkedések leírása. Az európai írástudók által leginkább ismert ősmotívum természetesen nem volt más, mint az evangéliumokban leírt heródesi gyermekgyilkosság, mely vezérfonalként jelent meg a történetírók munkáiban. Pécsi Kis Péter (1564) Magyarozatában a törökök szokásairól írta: „éjszakai áldozatuk végeztével paráználkodnak a foglyul ejtett asszonyokkal, az igen gyenge szűzleányokat megbecstelenítik, a gyermekeket és ifjakat a legutálatosabb szodomiára és iszonyú vérfertőzésre használják.”¹⁴ Baranyai Decsi János magyar történelmének (1598) a betörő tatár hadakról írta: „Játék és szórakozás volt számukra a levegőbe hajigált, rívó gyerekek szétszabdálása vagy nyakuk karókkal való átdöfködése. [...] A terhes asszonyokat éretlen magzatukkal együtt szétszaggatták, hogy megnézzék, hogyan fekszik a magzat az anyaméhben, és gyönyörködve legeltették szemüket ez iszonyú anatómiai leckén.”¹⁵ Ha mindezeket a krónikaíró túlzásainak is tartjuk, mégis a kegyetlenség ábrázolásának leghatásosabb eszköze (Tardy 1977: 21, 41).

* * *

12 Taurinus 1519: II. könyv 151—156. sor.

13 Baranyai Decsi 1982: 158—159.

14 Pécsi Kiss 1993: 39—109: 75.

15 Baranyai Decsi 1982: 158—159.

A 12—17. századi tradicionális büntetőjog alapelve volt a visszatükrözés és az elretentés, melynek lényege az volt, hogy az ítélet-végrehajtás látványával a nézőre is hatást kívántak gyakorolni. Ezen látványosságok közül a következőket lehet felsorolni: a bírósági procedúrát, mely gyakran keltett indokolt félelmet a gyanúsítottban; a tortúra kellékeinek látványát; a gyanúsítottnak a kínzóeszközök mutogatását; a nézőközönségnek szánt, elborzadást keltő, az áldozatnak fájdalmat, halált okozó eszközök nyilvános mutogatását; a vérpád látványát, és végül a szegény bűnös testének és kínhalálának látványát, melyek mindegyike a büntetés-végrehajtás színpadiasságát erősítették. Az eljárás fő célja az elretentés és a megtorlás volt, mely egy sajátos liturgiának megfelelően lehetőséget kínált arra, hogy a szegény bűnös vezekeljen, az ítélettel megtisztuljon, az utána maradó testi maradványokkal pedig ereklyeként esetleg „továbbéljen”. Amikor az ítélet-végrehajtásból a nyilvánosságot kizárták, vagyis a 19. században, a tömeg még sokáig próbálkozott a központi hatalomtól független, csak a helyi közösségek szokásjoga által meghatározott kollektív büntetésekkel, a közösségnek a test feletti kontrolljával. A 19. század története tele van lincselésekről, pogromokról szóló tudósításokkal. A nyilvános kivégzések szabályozott liturgiáját tehát felváltották a spontán szerveződő szabálytalan lincsakciók. A pusztulás látványát ezután nem a kivégzések és büntetések különböző típusai határozták meg, hanem a háborúk, polgárháborúk világa. A szegény bűnös szenvedéstörténetének szekularizációja mellett a megtisztulás lehetőségétől is megfosztották az elítélteket. Az ítélet-végrehajtás először a véres eseményekben való öncélú vagy szánakozó nézelődéssé, majd a nyilvánosságtól is megfosztva pusztá megtorlássá alakult át. A 19. század ítélet-végrehajtási reformja tehát azt eredményezte, hogy a bűnösnek többé nem volt módja a megtisztulásra, az áldozatnak pedig a megbocsátásra (Foucault 1990; Dülmen 1990; Mezey 1990; Wright 1990; Christi 1991).

Szociálpszichológiai értelemben minden olyan esemény, ahol az agresszív cselekvések tág teret kapnak — ahol a dühkitörés, a kegyetlenkedés, az ölés spontán szerveződik — ott a dominanciát és a győzelmet az agresszivitás legkülönbözőbb jelzéseivel teszik érezhetővé, megtapasztalhatóvá a legyőzött ellenfélnek. Ilyen eseménynél gyakran a vesztes fél — nők esetén a szexuális felajánlkozás, férfiak esetén a passzív homoszexualitás helyzetébe kényszerül. A parasztmozgalmak történeti forrásaiban oly gyakran említett karóbahúzásról, kasztrációról, mell- és egyéb testrészek lemeteléséről, a test feldarabolásáról beszámoló szövegek nem szólnak másról, mint az agresszivitás egyik legdurvább gesztusáról, vagyis az áldozat, esetleg a holttest szexuális bántalmazásáról.

A fellázadt paraszthadak kegyetlenkedésében nagy szerepet játszó karó, illetve a megtorlásnál alkalmazott nyársbavonás például a hatalmi dominancia legszemléletesebb szimbólumává vált a 16. század elejétől. Bizonyítják ezt a Dózsa György vezette 1514-es vagy a Császár Péter vezette 1632-es magyarországi, a Gubec Máté-féle horvátországi, a Wenzel Morakshy-féle alsó-ausztriai paraszthadak tetteiről és a megtorlásról beszámoló források is. A karóbahúzás, mely valószínűleg keleti eredetű büntetés-nem volt — ezt szkíta, perzsa, oszét, török és bizánci források is igazolták —, valószínűleg az oszmánok 14—15. századi előretörésével jelent meg Európa hadszínterein, majd a köztörvényes bűnözők kivégzésének gázsteátrumi kelléktárában. A nyársbavonás a

magyar joggyakorlatban a pribékség, vagyis a „törökösség”, a latorság, vagyis a rablógyilkosság büntetése volt. Középkori látomásszövegeinkben, Utolsó ítélet-ábrázolásokon is feltűnik a felnyársalás motívuma. Ezekben a szövegekben és képeken az ördög gyakran büntetésül óriási megtüzesített nyársat dug a szodomita férfiak és a parázna nők szemérmébe. Gyakran ábrázolták fallikus attribútumokkal az alvilági hatalmat „megtestesítő” félelmetes ördögöket.

Hans Peter Duerr nagyszabású munkájában — mely a civilizációs folyamatokról alkotott mítoszok kritikája is egyben — igen tág kontextusban foglalkozott az ellenség és az ellenfél felnyársalásának („ficken”) szociálpszichológiailag értelmezhető motívumával. Szerinte a hadszíntereken elkövetett szexuális bűnök, az asszonyok meggyalázása, illetve a férfiak kiherélése, felnyársalása, homoszexuális erőszaktetele szinte minden kornak velejárói voltak (Duerr 1993). A dominancia és a hatalom megjelenítéséhez tartozó ritualizációról beszélnek a humánetológia képviselői is. Wickler hívta fel a figyelmet arra, hogy a fallikus jelzések eléggé általánosak a főemlősök körében, így az embernél is. Funkciójuk a helykijelölés. Mindez Eibl-Eibesfeldt szerint kulturális és viselkedési univerzálának tartható, aki a háborút is úgy definiálta, mint a kulturálisan kifejlődött területvédő mechanizmus csoportok közötti érvényesítését, és amely alapvetően territóriális funkciókat tölt be. Az emberi csoportok hajlamosak önmagukat az egyedülálló, igazi emberi lényekként definiálni és szomszédaikról, vélt vagy valós ellenségeikről, ellenfelükről lenéző terminusokban beszélni. Az idegen, az ellenség vagy az ellenfél dehumanizálódik és ebben az önkiképzési folyamatban az ember elzárja magát azoktól a jelzésektől, melyek szánalmat váltanának ki. Békeidőszakban egy kulturális szűrő helyeződik a biológiai szűrő fölé, ami azt parancsolja: „ne ölj!”. Háborúban vagy a „lázadás-rítusok” alkalmával viszont ez a kulturális szűrő gyakran eltűnik vagy másként nyilvánul meg. A messziről való ölést lehetővé tevő fegyverek (nyilak, dobólándzsák, tűzfegyverek) hatásos védekezést jelentettek azon elfojtások ellen, melyek korlátozták az agresszivitást. Mitöbb, háborúban kulturális erénnyé vált az ellenség megölése, mindezt pedig bizonyítandó orrának, fülének, fejének, hímtagjának, mellének, kezének vagy lábának levágása (Eibl-Eibesfeldt 1970, 1988, 1990). Az ellenfél vagy ellenség elpusztítása, megölése azonban számos védekező, elhárító mechanizmus kialakulásához is vezetett, melyek gyakran a gyilkolás ritualizálását, illetve a gyilkolást végrehajtó személy biztonságát garantáló rítusok létrejöttét jelentették (Dülmen 1990). A büntetés-végrehajtás gyilkolás-rítusai, a rettenet színházának, a gyászteátrumnak a kellékei, szereplői, közreműködői és nézői is ehhez a ritualizációhoz járultak hozzá. A szegény bűnös — legyen az boszorkány, rablógyilkos vagy gyújtogató — szerep volt az ítéletvégrehajtás színpadán. A véres liturgiában az áldozatnak és a hóhérnak éppúgy követnie kellett a törvény vagy szokásjog diktálta rendezői elveket, akár egy színházban. S bár a közönség éppúgy viselkedett, akár egy színházban a dráma véresen komoly volt.

* * *

Jean Delumeau a kora újkori Európa történetét vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a 13—18. század kultúrája végeredményben nem volt más, mint a „bűn és bűnösség kultúrája”, ahol a „terror nyelvezete”, a „rettegés evangelizációja” és a „meg-

félemlítés diskurzusa” volt a meghatározó (Delumeau 1990: 321, 327, 496, 523, 529). Lényegében a lateráni zsinat után (1215) az „üldözés évszázadai” következtek, ahol az új vallási mozgalmak (waldensek, katharok, lollardok, husziták, lutheránusok, kálvinisták, unitáriusok) vagy a nem keresztény felekezetűek (zsidók, mórok, muszlimok) éppúgy üldözendők voltak, mint a népi kultúra számos képviselője (boszorkányok, népi gyógyítók, bábák, közösségi varázslók). André Vauchéz a kor keresztény ideológiájával kapcsolatban szintén azt állapította meg, hogy a mindennapi ember egész életútja a korban lényegében nem volt más, mint folyamatos penitenciartartás, melyben a helyes magatartás követéséhez a szentek virtuális életútja adott mintát (Vauchéz 1993: 122). Kialakult tehát az életút, helyesebben a bűnökkel és bűnbocsánatokkal teli életút azon modellje, melyben a szép halál, a halál művészete és főként a vezeklés volt a meghatározó, és melynek eredményeként az életút végén a Paradicsomba kerülés lehetősége kínálkozott. Ezzel a modellel állt szemben a gonosztevők, latrok, megveszekedett bűnözők életútja és természetesen az életutat betetőző „rút halál” koncepciója, mely végcélként a Pokol borzalmait ígerte. A Krisztus mellett keresztrefeszített latrok ezt a két modellt jelenítették meg a Kálvária-képek azon típusán, melyen a hármass keresztrefeszítést ábrázolták. Ez a típus lényegében a 12. századtól volt jelen az ikonográfia programokban, de csak a reneszánsz idején, valószínűleg ferences hatásra vált általánossá Európa-szerte. Dysmas a jó lator és Gestas a rossz lator tehát a kora újkori életút modelljét és anti-modelljét jelenítette meg, ahogy erről Mitchell Merback írt (1998: 215–265). Ezek a minták a kora újkori kivégzési rituálékot is meghatározták. A szegény bűnös, ha a halála előtti pillanatban megbánta bűneit, és őszinte bűnbocsánatot tartott, részesülhetett a keresztényi kegyelemben, mely ugyan nem enyhítette a testi kínokat, de a lelkieket mindenképp. Ha a bűnös nem kívánt a keresztényi kegyelemben részesülni, életét gyalázatos módon végezte, lelke a keresztényi közösségből örökre száműzetett.

A hatalmat gyakorlók testének elpusztítása (papok, nemesek brutális kínozása, megcsonkítása, megölése) egyet jelentett az ország teste (uralom, hatalom) elleni támadással, és mindez maga után vont a megtorlás kegyetlenségét, az elitnek az alávetett csoportok feletti totális uralmát. A vezérek kivégzése (a lázadó sereg fejtől való megfosztása), illetve a lázadó sereg tagjainak megcsonkítása (orr-, ajak- vagy füllévágás) megbélyegzése (bőrbe tetoválás, bélyeg beleégetése) a társadalom teste feletti uralom helyreállítását célozta meg. A test feletti uralom a tényleges uralommal volt azonos, a szabálytalan testmegnyilvánulások, a lázadások alkalmával elkövetett kínzások, kiherélések, karóbahúzások, felkoncolások, erőszakoskodások, gyermekgyilkosságok a jó és a rossz, a pokol hadserege és az isteni rend helyreállítására törekvő erők harcát jelenítették meg. Koppányt felnégyelték a lázadó latrok „rút halálának” koncepciója szerint. A feldarabolt testtel az uralkodó „renoválta” uralmát, kijelölte legitimitása területét. Szent István teste, hasonlóképp darabokban, mint szent ereklye a mindenkori magyar uralkodó uralmát szimbolizálta. A szent test darabjainak felmutatása a mindenkori magyar uralkodó uralmának „renovációját” jelentette. Koppány testdarabjai Szent István uralmát erősítette meg, István teste pedig a mindenkori magyar uralkodóét. A test szétküldésével, illetve a kapukra való kitéréssel egyrészt tudatosították a nyilvánosság előtt, hogy a rend helyreállt, másrészt a testdarabokkal kijelöl-

ték azt a „területet”, amelyen a győztes hatalom legitim módon gyakorolhatta uralmát (Györffy 1970; Kristó 1983).

A parasztmozgalmak, konfliktusos helyzetek megtorlás-megoldásánál alkalmazott példázatokban szintén ezt az elvet követték. A megtorlást lényegében a „memorizálás” igényével hajtották végre. Zách Felicián kivégzése egyértelmű utalás volt Kopány felnégyeltetésére, hiszen minden felnégyeltetés utalás a király személye ellen támadók halálára (Kristó 1992). Dózsa Györgyöt a nándorfehérvári lázadók kivégzésére emlékeztetve ölték meg, Császár Péter mozgalmában viszont Esterházy Miklós a Dózsa parasztfelkelést vérbefojtó Szapolyay János megtorló akcióira hivatkozva próbált rendet teremteni. Gubec Máté horvát parasztzvezért szintén Dózsára való hivatkozással sütögették halálra. A kurucmozgalmak mindegyikénél — így Pika Gáspár, a hegyaljai felkelők, Szegedinác Péro, a hódmezővásárhelyi zendülők vagy Horea és Cloșca parasztzvezérek felkeléseinél — szintén fel-feltűnik a Dózsa Györgyre való hivatkozás motívuma. A kivégzés szertartása több ponton is érintkezett a keresztény liturgikus áldozatbemutatással. Dózsát például nem véletlenül hasonlította Szerémi (1857) a vértanú macedón Szent Györgyhöz, vagy Lőrinc papot a vértanú Szent Lőrinchez, akit szintén rostélyon pirítottak halálra. Dózsa tüzes koronával való „felkenése” nem véletlenül emlékeztetett a krisztusi töviskoronázásra, vagy a testéből falatozó, vérét ivó hajdúk emberhúsevése az úrvacsorára.

Végeredményben tehát a megtorlásnak helykijelölő; legitimáló és harmadrészt emlékeztető funkciója volt, hisz a megtorlás ritualizált megjelenítésével mindenkit arra készítették, hogy emlékezzen. A kivégzettek halála emlékezte volt a korábbi brutális kivégzéseknek, lázadás-megtorlásoknak, de példázata is volt egyben a még el nem követetteknek. A „gyászteátrum” áldozatai tehát mindig tanúságot, vértanúságot tettek a „rút halál” koncepciójának megfelelően.

A 16. században a test nyilvánosság előtti megítélésének fordulatra is sor került. Mindebből következett, hogy Krisztus korpuszáról fokozatosan a nyilvánosan kiterített latrok holttestére irányult a társadalmi nyilvánosság figyelme. A két lator leszállt a keresztről, kinyújtózott a vérpadon, végigterült a boncasztalon vagy teste a kutyák martaléka lett a harctéren. A lator, a gonosztevő ezzel a gesztussal a társadalom pereméről hirtelen a tudós megismerés fókuszába került. Az antiszociális gonosztevő társadalmi jótévővé Grünwald (1999) és Hobsbawm (1978) szóhasználatával szociálbanditává avanszálódott a kialakuló pitaval-irodalomban és történeti mondákban. A rablógyilkos hullája kitömve a kora újkori múzeumok legfőbb látványossága lett (Binni 1986). A lázadót a vérpadon barokkos pompa keretén belül darabolták fel, hogy a város neves épületeit díszítse testével (Foucault 1990). A hétköznapi gyilkos teste az anatómiai teátrumban kíváncsi tekintetek százainak vált célpontjává (Kiss 1999). A magányos gyilkos elméje iránti kíváncsiság pedig megszülte a lélek orvosi hiedelmeit (Foucault 1999; Daston — Park 1995; Lafferton 1997).

A DÓZSA HAGYOMÁNY PARABOLÁJA ÉS A BÜNTETÉS-EMLÉKEZTETÉS

Társadalmunk nem kívánja „megélni” a fájdalmat, legfeljebb vegytisztá, érzés nélküli brutalitásban megjeleníteni, esetleg orvos-, börtön- vagy fegyverkezéstechnikai szinten „csillapítva” éreztetni. Hadas Miklós szerint „A zsidó-keresztény Európában a szenvedés és pusztulás látványa nem csupán az alacsonyrangúnak minősített kultúrtermékeknek, hanem a magaskultúrának is szerves része [...] A voyeur késztehetségek kielégítése valósul meg a középkori kivégzésekben, a lovagi tornák esetében, és összességében azon halálos játékok szemlélésében, ahol hulla marad a porondon. Ma a horrorfilmek helyettesítik ezeket a játékokat, illetve azok a látványosan borzongató reality show-k, ahol azt nézzük végig, hogyan kaparják elő a koszovói hullákat a tömegsíról, vagy hogyan erőszakolják meg a szerb katonák az albán nőket. Ezeket a filmeket a szerb katonák saját szórakozásukra forgatják a megerőszakolásokról, megcsonkolásokról, kivégzésekről. Az intim szférában hozzátartozóink halott testét eltüntetik ugyan, de mások halálának és szenvedésének látványa hatalmas tömegeket vonz. [...] A túlélés, a fölülkerekedés, a győzedelmeskedés, a meghaladás iránti vágy emberi létezésünk egyik alapvető sajátossága.”¹⁶

Az 1956-ot követő „nemzeti nihilizmus”¹⁷ ellenhatásaként az 1970-es években mozgalom indult a Dózsa-hagyomány történelmi feltárására. Ítélet címmel „szlovák favágók”, „román pásztorok” és „magyar parasztok” közreműködésével a szocialista testvériséget szimbolizálva koprodukciós filmet forgattak a felkelésről.¹⁸ A történet Dózsa (Bessenyei Ferenc) elfogatásával indul. Werbőczy (Major Tamás) a börtönben lévő parasztvezért rá akarja venni, hogy cserébe az életéért, tagadja meg a forradalmat. Dózsa képzeletében leperreg a felkelés története, és az emlékek megerősítik elhatározásában: nem tagad meg semmit, vállalja a kivégzést, a tüzes trónt is. A parasztsereg által elkövetett kegyetlenkedések utólagos igazolása, és a morális okokra visszavezetett büntetés-magyarázat azonos hangsúlyt kap a filmben. A néző azt látja, hogy Dózsa végeredményben azért lesz áldozat, mert passzívan szemléli azt a folyamatot, ahogy a „puritán” eszmékből öncélú brutalitás lesz. A filmben szereplő „Kósa, Sára és Csoóri közvitéztek” ellenszegülnek vezérüknek, megszegik a dózsai szabályzatot, amikor az éhhalál küszöbén elkezdik felélni a keresztes had által összerabolt élelmiszert. Büntetésük halál vagy kegyelemből saját jobb kezük levágása. A film kódolt üzenete az 1950-es évek feldolgozhatatlan problematikáját hordozza, és az 1960/70-es évek politikai életének és/vagy gondolkodó résztvevőinek dilemmáját jeleníti meg. Feltehetjük a kérdést, hogy a harmincas években keletkezett Rákosi—Dózsa párhuzam „öntudatlan” továbbélését láthatjuk-e a képernyőn — azzal a különbséggel, hogy a film burkoltan ugyan, de felmenti Dózsát az általa elkövetett bűnök alól — vagy a vezéri szerep helyett egy passzívan szemlélődő Dózsát látunk — aki nem tesz mást a filmvászonon, mint hosszasan a szemünkbe néz, hallgat, és csak néha cselekszik? A „hitelességre”

16 Internetto 2001. Csillag Márton interjúja Hadas Miklóssal. <http://internetto.hu/internetto/cikk.php?id=15972>
17 Interjú Bácskai Verával. Korall, 2000 ősz.

18 Ítélet. Magyar film, 1970, rendezte Kósa Ferenc, fekete-fehér, 80’.

törekvés (történeti források és néprajzi párhuzamok alkalmazása) ellenére az mindenestre biztos, hogy a film alkotói inkább parabolyszerű „tanúságtételnek” szánták művüket, mint történelmi rekonstrukciónak. A téma egyébként Szervátiusz Tibort is megihlette. A művészeti tanácsadóként a film megalkotásában is közreműködő szobrászművész egy bronz Dózsa-torzóban vélte megjeleníthetőnek a parasztvezér halálát. Szervátiusz — aki székelyként és erdélyi származású magyarként is másként tekintett Dózsa Györgyre, mint a film készítői — a test csonkaságával, a csontok és az inak természetes ábrázolásával egy letisztult, arisztokratikus szobrot alkotott. A csonka Dózsa itt már nem mozog, nem cselekszik, bronzba dermedve eggyé vált a vasszékkal.

„Biztos vagyok abban, hogy semmik vagyunk, ha nem vagyunk hús. Hiszem, hogy ünnepelnünk kell ezt a testiséget.” — mondta Peter Greenaway 1984-ben egy interjúban. A filmrendező arra figyelmeztette nézőit ezzel a gondolattal, hogy a médiaképek áradatában sohase feledkezzünk meg arról, hogy érző testek vagyunk. Ha csak a látványnak hiszünk, és nem emlékezünk a test fájdalmaira, akkor a legkegyetlenebb képek is hatástalanok maradnak. A gyászteátrumban megélt fájdalom látványa éppen ezért össze sem hasonlítható a szakralitásától megfosztott, csak a brutalitást ábrázoló képek látványával. A rettenet színháza felerősíti a megélt fájdalom emlékezetét, az erőszakos képek viszont épp ellenkezőleg, eltompítják azt. A színházban megjelenített, és a színész teste által közvetített fájdalom mindig is intenzívebb hatást fog gyakorolni a nézőkre, mint a mozivásznakon vagy a videóképernyőkön megjelenített szenvedéstörténet. Greenawaynek már csak azért is érdemes hinni, mert bár filmrendező, a filmet paradox módon mindig is színházként értelmezte.

Feltehetjük a kérdést: ma azért nincs Dózsa-hagyomány, mert a megtorlás-megoldás „élmény-szintje” eltompult volna? Erre valószínűleg nemleges választ adhatunk, hisz a mindennapi brutalitás és agresszió — melyet gyakran mi teremtünk saját mikroközösségeinken belül — minden kultúrában kódoltan jelen van, volt és lesz. Valójában inkább csak arról van szó, hogy a szenvedéstörténet Dózsa által képviselt mintája tűnt el. Eltűnt annak ellenére, hogy a parasztvezér halálának példázata a kora újkori Magyarországon a legtovább volt képes életben maradni a kollektív emlékezetben. A felejtés valószínűleg azzal magyarázható, hogy számosan élnek közöttünk olyanok, akik szerint az általuk megélt, és szenvedéstörténetbe merevedett fájdalom intenzívebb volt, mint az elődök fájdalma. Dózsa György tüzes trónjának történeti parabolája azonban arra is figyelmeztethet minket, hogy talán ideje emlékeznünk a keresztény kultúra központi gondolatára a szenvedéstörténetre, tágabban értelmezve pedig a büntető fájdalomokozás vagy a fájdalom megélésének általános koncepciójára.

FORRÁSOK

- d'Aubigné, Agrippa 1965: 'A végzet versei.' [Les Tragiques] In: Illyés Gyula — Jékely Zoltán — Rónai György (szerk.) *Égővek, ábrák, csillagok. Antológia*. Budapest
- Die auffrur so geschehen ist in Ungerlandt, mit den Creutzern, und auch darbey wie man den Creutzer Hauptman hat gefangen und getödtt Zeckel Jorg, 1514. [Fővárosi Szabó E. Kvt. B 943/660]
- Baranyai Decsi János 1982: *Magyar története*, [1592—1598]. Budapest
- Benkő Lóránd — Balázs János — Farkas Vilmos — Dömötör Adrienne — Pólya Katalin (szerk.) 1990: *Szent Margit Élete, 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 10*. Budapest
- Grimmelshausen 1964: *A kalandos Simplicissimus. [Der Abentheurliche Simplicissimus Teutsch]* Ford. Hágy Gyula. Budapest.
- Istvánffy Miklós 1962: *A magyarok történetéből*. Fordította Juhász László, a szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. Budapest. / Istvánffy, Nicolaus 1622: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Colonia Agrippina. [RMK III. 255]
- Kolosvári — Óvári 1986: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár*. Budapest
- Kristó Gyula 1992: *Középkori históriák okleveleinkben (1002—1410)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. Szeged
- Magyar István 1979: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. Budapest
- Pécsi Kiss Péter 1993: *Magyarázat*. In: *Régi Magyar Könyvtár, Források 2*. Budapest
- Radocsay Dénes 1955: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest
- Reizner János 1887: *A Császár-féle F.-Magyarországi 1631—1632-ik évi pórlázadás okmánytára. Századok 1887, 1888*.
- Speer, Daniel. 1956: *Magyar Simplicissimus [Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus]* ford., Varjú E. Budapest.
- Szamosközy István 1981: *Erdély története [1598—1599, 1603]*. Budapest
- Szerémi György 1857: *Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484—1534*. Pest, Akadémia, Magyar Történelmi Emlékek 1.
- Tardy Lajos (szerk.) 1977: *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*. Budapest
- Taurinus (Stieröxel) Stephan 1519: *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum, quod anno ab orbe redempto sesquimillesimum quartodecima et Pannoniam et collimitaneas provincias valde miserabiliter depopulaverat. In quinque libros summatim digestum*. Singrenius, Vindobonae [Bécs], 1519. [Fővárosi Szabó E. Kvt. B 941/204.] / Geréb László 1950: *A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514*. Összeállította, a jegyzeteket írta és a szövegeket fordította Geréb László, a bevezetést írta Székely György. Budapest
- Thállay, Paulus 1629: Istvánffy, Nicolaus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. fordítása. [1629] Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Collectio Kaprinaiana, MSC. A. Tom. 4. folio nélkül
- Thuróczy János 1978: *A magyarok krónikája*. Az 1486-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ósnyomtatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva. Fordította Horváth János. Budapest
- Tubero, Ludovicus 1994: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja Blazovich László — Sz. Galántai Erzsébet. Szeged: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4. / Tubero, Ludovicus 1603: *Ludovici Tuberonis, Dalmatae abbatis, Commentarium de temporibus suis liber X*. Francofurti [Frankfurt], Marni, 1603. [Fővárosi Szabó E. Kvt. B 943/508.]
- V. Kovács Sándor 1985: *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Budapest
- Ványó László (szerk.) 1984: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek. /Ókeresztény írók VII./* Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartlett, Robert 1986: *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*. Oxford—New York, Oxford University—Clarendon.
- Baumann, Richard 1996: *Crime and punishment in ancient Rome*. London, Routledge.
- Béli Gábor 1999: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest—Pécs
- Béli, Gábor — Kajtár 1988: Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században (a Praxis Criminalis). In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. Pécs
- Binni, Lanfranco 1986: (*Museo*). *Egy kulturális gépezet története és működése a 16. századtól napjainkig*. Budapest
- Brósz Róbert — Pólay Elemér 1974: *Római jog*. Budapest
- Brown, Peter 1993: *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kultúrában*. Budapest
- Buzási, Enikő, D. 1975: 17th Century Catafalque Paintings in Hungary. *Acta Historiae Artium* XXI. 1—2: 87—126.
- Chastel, André 1984: A barokk és a halál. In: *Fabulák — Formák — Figurák. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 95—114.
- Chaunu, Pierre 1978: *La Mort à Paris. XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris
- Christi, Nils 1991: *A fájdalom korlátai*. Budapest
- Clark, Kenneth 1986: Szenvedés. In: Clark, Kenneth (szerk.) *Az akt. Tanulmány az eszményi formáról*. Budapest, 217—296.
- Daston, Lorraine — Park, Katharine 1995: 'The Hermaphrodite and the Orders of Nature.' In: Fradenburg, Louise — Freccero, Carla (eds.) *Premodern sexualities*. London, Routledge, 99—116.
- Daston, Lorraine — Park, Katharine 1998: *Wonders and the order of nature, 1150—1750*. New York, Zone Books; Cambridge, Mass.
- Delumeau, Jean 1990: *Sin and fear. The emergence of a Western guilt culture 13th—18th centuries*. Trans. Eric Nicholson. New York.
- Duerr, Hans Peter 1993: *Obszönitüt und gewalt. Der Mythos vom Zivilisationsprozess*. Band 3. Frankfurt am Main, Suhrkamp-Taschenbuch.
- Dumézil, Georges 1986: A halál és a holtak. In: Hoppál Mihály (szerk.) *Mítosz és eposz. Tanulmányok*. Budapest, 409—449.
- Dülmen, Richard van 1990: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest
- Eckhardt, Alexander 1943: *De Sicambrie a Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. Paris, Les Presses Universitaires de France.
- Eibl-Eibesfeldt, Irenaeus 1990: Fear, Defence and Aggression in Animals and Man. In: Brain (ed.) *Fear and Defence*. Chur
- Eibl-Eibesfeldt, Irenaeus 1970: *Ethology, The Biology of Behavior*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Eibl-Eibesfeldt, Irenaeus 1988: Dominance, Submission, and Love. *Zeitschrift für Sexualwissenschaft*
- Evans, Richard J. 1996: *Rituals of retrobution: capital punishment in Germany 1660-1987*. New York, Oxford University Press
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest
- Foucault, Michel 1998: *Én, Pierre Riviere, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet. Egy XIX. századi szülőkgyilkosság*. Budapest
- Fügedi Erik 1981: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: Fügedi Erik (szerk.) *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 7—56.
- Gatrell, Valentin—Aarthur, Charles 1994: *The hanging tree: execution and the English people, 1770-1868*. Oxford, Gatrell—Oxford University Press.
- Grünwald, Thomas 1999: *Räuber, rebellen, rivalen, rächer. Studien zu latrones im Römischen Reich. Forschungen zur Antiken Sklaverei*. XXXI. Stuttgart, Franz Steiner
- Gurevics, Aron Jakovlevics 1987: *A középkori népi kultúra*. Budapest
- Györffy, György 1970: Koppány lázadása. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyvek*. I. Kaposvár,
- Hajdu Lajos 1985: *Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest
- Hibbert, Christopher 1963: *The Roots of Evil. A Social History of Crime and Punishment*. London
- Hobsbawm, Eric 1978: *Primitív lázadók. (Primitive rebels). Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Ford. Tandori Dezső. Budapest

- Jantsits G. 1987: *Orvosi illusztrációk magyar könyvekben a XVI—XIX. században. Kandidátusi értekezés.* Semmelweis Orvostörténeti Múzeum adattár, 1108—87.
- Jakó Klára 1996: Adalékok fejedelmi temetéseink kérdéséhez. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára.* Erdélyi Múzeum-Egyesület: Kolozsvár, 233—247.
- Kádár, Zoltán 1976: 'Zu den Kunstgeschichtlichen Vorbildern der klassizistischen Anatomica Plastica.' *Acta Cong. Intern. XXIV. Historiae Artis Medicinae*, 2. Budapest, 951—954.
- Kantorowicz, Ernst 1957: *The King's Two Bodies.* Princeton: Princeton University.
- Katona Géza 1977: *Bizonyítási eszközök a XVIII-XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei.* Budapest
- Kiss Attila Atilla 1999: Az anatómia színháza és a színház anatómiája. Adalékok Tulp doktor diagnózisához. In: Kiss Attila Atilla (szerk.) *Betűrés. Posztzemiotikai írások. deKON—KÖNYVEK 15.*, Szeged
- Klaniczay Gábor 1984: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In: Hofer Tamás (szerk.) *Történeti antropológia.* Budapest
- Klaniczay Gábor 2000: Elgyötört test és megtépett ruha. Két kultúrtörténeti adalék a performance gyökereihez. In: Szőke Annamária (szerk.) *A performance-művészet.* Budapest, 145—183.
- Koch, Tankred 1991: *Geschichte der Henker. Scharfrichter-Schicksale aus acht Jahrhunderten.* Heidelberg, Kriminalistik.
- Kónyi Mária—Holub József—Csalog József—Dercsényi Dezső 1940: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje.* Pécs
- Kristó Gyula 1983: Koppány felnyégelyése. In: *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, 77—92.
- Lafferton Emese 1997: Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. Szakirodalmi áttekintés. *Replika* 28.
- Le Goff, Jacques 1977: La Naissance du Purgatoire XII—XIII. siècles. In: *La Mort au Moyen Age. Colloque de l'Association des historiens médiévistes français réunis à Strasbourg en juin 1975.* Strasbourg
- MacMullen, Robert 1992: *Enemies of the Roman Order: Treason, Unrest, and Alienation in the Empire.* Cambridge, Mass., 1967, 1992²
- Márki Sándor 1913: *Dósa György.* Budapest
- Merback, Mitchell B. 1999: *The thief, the cross, and the wheel: pain and the spectacle of punishment in medieval and Renaissance Europe.* Chicago, The University of Chicago Press.
- Mezey Barna 1990: Büntetésvégrehajtás a feudalizmusban. In: *Jogtörténeti előadás II.* Egyetemi jegyzet. Budapest
- Morris, David B. 1991: *The culture of pain.* Berkeley—Los Angeles—London, University of California
- Musurillo, H. 1972: *The Acts of the Christian Martyrs.* Oxford
- Őze Sándor 1991: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa II.* Budapest, 80—100.
- Pálffy Géza 1995: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI-XVII. században.* Győr
- Pandula Attila 1989: *Kivégzés, tortúra és megszegyenyítés a régi Magyarországon.* Eger
- Sabbatucci, Dario 1986: Ordeal. In: *The Encyclopaedia of Religion.* Mircea Eliade editor in chief New York, Vol. 11.92—97.
- Sadway, Jonathan 1995: Rembrandt and Descartes in the Anatomy Theatre. In: *The Body Emblazoned. Dissection and the Human Body in Renaissance Culture.* London—New York, Routledge
- Sallay, Dóra 2000: The Eucharistic Man of Sorrows in Late Medieval Art. In: Katalin Szende and Marcell Sebők (eds.) *Annual of Medieval Studies at CEU.* Vol. 6. Budapest, 45—80.
- Schmoll, Friedrich 1918: *Die Heilige Elisabeth in der Bildenden Kunst des 13. bis 16. Jahrhunderts.* Marburg in Hessen, Braun.
- Solomon, Howard M. 1998: A stigma a nyugat-európai kultúrában — történelmi kitekintés In: Bíró Judit (szerk.) *Deviációk,* Budapest, 29—45.
- Sörös Pongrácz 1912: Az elenyészett benczés apátságok. Sörös Pongrácz (szerk.) *A pamnonhalmi Szent-Benedek-Rend története. XIII/b,* Budapest
- Szabó Péter 1990: *A Végtiszteség. A főúri gyászszertartás mint látvány a XVII. században.* Budapest
- Tóth G. Péter 2001: A fájdalom metaforái. A testi fájdalom, a kegyetlenség és a vértanúság látványa a kora újkori Magyarországon. In: Pócs Éva (szerk.) *Mikrokozmosz — Makrokozmosz. Tanulmányok a transzcendensről.* Budapest (megjelenés előtt)

- Varga Endre 1958: *Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek.* /Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forrás kiadványok 5./ Budapest
- Vaucher, André 1993: *The Laity in the Middle Ages: Religious Beliefs and Devotional Practices.* London
- Vida Mária 1994: *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Medicina in artibus in Hungaria.* Budapest
- Warburg, Aby [1986]: *Pogány-antik jóslás Luther korából.* Ford. Damik Lajos. Budapest
- Ward, Donald J. 1970: The Threefold Death: An Indo-European Trifunctional Sacrifice? In: Puhvel, Jean (ed.) *Myth and Law Among the Indo-Europeans. Studies in Indo-European Comparative Mythology.* Berkeley—Los Angeles—London, 124—142.
- Wehli Tünde 1987: Tematikai és ikonográfiai jelenségek. In: Marosi Ernő (szerk.) *Magyarországi művészet 1300—1470 körül.* Budapest, 181—216.
- Wilson, Luke 1987: William Harvey's Prelections: *The Performance of the Body in the Renaissance Theater of Anatomy.* *Representations* 17, Winter 62—95.
- Wright, George C. 1990: *Racial violence in Kentucky, 1865-1940. Lynchings, mob rule, and illegal lynchings.* Baton Rouge, Louisiana State University.
- Zlinszky János 1995: *Római büntetőjog.* Budapest

Jászberényi József

A nyelv, a valóság és a tények átértékelődése *

Egy „kívülálló” konstrukciója a kortárs historiográfia hatástörténetileg jelentősnek látszó csoportjairól, alakjairól

„Nagymamám szerint az a baj, hogy ideges ez a gyerek, nagyapám szerint az a baj, hogy nem sportol ez a gyerek, Aranka néni szerint az a baj, hogy zárkózott ez a gyerek, Emil bácsi szerint az a baj, hogy nem érdeklí ez a gyereket semmi, anya szerint az a baj, hogy túlterhelt ez a gyerek, apa szerint az a baj, hogy nem gondolkozik ez a gyerek, de abban mindnyájan egyetértenek, hogy nincs bennem semmi jóézés.

Én nem tudom pontosan, hogy mi az a jóézés, de nekem mindig kapar a torkom, ha a válogatott meccsek előtt eljátsszák a Himnuszt, vagy győzünk a versenyen, és felhúzzák a zászlót, még most is polcomon tartom az öreg macimat, és mindig sajnálom a halat, amit kifogok a vízből.” (Janikovszky Éva: Kire ütött ez a gyerek?)

I.

E tanulmány megírásának ötlete a szabadkőművesség és a felvilágosodás magyar irodalmának kapcsolatairól szóló PhD-disszertációm készítésekor vetődött fel bennem. Az ott szereplő történeti konstrukcióhoz, amely egyrészt a mozgalom nemzetközi történetéről, másrészt annak magyarországi működéséről, harmadrészt a kor írói és a szabadkőművesség viszonyrendszeréről szólt, szükségem volt egy elméleti bevezető fejezet megírására, amelyben felvázolom azt a perspektívát, ahonnan az azt követő történeti narratívák megszületnek. A megírás során tanulmányoztam a magyar és nemzetközi primér és szekundér szakirodalom egy részét, s ennek eredménye most ez a rövid összefoglaló is, amely *a nyelviség, a valóság és a ténytyszerűség* felfogásaira koncentrálna narratívába rendezi a századvég történetírása azon iskoláinak és alakjainak alapvető gondolatait, amelyek a szakirodalom olvasása alapján ma hatástörténetileg jelentősnek és újszerűnek látszanak. Az alcímben említett konstrukció tehát e három szempont alapján készült.

A kortárs történetírói irányzatokról a témához méltó alaposággal egy külön disszertációt lehetne írni, leginkább egy olyan szaktudósnak, aki sok évet tölt a vonatkozó, főként kontinentális és tengerentúli angol, német, francia és olasz primér és szekundér szakirodalom kutatásával. Bármiféle teljes kép felvázolása tehát már csak ezért sem lehetne céлом. Magam az irodalom- és kultúrtörténetet kutató, tehát szakmai értelem-

* Dolgozatom megszületéséhez tanácsaival hozzájárult Dávidházi Péter, Gyáni Gábor, Czoch Gábor, Kulcsár-Szabó Zoltán és Thimár Attila. Ezúton köszönöm segítségüket.

ben kívülállóként, a sajnos igen csekély magyar kortárs historiográfiai szakirodalom által kijelölt ösvényeken haladtam az említett három szempont figyelembevételével.¹

A rövid szintézis, mely a vizsgálati perspektívából adódó csoportosító módszerből következően időnként nyilvánvalóan erőteljesebben elválaszt, avagy összekapcsol irányzatokat, tudósokat, mint az más szempontokból indokolt volna, az egyes irányzatok és alkotók jellemzése közben és után általában, illetve néhol a lábjegyzetekben is kritikus megjegyzéseket is tartalmaz. Az olvasó ezekből is létrehozhat egy perspektívát, ahonnan szerinte e sorok írója erre a sokágú hagyományra tekint.²

II.

Ma már alighanem egyre kevesebben vitatják, hogy a 20. századi gondolkodás történetében a legjelentősebb változást azok a — természetesen nem előzmények nélküli — belátások hozták, amelyek szerint a megismerés a nyelvben, a gondolkodó nyelvi világában történik, egy olyan közegben, amely előzetességével meg is határozza azt. Ez az előzetesség egy kultúrában közös és individuális jegyekkel egyaránt bír.

A létezők és a lét megismerése, értelmezése: a dialógus során a gondolkodó én szükségképpen változik, hiszen a nem elsősorban saját maga, de előzetességstruktúrái által kialakított nyelvi világa az idegen, a másik hatására átalakul. Ennek megfelelően, mivel a létezőkkel való dialógusunk folyamatos, az én egy folyamatosan változó, a temporalitásban átalakuló „létező”.

E belátások logikus következménye, hogy az ezeket átvevők és alkalmazók számára a létezőket és a létet azok teljességében megérteni és ezáltal uralni vélő rendszerek, Lyotard-i kifejezéssel a „nagy elbeszélések” iránti bizalmatlanság alapvető létmód. Ebben az értelemben nevezhetjük e gondolkodókat „posztmoderneknek”.³

A filozófiában ezek a gondolatok, amelyeket összegezve a nyelvi reflexivitás erősebb megjelenésének, kis túlzással egyfajta nyelvi fordulatnak nevezhetek, hatástörténetileg fontos szereppel a huszas évektől kezdődően jelentek meg, két szerzőnél és egy irányzatnál. Az elsősorban a Herder, Humboldt, Nietzsche és a közvetlen mester, Husserl nyomán *Lét és Idő* című könyvében a fundamentálistológiai fordulatot vég-

1 A történettudományban kialakult önreflexív, nyelvi gondolkodás és annak következményei a magyar történészek körében sajnos csak rendkívül lassan jelennek meg. A kilencvenes évek közepétől figyelhető meg az, hogy jelentősebb folyóiratok (Aetas, BUKSZ, Regio, Klió, Századvég, Lettre) rendszeresebben foglalkozni kezdtek azzal, hogy a történetírás narratíva-teremtés, s ezáltal újragondolták a ténytudomány objektivistá felfogását. E nyelvi gondolkodás átvételének hiánya miatt így legalább tizenöt évvel lemaradtak az irodalomtudománytól, ahol már a nyolcvanas évek közepétől cikkek és fordítások tucatjai születtek például Roland Barthes-ról, Gadamerről, Jausrról.

2 A csoportosításról megjegyzendő még, hogy néhol magam alkottam kategóriákat, a leggyakrabban viszont megtartottam azokat az elnevezéseket, amelyek alapján a leginkább csoportosítanak az ezzel foglalkozó elméleti munkák. E kettős megoldásomnak gyakorlati oka van: a hármas szempontrendszer valamelyike, vagy mindegyik tagja ugyanis gyakran szinte ugyanolyanként kerül elgondolásra a korábbi szakirodalom által létrehozott csoportokon belül, így például a mikrotörténelem, a fogalomtörténet vagy a pragmatikus történetírás neveket bátran megtarthattam. Más esetben (pl. a dekonstrukció relativista irányzata, mesterséges történetírás) a tudósok a triádnak megfelelően kerültek egymás mellé.

3 A posztmodern ilyen értelmű fogalmáról részletesen Lyotard 1993.

rehajtó Martin Heidegger szövegeiben; a dialógusfilozófia — főként Martin Buber és Franz Rosenzweig — sokrétű munkásságában; illetve az objektivistá nyelvfilozófiákat bíráló „kései” Ludwig Wittgenstein jegyzeteiben, töredékeiben (amelyek halála után, az ötvenes évek elején jelentek meg).⁴

Heidegger közvetlen tanítványa, Hans-Georg Gadamer volt az, aki a hermeneutika megújításával már a 60-as évek elejétől az új tapasztalatokat nemcsak a filozófiában, hanem Heideggernél sokkal részletesebben a művészetelméletben és az irodalomtudományban is megjelenítette. Sőt: a hatástörténeti tudat és a Heidegger nyomán kialakított, de sokkal összetettebben kifejtett hermeneutikai kör fogalmaival ki is bővítette azokat.⁵ Legfőképpen a heideggeri-gadameri hagyomány hatására született meg a hatvanas évek végén a konstanzi iskola, amelynek vezető alakja, Hans-Robert Jauss a már elsősorban irodalomelméleti és történeti recepcióesztétikai gondolkodást már a fentebb említett belátások révén és azok helyenkénti bírálatával alakította ki.⁶

A kései Wittgenstein hatása elsősorban az oxfordi és analitikus filozófusok működésében figyelhető meg, akik már teljesen új perspektívából látták a megértés, az emberi elme és a nyelv kérdéseit. Az ő hatásukra különösen az ötvenes évek közepétől John Langshaw Austin kialakította a beszédaktus-elméletet, amely már a megnyilatkozás módjait, aspektusait és kontextusát vizsgálta az értelmezői pozícióra való erős reflexióval. Az elmélet komoly hatást tett a hatvanas évek irodalomtudományára, benne a konstanzi iskola működésére is,⁷ illetve több történettudásra — miként azt a későbbiekben említtem.

Teljesen más alapokról, de bizonyára a német recepcióesztétika belátásainak hatására is,⁸ a befogadás tekintetében erősen atemporális strukturalizmust bírálva jutott el több franciaországi irodalomtudós (elsősorban Roland Barthes, s tanítványai, Julia Kristeva, Tzvetan Todorov, Philippe Sollers, akik egyben a *Tel Quel* című folyóirat körül tevékenykedtek) a hatvanas évek végén egy erőteljesebb nyelvi reflexivitáshoz, az értelmezői pozíció fontosságának belátásához. Mindezek okán az irodalomtudományban talán a bölcsészstudományok közül a filozófia után a leghamarabb gyökerezett meg egy sokré-

4 Heidegger fundamentálonológiai fordulatáról, amely az előzetességstruktúrákat és a nyelvet mint megértési és értelmezési közeget hangsúlyozza lásd Heidegger 1989, a fordulatról szóló alapvető leírásra pedig Fehér M. 1992: 105—193. A dialógusfilozófia 1923-as alapműve Martin Buber: *Én és Te* (Buber 1999). A dialógusfilozófia alapgondolatairól lásd Nyíri Tamás összefoglalását, különösen a *Perszonalizmus fejezetet* Nyíri 1991: 505—520. Wittgenstein nyelvjátékelméletéről lásd Neumer 1991, illetve uő. 1996

5 A hatástörténeti tudat és a hermeneutikai kör fogalmairól lásd Gadamer 1984: 213—217, 340—367, illetve 191—212.

6 A bírálat két legfontosabb tárgya a historiográfiai szempontból is fontos gadameri klasszikus-felfogás és a horizontösszeolvadás gondolata. Előbbi kritikáját Jauss az *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* című tanulmányában végzi el talán legvilágosabban, ahol bevezeti a historiográfia számára is termékenyebbé tett elvárás horizont fogalmát lásd Jauss 1997: 64—66. A reflektálatlan horizontösszeolvadás értelmezést szegényítő jellegére pedig egy egész tanulmány lehet példa ugyanebből a magyar kötetből szerző 1997: 85—135.

7 A beszédaktus-elméletéről, az irodalomelmélet és a nyelvészeti teória kapcsolatairól lásd Kálmán 1990: 25—148. (Itt jegyzendő meg az is, hogy John L. Austin tizenkét előadását, amelyeket a Harvard Egyetemen tartott meg 1955-ben, az elmélet első megjelenítéseiként tartja számon a szakirodalom. Az előadásokat lásd Austin 1990: 29—156.)

8 A német befogadásesztétika hatására utal Angyalosi 1992: 38.

tű, nyelvi gondolkodás, amelynek hatása reflektáltabbá tette az irodalmi tudományos és közéletet és rendkívül jelentős lett más tudományterületeken is.

III.

A történettudományban a nyelvi reflexió felerősödését eddigi olvasmányaim alapján a hetvenes évek elejére helyezném,⁹ egyrészt azért, mert 1973-ban jelent meg Hayden White *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* című munkája, másrészt azért, mert a német történetírás is ekkor adott ki egy jelentős tanulmánykötetet és fogott bele egy nagy vállalkozásba. A müncheni *Poetik und Hermeneutik*-sorozatban, ötödik kötetként 1973-ban jelentette meg Reinhart Koselleck és Wolf-Dieter Stempel azt a *Geschichte — Ereignis und Erzählung* című tanulmánygyűjteményt, amelyben a heideggeri-gadameri tradíciót alkalmazó konstanzi iskola rendkívül sokrétű (strukturalista, kései szellemtörténész, neomarxista, stb.) munkákkal kiegészülve közöl tanulmányokat a történet(tudomány) és a nyelviség viszonyáról.¹⁰ 1972-től pedig Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck szerkesztésében sorra jelentek meg a *Geschichtliche Grundbegriffe* címet viselő lexikonsorozat kötetei (*Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* alcímmel), melyekben a szerzők a történelmi alapfogalmak jelentéseit vizsgálták — ezért is nevezik őket fogalomtörténészeknek.¹¹

White provokatív könyvét, amelyben a történetírást főként a nagy 19. századi történészek műveit sajátos irodalmi alkotásnak tekinti, hatástörténetileg ma jelentősebbnek látom: egyrészt azért, mert a nyugati történettudomány diskurzusában erős szakmai viták bontakoztak ki körülötte, másrészt jelentős hatásának köszönhetően ma már rendkívül sokféle felfogás látszik a nyelvi reflexivitás fontosságának tapasztalatát „birtokolni” a historiográfiában is.

1. A reflexivitás jegyében alkotó történetírói irányok közül ezért az általam *mesterséges történetírásnak* nevezett csoportra térnék ki. E történészek hatástörténetileg kimutathatóan első és alapvetően meghatározó, voltaképpen ihlető alakja Hayden White. Ő bevallottan az angolszász analitikus filozófusok (különösen Danto és Gallie) a hatvanas

9 Itt érdemes kiemelni, hogy természetesen a történettudomány reflexióis jellegének erősödése előtt már számos szerző fogalmazott meg szkeptikus megjegyzéseket a tények és a valóság objektivista felfogását kritizálva, sőt a történelem narrativitását hangsúlyozva. Ezek a gondolkodók nagyobb részben abban tértek el a szaktörténészeketől, hogy más jellegű munkákba ágyazva szóltak a kérdésről, illetve kisebb részben abban, hogy korabeli hatásaik nem látszanak létrehozni alapvető horizontváltást. Néhány ilyen példát említ Tatár György és saját kutatásai nyomán a történelmi regény műfajának kortársi újraértelmezésén dolgozó Bényei Péter, lásd Bényei 1999: 62—70. Az idevágó példák sorát vonultatta fel Reinhart Koselleck 1993-as, budapesti előadásában Goethe történelem felfogásáról szólva: Koselleck 1998: 47—59. Szorosabban a később említendő mesterséges történetírók ilyen értelmű előfutárainak tekinthető a 20-as évek közepén erősen nyelvi orientációjú gondolkodóvá váló amerikai történész, Carl L. Becker, illetve a Magyarországon gyakran idézett Robert Collingwood. Ők már mindketten arról szóltak, hogy a történész a fejében játssza újra a múltat, voltaképpen konstruktor (munkáikról és a mai iskolától való eltéréseikről lásd bővebben Gyáni 2000: 96—99).

10 A kiadvány szerzői közül a nevesebbek: Algirdas Julien Greimas, Max Imdahl, Hans-Robert Jauss, Reinhart Koselleck, Odo Marquard, Wolfhart Panneberg, Wolf-Dieter Stempel, Karlheinz Stierle, Peter Szondi, René Wellek, Jürgen Habermas.

11 A lexikon szócikkeiből eddig sajnálatosan kevés magyar fordítás készült, viszont a talán legizgalmasabb, a *Demokrácia*, már olvasható, lásd Brunner — Conze — Koselleck (szerk.) 1999.

évek közepén megjelent munkái, illetve Valery, Heidegger, Sartre, Levi-Strauss és Michel Foucault történelemről alkotott véleményeinek értelmezése alapján dolgozta ki történetelméletét.¹² Ő és az ide sorolható kollégái legtöbbször úgy gondolják, hogy *az egyféle-képpen létezett múltban az egykor volt, megtörtént események csak a különféle interpretációkban élnek tovább*.¹³ E tekintetben ebbe a csoportba tartozónak látszanak: Louis O. Mink, Keith Jenkins, Franklin Ankersmit, az emlékezet helyeivel foglalkozó francia Pierre Nora, két német tudós: Jörn Rüsen és Gebhard Rusch, sőt a kortárs historiográfiai irányzatok legalaposabb magyar ismerője és ismertetője, Gyáni Gábor is.¹⁴

E tudósok munkáinak közös jellemzője tehát az, hogy szerintük a historiográfiai interpretációk az egyféleképpen megtörtént múlt eseményeiből konstruált történelmi tényekből alkotott különféle, cselekményesített narratív modellek. Ahogy White mondja: „[a modell] a narratív próza diszkurzusának formájában megjelenő verbális struktúra, amely múltbéli struktúrák és fejlődések olyan modelljét vagy ikonját jeleníti, amelynek célja, hogy úgy magyarázza meg, hogy mik voltak azok, hogy reprezentálja őket” (White 1990: 2). E történelmi elbeszélések, modellek megkonstruálása a

12 A közvetlen hatásokról lásd White 1990: 1–2.

13 A *legtöbbször* kifejezést azért használok, mert e csoport két tagjánál időnként előbukkan a valóság egy sajátos szövegesítésének képzete is. Erre főpéldaként Franklin Ankersmit egy 1989-ben, a *History and Theory* című folyóiratban megjelent cikkét említhetem, ahol a következő hangzik el: „az elmúlt valóságot egy olyan idegen nyelven írott szövegnek kell tekintenünk, amely ugyanazon lexikai, grammatikai, szintaktikai és szemantikai dimenziókkal rendelkezik mint bármely más szöveg.” (idézi Deák 1994: 157). Ez a gondolat már nem a főszövegben említett, egyszerűbb objektivitás-felfogással dolgozik, de egy másik fajttal: a történelmi vizsgálatban a faktumok (szövegek, leletek) együttese a befogadó tudatában szövegeként jelentkezik, amely *mindenkinél azonos*, de másként beszélünk róluk, mintegy elcsúsznak megelőzöttségükben. (Másik példaként vö. White 1985: 1–2, ahol az egész könyv alapvető teóriáját, a saját trópusainkon való „elcsúszás” gondolatát fejti ki a szerző.)

14 Mink történetelméleti gondolkodásának összefoglalását magyar nyelven Szummer Csaba végezte el: *A fikcionalizmus kérdése a történelemfilozófiában, a posztmodern antropológiában és a pszichoanalízisben*, (Szummer 1998: 70–73). E tanulmány is kiemeli az angolszász analitikusok hatását Minkre és White-ra. Minkre a később emlegetendő Collingwood is hatást gyakorolt. Erről és a bírálatról lásd: Mink 1969.

Keith Jenkins munkásságában az említett vonások *Re-thinking History* című könyvében található meg (Jenkins 1991: 1–77), ahol alapgondolata, hogy a múlt egy, a róla szóló történetek pedig számosak, elvileg végtelenek. Itt jegyzem meg, hogy 1995-ben megjelent *On „What is History”?* (*From Carr and Elton to Rorty and White*) című könyvében jelenik meg az a dolgozatom egészére nézve rendkívül fontos, annak perspektíváját meghatározó gondolata, hogy századvégi emberként és szaktudósként sem nem léphetünk ki abból, hogy egy pluralista posztmodern korban élünk. Csak annyit tehetünk, hogy tudósi munkásságunkban a *certainist modernism* foglyaként a tények, objektivitás, semlegesség, elfogulatlanság diszkurzusában maradunk, vagy vállaljuk a sokkal izgalmasabb *postism*-ot, azaz kitesszük magunkat az olvasatok, a pozíciók, a perspektívák, konstrukciók és valóságosság világának. Lásd Jenkins 1995: 7.

Pierre Nora munkásságát főként Gyáni Gábor tanulmányaiból ismerem. (Gyáni 2000: 102–103, 82–84.). A francia történelmi *Emlékezet és történelem* között című tanulmánya magyarul: Nora 1999: 142–158. Szintén kiemelő, hogy Nora módszereinek alkalmazása már Magyarországon is megtörtént K. Horváth Zsolt egyik tanulmányában (K. Horváth 1999: 7–17).

A német Gebhard Rusch idevágó gondolatait *A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete* című tanulmányában olvashatók: Rusch 1993: 67–68. Ő az emlékezés technikáit a többi, e csoportba illesztett historiográfusnál bonyolultabbnak látja: a személyes élmények emlékekkel válnak, majd azokból teremődik verbális struktúra. A történelemben a tapasztalt tények válnak képzetekké, s abból lesz narratíva. Mindazonáltal a múlt egyként való megtörténtét és az értelmezésen kívüli faktumokat ő sem vitatja, így az említett csoportba illeszthető.

historiográfus számára adott kulturális közeg kínálta beszédműfajokban, formális logikai struktúrákban történik.

E gondolatmenet legalaposabb kifejtését maga White végezte el, amikor a műfajok elméletét a szövegek retorikai, tropikus és ideológiai felépítettségével közösen tárgyalta a *Metahistory* előszavában. (White 1990: 1—42). Itt arról beszélt, hogy az írás előtt a történész egy virtuális térbe rendezi a történelmi faktumokat, egy előzetes képzeletbeli narratívát hoz létre, amelyben már egy logika alapján összekapcsolja őket. Ez lehet a metafora (a hasonlóságok kiemelése), a metonímia (egy tipikus rész kiemelése), az allegória (egy jellemző vonás kiemelése), vagy az ironia (az eddigi kapcsolatok kritikája, esetleg ellentéteztése) logikája.¹⁵

Ez már befolyásolja a cselekményesítésben azt, hogy a szöveg a négy archetipikus írásműfaj közül melyikhez közelít majd: románc, komédia, tragédia, szatíra, vagy azok valamiféle variációja lesz.¹⁶ A műfajok választása szorosabban meghatározza a formális érvelés technikáját: a konstrukció az előkép, a műfaj és a később említendő ideológiai képzetek jegyében vagy formalista, vagy organicista, vagy mechanista vagy kontextualista lehet, s itt a variációs lehetőségek erősebben determináltak a korábbi tényezők által.¹⁷ Mindezen választásokat azonban megelőzik a szerző ideológiai implikációi, gondolkodásmódja. A történelem menetének felfogása szempontjából White ennek négy archetípusát különbözteti meg: konzervatív, liberális, anarchista, radikális. E nézetek erős befolyással bírnak az egész megformálásra, hiszen a történelem működését alapvetően másként fogják fel (White 1990: 22—29).

A műfajok helyett a történelmi elbeszélés négy formáját említi meg Jörn Rüsen, s ez talán nem áll távol White elgondolásától: szerinte létezik hagyományos, genetikai, kritikai és példaszzerű történelmi narratíva. Természetesen eltérő és összetett konstellációkban lépnek fel, de ezek állnak a mindenkori történész rendelkezésére (Rüsen 1999:42—43).

E történészi csoport másik alapvető gondolata mint már érintettem, az egyféleképpen létezett múlt, és így a tények eredeti megtörténtségének tételezése. A sok kínálgató példából előbb White három, majd Mink és Rüsen, végül Gyáni Gábor egy-egy mondatát idézem:

„De a valóság eseményei nem beszélhetnek, nem mesélhetnek. Azok egyszerűen csak vannak; azok lehetnek egy diskurzus tárgyai, beszélhetnek róluk, de ők maguk nem lehetnek elbeszélők” (White 1996: 100—101).

„...magukat az eseményeket ruházzuk fel a narrativitás ismérveivel” (White 1996: 100—101).

„Az egyik elbeszélés tehát epikus vagy tragikus formájú és tartalmú történetként mutathat be egy eseménysort, a másik pedig bohózatként mutathatja be ugyanazokat az

15 White 1990: 31—39. *The Theory of Tropes* alfejezet. A metaforikus, metonimikus és ironikus történetfilozófiát sorrendben a könyv Marx, Nietzsche, és Croce, elemzései mutatják meg (*The Repudiation of „Realism” in Late Nineteenth-Century Philosophy of History* című fejezetben 281—424).

16 Ezekről lásd bővebben White 1990: 7—11. *The Theory of the Historical Work* alfejezet. A négy archetipikus műfaj klasszikus megvalósulására négy alfejezet lehet példa a könyvből: Michelet (135—162) a románc, Ranke (163—190) a komédia, Tocqueville (191—229) a tragédia és Burckhardt (230—263) a szatíra műfajában cselekményesített a történelmi realizmus historikusai közül.

17 White 1990: 11—21. *Explanation by Emplotment* alfejezet.

eseményeket, ugyanolyan hitelességgel, és anélkül, hogy erőszakot tenne a tényeken. Itt az egymással versengő elbeszélések közötti különbség nem annyira a tényeken múlik, mint inkább a történetek különböző értelmén, amelyet a tények a cselekményesítés által kapnak” (White 1997: 253—254).

„mindez azt jelenti, hogy a múlt jelentőségét és jelentését csupán fegyelmezett képzeletünk határozza meg. Minthogy az elmúlt események jelentősége csak úgy értelmezhető, ha kölcsönös kapcsolatok együttesébe foglaljuk őket, ez utóbbi pedig egy narratív forma létrehozásával történik, ebből a szempontból mi magunk vagyunk azok, akik a múltat meghatározzuk” (Mink).¹⁸

[...] A forráskritika a múlt még nem jelenlévő részleteiből csupán arra vonatkozó információkat puhatol ki, hogy mi, mikor, hogyan és miért esett meg. Az ilyen természetű információk vagy „tények” még nem sajátosan történetiek. Csak interpretáció révén válnak azzá” (Rüsen 1999: 43).

„Miközben múltból csak egy van, ugyanakkor számos eltérő diskurzus szólhat róla, mint ahogy sokféle történelmet írtak már eddig is ugyanarról a múlttól” (Gyáni 2000: 14).

E felfogásból logikusan következik, hogy a mesterséges történetírás tudósai szívesen és gyakorta hivatkoznak irodalomtudósokra (narratólogusokra, dekonstruktorokra), hiszen a történetírást is egyfajta irodalmi, művészi tevékenységként fogják fel. Mindazonáltal a faktumok e felfogása el is tér a nyelvi reflexivitás fontosságát hangsúlyozó több bölcselő ama gondolatától, hogy a valaha voltság, illetve az abból való „tárgyi” vagy szövegszerű emlékeink is kizárólag nyelvi világunkban tapasztalt történések, így a múltnak és a bennük lévő tényeknek még az a státusza is vitatható, hogy önmagukban, valaha volt(ak), „textuson kívül léteztek”, hiszen mindent nyelvi világunkban fogunk fel.¹⁹ Erre példaként éppen Gadamer kínálkozhat, aki az *Igazság és módszer*ben a következőképpen fogalmaz: „a történeti kutatást a történeti mozgás hordozza, melyben maga az élet áll, s nem ragadható meg teleologikusan a tárgy felől, melyre a kutatás irányul.

18 Idézi Szummer 1998: 72.

19 Bár nem a white-i irányzat kritikájaként, de erre a gondolatra mutat rá Gyáni Gábor is, amikor az új történetiszemléleteket és azok iskolai használhatóságát vizsgálva megjegyzi, hogy „Elemi szinten ez azt jelenti, hogy nem feltétlenül azok a fontos tények, melyekről eddig feltételezték, egyáltalán: *az sem biztos, hogy a korábban tényeknek gondolt események és folyamatok valóban tényekként foghatók fel*” (kiemelés tőlem — J. J.) Gyáni 1997: 95. A pontosság kedvéért itt érdemes kiemelni azt is, hogy White a tényszerűség kérdéskörét a *Metahistory*ban külön a munkamódszer miatt (a történelmi elbeszélések vizsgálatakor) nem érinti, viszont amikor a kritikákra tett reakcióiban igen, akkor szinte kizárólag a valahol, valamikor tényleg megtörténtség, a valódi eseményből létrehozott faktum értelmében teszi (miként azt az előzőekben bőven bemutatam). Magyar nyelven kiadott összegyűjtött munkáinak 1997-es előszavában már egy komplex rendszert dolgozott ki a történeti munka fázisaira. Ez négy lépésből áll: „1. Az események sorozatának mint tényeknek a létrehozása. 2. A tények sorának sorozattá alakítása a cselekményesítés (emplotment) segítségével. 3. E sorozat tudományosan vagy kulturálisan magyarázhatóvá (explicandum) alakítása. 4. Végül annak a diskurzusnak a kialakítása, melyben a történelmi sorozat magyarázható és értelmezhető (vagyis az elképzelt olvasó társadalmá számára adódó ideológiai következtetéseket levonhatóak).” Lásd White 1997: 21. Mindazonáltal az egy múlt gondolatát továbbra is fenntartja, amely erősen vitatható. Éppen ezért is igazat tudok adni Kulcsár-Szabó Zoltánnak, amikor a dolgozatomhoz fűzött reflexiói egyikében a mesterséges történetírás helyett még a „természetes” kifejezést is lehetségesnek tartja White és az általam megkonstruált irányzat szerzőinek munkáira, hiszen e tekintetben ők valóban a „természetes” gondolkodást, azaz a tudatunktól függetlenül létező valóság gondolatát vallják.

Nyilvánvaló, hogy ilyen tárgy magában véve nem létezik. (...) viszont értelmetlen lenne tökéletes, befejezett történelemismeretről beszélni, s ezért végeredményben a kutatás magában vett tárgyáról való beszédnek sincs értelme” (kiemelés tőlem — J. J.) (Gadamer 1984: 203).²⁰

2. Az elsősorban David Carr fémjelzte *kontinuitáselmélet* a white-i gondolkodás egy pontját továbbgondolva (vagy méginkább erőteljesen hangsúlyozva) azt vallja, hogy a narrativitás nemcsak az utólag értők sajátja, hanem a történeti események maguk is nagyon gyakran már egy-egy narratív struktúrában állnak a kutatók rendelkezésére. Ennek az az oka, hogy a narrativitás, azaz a kontinuumba rendezés a nyugati ember (nemcsak a régi vagy mai történész!) időtapasztalásának alapvető formája. A narratív struktúrákat a történészek a többszörös különbségek ellenére is figyelembe kell vennie, ezek révén is kell történnie a történeti konstruálásnak.²¹

3. Elsősorban a *dekonstrukció relativista felfogásának* hatására a 80-as évektől az Egyesült Államokban és Európában több történész (leginkább Dominick LaCapra, Simon Schama és Theodore Zeldin) a történeti munka teljes relativitását hirdette. Az „anything goes” posztmodern elvének egy sajátos, relativista értelmezése jegyében a történeti munkát tisztán fikciónak tartják, amelynek létrejöttét nem befolyásolhatja az anyag milyensége, csak a történész voltaképpen teljesen individuális (azaz az előzetességstruktúráin teljesen átlépni tudó) előföltévesei. Így az e felfogást valló, meglehetősen „gyanútlan hermeneuták” szerint a történeti munka *teljes mértékben* a fikció egy fajtájaként jelentkezik.²²

A három tudós szélesebb körben ismert számos munkája közül főszövegbeli példaként röviden csak Simon Schama amerikai történész, művészettörténész *Dead Certainties* (Schama 1991) című könyvére utalnék. A nagy vitákat kiváltó mű két rejtélyes 18—19. századi eseményről, a quebeci csata hőse, James Wolfe tábornok, illetve George Parkman orvos (akinek unokaöccse volt Wolfe egyik életrajzírója) halálának tisztázhatatlanságáról és az eseteket övező mítoszokról - a szerző szavaival az újabb „meggyilkolásokról” — szól. Deák Ágnes így ír az itt alkalmazott „történeti” módszerről: „[Schama] kísérletet tesz a „fictional history” megteremtésére, fikció és valóság összeolvasztására. A művé-

20 Érdekes, hogy Szummer Csaba idézett tanulmánya (Szummer 1998: 72. 4. lábjegyzet) Gadamer e gondolatát Louis Minkkel azonos végkövetkeztetésűnek látja. Ezzel e sorok írója természetesen nem ért egyet.

21 Eme állítások részletes kifejtését lásd Carr 1986, illetve uő. 1999: 69—84. Itt említem meg, hogy a kontinuitáselmélet alap gondolatát tulajdonképpen követő munkák egyik legfrissebbje, Lucian Hölscher: *The New Annalistic: A Sketch of a Theory of History* című tanulmánya, amelyről Magyarics Tamás írt ismertetést, lásd Magyarics 1998: 5—9. Itt megjegyzendő, hogy Carr vizsgálatának nagy erénye a korabeli narratív struktúrák figyelembevétele, de ezek individualitására, az individuális elbeszélések temporális módosulásaira és a (például a reflektátlanságból adódó) nem teljesen megszerkesztett narratívákra kevésbé látszik figyelni.

22 Erről a felfogásról lásd Magyarics 1996: 89—90. Itt említem meg, hogy a hézagpótló munkát közlő Magyarics Tamás téved akkor, amikor White-ot ebbe a „libertinus” *posztmodern* csoportba helyezi. Nemcsak azért, mert maga a korszakfogalom is problematikus (hiszen számos felfogása létezik), hanem elsősorban azért, mert White-nál az értelmező előzetességstruktúrái (például a műfaji ismeretek, lehetőségek, sztenderdek (pl. a forráskritika) és a tényszerűség meghatározó tényezők, miként azt korábban kifejtettem. Szintén itt említendő meg, hogy Deák Ágnes már hivatkozott, sok szempontból értékes cikke bár deklarálja azt, hogy a „posztmodern” történész voltaképpen nem létezik, hiszen itt is irányzatok vannak (Deák 1994: 156), cikkében Ankersmit teóriáját kiszélesíti a teljes spektrumra. Ezzel számos, a nyelvi reflektáltság filozófiai-irodalomelméleti gondolatait különbözőképpen átsajátító historiográfust reflektálatlanul egybeemos.

ben idézett dokumentumokról nem tudhatja olvasója, léteztek-e valójában, nincs jegyzetapparátusa a könyvnek, a szerző semmibe veszi az állítások bizonyításának követelményét. Mindezzel tudatosan megsérti a történetírás jelenlegi konvencióit: az időbeli elrendezés elvét, a koherenciára és meggyőzésre törekvést” (Deák 1994: 155).²³

4. Az ilyen jellegű relativista álláspontokat árnyalják a '80-as évek végétől a *kontextualisták*, például Quentin Skinner, vagy Mark Hamilton, akik hangsúlyozzák, hogy a történeti munka szerzője nyelvi világa által meghatározott személy, aki így szükségképpen a determináció által alkotja meg a benne megteremtődő múltképzet faktumait, s azokból történeti munkáját.²⁴

Ilyen kontextualistaként fogható fel például John Borneman is, aki 1996-os, *Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség* című tanulmányában a keletnémet orvosnő, Susan R. saját maga által elmesélt élettörténetét ismertetve jut el arra a tapasztalatra, hogy az egyes emberek saját genealógiájuk barkácsolói, amelyekben a tapasztalt körülmények és azok változásai, benne például a nemzeti identitás új formái jelentős szerepet játszanak (Borneman 1999: 197–216).

Ugyan e csoportba illeszthető a nagyhatású irodalomtörténész, teológus, filozófus, történelem-teoretikus, Paul Ricoeur is. ő hermeneuta szemszögből leginkább a nyolcvanas évektől fordul a történeti gondolkodás reflexiók kérdéseire is, elsősorban az időbeliség és az elbeszélhetőség problémáira koncentrálna.²⁵ E két téma vizsgálata

23 Itt említendő meg, hogy a fenti jellemzőket leginkább bíró könyvek a másik két, idesorolt szerzőtől a következők: Zeldin: *An Intimate History of Humanity* (Zeldin 1994), és LaCapra: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language* (La Capra 1983), illetve uő: *History and Criticism* (La Capra 1985); és végül uő: *History, Politics and the Novel* (La Capra 1987).

24 A kontextualistákról lásd Magyarics 1996: 91. és a 17. lábjegyzet. Itt is fontos hangsúlyozni, hogy a kontextualisták és White között is létezik alapvető különbség, egyrészt megint a tényyszerűség felfogásában, illetve másrészt abban is, hogy White a meghatározó elözetességek körét sokkal szűkebbre szabja. Véleményem szerint Magyarics úttörő írásának e pontatlanságai, egybemosásai miatt hangsúlyozódhat annyira a cikk végén a posztmodern amerikai történetírás — ha egyáltalán létezne ilyen! — átfogó kritikájaként is felfogható, Chris Lorenztől származó gondolatmenet. Eszerint, bár a posztmodern történetíróknak igazuk van abban, hogy a történelem nyersanyagát egyedi kijelentések alkotják, de ezek a valóság egy darabját tükrözik. Így valamit torzíthatnak ugyan, de mégiscsak úgy mondják a valóságot, ahogyan az megtörtént. Úgy gondolom, hogy például akkor lehet egy ilyen modernista gondolattal csökkenteni irányzatok sokféleségét és azok legitimitását, ha azok belső differenciáit nem tesszük eléggé explicitté. Ez pedig nemcsak önmagában problematikus, hanem hatástörténetében is azzá válhat.

Az említett két kontextualista szerző a fent említettek jegyében legjelentősebbnek látszó egy-egy műve: Hamilton: *Rare Spirit: a Life of William De Morgan, 1839—1911* (Hamilton 1997); Skinner: *Great Political Thinkers: Machiavelli, Hobbes, Mill, Marx* (Skinner 1992)

25 Paul Ricoeur már 1955-ben kiadott egy 1970-ig folyamatosan bővülő cikkgyűjteményt, *Histoire et vérité* címmel (a mű 1964-es kiadásának 1995-ös reprintje van meg nekem (Esprit/Seuil, 7—360). könyvből Szegegy-Maszák Mihály szerint: „Ricoeur a „historia” szó eredeti jelentéséből kiindulva, kutatásként, keresésként, létrejövő értelemként, az elmélet rendező és alkotó tevékenysége által teremtettnek határozza meg a történelmet. Elutasítván az adott, önmagában vett múlt gondolatát, némely történészeknek az okozatáságról vallott felfogását determinizmus és valószínűség között ingadozó együgyű (reflektálatlan) hiedelemnek minősíti. A történetiséget az emberi lét belső, elidegeníthetetlen tulajdonságaként tartja számon és hangsúlyozza, hogy a történész maga is része az általa vizsgált történelemnek. Szigorúan megbírálja a haladásba vetett hitet, arra hivatkozván, hogy ez egyetlen emberiséget tételez föl, holott célszerűbb emberiségekről, népekről, nemzetekről, civilizációkról sokféleségről beszélni, sőt, a vonalszerű előrehaladás helyett talán még a történeti korszakok körkörösségének a gondolatát is meg lehet kockáztatni. [...]

adja a *Temps et récit* című háromkötetes munkája vezérfonalát.²⁶ Ricoeur a kontextualistákkal egybevágóan trilógiában többször utal arra, hogy úgy az irodalmi művek mint a történeti dokumentumok és „nyomok” (hatás-jelek) is, nem az olvasástól függetlenül, sőt: az olvasóban jelentkeznek, s így előzetes nyelvi világunk és az új tapasztalat dialógusa alapján alakítjuk ki azok szerkezetét és értelmét. Amiként a trilógia harmadik részében, *A szöveg és az olvasó világa* című tanulmányban mondja: „Végső soron a szerkezet maga csupán az olvasás hatása: végre is, a strukturális elemzés maga vajon nem az olvasási munkából származik-e?” (Ricoeur 1999: 326).

Mindebből következik, hogy Ricoeur szerint „a történész [is] beletartozik az általa leírt és megmagyarázott világba, ő maga is egyike azoknak a cselekvő és szenvedő lényeknek, akik a történelmet létrehozzák és elviselik” (Ricoeur 1999: 53).

Eme reflexiók nyelvi alapállás révén a történelmi értelemalkotásról is összetett a véleménye. Ennek során Ricoeur szerint az interpretáló előbb az idegenben az Ugyanazt, majd a Mást látja meg, végül e kettő tapasztalatát hasznosítva az analogizáló, fikcionáló megértést viszi véghez. E Ricoeur által dialektikusnak mondott hermeneutikai folyamat eredményeképpen születik meg a „reprezentációs” tapasztalat, amely szükségképpen átalakítja a megismerőt is.²⁷

Egyetlen történelem föltételezése egyetlen idő gondolatát rejt magában, Ricoeur pedig már az 1950-es években az időbeliség különböző módozataival számol. A haladás észrelvű s a várakozás irracionális eszményével szemben a történelem többértelműségét állítja. Nem ismer végső szakaszt, mert ez egységes értelmet tulajdonítana a történelemnek” (Ricoeur 1999: 414—415). Eme értő ismertetés ellenére több szempontból sem térek ki munkám főszövegében e könyvre. Egyrészt magát Ricoeur követve a következők miatt: „[...] életművemben a filozófiai diskurzus két szintje különböztethető meg. Az egyik szint, ha nem is kimondottan népszerűsítő, de azért nem is egészen tudományos szint, amelyet három cikkgyűjtemény képvisel, ezek mindegyike nagyjából egy-egy évtizedet ölel föl. Így a *Történelem és igazság* a negyvenötvenes éveket [...]” (Ricoeur 1997: 874). A populárisabb mellett két másik okot szintén ő világít meg, ugyanezen interjú egy későbbi pontján: „Akkor éppen a strasbourgi egyetemen tanítottam filozófiatörténetet, és föl kellett tennem magamnak a kérdést, hogyan kapcsolódik a filozófiatörténet a történelemhez általában. Behatárolt, sőt oldalági megközelítés volt ez tehát. Am behatárolt volt ez a megközelítés azért is, mert akkor éppen a szubjektivitás és az objektivitás részarányainak a problémájával küzdöttem (erre jó példa a könyv *Objectivité et subjectivité en histoire* [23—44] című tanulmánya — J. J.). Még nem ismertem ugyanis azokat a nagyformátumú historiográfus műveket, amelyeket huszonöt évvel később volt alkalmam tanulmányozni, amikor az *Idő és elbeszélést* írtam, tehát a nyolcvanas években. Huszonöt év választja el egymástól a kettőt, s közben megismerkedtem a történészek között folyó vitákkal és a történelem episztemológiájával. A történelem episztemológiája nemigen jelenik meg első kutatásaimban, és Önnek igaza van, amikor azt állítja, hogy azok csak vázlatok és megelőlegezések” (uo. 876—877). Mindehhez végső okként az is hozzátehető, hogy a történészek munkáinak megismerése mellett a hetvenes években, önkéntes szellemi száműzetésében Ricoeur megismerte a modern hermeneutikus gondolkodókat, így a fenomenológia felől egyre inkább ezek irányába haladt (erről lásd Tóth 1997: 978—982).

26 Az *Idő és elbeszélést* gondolatmenetét szekunder forrásokból ismerem, magát a művet egyelőre csak az utolsó kötet két, itt jelzett alfejezetének erejéig olvastam. A *Temps et récit*, illetve a ricoeuri életmű legfőbb kérdéseiről lásd Felkai 2000: 97—102.

27 A dialektikus megértési folyamatról lásd *A szöveg és az olvasó világa*; (Ricoeur 1999: 311) illetve uő. *A történelem és a fikció kereszteződése* (Ricoeur 1999: 359). A képviselő (représentation) illetve a fikcionális fogalmait és működéseit lásd mindkét tanulmányban folyamatosan. Szintén itt utalnék arra, hogy Ricoeur munkássága az alapokat érintően összekapcsolható a fogalomtörténészek legfőbb ihletőivel, Heidegger, Gadamer és Jausz filozófiájával, akikre maga a szerző is rendszeresen hivatkozik. Így Ricoeur dolgozatomban számos szempontrendszer alapján a német fogalomtörténészek közé is helyezhettem volna, azonban ezt azért nem tettem meg, mert a szinte azonos előfeltevéseket ők másra használják mint Ricoeur.

Szintúgy a kontextualistáknál is meghatározónak tételezett korabeli nyelvi világ vizsgálata, s a saját nyelvi megelőzöttségre való reflexió jellemzi a nyolcvanas évek elején, Amerikában, a Berkeley egyetemen kialakult újhistorista gondolkodást is. E tudósokról azonban részletesebben nem szólnék, két okból sem. Egyrészt azért, mert ők elsősorban irodalomtörténészek, s az irodalmi művek jobb megértéséhez kívánnak eljutni a nyelvi-történelmi, ihlető és befolyásoló háttér konstruálásával. Másrészt azért sem, mert Greenblatt és kollégáinak munkái Magyarországon a *Helikon* 1998/1–2-es tematikus száma óta széles körben ismertek, s magam is elsősorban innen jutottam róluk alapvető információkhoz.

Mindezt figyelembe véve a dolgozat hármas szempontjának megfelelően csak arra szeretnék utalni, hogy e tudósok az ideológiai váltásokra, törésvonalakra koncentrálnak munkásságukban az irodalmi művek körüli történelmi kontextus létrehozásakor (melyet főként az anyagi kultúrába és a hatalmi pozícióharcba való beágyazottság vizsgálataival teremtenek meg) számolnak azzal, hogy „a történelem mindenkori változatának konstrukciója bevallottan saját elváráshorizontunkból, ideológiailag meghatározott érdekeltségünkön fakad [...] és értelmezéseik lényeges részét képezi az a *metaperspektíva*, amellyel önnön befolyásoltságukra, motivációikra próbálnak rálátni”.²⁸ Eme törekvés azonban gyakorta csorbát szenved, hiszen az „újhistorista vizsgálat hajlamos csak azokat a kulturális kapcsolódási pontokat, referenciákat, feltárni, amelyek illeszkednek a szubverzióra, antagonizmusra, politikai feszültségekre figyelmező gördülékeny olvasatba. Az adott történelmi helyzet különféle diskurzusainak egymásba játszását elemző újhistorista írások gyakran olyan *organicismus*ba vetett hitet sugallnak, mintha lehetséges lenne teljességében megismerni a múlt szinkron szeleteit” (Kiss Attila 1998: 10).

E jogosnak látszó kritika ellenére azt gondolom, hogy e problémák ellenére is az újhistorizmus mégis az ezredforduló egyik legfontosabb elméleti irányzata a tekintetben, hogy a nyelvi reflexiók jelleg benne, a kontextualistákhoz hasonlóan rendkívül erős, s így a historiográfia és minden más humán tudomány sokat tanulhat tőle.

5. A dolgozat hármas perspektívájából adódóan bővebben ki kell emelnem egy nagyhatású történést, például az újhistorista gondolkodást is alapvetően meghatározó *Michel Foucault*-t. Ő számunkra azért is érdekes lehet, mert a white-i előzményeket nála nem lehet kimutatni, tulajdonképpen munkássága időben és belátásokban is sok tekintetben párhuzamos az amerikai történéssével. Foucault a modernség nagy kritikusaként a történelmi vizsgálatok során elsősorban azt figyelte, hogy a különböző korok²⁹ az alapfogalmakat (három nagy könyvének három alapfogalmát említve: örült-

28 Kiss Attila 1998: 6. Itt utalnék arra is, hogy az újhistorizmust affirmatívan értelmező Hayden White 1989-es tanulmányában erősen a saját maga arcára formálja e textuális jelleget, amikor arról beszél, hogy az újhistorizmus szerint is a „történelmi múlt, Frederic Jameson érvelésével, csak korábbi textualizációin keresztül tanulmányozható” (White 1998: 38).

29 A korok rendszerére Foucault egy külön episztemológiát dolgoz ki 1966-ban megjelent *Les mots et les choses* [magyarul: *A szavak és a dolgok* (Foucault 2000)] című könyvében. Foucault szerint az episztémé az az ismeretelméleti mező, „amelyben a minden racionális értékre vagy objektív formájukra utaló kritériumon kívül vizsgált ismeretek megteremtik pozitivitásukat, rámutatva tulajdon történetükre, amely nem a fokozódó tökéletesedés története, hanem inkább *lehetőségfeltételeiké*. A következő elbeszélés során a tudás terében azok az alakzatok jelennek meg, amelyek az empirikus megismerés különböző formáinak adtak életet. [...] Ez az archeológiai vizsgálódás két nagy megszakítottságot mutat a nyugati kultúra

ség, bűn, szexualitás³⁰), hogyan értették, s ezekből milyen előfeltevések és elvárások teremthetők meg, amelyek egy-egy kultúrát jellemeznek. Ezek a rejtett előfeltevések a nagy történelmi makrokonstrukciókból általában hiányoznak, s így saját tevékenységét Foucault a rejtett történelem előbányászásában is fontosnak találta. Felfogása szerint ezáltal válhatunk képessé arra, hogy meglássuk azt, ami a megélt jelenünket történetileg meghatározza. Ez azért fontos, hogy így rálássunk a megelőző korok minket meghatározó hatalmi tendenciáira, s hogy megpróbálhassuk leépíteni ezeket magunkban és közösségeinkben — azaz újraírjuk jelenünket.

Itt látszik fontosnak kitérni arra, hogy a Foucault-ra vonatkozó hatalmas szakirodalom egy jelentős része a történész-filozófus munkásságában egy archeológiai és egy genealógiai szakaszt különít el. Ennek a felfogásnak két formájával is találkozhatni. Az egyik Dreyfus és Rabinow *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics* könyvében jelenik meg, (Dreyfus—Rabinow 1983: 90, 97, 118—125) ahol a szerzők tulajdonképpen azt állítják, hogy Foucault a hatvanas évekig objektivistaként a múlt feltárásával, azaz az archeológiával foglalkozott, majd pedig erősen reflektálni kezdett arra, hogy a kérdéseket a saját horizontból tesszük fel, ezért a genealógiai módszere jelent meg, kiemelte a vizsgált témák időszerű jelentőségét. A másik formával a francia szellemi élet kiváló ismerőjénél, Klaniczay Gábornál találkoztam. Ő egy interjúban a két szakasról a következőket mondja: „Amit korábban, a 60-as években csinált, azt úgy hívta, hogy archeológiai módszer [...] Múlt és jelen között olyan fajta diszkontinuitás van, amelyen csak nagyon bonyolult módon lehet áthatolni. Ez ugyanakkor mégis csábító feladat, a régészek is ezt csinálják. [...] Foucault első híres könyve az 1961-ben kiadott *Őrületség és elmebetegség. Az örületség története a klasszikus korban* volt, mely jól szemlélteti Foucault újszerű viszonyát a történelemhez. [...] Bemutatja, hogy a középkor viszonylagos toleranciája és a reneszánsz szorongós örületség-víziója nyomán a kora újkori racionalizmus

---

episztéméjében: e megszakíttottság először a klasszikus kor elején (a XVII. század közepe táján) állt be, másodsor pedig a 19. század elején, amikor modern korunk elkezdődött” (uo. 16). Kelemen János a könyv vizsgálataival összhangban ugyanezt a fogalmat — talán az iménti idézetnél még könnyebben követhetően — a következőképpen foglalja össze: az episztémé azt „az ismeretelméleti diszpozíciót jelenti, mely megszabja, hogy mi gondolható, mi mondható egy adott korban. Az „a priori” egy sajátos értelmében („történelmi a priori”) olyan a priori formát, rendezési sémát kell értenünk rajta, mely struktúrát, koherens rendszert alkot, s a kor kérdésfelvetéseit, problémáit, vitáit, ismereteit egyszerre teszi lehetővé. [...] egy adott kort egyetlen episztémé jellemez. Mindenesetre a tudás története abban áll, hogy az episztémék felváltják egymást, mégpedig mutációk révén, melyek gyökeres diszkontinuitásokat idéznek elő” (Kelemen 1984: 344—345). Az episztémék megkonstruálásakor a hetvenes évek közepétől Foucault kedvenc eszköze egy-egy kevésbé ismert figura élete korabeli értelmezéseinek közlése (ilyen munka volt egy 1976-os könyve, amelyben egy 19. századi anya- és testvérgyilkos, Pierre Rivière naplóját és bírósági dokumentumait közölte; illetve ugyanilyen könyv *Herculin Barbin, más néven Alexina B.* című 1978-ban megjelent könyve, amely egy 1868-ban öngyilkossá lett francia hermafrodita naplóját, a róla szóló orvosi jelentéseket, a sajtót és a fontosabb dokumentumokat közli — mindkettő olvasható magyarul). Ezzel tulajdonképpen a mikrotörténetírás előfutáraként is felfogható.

30 Hatástörténetileg a legjelentősebbnek a három témáról írott munkái közül a következők látszanak, a témák sorrendjében: *Maladie mentale et psychologie*, magyarul: *Elmebetegség és pszichológia* (Foucault 2000: 9—90), *Naissance de la clinique*, magyarul: *A klinikai orvoslás születése* (uo. 91—321); *Surveiller et punir*, magyarul: *Felügyelet és büntetés* (Foucault 1990), *La vérité et les formes juridiques*, magyarul: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák* (Foucault 1998), *Histoire de la sexualité (A szexualitás története. A tudás akarása, illetve A gyönyörök gyakorlása)* (Foucault 1999) címekekkel jelentek meg.

puritán és karteziánus változatai miként döntöttek a normasértő módon viselkedők újféle kirekesztési módja, a gyűjtőkórházba zárás mellett. A zárt intézmények kényszerrei, a kórházi fegyelmező és átnevelő technikák termelték ki azt a tudást [...] amely az örültséggel való modern bánásmód ma már szemérmesen elhallgatott kiindulópontját szolgáltatja. [...] Foucault a diszkontinuitásokra építette munkáját, és ezeknek a tárgyalása után 1968—69 táján áttért egy ezzel nem ellentétes, de némiképp eltérő fogalomkörhöz, a Nietzsche-től kölcsönzött genealógiához, ahol tulajdonképpen inkább a saját jelenünk mélyén rejtőző, a mi számunkra első pillantásra nehezen átlátható hatalmi struktúrák történeti viszonyrendszerét, származását vizsgálja. Tehát a jelen történetét a jelen tagadásával, a felszín helyett strukturális jellemzéssel kezdte, és aztán azt próbálta megvizsgálni, hogy melyek voltak a mélyben rejtőző hatalmi technológiák történelmi előzményei, amelyek érthetővé teszik, hogy ezektől a meghatározottságoktól talán már menekülni se lehet” (Klaniczay 1998: 31).

E hosszú idézetből látható: az idézett felfogások szerint Foucault a hetvenes évektől tulajdonképpen mélyebbre ásott vizsgálatában és aktualizálta a korábbi vizsgálatait. A foucault-i életművet felosztó nézettel szemben jelent meg 1998 telén a *Századvég* című folyóiratban Takács Ádám: *Michel Foucault és a történelem tapasztalata* (Takács 1998: 143—166) című alapos tanulmánya. Ő Deleuze, Kremer—Marietti és Rajchmann könyvei nyomán úgy gondolja, hogy az archeológia és a genealógia ugyanannak a beállítódásnak egymást kölcsönösen kiegészítő komponenseit ragadja meg, amelyek Foucault egész életművében együtt vannak (Takács 1998: 157).³¹

Az archeológia a vizsgálat első fázisa, a genealógia pedig a második. Ahogy Takács írja: a „múlt archeológiai gondolása mindenekelőtt azoknak a diszkurzív formáknak és praxisoknak az izolálását jelenti, melyek mint effektív megnyilatkozások, egy adott korban, vagy területen, archívumként fennállnak” (Takács 1998: 157—158), de egyszer-

31 Itt látszik fontosnak kitérnem arra, hogy Kiss Balázs 1994-es tanulmányában Foucault életművében az empirikus és teoretikus szakaszok hullámvázát figyeli meg, s kiemeli, hogy az új problémák fényében Foucault mindig úgy értékelte át korábbi nézeteit, mintha az újak már akkor is a legfontosabbak lettek volna. Az ő elemzése elsősorban a francia filozófus hatalomfelfogására irányul, s ennek kapcsán jegyzi meg, hogy „Igazából tehát az 1975-ös Börtön-könyvig nemigen játszik meghatározó szerepet Michel Foucault munkáiban a hatalom fogalma, illetve problémája” (Kiss 1994: 44). E sorok írója itt inkább Takács Ádám meggyőző érveivel ért egyet, s úgy látja, hogy a hatalom kérdései, mint az archeológiai és genealógiai vizsgálatok központi problémái, akkor is jelen vannak az életműben már a kezdetektől, ha azok nem is ezzel a szóval kerülnek említésre. Így sem a hullámszerű életműfelfogás, sem a hatalom kérdéseinek hetvenes évekbeli kiemelése nem látszik elfogadható értelmezésnek. Mindazonáltal rendkívül érdekes, ahogy Kiss Balázs meggyőzően alapos olvasottsággal a továbbiakban a hetvenes évek Foucault-írásait elemezve hatalom és a tudás viszonyairól ír és ebben a modernt vizsgálva a hatalom test általi uralásáról, a tér kijelölésének, az idő egyirányúsításának, fejlődésének gondolatáról, a normarendszerek, a deviánsok hatalom általi kezeléséről vagy büntetéséről, a filozófiáról mint a hatalom számára fontos diskurzusokat teremtő tudományról, a médiáról mint fegyelmező eszközről, a szexualitásról mint éppen a visszafojtással, majd a szabadonengedéssel egyre kiszolgáltatottabbá és kiszolgáltatottabbá lett emberről beszél, vagy a hatalom emberfeletti és intézményfeletti szerepéről, a biopolitikáról, illetve a pásztori vezetéképzet eltorzulásáról, avagy a kései hatalomfogalom átalakulásáról ír, ám ezek már egy másik, (pl. Luhmann vagy Koselleck felől) erősen polemikus tanulmány tárgyai lehetnének, Kiss Balázs alapos elemzése vázlatos említése csak annyiból fontos dolgozatom szempontjából hogy az ott szereplő foucault-i gondolatok is kétely nélküli objektivisták konstrukcióknak, ellenbeszédékként látszanak, s az ebben rejlő hatalmi gesztust Kiss Balázs nem veszi észre.

re idézi Foucault örület-könyvéből azt a részt, amikor a francia történész arról ír, hogy az archívum analízise egy kitüntetett régióra figyel, ez az időnek egy pereme, mely egyszerre közel hozzánk, de elkülönülve aktualitásunktól körülöleli jelenünket, s másságával ráhajlik és kijelöli ezt a jelent. Az archeológia — vonja le következtetését a tanulmányíró — nemcsak motivációjában hanem szándékában is genealogikus. Az archeológia után következhet a „rejtett kontinuitás” megteremtése a „leigázottságból felszabadított tudás” és annak alakulása által, amely végül létrehozza gondolt jelenünk kereteit, és így képesek leszünk magunk megváltoztatására.

Arra, hogy a két módszer nem különíthető el, Takács példaként a következőt is említi: „A *Histoire de la sexualité*-sorozat módszertani része például kétfajta kérdéscsoportot különböztet meg: a modern hatalomfelfogás történeti kialakulásának kérdését mint „elméleti és történeti kérdést”, és a hatalom kritikai elemzését mint „történelmi—politikai kérdést”. Ebben a megkülönböztetésben a tanulmányíró ismét az archeológia és a genealógia mozzanatának egységes alkalmazását látja.

E kettős vizsgálat Foucault számára egy teljesen új történelmi időfelfogást eredményez, amelyet Takács Ádám a következőképpen foglal össze: Foucault „elveti egy folytonos és homogén történelmi idő koncepcióját is. [...] A történelmi aktivitás szakít az idő homogén fogalmával, és feláldozza azt a múlt és a jelen heterogén elgondolása érdekében. A diszkontinuitás fogalma, elutasítva az időnek pillanatok folyamatos egymásutánosságaként való felfogását, szakít az alany által megélhető jelen és megélhető múlt egymást kölcsönösen jellemző evidenciáival. Foucault, a *College de France*—ban elhangzott székfoglaló előadásában így fogalmaz: »Nyilvánvalóan nem az idő pillanatainak egymásutánosságáról van szó, sem pedig a különböző gondolkodó alanyok sokféleségéről; hanem olyan cezúrákról, amelyek szétörik a pillanatot, és az alanyt pozíciók és lehetséges funkciók sokaságába szórják szét [...]; az alany és az idő filozófiáján kívül ki kell dolgoznunk a megszakított rendszeresség elméletét.« (Takács 1998: 153—155).

Néhány bekezdéssel később pedig említi Foucault-tól a „tartamok sokasága” kifejezést, ami felváltja „az idő ősi fogalmát”, majd az időkérdés egyik lezárásaként, ami egyben a foucault-i történetfilozófia egyik sarkalatos pontjának is látszik, a *Felügyelet és büntetés* befogadásaira reagáló szerzőt idézi: „Az evidenciával való szakítás mindekelőtt. Ott, ahol kísértést érzünk, hogy egy történelmi állandóra, vagy egy közvetlen antropológiai vonásra, vagy más, hasonló módon mindenkire érvényes evidenciára utaljunk, láthatóvá kell tenni az „egyediséget”... Szakítás az evidenciákkal, azokkal, melyeken tudásunk, viselkedésünk és praxisunk alapul.”

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Foucault történelemfelfogása sok tekintetben a nyelvi reflexiós gondolkodás erőteljes megjelenése előtti, más vonatkozásokban viszont már olyan, amelybe beépülnek annak tapasztalatai is. Mind az idézetekből, mind az eddig elmondott más pontokból látható, hogy Foucault — miként egyébként Lyotard is (lásd erről például idézett tanulmányát) — bár elutasítja a történelmi nagy konstrukciókat, mindazonáltal a tények megtörténtét és az azokhoz való pontos hozzáférést nem vitatja, csak azt mondja, hogy nincs természetesen, azaz a nagy, homogenizáló konstrukciókkal egyszerűen elérhető múlt, melynek eseményei mint pozitívítások egy egyszer és mindenkorra jól kijelölhető eseménysort alkotnak. A múlt

diszkontinuus, többretegű, heterogén, *fel kell tárnia* a történészeknek, így azonban eljut az *igaz múlt*hoz. Mindebből azonban az a következtetés vonható le, hogy a francia történész hiába vizsgálja a múlt elsősorban nyelvi forrásait, s próbál abból egy minket megelőlegező nyelvi szokásrendet leírni, gondolkodása mégis az atemporalitás jellemzőit fogja magán viselni, hiszen egyrészt a rejtett tényyszerűségek feltárásával, megvilágításával egy igaz előzménytörténet megírhatóságában hisz, másrészt nem reflektál a nézőpontra, például arra, hogy valójában mi motiválja a jelenből feltett alapkérdések megfogalmazásakor.

Innen lépnek át a foucault-i történeti gondolkodás és a „hermeneutikus” módszerek különbségéhez, amelyről Takács Ádám is ír. Szerinte a francia történész a *hermeneutikusokkal szemben* úgy gondolja, hogy „az értelem nem áll készen a történelemben, hogy az ismétlés és újrafelhasználás végtelen mozgásában gyarapítsa önmagunkról való tapasztalatainkat. Az értelem mint olyan, a történelem filozófiai tapasztalatában sohasem adott, hanem mindig létrejön, s önmagunk tapasztalatát nem egyszerűen gazdagítja, érintetlenül hagyva ezáltal egy szükségképpen reflexív pozíciót, hanem az önmagáság [ípszeitás] más és más tapasztalatához juttat minket” (Takács 1998: 164–165).

A tanulmány e pontjával szemben véleményem szerint erős kételyeket lehet megfogalmazni. Az a modern hermeneutikai gondolat, amelyet fentebb Gadamertől idéztem, vagy az az ismert, Ricoeurtól Jaussig minden modern hermeneutánál alapvető tézis, hogy a megérthető lét nyelv, kizárja, hogy a történelemben, vagy bármely létezőben legyen egy elrejtett értelem, amit fel kellene tárnai. Hans-Georg Gadamertól, Paul Ricoeurtól, Hans Robert Jausson át Reinhard Koselleckig (mint az nemsokára az utóbbi esetében remélem látható is lesz) ennek ellenkezője, a dialógus az alapvető gondolat, így ennek jegyében azt mondhatom, hogy ha Foucault életművében az itt említett módon gondolkodott volna, akkor erősen hermeneutikus lett volna. A Takács által itt taglalt, s Foucault gondolkodását jellemző állításokat a francia szerző életművének egyetlen általam ismert pontja sem támasztja alá, s ez nagy kár, mert ha lenne ilyen mondata bármely általam ismert könyvében vagy tanulmányában, akkor Michel Foucault-t a nyelvi reflexivitás gondolatának átsajátítójaként, s nem egy nyelviség felé forduló nagyhatású objektivistaként interpretálhatnám végül.

6. Úgy tűnik, hogy éppen ezzel az objektivitással és ezáltal az atemporalitással nem rendelkezik a *német fogalomtörténészek* csoportja, leginkább a már említett Reinhart Koselleck,³² aki munkáiban egyrészt szintén a különféle kultúrák alapfogalmait (történelem, szimmetrikus és aszimmetrikus fogalmak, idő stb.) vizsgálja,³³ másrészt viszont leginkább a *Vergangene Zukunft — Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* című 1979-es kötetének több tanulmányában kidolgozza az elvárások—események—tapasztalatok hármasságát, amely kapcsán hangsúlyozza, hogy a múlt tapasztalati terét az események átrendezhetik, s ezzel új elvárásokat alapozhatnak meg, amelyek újra nyitottak az események

32 Egyrészt a terjedelem korlátai, másrészt dolgozatomban történettudományi orientációja, harmadrészt egy kiváló ismertetés miatt nem térek ki a számomra a fogalomtörténészek közül egy másik jelentős — bár szakterülete okán inkább szociológusnak mondható — tudós, Niklas Luhmannra (az ismertetést lásd Karácsony 1997: 137–142).

33 A fogalmak és az azokból létrejött társadalmi gondolkodás (mely társadalmi struktúrákat teremt) viszonyának kosellecki felfogásáról lásd Karácsony 1997: 132–137.

íránt.³⁴ E gondolatból mostani vizsgálatom számára két egymáshoz szorosan kapcsolódó állítás is következik: egyrészt az, hogy a történészek, miként azt a kontextualisták is megállapítják, koruk elváráshorizontja és azon belül individuális jellegzetességeik által is meghatározva szükségképpen újraírják a nyelvi világukban megjelenő hatástörténetileg közvetített múltat, másrészt az is, hogy a múlt tapasztalatváltoztató eseményei közvetítetten jutnak el a kutatóhoz, tehát figyelnie kell azokra az elvárásokra is, amelyek mozgatták a kutatókat saját, egykori történelmi narratívájuk megalkotásánál.

7. Teljesen más utat követ korunk történetírásában az az irányzat, amely a hetvenes évek elejétől Olaszországban a *Quaderni Storici* című folyóirat körül szerveződött meg. Részben hatásukra, részben velük párhuzamosan ugyanezekben az években Nyugat-Európa más államaiban is létrejöttek hozzájuk hasonló módszerekkel dolgozó történészi csoportok. Ezt az irányzatot Olaszországban mikrotörténetnek, az angol-amerikai tradícióban gyakran történeti antropológiának is nevezik. A francia és a német historiográfia egyaránt használja mikrotörténet megjelölést. A módszertani elméleti rokonság miatt ide sorolható még — főként francia vonatkozásban — az új mentalitástörténet, Németországban pedig az Alltagsgeschichte, azaz a mindennapok története.³⁵ Az ide tartozó történetírók közös vonása, hogy elsősorban nem a hagyományos politika- társadalom- vagy gazdaságtörténet által vizsgált „nagy” világ és az azokról szóló általános és gyakran teleologikus konstrukciók, de a történeti létezés magánszférája, a mikrovilágok érdeklik őket, amelyeket rendkívül alapos részletesség-

34 A tanulmánykötet — amelyből az asszimetrikus ellenfogalmakról szóló okfejtés immár magyarul is olvasható — Frankfurt am Mainban, a Suhrkamp gondozásában jelent meg. Én csak az 1989-es, egy szerzői előszóval módosított kiadásához tudtam hozzájutni. Ennek alapján a fentebb és lentebb vázolt kossellecki tézisek közül az időfelfogás alakulásának és vele együtt a történelem fogalmának változását leginkább a korábban hivatkozott más könyveken kívül az itt található *Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen* (130—143) című tanulmányban; a tapasztalat-esemény-elvárás triádját a *Darstellung, Ereignis und Struktur* (144—157), illetve az „*Erfahrungsräume*” und „*Erwartungshorizont*” — *zwei historische Kategorien* (349—375) című munkákban látom megjelenni. Koselleck hármastörténeti „gnoszeológiájára” Hans-Robert Jauss egyik tanulmányában figyeltem föl (Jauss 1997)

35 A mikrotörténelmi gondolkodás nyilvánvaló ihletőiről lásd Scribner 1995: 268, illetve Gyáni 2000: 41—42. A mikrotörténet legjelesebb képviselői az olasz Carlo Ginzburg, aki 1976-ban jelnetette meg könyvét egy 16. századi friuli molnárról, Menocchioról. Magyarul: *A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár kozmológiája.* (Ginzburg 1987); az olasz Giovanni Levi, aki 1985-ben egy 17. századi ördögűző, Chiesa tevékenysége kapcsán elemezte a hatalmi viszonyok alakulását egy Torino környéki kis faluban (*L'eredità immateriale: Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento*); az amerikai Natalie Zemon Davis aki 1983-ban egy 16. századi csalóról, Martin Guerról írt, azóta kétszer is megfilmesített könyvet (magyarul: *Martin Guerre visszatérése.* 1999); az amerikai Richard L. Kagan, aki 1990-ben egy 16. századi prófétánő kínzásait írta meg (*Lucretia's Dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth Century*), a szintén amerikai Nicole Crossley-Holland, aki 1996-ban 244 oldalas ismertetést írt egy 14. századi párizsi lovag háztartásáról (*Living and Dining in medieval Paris. The Household of a Fourteenth-Century Knight*); a német Lothar Kolmer, aki 1997-es tanulmányában Regensburg város 15. századi büntető törvénykezéséről írt részletes tanulmányt (*Gewalttätige Öffentlichkeit und Öffentliche Gewalt. Zur städtischen Kriminalität im späten Mittelalter*), Leonore Davidoff, aki 1997-ben egy hosszú esszét készített az edwardianus és viktoriánus Anglia szolgáinak és feleségeinek helyzetéről (*Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England*). További példák találhatóak még még Giovanni Levi: *A mikrotörténelemről* című tanulmányában (Levi 2000: 127—147). Több olyan tanulmányt is olvastam, amely részletesen kifejti a mikrotörténetírás elméleti alapvetéseit és egyben a módszert röviden a gyakorlatban is bemutatja. Jól követhető és tipikus példa erre Simona Cerutti tanulmánya, amely az Ancien Régime sommás bíróságait vizsgálja (*Norma és gyakorlat, avagy a szembeállítás jogosságáról* (Cerutti 2000: 151—168).

gel, elsősorban azok nyelvi világaira, az emberi gondolkodásra figyelve tárnak fel. A vizsgálat tárgyának minél intenzívebb tanulmányozása érdekében tehát leszűkítik a történeti elemzés léptékét, ezt a módszert nevezik léptékváltásnak.³⁶ Az ilyen elemzés során e történészek egy része a szokványos, általánosnak tekinthető eseteket vizsgálja, mások viszont a különlegesnek tartható eseteket, a deviáns elemeket keresik meg, és éppen a szélsőségek feltárásával kísérlik meg az általánosan jellemző elemek bemutatását.³⁷ Az „analízis” során nagy figyelmet fordítanak arra, hogy a társadalmi konvenciók között az egyén miképpen találja meg a szabad vagy relative szabad útját, illetve mit is talál meg egyáltalán, s ezzel gyakran explicite bizonyítják azt, hogy például a marxista és strukturalista emberfelfogások, amelyek az egyént teljesen determinálnak tételezték, problematikusak. Az „életstratégiák” (Schlumbohm) esetén vizsgálata sok esetben egy olyan hálózatot, rendszert tesz kitapinthatóvá, amely e történészek szerint megmutatja az adott társadalom egyfajta szellemi képét.

A mikrovizsgálat azonban korántsem korlátozódik egy kicsiny közösség, vagy egyetlen személy tüzetes bemutatására, célja, hogy a megismert adatok és folyamatok valamiképpen az emberi létezés és gondolkodás alapjellemzőiről adjanak képet.

Mind a faktumok és/vagy életstratégiák vizsgálata, mind az analógiás általánosítás kapcsán felvethető az a gondolat, hogy a makrotörténeti ismeretek, illetve a kultúra, amelyben a történész él, előzetesség-struktúráként befolyásolják a történeti mikrovizsgálatot, így a mikrotörténész nem az emberi világról, az abban való szabad és kötött viselkedésről, illetve az általános emberi gondolkodásról ad át nekünk képet, hanem arról, hogy ő miként látja ezeket, saját előzetességstruktúrái által meghatározottan. Ennyiben tehát az értelmezői pozícióra való reflexió hiánya csonkává teheti az ábrázolást, pontosabban szólva, azt a látszatot keltheti a tudásban, hogy ő valóban a valós működések tárta fel.

Az irányzat jellemzésének ezen pontján érdemes kitérni arra, hogy a mikrotörténészek munkáikban gyakorta élnek egy sajátos hermeneutikai gesztussal. Ez pedig az, hogy az olvasót mintegy bevonják a kutatás folyamatába, azaz elmesélik, hogy hogyan született meg bennük a vizsgált témára vonatkozó kérdéssor és azt is, hogy miképpen jutottak el a végeredményhez. E „mesék” során azonban a személyes megelőzőttségek feltárása sohasem jut el a társadalmi előzetességstruktúrák elemzéséig, hanem megmarad a belátható „szubjektív” értelmi és érzelmi megelőzőttségek egyes, nyilvánvaló példáinak említésénél. Így, bár ez a módszer kétségtelenül rendkívül izgalmas, olvasmányossá teszi a szövegeket, mégiscsak a nyelvi reflexió egy prekantiánus változataként említhető.³⁸

36 Ennek értelméről Giovanni Levi ímént idézett tanulmányában így beszél: „A korábban maradéktalanul leírtak és megértettek tartott jelenségek a megfigyelés léptékének megváltozásával teljesen új jelentést öltenek. Az ebből származó eredményeket pedig felhasználhatjuk jóval szélesebb körű általánosítások konstruálásához, jöllehet kezdeti megfigyeléseinket viszonylag szűk dimenziók között, s inkább kísérleti semmint példázó jelleggel végeztük” (Levi 2000: 132).

37 A szélsőséges, eltérő esetek hatástörténetileg jelentős kutatója az irányzaton belül Carlo Ginzburg, módszere pontosan követhető például korábban idézett könyvében, amely Menocchióról a molnárról szól. A „szokványos”, „általános esetek” egyik legismertebb kutatója, Jürgen Schlumbohm. Munkásságáról kitűnő összefoglaló egy tavaly az AETAS-ban megjelent interjú: „...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába” (Pozsgai 2000: 161–164), illetve ugyanebben a számban *Mikrotörténelem — makrotörténelem* című tanulmánya (Schlumbohm 2000: 170–179).

38 E narratív módszerről lásd a már idézett Schlumbohm-tanulmány egyik részét (Schlumbohm 2000: 175–177), illetve a már szintén idézett Levi-tanulmány 139–140. oldalait.

A mikrotörténelemre vonatkozó kritikák az előzetességstruktúrák hiányosságaira vonatkozóan egybevágóan azokkal a bírálatokkal, amelyeket Robert W. Scribner emel ki már hivatkozott írásában, sőt, ott a szerző a történeti források hitelességének (például a tudatos félrevezetés) fontosságát is hangsúlyozza (Scribner 1995: 473—476). A magántörténetírók között az előzetességek nyelvi jellegére vonatkozó megállapításaik hiánya tekintetében kivétel is akad. Hans Medick, nyilvánvalóan a gadameri hatástörténeti gondolat ihletésére is *Misszionáriusok a csónakban?* című írásában a következőket mondja: „A történész [...] fő célja létező hagyomány — bármennyire is kritikus elsajátítása, egy olyan hagyományé, amelyről feltételezhető, hogy a történész és tárgya egyaránt részese. Az ilyen eljárásnak és legitimációjának azonban rögtön csődöt kell mondania, mihelyt a történész úgy fordul a történelemben lévő ‘idegen’ mozzanathoz, hogy már szó sincs ‘hatástörténeti’ összefüggésről” (idézi Gyáni 2000: 21). Mindazonáltal a tipikus magántörténetírói véleménynek Richard van Dülmen 1990-es szavait látom, aki az előzetességekről így ír: „Vissza kell [...] utasítani minden instrumentálisan felhasznált magyarázó elméletet [...] (mivel a) kérdésfelvetések és a hipotézisek ebben az esetben nem a forrásokban adott értelem összefüggésekből, hanem az elméletről erednek” (Gyáni 2000: 44).

8. A mikrotörténetírók, Foucault és az angolszász antropológia kutatásai nyomán, előbbiek gondolatait egy jelentős ponton továbbgondolva számos olyan történeti irányzat született, mely a mikrotörténet eredményeit nagyobb elbeszélésekbe helyezte.³⁹ Ezek között a ténszerűség és a nyelviség perspektívájából legjelentősebbnek látszik a nyolcananas évek elején megszülető *francia és angol pragmatikus történetírás* (például Bernard Lepetit, André Burguiere, Alain Boureau, Keith Wrightson, Antony Giddens) amely a többi irányzattal összhangban az enclosure of social history és a histoire en miettes tapasztalatának univerzálódásától félve az eddigi eredményeket felhasználva, de új, egyszerre mikro- és makroszemléletű gondolkodást alakítottak ki.

Ezek a történészek a mikrotörténetírás eredményeit is felhasználva elsősorban a társadalmi nyelvi konvenciókat írják le, amelyek a közösségi megnyilvánulások és a mindennapi élet során nyerik el formájukat. Ezek a konvenciók és formák véleményük szerint dinamikusak, miként azt Dewerpe mondja: „történelmi konstrukciók, melyeknek lehetséges változatait a társadalmi struktúra korábbi viszonyai, illetve az ezeket megszervező és módosító logikák határozzák meg”. A konvenciók tehát folyamatosan változnak, sőt egymásba is játszanak, ezek leírása így lehet a történész feladata. A társadalmi együttélés szabályait, játékerét tehát az emberek folyamatosan alakítják, nem teljesen szabadon, de kiszámíthatatlanul. Az egyének tehát folyamatosan változtatják, manipulálják ezeket, így a pragmatisták szerint társadalmi játékeret nemcsak szabályos, könnyen átlátható változásában, hanem szabálytalanságában és diszkontinuitásában is érdemes felfognia a tudósnak. A normákat alakító, változtató, azokban nagy manőverezési szabadsággal bíró és még nagyobbra törő ember stratégiáinak leírása így fontos feladat, hiszen ezáltal többet tudunk meg az adott kor konvenciórendszeréről, s általa magáról az emberről is.⁴⁰

39 Ilyen irányzat a megújult történeti földrajz, illetve a történeti demográfia, vagy történeti családrekonstrukció (ezekről, illetve a később említendő osztrák példáról lásd Halmos 1998: 26—33, illetve 34—36).

40 A pragmatista módszer elméleti és gyakorlati összefoglalását röviden és érthetően Gareth Stedman Jones végezte el egy recenziójában (*Egy másik társadalomtörténet? (kritikai észrevételek)* (Jones 1999: 217—223).

Ide kapcsolható az a gondolat és az ebből született kutatói módszer is, amely a pragmatista irányzaton belül mára már egy külön irányzattá nőtte ki magát. A „csoport” egyik atyja, a francia Jean-Yves Grenier, a nagyhatású *Annales* folyóirat korábbi főszerkesztője, gazdaságtörténész, aki 1995-ben *L'analyse économique et le temps de l'histoire* című cikkében kifejtette, hogy a történelemnek temporális makrosémát kell alkotnia vizsgálatának tárgyáról. Ugyanakkor a determinista történelemfelfogások sémáinak erőltettségére is reflektálnia kell, figyelembe kell vennie a megmagyarázhatatlan, véletlenszerű jelenségeket is. A véletlen eseményei aztán a korábbi folyamatokat megváltoztatják és teljesen új pályára állítják. Ez az új pálya szerinte egy újabb véletlenül „lock in”, azaz bezáródással, determináltan működik. A véletlent ily módon figyelembevevő, ún. stochasztikus gondolkodás gyakorlati példája Paul David technikatörténész *Understanding the Economics of QWERTY* című 1986-os könyve lehet, amelyben a szerző kifejti, hogy az írógép klaviatúra ma is használt betűsorrendjének elhelyezése a billentyűtokban semmilyen a priori indokkal nem magyarázható, azaz nem volt például a leglogikusabb, s nem is például azon alapult, hogy mely angol szavakat használnak leggyakrabban a titkárnők. Bizonyos idő elteltével azonban ez a szisztéma bezáródást eredményezett, hiszen az egyre elterjedtebb szerkezet használói tudásukat egymásnak adták át.⁴¹

Mind a pragmatista történetírás mind az annak részeként kiemelt stochasztikus gondolkodás problematikusságát elsősorban abban látom, hogy a véletlen és a determináció folyamatából kihagyja az észlelő egyén horizontját, így például különbözőségét és hasonlóságát kortársai elvárásai horizontjához képest. Ezzel gyakorlatilag kihagyja azt az embert, aki *a véletleneket és a determinációkat megállapítja és akinek a tudatában a vizsgált téma megjelenik*. Így akármennyire is nyelvi világot ír már le az ilyen kutatás, visszatér egyfajta objektivistá gondolkodáshoz, mivel hisz az igazi kép, a valódi leírás kialakításában.⁴² Még úgy is igaznak látom ezt a gondolatot, ha figyelembe veszem a pragmatisták egy másik jellegzetességét. Azt, hogy a pragmatista gondolkodás elveti a mai történelmi fogalmak (például osztály, etnikum, gender) és az ezekről idegen korok világainak összekapcsolását. Igaznak tartom megállapításomat, ugyanis

---

Magam a tanulmányírásakor elsősorban erre támaszkodtam. Felhasználtam még a stochasztikus gondolkodás jellemzése előtti részig elsősorban Sonkoly Gábor és Nicolas Verdier (Sonkoly—Verdier 1996: 110—119); illetve Bódy Zsombor, Czoch Gábor és Sonkoly Gábor cikkeit. (Bódy—Czoch—Sonkoly 1995: 131—141). Az angolszász antropológia egyes mikrotörténezeinek pragmatistává válásának külsődleges és immanens okairól lásd Lepetit 1995: 145—146, illetve Scribner 1995: 471). A pragmatista szempont jelentőségéről Peter Burke tartott 1991-ben egy rövid előadást, amelynek a szövegét a BUKSZ Antropológusok és történészek címmel közölte (Burke: 1992: 490—496). A szövegben idézett Dewerpe mondatát lásd Sonkoly—Vernier 1996: 111.

41 A stochasztikus gondolkodásról lásd. A. „bosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével. (Czoch—Sonkoly 1999: lapszám) Szintén itt említendő meg, hogy David Qwerty-könyvének azóta folytatása is készült *Path Dependence and the Quest for Historical Economics: one more Chorus of the Ballad of QWERTY* címmel (David: 1997).

42 Ezzel a kritikával összecseng a már idézett Gareth Stedman Jones-recenzió egyik része, ahol a szerző többek között a következőket mondja a pragmatista kötetéről: „Ráadásul igen különös, hogy a kötet gyakorlatilag mélyen hallgat a beszédmódok szerepéről és jelentéséről, valamint a történeti interpretáció diszkurzív jellegéről. Említődik ugyan, hogy a linguistic turn megtörtént és el is múlt, és hogy a saussure-i nyelvészet helyébe a szituációk szemantikája került [...]. Arról azonban, hogy ez mit jelent, nem esik szó (Jones 1999: 221).

az ilyen temporális vizsgálat ugyan nem akarja mai sémákba erőltetni a régi kor konvenciórendszerét, de nem reflektál arra, hogy a mai sémák miképpen befolyásolják — esetleg kevésbé tudatosan — a kutatót, s ami még nagyobb probléma, nem figyelnek fel arra sem, hogy az elmúlt kort a kutató saját értelmezői tudatában konstruálja meg, történeti vizsgálatának tere ott van, nem pedig a valóságban. Így tehát szükségképpen csak interpretáció születhetik.

9. Ugyanez a helyzet az Alltagsgeschichte egyik nagy német ellenfél-irányzatával, a *historische Sozialwissenschaft*tal.⁴³ Ennek a 60-as évek végén létrejött, leginkább a bielefeldi történeti iskola tagjaiból álló csoport legismertebb történésze Hans-Ulrich Wehler. A történeti társadalomtudósok munkái közösek abban, hogy a mikrotörténészek vizsgálatából is kialakított gazdasági, politikai és társadalmi konstrukciókat objektivisták történetekké alakítják, azaz hitük szerint leírást végeznek el, amelyben különös figyelmet szentelnek az osztályok helyzetének. Az osztályfogalmat tulajdonképpen marxista módon fogják fel, s ennek megfelelően egyértelműen ahistorikus és ahermeneutikus irányzatként is működnek.⁴⁴

10. A tanulmány nem tárgyalja részletesen a mai Nyugat-Európában és Amerikában még mindig nagyon népszerű *feminista történettudomány*, a nemi szerepek kérdéseivel foglalkozó *gender study*, illetve az angol Thompson által a hetvenes években kialakított, elsősorban az interjúkon alapuló *oral history* tartalmát és paradigmaváltásait. Elsősorban azért, mert ott, ahol műveik szempontjai beilleszthetők más irányzatokba, említést kaptak (lásd például a mikrotörténet-írásnál), ott viszont, ahol nem, ott megmarad náluk az az objektivisták séma, amely által e munkák nem sorolhatók a nyelvi reflexivitást valamiképpen figyelembe vevő történeti művekhez.⁴⁵

Hasonló okokból nem beszélek bővebben a kilencvenes évek Európájában kialakult *imagológiai* irányzatról sem, amelynek tárgya „az a bizonyos bonyolult vizuális kivetítés, melyen keresztül a nemzetek egymást értékelik, az a bizonyos opció az illető kultúrákra vonatkozóan, mellyel vagy létre lehet hozni a kommunikációt vagy sem” (Mandrut 1998: 25).⁴⁶

43 A német történettudományt a 90-es években a makro és mikrotörténet vitája erősen megosztja. Erről lásd Gyáni 2000: 492—495).

44 Az irányzatról lásd Ö Kovács: 1999: 4—6, illetve Szabó 1998: 12—21. A tanulmány egy 1996-os kötetet elemez, amelyben a bielefeldi iskola kutatói Wehler 65. születésnapjára állítottak össze. A magyar kutató munkájának nem elsősorban az az eredménye, hogy részletesen ismerteti a tanulmányokat, hanem az, hogy a közös előfeltevésekre is rámutat.

45 Az amerikai feminista történetírásról lásd Magyarics Tamás cikkét, amely Manuel Thurner 1997-es irányzattörténeti tanulmányát ismerteti *Az amerikai feminista történelem elméletei és paradigmái* (Magyarics 1998: 21—24). A gender study egyik alapműve: Laqueur, Thomas: *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud* (Laqueur 1990) Az oral historyhoz magyarul elsősorban Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history* című tanulmánya adott támpontokat, míg a szakirodalomból Thompson, Paul: *The Voice of the Past* című módszertani könyve (Thompson 1986).

46 Az eme gondolkodás jegyében megjelent munkák közül az egyik legérdekesebb a bukaresti professzor Lucian Boia könyve, a *Történelem és mítosz a román köztudatban*, amely jelenleg az erdélyi magyar értelmiség köreiből méltán sikerkönyv, hiszen a román történeti identitásteremtést és vele szerves egységben a magyarság torz megjelenítését is vizsgálja. (Ismeretét lásd ifj. Barta 2000: 147—151).

Szintén nem szorosabban vett tárgyai a dolgozatnak, csak hatástörténeti jelentőségük miatt említendőek a mai történettudomány azon munkái, amelyek írói láthatóan nem ismerik, avagy nyílt illetve burkolt célzásokkal nem kívánnak tudomást venni arról a sokrétű nyelvi-reflexiók gondolkodásáról, amely az ezredvégen körülöttük zajlik. Ezek a munkák a valóságosság, tényszerűség és a nyelviség itt kifejtett értelmezésének szempontjaiból akkor is objektivistáknak tekinthetők, ha esetleg alkotóik úgy is gondolják, hogy munkáik „természetesen” csak értelmezések. Ennek oka elsősorban az, hogy a szövegek poétikai-retorikai összetettségében implicite vagy explicite ez a reflexió kevéssé, vagy egyáltalán nem jelenik meg.

IV.

A különféle történetelméleti csoportok és szerzők munkáit a nyelviségből, a valóságosságából és a tényszerűségéből kiinduló vizsgálat végén összegezve, *a szakmai értelemben kívülről álló szemével* a következőt mondhatom el. A századvég nemzetközi historiográfia felzárkózott a nyelvi reflexivitás fontosságát korábban belátni kezdő humán tudományágakhoz, s az új évezredben (bár Gadamerrel szólva: „Rossz hermeneutikus, aki azt hiszi, hogy az övé lehet, vagy az övé kell, hogy legyen az utolsó szó” (Gadamer 1984: 388), minden bizonnyal ezekkel még szorosabb kapcsolatban, a mára már egyre inkább közössé váló alapaxiómák által kijelölt diskurzustérben fog mozogni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyalosi Gergely 1992: A történész teste és a test történelme: a Michelet-spirál. *Gond* 1. 31—49.
- Austin, John L. 1990: *Tetten ért szavak*. Budapest
- ifj. Barta János 2000: Lucian Boia: A Történelem és mítosz a román köztudatban. *Debreceni Szemle* 1. 147—151.
- Bényei Péter 2000: A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek maghatározási kísérlete *Studia Litteraria*, Debrecen (XXXVII.) 62—70.
- Bódy Zsombor — Czoch Gábor — Sonkoly Gábor 1995: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas* 4. 131—141.
- Buber, Martin 1999: *Én és Te*. Budapest
- Burke, Peter 1992: Antropológusok és történészek. *BUKSZ* 4. 490—496.
- Carr, David 1986: *Time, Narrative and History*. Bloomington
- Carr, David 1999: A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák* 3. 69—84.
- Cerutti, Simona 2000: Norma és gyakorlat, avagy a szembeállítás jogosságáról. In: Czoch Gábor — Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 151—168.
- Conze, Werner — Koselleck, Reinhart — Brunner, Otto 1999: *A demokrácia*. Budapest
- Crossley Holland, Nicole 1996: *Living and Dining in medieval Paris. The Household of a Fourteenth-Century Knight*. Wales
- Czoch Gábor — Sonkoly Gábor 1999: A „hosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Granierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével. *Aetas* 1—2. 306—310.
- Davis, Natalie Zemon 1999: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest
- Deák Ágnes 1994: A történelem, mint veszélyeztetett faj? *Aetas* 1994. 3. 155—161.
- Dreyfus — Rabinow 1983: *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*.
- Fehér M. István 1992: *Heidegger*. 2. bővített kiadás, Budapest
- Felkai Piroska 2000: A megnyilatkozásmódok különmenüje. *Literatura* 1. 97—102.

- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés*. Budapest
- Foucault, Michel 1998: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Debrecen
- Foucault, Michel 1999: *A szexualitás története*. 1—3. Budapest
- Foucault, Michel 2000: *A klinikai orvoslás születése*. Budapest
- Foucault, Michel 2000: *A szavak és a dolgok*. Budapest
- Foucault, Michel 2000: *Elmebetegség és pszichológia*. Budapest
- Gadamer, Hans-Georg 1984: *Igazság és módszer*. Budapest
- Ginzburg, Carlo 1987: *A sajtó és a kukacok. Egy 16. századi molnár kozmológiája*. Budapest
- Gyáni Gábor 1992: A makro- és mikrotörténet vitája. *BUKSZ* 492—495.
- Gyáni Gábor 1997: Mit várhat az iskola a szkeptikus történetírástól? *Új Pedagógiai Szemle* 4. 94—100.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest
- Halmos Károly 1998: A társadalomtörténet bécsi útjai. *Klió* 3. 26—36.
- Hamilton, Mark 1997: *Rare Spirit: a Life of William De Morgan, 1839—1911*. London
- Heidegger, Martin 1989: *Lét és Idő*. Budapest
- Jauss, Hans-Robert 1997: A recepcióesztétikai megközelítés részlegessége (Racine és Goethe Iphigéniája). In: Kulcsár-Szabó Zoltán (szerk.) *Recepcióelmélet — esztétikai tapasztalat — irodalmi hermeneutika* Budapest, 85—135.
- Jauss, Hans-Robert 1997: Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: uő. (szerk.) *Recepcióelmélet — esztétikai tapasztalat — irodalmi hermeneutika*. Budapest, 64—66.
- Jauss, Hans-Robert 1997: Horizontszerkezet és dialogicitás. In: uő. (szerk.) *Recepcióelmélet — esztétikai tapasztalat — irodalmi hermeneutika*. Budapest, 271—319.
- Jenkins, Keith 1991: *Re-thinking History*. London — New York
- Jenkins, Keith 1995: *On "What is History"?* (From Carr and Elton to Rorty and White. London — New York
- Jones, Gareth Stedman 1999: Egy másik társadalomtörténet? (kritikai észrevételek). *BUKSZ* 2. 217—223.
- K. Horváth Zsolt 1999: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848—49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In: Hudi József — Tóth G. Péter (szerk.) *Emlékezet — kultusz — történelem (Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából)*. Veszprém, 7—17.
- Kagan, Richard L. 1990: *Lucretia's Dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth Century*. Berkeley
- Kálmán C. György 1990: *Az irodalom mint beszédaktus*. Budapest
- Karácsony András 1997: A valóság nem a nyelv háta mögött történik *Századvég* tél. 137—142.
- Kelemen János 1984: *„A nemes hölgy és a szolgálólány»* Budapest
- Kiss Attila Atilla 1998: Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban. *Helikon* 1—2. 3—10.
- Kiss Balázs 1994: Michel Foucault hatalomfelfogásáról *Politikatudományi Szemle* 1. 43—70.
- Klanczay 1998: Foucault és a történetírás. *LETTRE* 30. (A lap internetes oldaláról: www.c3.hu/scripta/lettre)
- Kolmer, Lothar 1997: Gewalttätige Öffentlichkeit und Öffentliche Gewalt. Zur städtischen Kriminalität im späten Mittelalter. *Zeitschrift der Savigny—Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 114. 261—295.
- Koselleck, Reinhart 1998: Goethe korszerűtlen történelme. *2000* 6. 47—59.
- LaCapra, Dominick 1983: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*. New York
- LaCapra, Dominick 1985: *History and Criticism*. New York
- LaCapra, Dominick 1987: *History, Politics and the Novel*. New York
- Laqueur, Thomas 1990: *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*. Oxford
- Lepetit Bernard 1995: Építész, földrajz, történelem. In: *Aetas* 4. 142—158.
- Levi, Giovanni 1985: *L'eredità immateriale: Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento*. Torino
- Levi, Giovanni 2000: A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.) *Történeti antropológia*. Budapest, 127—147.
- Lytotard, Jean-Francois 1993: A posztmodern állapot. In: Agyalos Gergely — Bujalos István — Nyizsnyánszky Ferenc — Orosz László (szerk.) *A posztmodern állapot*. Budapest, 7—145.
- Magyarics Tamás 1996: Klió és/vagy Kalliopé? *Aetas* 1. 89—90.
- Magyarics Tamás 1998: Az amerikai feminista történelem elméletei és paradigmái. *Klió* 2. 21—24.
- Magyarics Tamás 1998: Az új annalszitikus történetírás. *Klió* 2. 5—9.
- Mandrut, Stelian 1998: Imagológia (német-román tükkör) *Klió* 2. 25—28.
- Mink, Louis O. 1969: *Mind, history and dialectic: the philosophy of R. G. Collingwood*. London

- Neumer Katalin 1991: *Hatánutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. Budapest
- Neumer Katalin 1996: Nyelv, gondolkodás, relativizmus a késői Wittgenstein filozófiájában. *Pompeji* 1.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. *Aetas* 3. 142—158.
- Nyíri Tamás 1991: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Budapest
- Ö Kovács József 1999: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírásra. (az Acta Miskolcinsensia internetes oldaláról: www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortenel/atfogo/studia3)
- Paul, David 1997: *Path Dependence and the Quest for Historical Economics: one more Chorus of the Ballad of QWERTY* University of Oxford
- Pozsgai Péter 2000: Beszélgetés Jürgen Schlumbohmmal. *Aetas* 4. 161—164.
- Ricoeur, Paul 1995 (1964): *Histoire et vérité*. Paris
- Ricoeur, Paul 1997: Az „oltvány” az „üledék” és az „emlékezet”. Két beszélgetés Tóth Tamással. *Magyar Filozófiai Szemle* 5—6. 871—908.
- Ricoeur, Paul 1999: Emlékezet — felejtés — történelem. In: Thomka Beáta: *Narratívák* 3. 51—68.
- Ricoeur, Paul 1999: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest
- Rusch, Gebhard 1993: A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete. *Helikon* 1993. 1. 53—75.
- Rüsen, Jörn 1999: A történelem retorikája. In: Thomka Beáta: *Narratívák* 3. 39—50.
- Schama, Simon 1991: *Dead Certainties: Unwarranted speculations*. London
- Schlumbohm, Jürgen 2000: Mikrotörténelem — makrotörténelem. *Aetas* 4. 170—179.
- Scribner W, Robert 1995: A kora újkori Európa történeti antropológiája. *BUKSZ* 4. 468—479.
- Skinner, Quentin 1992: *Great Political Thinkers: Machiavelli, Hobbes, Mill, Marx*. Oxford
- Sonkoly Gábor — Verdier, Nicolas 1996: Hogyan gyúrjuk össze a morzsákat? Az angol és francia társadalomtörténet múltja és új útjai. *Regio* 4. 110—119.
- Szabó Zsolt 1998: Nemzet és társadalom Németországban (XIX—XX. század). *Klió* 1. 12—21.
- Szegedy-Maszák Mihály 1999: Utószó. In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest
- Szummer Csaba 1998: A fikcionalizmus kérdése a történelemfilozófiában, a posztmodern antropológiában és a pszichoanalízisben. *Századvég* tavasz. 70—73.
- Thompson, Paul 1986: *The Voice of the Past*. Oxford
- Tóth Tamás 1997: Rendhagyó recenzió Ricoeurról. *Magyar Filozófiai Szemle* 5—6. 978—982.
- White, Hayden 1985: Introduction: Tropology, Discourse, and the Modes of Human Consciousness In: uő: *Tropics of Discourse*. Baltimore — London
- White, Hayden 1990: *Metahistory*, 1—2. London.
- White, Hayden 1996: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. *Aetas* 1. 98—118.
- White, Hayden 1997: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. In: uő: *A történelem terhe*. 251—278.
- White, Hayden 1998: Megjegyzés az újhistorizmushoz. *Helikon* 1—2. 34—43.
- Zeldin, Theodore 1994: *An Intimate History of Humanity*. London

A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről

Az elmúlt években a hazai és a nemzetközi történetírásban egyre gyakoribb a történeti kutatás tárgyának több szempontú — így egyszerre gazdasági, demográfiai, politikai vagy antropológiai vizsgálata. Úgy tűnik, az egyes történettudományos aldiszciplínák közötti határvonalak egyre inkább elvesztik jelentőségüket. A komplex megközelítést alkalmazó munkákat igen gyakran „társadalomtörténetiként” emlegetik. Az azonos „műfaji besorolás” azonban igen gyakran egymástól meglehetősen különböző történetírói gyakorlatot, kérdésfeltevést, módszereket takar. A *Korall* szerkesztősége azaz a céllal intézett körkérdést a társadalomtörténet művelőihez, hogy áttekintést nyújtsanak a társadalomtörténet-írás jellemző hazai értelmezéseiről, a legfőbb irányzatokról és megközelítésekről.

Ennek érdekében az alábbi kérdéseket fogalmaztuk meg:

1. Milyennek látja a történelemtudomány és a társadalomtudományok jelenlegi viszonyát?

2. Miben látja a történeti társadalomkutatás hasznát?

3. Melyek a legsürgetőbb feladatai a mai magyar társadalomtörténet-írásnak?

4. Milyennek ítéli a magyarországi társadalomtörténet-írás helyzetét, perspektíváit, nemzetközi beágyazottságát?

Az alábbiakban a beérkezett válaszokat adjuk közre. Kérdéseinket külföldi kutatókhoz is eljuttattuk. A tőlük beérkezett válaszokat következő számunkban közöljük. Reméljük, kezdeményezésünk hozzájárul egyes fogalmak tisztázásához, a hazai történettudomány önismeretének elmélyítéséhez és érdemi tudományos viták kialakulásához.

Bácskai Vera

1. Nehéz erről a kérdésről eredetit vagy újat mondani, hiszen e problémával, a magyar társadalomtörténet helyzetéről a *Századvég* 1997. évi tavaszi számában közölt alapos elemzésében Benda Gyula és Kövér György részletesen foglalkozott. Az írások keletkezése óta eltelt öt évben, véleményem szerint, sorsdöntő változásra nem került sor. Előrehaladást jelentett az örömdetes tény, hogy a rokontudományok legújabb nemzetközi terméséből számos munka jelent meg azóta magyarul, ami megkönnyíti a társadalomtörténészek orientációját, elméleti tudásuk bővítését, annak eldöntését, hogy a társadalomtudományok mely új szempontjait és módszertani megfontolásait tudják leginkább felhasználni, adaptálni saját kutatásaikban. A másik új fejlemény az, hogy a fiatalabb történész generáció nyelvtudása örömdetes módon gazdagodott, így jobban lépést tudnak tartani az idegen nyelvű irodalom új eredményeivel, mint a korábbi

nemzedék. A táguló ösztöndíj-lehetőségek is jelentős mértékben hozzájárulnak a külföldi társadalomtörténeti és társadalomtudományi eredmények megismeréséhez.

Ami a kölcsönös viszonyt illeti, e tekintetben megmaradt az egyoldalúság: a történészek sokkal többet igyekeznek meríteni a társadalomtudományok eredményeiből, nagyobb érdeklődéssel figyelik új próbálkozásait, míg a társadalomtudományok művelői — tisztelet a kivételnek — nem hogy adaptálni nem próbálják a történészek módszereit és szempontjait, de alig olvassák e munkákat. Ilyenformán párbeszéd, vita — leszámítva a jelenkori, inkább politikai, mint tudományos kérdéseket — szinte nem is létezik, e tekintetben rosszabb a helyzet, mint az 1980-as évek végén, vagy a '90-es évek elején.

Új fejleményt az orientáció megváltozása jelent. Amíg korábban a szociológia gyakorolta a legnagyobb befolyást a társadalomtörténetesekre, ennek hatása — részben a tudományág elbizonytalanodása, egyre szűkebb szakmai széttagoltsága következtében — háttérbe szorult. A társadalomtörténetesek érdeklődése inkább a történeti antropológia felé irányul, a „*linguistic turn*” recepciója továbbra sem jelentős, így a nyelvtudomány hatása jelentéktelen. A recepcióra és adaptációra való készség tehát a történészek bizonyos körében megvan, kölcsönhatásról azonban nem beszélhetünk, és sajnálatos módon nagyon ritkák a közös „interdiszciplináris” viták és műhelybeszélgetések.

2. Hogy őszinte legyek, a kérdést kissé értelmetlennek tartom, és óhatatlanul felidézni bennem a kandidátusi tézisekben kötelezően előírt feladatot, a munka hasznosságának körvonalazását. Milyen haszonnól lehet szó? A természettudományoknál vagy műszaki tudományoknál lehet kézzelfogható haszonnól beszélni, a társadalomtudományánál, a történettudományánál ennek nem sok értelme van. Nyilvánvaló, hogy a rokontudományok alaposabb ismerete, a szemléleti és módszertani megújulás jobb eredményekhez vezethet, jobb művek megírását segítheti elő, ami kétségtelenül hasznos a tudomány szempontjából. A mikroszintű elemzések kontrollként és kiegészítésül szolgálnak a korábbi makroszintű kutatások eredményeihez. Az a törekvés, hogy felfedjük, hogyan élte át, hogyan értelmezte a korabeli ember a körülötte zajló eseményeket, tompítja a történész saját korából adódó értékítéleteit, esetleges belemagyarázását. Talán a hasznosság helyett a történettudomány megújításában játszott szerepére kellett volna rákérdezni.

3. A társadalomtörténet-írás legsürgetőbb feladatának nagyobb lélegzetű munkák, szintézisek és monográfiák megírását tartanám, de nem vagyok biztos benne, hogy megérték-e már a feltételek ilyen, jó színvonalú művek létrehozására. A rövidesen meginduló réteg-monográfia sorozat fontos lépést jelenthet e tekintetben, és színvonalukon lemérhető lesz, hogy képesek leszünk-e nagyobb összefoglaló munkák megírására.

Fontos feladatnak tartom összehangolt kutatási programok kidolgozását és főleg következetes megvalósításukat. Nem csak arra gondolok, hogy ígéretes projektek menet közben hamvukba holtak, hanem azokra, amelyek eredményeképpen a résztanulmányok ugyan elkészültek, de a tágabb következtetések levonása elmaradt. A mikrotörténelem térhódítása, a narratívához való visszatérés nem zárja és nem zárhatja ki az összehasonlítást, az esettanulmányok sora a világot tapasztaló és átélő személy egyediségének bemutatása mellett nem nélkülözheti általánosabb érvényük bemutatását. Lehet, hogy koromnál fogva régimódi vagyok, meg kicsit ragaszkodom is a sok évtizedes

történeti gyakorlatomhoz, de úgy vélem, hogy az esettanulmányok nem lehetnek „érdekes mazsolák”, hanem kell, hogy legyen valami általános érvényű üzenetük is. Másrészt kutatási területemen, a várostörténetben még annyi fehér folt van, (többek között, hogy mi a polgár szerepe, mentalitása a különböző típusú, nagyságú városokban, mennyiben különbözik rétegződése az eddig vizsgált fővárosi polgársághoz képest, mi a különbség a városlakók térbeli eloszlásában a különböző városokban, és még hosszan sorolni lehetne a kérdéseket), amelyek csak egy összehangolt, több kutatót mozgató kutatási program tölthet meg tartalommal.

4. A magyarországi társadalomtörténet jövőjének megítélésében (ellentétben a *Korall* első számában kinyilatkoztatott pesszimizmusommal) inkább optimista vagyok, anélkül, hogy robbanásszerű áttörésre számítanék. Az egyetemi képzésben, a tankönyvekben lassan, de biztosan megmutatókozó térhódítása, a publikációs lehetőségek bővülése, és elsősorban a fiatal társadalomtörténészek markáns és növekvő csoportjának munkássága a diszciplína térhódítását tanúsítja. Ennek egyik fontos jelzése éppen e folyóirat, a *Korall* megjelenése. Persze nem várható, hogy a történettudomány fő áramlatát képezze, s ez a diszciplína nagyobb múltjával rendelkező országokra sem jellemző. De minden remény megvan arra, hogy itthon is a történettudománynak egyenjogú és nagyobb elismerést kiváltó ágává váljon.

Faragó Tamás

Előljáróban megjegyezném, hogy bár a társadalomtörténet régóta érdekel, az utóbbi években szinte kizárólag történeti demográfiával foglalkozom, így a kérdések megválaszolását elsősorban ennek látószögéből próbálom meg. Bár bizonyos kitekintéssel rendelkezem, helyzetképem az első két kérdés esetében elsősorban a hazai viszonyokra és tapasztalatokra vonatkozik.

1. A történeti demográfia megítélésem szerint csak a jelen problémáit elemző demográfiával van „viszonyban”, bár esetenként a szociológia, antropológia, néprajz, közgazdaságtan illetve földrajz egyes eredményeit is igyekszik hasznosítani, ezek azonban egyelőre nem mondhatók általános törekvésnek. Utóbbi oldalról — főleg a néprajz és földrajz részéről — erre jóval nagyobb érdeklődés mutatkozik. Felemás a történeti demográfia egyéb történettudományi kutatási területekhez való viszonya is. Hagymányosan a gazdaság- és társadalomtörténet az, amely kapcsolódik illetve használja a történeti demográfia eredményeit, bár az utóbbi időben — főleg külföldön — már a nagy történeti összefoglalók is kötelességüknek érzik, hogy egy-egy összefoglaló népeéstörténeti fejezetet iktassanak be szerkezetükbe. Nem véletlenül használtam a „népeéstörténet” megnevezést, mivel a fenti érdeklődés — főleg idehaza — többnyire kimerül az egyes korszakok és vizsgálati egységek (közösség, régió, ország) népeességmáinak megállapításában, illetve ennek megváltozását mutatja be. A tulajdonképpeni demográfiai folyamatok körvonalazásával a szerzők meg sem próbálkoznak. E gyakorlatból a társadalomtörténet próbál újabban kilépni, de kísérletei — tisztelet a kivételnek — megmaradnak a jó szándékú amatőrizmus szintjén. Az összefüggések bemutatása, a használt nyelvezet, fogalmak, mértékek többnyire zavarosak — gyakor-

ta a szerkesztők „nyelvújító” törekvéseinek jegyeit is magukon viselik —, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy e szövegek többnyire a témával nem igazán foglalkozók tollából kerülnek ki. Összefoglalóan tehát azt mondhatom, hogy a történeti demográfia és az egyéb társadalomtudományok közötti kölcsönös érdeklődés egyelőre viszonylag alacsony szinten rögzült. A külső érdeklődők pedig sokszor megfelelő előtanulmányok nélkül nyúlnak a történeti demográfia eredményeihez és a lényegi kérdések helyett többnyire az egyszerűbben érthetőnek látszó népességszám problematikánál (hányan voltunk?) ragadnak meg. Az elfogadott, hogy a középkori oklevelek olvasásához speciális képzettség kell, az azonban még nem elég nyilvánvaló, hogy másféle, szintén speciális ismeretek nélkül például a halandóság vizsgálata sem lehet sikeres (annak ellenére, hogy egyszer mindannyian meghalunk).

2. A történeti demográfia hasznát abban látom, hogy lassanként kikristályosodott módszerekkel és gyakorlattal rendelkező szaktudománnyá válik, mely sok tekintetben a természettudományokhoz hasonlít. Noha utóbbiak esetében is tudjuk, hogy a kísérlet és a mérés tartalma a megfigyelő szubjektumának hatásától nem mentes, a társadalomtörténettel ellentétben még sem hallunk arról, hogy tíz évenként új fizikát és új biológiát vezetnének be. Véleményem szerint sok tekintetben ez a kép érvényes (vagy kellene, hogy érvényes legyen) a történeti demográfia vonatkozásában is. A termékenység, halandóság, házasodás történeti elemzése — mely nem keverendő össze ezek társadalomtörténeti kapcsolódásaival, szokásaival, ideológiájával — ugyanis kikristályosodott mérési/értelmezési módszerekkel rendelkezik, mely világos viszonyítási lehetőségeket ad a kutatók számára térben és időben. Példának okáért a női termékenység lehetőségének biológiai kezdete és vége ugyan kis mértékben történetileg változik, de megfelelően mérhető életkori határok között marad. A történeti demográfia feladata ennek figyelemmel kísérése, a születések, házasodások és halálozások történetileg változó összefüggésének tanulmányozása, s nem az ezekre tapadt rítusok, teóriák, politikák vizsgálata. Mulatságosnak tűnik ezért számomra, amikor egyesek a biológiai tényekre alapozott demográfiai jelenségeket posztmodern narratívaként próbálják értelmezni az anyakönyvekben szereplő bementett életkorok (egyébként a mai harmadik világbeli tapasztalatok alapján szintén mérhető és kiigazítható) pontatlanságára hivatkozva. Vagyis a történeti demográfia véleményem szerint egy olyan szilárd alapot képezhet a társadalomtörténet számára, mely egyúttal a határait és kereteit is kijelöli azon ideológiáknak, szertartásoknak, interakcióknak (és tegyem hozzá: a történelem- és társadalommagyarázat viszonylag gyors ütemben változó tudományos divatjainak), melyekben az egyes korszakokban az egyének és közösségek életének alapvető demográfiai jelenségeit és szerkezeteit: születést, halált, házasságot, családot, valamint nemeket, korcsoportokat stb. átélik, értelmezik és értékelik.

3. A történeti demográfia legsürgetőbb feladata, hogy önmagát Magyarországon is professzionális önfenntartó kutatási területté építse fel. Ez alatt azt értem, hogy mihamarább megteremtendő szervezett oktatási, intézményi és publikációs rendszere, hogy ne kelljen minden egyes generációnak amatőrként egyénileg újra kezdenie a szakma megtanulását és művelését. E téren évek óta folynak kísérletek, eddig csekély eredménnyel, ami elsősorban a kritikus tömeg hiányára vezethető vissza. Túl kevés az olyan fiatal kutató, aki erre a nehéz terepre kívánczik, ahol a hagyományos történettudományi készségek (paleográfia, hivataltörténet,

historiográfia stb.) mellett még a társadalomtudományi és statisztikai többletismeretek terhével is szembe kell néznie, s egy-egy kézirat elkészítésére a módszerekből következően három-négyszer annyi energiát kell fordítania, mint a kvantitatív adatokat nem (vagy csak illusztratív módon) alkalmazó, gépelt vagy nyomtatott forrásokat használó társadalom- vagy politikatörténész társának. (Azon már nem is csodálkozom, hogy ezt a munkatöbbletet a külvilág sem anyagilag, sem erkölcsileg nem honorálja, mint ahogy az ember lassan abba is beletörődik, hogy a tradicionális „filosz” idegenkedés miatt a szerkesztőkkel minduntalan szélmalomharcokba kell bocsátkozni a feltétlenül szükséges táblázatok és ábrák közléséhez való hozzájárulás érdekében.)

4. A lehetőségeket és perspektívákat illetően nem vagyok túlzottan optimista. Maga a társadalomtörténet sincs abban a helyzetben, hogy érdekeit megfelelő mértékben érvényesítse (vö. helyzetét a huszadik századi politikatörténettel foglalkozó intézmények dinamikus szaporodásával vagy az építőipari beruházási költségvetések kötelező 9 ezrelékes régészeti járulékával), nemhogy a történeti demográfia. E kutatási ág jelene és jövője néhány egymással laza kapcsolatban álló egyén törekvésein és egy-két intézmény (elsősorban a KSH) jó szándékú szponzorálásán áll vagy bukik. Hagyományosan nem megfelelő a kutatási területet művelők egyéni kooperációja sem — vö. a cseh vagy lengyel kutatókéval —, de ez ismereteim szerint így volt az előző generációk esetében is. (Magyar átok, vagy a nem teljes professzionalizálódás következménye?) A fentiekből következően nincs (és nem is lehet) igazi nemzetközi beágyazottságról beszélni. X-nek erre, Y-nak arra vannak kapcsolatai, utazik, esetleg publikál, irodalmi ismereteit gyarapítja, ha pedig ő (és/vagy a külföldi kapcsolat) megöregszik, visszavonul, meghal, e kapcsolatok, miután személyfüggőek, véget érnek. A nemzetközi kutatás számára ma már többé-kevésbé fontos ugyan, hogy a nagyobb projekteken Közép-Kelet-Európa képviselve legyen, de hogy ezt a feladatot egy cseh, lengyel, vagy magyar kutató töltsön be (szerencsés esetben akár mindegyikükből egy), az mindegy. A reprezentáló személyek kiválasztása pedig sokkal inkább az ismertségen, mint a tényleges kutatásokon alapszik. Hazai kutatási eredményeink még nem épülnek bele kötelező jelleggel az európai összefoglalókba, körülbelül ott tartunk, mint ahol a skandináv történetírás tarthatott fél évszázaddal ezelőtt. Kérdés, hogy végre tudjuk-e hajtani azt a fordulatot, melyet utóbbiak az 1960—1970-es években megtettek ismertebbé válásuk érdekében. Egyelőre azonban ennek támogatására, ösztönzésére irányuló jeleket nem észlelek sem a felsőoktatásban sem a tudománypolitikában — igaz, kifejezett ellenségességet sem. Talán az alapokat még sikerül a közeljövőben megteremtenuünk, de e feladat végrehajtása alighanem a körkérdést feltevők nemzedékére marad.

Gerő András

Megtisztelő felkérésüknek eleget téve szeretnék kérdéseik közül azokra válaszolni, amelyekről mondandóm van. Az első kérdést — legalábbis a magam számára — túlságosan általánosnak érzem és ilyen esetben az ember vagy egy hosszabb esszét ír, vagy hallgat. Én ez utóbbit választom. A „Miben látja a történeti társadalomkutatás hasznát?” kérdés tekintetében szintén mellőzném a választ,

hiszen ha az ember abból él, hogy történész és a társadalom múltja (is) érdekli, akkor — szerintem — nincs szükség különösebben hosszas kifejtésre, hiszen az valamiféle magyarázkodásnak tűnne; amolyan önlegitimációs kísérletnek hatna. Nekem erre nincs szükségem, és azt hiszem a szakma egésze sem igényli, hogy igazolnia kelljen létét. Így tehát több figyelmet szeretnék a 3. és 4. kérdésnek szentelni.

Melyek a legsürgetőbb feladatai a mai magyar társadalomtörténet-írásnak? — kérdezik Önök. Nyilván sok feladatról lehetne szót ejteni, de én szó szerint venném a „legsürgetőbb” kitételt. Ezért aztán nem feladatfelsorolásan, hanem prioritásban fogalmazok. Megítélésem szerint a legsürgetőbb feladat a '45 utáni magyar társadalomtörténet kimunkálása. Több szempontból is ezt tartom a legsürgetőbbnek, ugyanis:

1. még élnek és így „megfoghatóak” azok a társadalmi identitások, viselkedésmódok, embercsoportok, amelyeket értelmezni kellene — azaz forrásbőség van;

2. közvetlenül befolyásolják a mai — a kapitalizáció okán — igencsak felgyorsult társadalomtörténeti folyamatokat;

3. kikényszeríthetik azt, hogy a szocialista időszak „hivatalos” társadalmi kategorizációját (szakképzettség, munkamegosztási helyzet stb.) újragondoljuk és megkíséreljük a korszak statisztikai és szociológiai kultúrája által mellőzött, más jellegű, a társadalom leírására alkalmasabb elméleti-kategorizációs modellt kidolgozását;

4. nemzetközileg is ezzel lehetünk „érdekesekek”, hiszen egy olyan világtörténelmi, társadalomtörténeti kísérlet részesei voltunk, aminek nincs megfelelője a nyugati világban. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy más kérdések ne lennének fontosak. Egyébként is úgy hiszem, hogy bizonyos 19. századi ihletésű kategóriákat újra kell gondolnunk, így többek között a „nemzeti történelem” fogalmát is. Hajlok arra, hogy történelmünket újra „szét kell szedni” és aztán ismét összerakni. Ennyiben indokolt bizonyos fokú „revizionizmus”, hiszen vélhetőleg csak akkor tudunk újat mondani, ha feltárjuk a szubkulturális háttereket, és a hagyományos paradigmákba szorított megközelítéseket újragondoljuk. (Így például a zsidóság helyzetét, amit az „asszimilációs szerződés” metaforája csak csekély mértékben magyaráz, annak ellenére, hogy ideologikusan igencsak erőteljesnek hangzik.)

Ami pedig a honi társadalomtörténet-írás lehetőségeit, helyzetét, perspektíváit, nemzetközi beágyazottságát illeti: a helyzetet egyáltalán nem ítélem rossznak, és nem osztom az aggodalmaskodást. Ha az elengedhetetlenül fontos intézményesültséget nézem, akkor azt mondhatom: a társadalomtörténetnek az ország legnagyobb egyetemén (ELTE) tanszéke van; a Hajnal István Kör társadalmi szerveződésként működik; a folyóiratokban és a könyvkiadásban jelen vannak a társadalomtörténeti publikációk; társadalomtörténetet preferáló doktori képzés működik. Ha mindezt összevetjük a tíz esztendővel ezelőtti helyzettel, akkor semmi okunk panaszkodni. Persze azért a bornírt elégedettség sem indokolt, hiszen a társadalomtörténet-írás eredményei (ami között van figyelemreméltó, meg silány, elhanyagolható teljesítmény is), egyelőre kevés nyomot hagytak jó néhány történész és szociológus kolléga gondolkodásán, ami arra utal, hogy a diszciplína ugyan stabilan jelen van, de szellemi hatóereje kevés. De én azt hiszem, hogy ha több és jobb teljesítmény születik, akkor itt is kevesebb ok lesz a panaszra.

A legfőbb problémát a nemzetközi beágyazottság terén érzékelem. Sokan figyelnek a nemzetközi trendekre — néha túlságosan is. A baj inkább ott van — de ez sajnos a magyar történetírás egészére igaz —, hogy a legkiválóbb honi teljesítmények alig jelennek meg a nemzetközi intellektuális piacon. Így aztán a magyar társadalomtörténet nemzetközileg bizonyos fokú illegalitásban van. Természetesen piacilag soha nem fogunk tudni versenyezni a nagy kultúrákkal, de azért a markáns jelenlét elvárható lenne. Itt nagy a hiány és nyomát látom annak, hogy — egy-egy kivételtől eltekintve — bármiféle előrelépés történne.

Granasztói György

HA NINCS TÁRSADALOMTÖRTÉNET, MIÉRT VAN?

Magyar nyelven a „társadalomtörténet” szónak nem annyira elavult a jelentése, mint angolul, vagy franciául. Nálunk a kifejezés csak a hetvenes években bukkant fel, mint új irányzat jelölője. Hamarosan a gazdaságtörténetet megújító felfogást érzékeltetett, hazai környezetben azonban sajátos töltést kapott a „társadalomtörténet” szó azzal, hogy az akadémiai történetírást megújítani szándékozó, sőt azzal szembehelyezkedő politikai törekvést is kifejezett. A szakmán belül kibontakozó újítási törekvések szinonimája lett, ám jelentésében csomósodott egy sajátos nemzedéki és szociológiai változás is, politikai feszültség, hatalmi küzdelem, ráadásul mindez nagyjából egybeesett a rendszerváltozással is. A társadalomtörténet átmenetileg jelszó is lett.

Ezzel a társadalomtörténettel kapcsolatban azonban Magyarországon legalább kétféle hiányérzet is van. A nekibuzdulást nem követték nagy számban a példaként idézhető, elméleteket megvalósító, az ígéretek bevaltó művek. De van egy másik rossz érzés is. Érvényesülni látszik Máté apostol paradigmája: „Akinnek van, annak adatik, akinek nincs, attól elveszik azt is, amije van”. A történész szakma köreiben hallható kifogásokból, bírálatokból, ebből a folyamatos morajból ui. olykor kihallatszik a panasz is: Abból, amit az új hitek prófétái hirdetnek, sok már régen megvalósult nálunk is. Legfeljebb annyi a különbség, hogy a kárvallottak nem tudtak bűverejű címkéket akasztani a művekre, ezért nem kapta őket szárnyára a hírnév. Mindez a maga módján szintén sajátos hiányérzetet fejez ki.

A Marc Bloch—Lucien Febvre féle társadalomtörténet a historizáló, pozitivistikus történetírással szemben, mint ismeretes igen szélesre tárta a bevonható források körét, hiszen mindent annak tekintett, ami valamilyen emberi tevékenység nyomát őrzi. Igényként, kíváncsalmanként fogalmazta meg, hogy az esemény helyett a folyamatra, a politikai tény helyett a gazdasági, társadalmi és kulturális mozzanatokra kell helyezni a hangsúlyt. Két szempont külön kiemelését is kapott. Egyrészt, hogy mi a kapcsolat a kutató és a megismerés tárgya között. Minthogy ez a kapcsolat befolyásolja a vizsgálat irányát és menetét, a válasz a kutató és az utókor számára is elengedhetetlenül fontos a megítéléséhez. A másik szempont az, hogy a társadalomtörténet lehetőséget lát a rokon tudományokban használt eljárások, elméletek, minták kipróbálására. Sőt igényli

is mindazt, amit később interdiszciplinaritásnak, pluridiszciplinaritásnak, netán tudományos transzfernek¹ neveztek.

A régészettől a néprajzon át az antropológiáig, a földrajztól a népesedés tudományán, a közgazdaságtanon és a szociológián át a lélektanig számos megközelítés vált lehetségessé. Sőt a történészek körében bölcséleti kérdések is felmerülnek: történelem és struktúra, történelem és fenomenológia kapcsolata, az okság, a determináltság vagy kontextus kérdése, az idő felfogásai, a történészi gondolkodás ismeretelméleti meghatározottságai stb. Elsősorban Franciaországban hosszú ideig tartotta magát az a hit, hogy a történettudomány lehet a társadalomtudományok közös nyelve.

A *Korall* kérdést tett fel, amely a „társadalomtörténetre” vonatkozik. A választ az előbbieket jegyében szeretném megfogalmazni. A címet azért választottam, mert az alábbi töprengés keretében arra keresem a választ, hogy mi maradhatott időszerű itt, nálunk abból a társadalomtörténetből, amely Bloch és Febvre úttörő tevékenysége nyomán bontakozott ki.

* * *

Kiindulásul Marc Blochnak a feudális társadalomról írott műve kínálkozik (1939). Ma már egyetértés van abban, hogy ez a modern társadalomtörténet egyik első időtálló teljesítménye. Jórészt azért is, mert a *La société Féodale* és más úttörő vállalkozások különleges erőt voltak képesek kölcsönözni magának a „társadalomtörténet” kifejezésnek.

Bloch már az első oldalakon leszögezi, hogy uralmi és a függőségi viszonyokat szándékozik leírni. A *hűbér*, mint jogi, vagy politikai törzsfogalom alkalmatlan egy igencsak bonyolult társadalmi szerveződés kizárólagos elemzésére, netán megjelenítésére. Ellenben a belőle származó „hűbéri társadalom”, „feudalitás” kifejezések, írja Bloch, képként értendők, amelyek igen bonyolult tartalmakat jelenítenek meg, s amelyekben a hűbér maga már nem is játszik lényeges szerepet.

A téma kitágítása után körülhatárolása következik. A könyv elején Bloch kifejti: egynemű társadalmi csoportosulásokat szándékozik elkülöníteni a rendelkezésére álló források segítségével, továbbá megvonja a kutatás földrajzi és időbeli kereteit. Bloch kérdése a következő: hogyan különül el a múlt kijelölt töredéke a hozzá térben és időben közelálló töredékektől.

Minden ezzel a kérdéssel kapcsolatos problémafelvetés Blochék felfogásának értelmében a *működésre* vonatkozik: *hogyan* írhatók le a társadalmi közeg általános feltételei, az embereket egymáshoz fűző függőségi kapcsolatok, majd ezt követően *hogyan* bontakoznak ki a „társadalmi osztályok” (persze nem Marxi értelemben), valamint a kormányzatok szervezetei. Ez a működésre vonatkozó kérdés szöges ellentéte az esszencializmus, mindenekelőtt a marxizmus által feltett kérdésnek. Utóbbi mindig arra vonatkozik, *mi* a dologok értelme.

A nagy művek eredetisége talán abban nyilvánul meg a legerőteljesebben, hogy alkotójuk programként megfogalmazott szándékai különleges és egyedi tartalmi keretben öltönek testet. Általános megfontolásaik így fejtik ki a hatásukat. Velük ellentét-

¹ A „diszciplináris transzfer”, a „vad befogadás”, a „fogalmi éhség” kifejezéseket Szekeres András kéziratából kölcsönöztem.

ben viszont az elméleti módszertani eszme-futtatások, miként melleleg az enyém is, megmásíthatatlanul viselik magukon korszakuk bélyegét. Azaz hamar öregszenek.

A *La société Féodale* részleteinek gazdagsága szinte időtlen és kimeríthetetlen. Ugyanez vonatkozik a tényleges elméleti felvetéseire is. Egyetlen példa: Jack Goody (1996: 132—133) szerint az 1960-as években ő maga és nemzedékének antropológusai döntő ösztönözést kaptak az afrikai és az ázsiai feudalizmusok megértéséhez az európai hűbéri társadalomra jellemző házassági stratégiák Bloch-féle elemzése nyomán.

* * *

Mikrotörténet, *linguistic turn*, multikulturalizmus, *tourmant critique*, történeti antropológia, új narratív történetírás — a felsorolás ötletserű és nem is teljes. Az 1970-es évek óta, de különösen az utóbbi évtizedben annyi, a történeti gondolkodás alapjait megújítani szándékozó törekvés hódít, hogy maga a társadalomtörténet elavultnak, sőt elfeledettnek tűnik, mint a vitorlás tengerjáró a gőzhajózáshoz és a légi közlekedéshez viszonyítva. Itthon, a jellegzetes magyar antinómia, a megkésettség és a gyors alkalmazkodás közegében különösen erős ez a benyomás. Egyrészt, mert a mi társadalomtörténetünk, miként már utaltam rá, mintha túl későn jött volna és túl rövid ideig is tartott. Mintha nem eresztett volna mély gyökereket. Másrészt mert most, megint egyszer, a „vad befogadás” korát éljük. A fogalmi éhség, az elmélet iránti szomjúság együtt hat a fogalmak és az elméletek iránti mély ellenszenvvel. A parttalan rajongás és az ádáz gyűlölet eufóriái néha még igazi szellemi pezsgést is eredményeznek, ami, igaz váratlan helyzetekben, zavarba ejtően történik és nem is serkenti különösebben az elmélyült alkotások létrejöttét.

A Stephen Greenblatt féle „New Historicism” arra példa, hogy a Bloch-tól induló történetfelfogás milyen átalakuláson ment át napjainkig. Nincsen mód most ívet rajzolni, egymáshoz logikusan illeszkedő lépcsőket, elemeket bemutatni, amelyek azt igazolnák, hogy folyamat köti össze a *La société Féodale*-t és az illusztrációként kiragadott *Practicing New Historicism* (Gallagher — Greenblatt 2000) című kötetet, vagy ellenkezőleg, szakadék választja el őket. Nem vállalhatom azt sem, hogy értékeljem a Bloch-féle halhatatlanhoz képest alig ismert, egyébként igencsak bonyolult és nehezen olvasható könyvet. Igaz, tudjuk, hogy maga Greenblatt, a két társszerző egyike, a nagy nemzetközi csillagok közé tartozik. A négy esszéből álló elméleti mű jelen fejtegetés szempontjából azért fontos, mert a szemléltetést szolgálja. Mint egy példatár, a maga módján szinte jegyzékbe foglalja mindazt, ami miatt azt lehet állítani, nincsen többé „társadalomtörténet”.

A „New Historicism” nem doktrínaként határozza meg önmagát, hanem egy interdiszciplinaritásra törekvő csoport munkaterveként (agenda). Az irányzat tagadja az egységes történet létjogosultságát, mert a történeti valóság részletei ehhez túl gazdagok és összefüggéstelenek. Az átfogó szintézisként megalkotott történettel a „New Anecdotalism”-nak nevezett, elméletellenes, de nem összefüggéstelen gyakorlatot állítja szembe. Greenblatt-ék a „Counterhistory” kifejezést is használják. Az „ellentörténet” az anekdotán alapul, azaz kis történetek helyettesítik a régi vágású, teleologikus, meg-

szerkesztett „nagy történeteket”. A „nagy történeteket” ui. Greenblatt-ék szerint mindig a győztesek találják ki, miközben az ellentörténet anekdotái az elveszett, az elfelejtett, az elnyomott, a női, a homoszexuális és más, a szokványos történeti narratíva által eltorzított, elhallgatott sorsok hangjait, képeit kívánják életre kelteni. A „New Historicism” radikális kulturális, azon belül irodalmi fordulatnak tekinti magát, amely a kultúrákat szövegeknek, vagy műtárgyaknak tekinti.

Nem szeretnék engedni a jól ismert, sőt sokak által kedvelt kísértésnek. Nem rémalakot vagy torzképet készítek, szándékom szerint a „New Historicism”-ről. Nem célozom az sem, hogy bevett szokás szerint megvívjak a látomással és a végén győztesnek kiáltssam ki a mondanivalómat. Mindössze néhány jellegzetes mozzanat kerül itt kiemelésre, amelyek helyel-közzel más irányzatokban is jelen vannak. Nemcsak Greenblattéknál, másoknál is. Ilyen mozzanat a nagy történelemértelmezések, lényegében az átfogó, ideológiai megközelítések elvetése, ezzel összefüggésben az idő újfajta felfogása, a strukturalista nyelvtudomány és a diskurzuselmélet határa, az egyén önálló cselekvésének, az „Agency”-nek a jelentősége, az agenda szembeállítása az elmélettel stb. (Archer 1996).

Ki kell emelni még egy szempontot. A „New Historicism” kulturalistának vallja magát a herderi értelmezés szerint. Igaz, el is határolja magát tőle, mert megveti Herder *völkisch* nacionalizmusát, amellyel a multikulturalizmust állítja szembe. Mégis, a kulturalizmus visszatérését, amely napjaink legszélsőségesebb törekvéseiben is tetten érhető, a Bloch—Febvre hagyomány megújításának, a társadalomtörténet egyik legjelentősebb fordulatának lehet tekinteni, amely persze jóval általánosabb hatású, mint a Greenblatt féle szélsőség.

Utólag könnyű azt állítani, hogy a marxista ideológia gyengülésével, a fordulat magától értetődő volt. A korszakváltás ma többnek, átfogóbbnak látszik a marxizmus elleni visszahatásnál, miközben kétségtelen, szoros kapcsolatban is volt vele. Tény, hogy a marxizmus hanyatlásában 1956 politikai-ideológiai következményei voltak a meghatározóak. A determinista ok-okozati összefüggések igazába, a világ természettudományos eszközökkel való leírhatóságába, a technológiai fejlődés univerzalizmusába vetett hit azonban több volt a marxizmusnál. Itt meg kell jegyezni azt is, hogy ezeknek a meggyőződéseknek jó néhány eleme a társadalomtörténet indulásakor is jelen volt már. Ugyanakkor, és ez esetünkben nem mellékes szempont, a *La société Féodale* mai aktualitása éppen abból fakad, hogy nyitott a történelem kulturalista megközelítése felé is. Amit az angol antropológusok említett lelkesedése is jelez, véleményem szerint.

A történetírás Vicora és Herderre visszavezethető fordulata legkésőbb a hetvenes évektől tapasztalható, függetlenül attól, hogy hivatkoztak-e rájuk, vagy sem. Mai értelmezésben lényegét a következőkben vélem összegezhetőnek: A történelem mint tudomány módszereit tekintve nem képes követni a természettudományokat. Az ember cselekedetei, alkotásai, intézményei alapján felhalmozódó tudás alapvetően tér el attól a tudástól, amely a nem-emberi, vagy természetes világ megfigyelése és elemzése alapján keletkezik (Vico 1744). Az emberi cselekedetek megítéléséhez csak a kulturális környezet, valamint a történelmi helyzet és körülmények által megvont határok megértéséből lehet kiindulni (Herder 1784—91). Herder igazi jelentőségét ma abban látni, hogy tagadta, a leghatározottabban cáfolta az öntudat univerzalizmusát. Azt hogy az ember

viselkedését elvont, örökké és mindenütt érvényes törvényekkel lehetne magyarázni. Ellenkezőleg, a történész mint tudós csak a történeti társadalmak tagjaként felfogott ember cselekedeteit képes magyarázni. A társadalomtörténet antropológiai fordulatában ezek a gondolatok ugyanúgy jelen vannak, mint a mikrotörténet meghatározó személyiségének, Giovanni Levinek az állammal kapcsolatos értelmezéseiben.

Hogyan és miért lendült vissza a Vico és Herder féle inga a történeti gondolkodásban, ez önmagában is csábító és izgalmas téma lehetne. Akár szociológiai összefüggései miatt is. Hiszen sokan élnek ma még azok közül, akik korábban másban hittek. Szükségszerű velejárója-e az utolsó két évtized fordulatának például a darabokra („morzsákra”) hullott történelem víziója?² Mennyiben következik a töredezett „ellentörténelem” elképzelése az európai gondolkodás nagy 18. századi fordulatából? Avagy az ideológiai iránytű elvesztésével kapcsolatos lelkiállapotból. Ami elvezethet ahhoz a kérdéshez is, hogy mi a viszony élmény és mű között, miként változott a történészi gondolkodásban az ésszerűség és a mögöttes érzelmi töltések kapcsolata. Nem annyira Herder és Vico reneszánszáról, újrafelfedezéséről van tehát szó a jelek szerint, hanem az általuk már kimondott, közkinccsé lett, majd háttérbe szorult alapgondolatok újrafogalmazásáról. Csak két példát emelnék ki a sok közül:

Szakmai tekintetben E. P. Thompson *The Making of the English Working Class* (1963), vagy M. Foucault *Surveiller et Punir* (1975) című művének különleges kisugárzása jelentősen hozzájárult a hetvenes-nyolcvanas évek történész életérzésének alakulásához. A Herderig visszavezethető fordulat egyik új felismerése, törekvése legtömörebben talán abban fejeződik ki, amit Thompson mondott saját könyvének céljáról. Meg akarta menteni, úgymond az angol munkásokat „from the enormous *condescension* of posterity.” (Kiemelés tőlem.) Erre rímel, amit G. Levi (1998: 61) ír a mikrotörténetről: „Microhistory [...] has proposed a different perspective, one which shifts the focus of the observation from the center to the periphery”. Már Bloch-ék is tudatosan és határozottan törekedtek a történész és a történeti alkotás közti kapcsolat tisztázására. Most a fordulatot ebből a szempontból az jelentette, hogy immár a kapcsolat filozófiai, sőt erkölcsi vonatkozásai is felmerültek. Ami nem ment könnyen. Legjobb tudásom szerint például az *Annales. E.S.C.* nem foglalkozott Foucault művével. A *Felügyelet és büntetés* rémítően hatott kortársaira, amiről egyszerűen jobb volt nem beszélni.

A kulturalista fordulattal egyidejűleg új távlatba került a pluridiszciplinaritás igénye is. Különösen jól látszott ez a statisztikai eljárások alkalmazása kapcsán felmerült aggályok, a kvantifikáció elleni éles bírálatok esetében. A viták, a polemikus eszmeváltások arra vonatkoztak, mennyire emelhetők át a tapasztalatok, eljárások, minták az egyik tudományból a másikba. Milyen, mennyire követhető átalakuláson mennek át mielőtt a befogadó tudomány szerkezetébe kerülnének.

A statisztikai sorozatok történeti elemzése például két, egymástól különböző szakmai világ kapcsolatát, két önálló tudás együttlétét jelenti. A két független tudományterületet egyetlen személy szinte képtelen azonos elmélyültséggel művelni. Még kevésbé tételezhető fel a kettős elmélyültség képessége a befogadó történész közegről. Más szóval a szakmai ellenőrzés lehetősége válik, úgymond, bizonytalanná ilyen esetben.

2 A „morzsákra hullott történelem” kifejezés az *Annales*-ről szóló egyik kritikus elemzés címére utal (Dosse 1987).

A történelem és a statisztika kapcsolata jól mutatja, hogy nemcsak kétféle gyakorlatról van szó, hanem arról is, hogy a történész, illetve a statisztikus mesterség fogalmai és tapasztalatai, mondhatni szakmai megegyezésen alapuló paradigmái legalább annyira számítanak, mint maga a mindkét szakma nyelvén leírható tárgy tartalma (Grenier 1991). Íme egy rövid példa. A soproni számadáskönyvekre támaszkodva a 16. században kezdődő hosszú sorozatot lehet képezni az ácslegények béradataiból. A számadáskönyvek adatai nyomán összefüggő adatsor hozható létre a számítási pénzre, a mesterségre és a bérekre vonatkozó adatok felhasználásával. A statisztikai elemzés az idősorok esetében a változók homogenitását tételezi fel. A történelmi gondolkodás azonban a korszakváltások, egyéb törések, minőségi változások miatt ugyanezeket az adatokat vegyeseknek tekinti, töréseket, szakadozottságot lát, amelyeket nem tart *a priori* összekapcsolhatónak egy, a hosszú időtartamot modellezni szándékozó hullámvonal segítségével. Hasonló természetű ellentét figyelhető meg az antropológusok és a történelmi antropológia hívei között is. Kérdés, hogy ez a kételkedés milyen mértékben érinti a társadalomtörténet egyik legnagyobb vívmányát, magát a pluridisziplinaritást, mint kutatási elvet.

Másfajta kérdéseket vet fel a társadalomtörténettel kapcsolatban az a szintén új fejlemény, amelyet az emlékezet fordulatának lehet nevezni. Az utóbbi években felerősödött a történelem iránti társadalmi érdeklődés, amely azonban jelentős mértékben a közös emlékezetre vonatkozik. A történelmi érdeklődés természetének változását jelzi mindenekelőtt, hogy mennyi szó esik immár a kulturális örökségről, hogy gyorsan emelkedik a múzeumok és a műemlékek, a történelmi emléknapiak száma, hogy a múlt értelmezése kapcsán újfajta, heves történelmi viták robbannak ki (Bárdossy per, trianoni emlékmű, Kádár szobor ügy itthon, az ún. *Historikerstreit* Németországban stb.). 1945 és 1956 után a győztesek sajátították ki a szót hosszú időre, a különféle nagyhatalmú közintézmények bizonyos kérdéseket, így mindenekelőtt a zsidóság katasztrófáját, a forradalom leverését stb. csak az általuk létrehozott, vagy az feltárt szűrőkön keresztül engedték a nyilvánosság elé. Az áldozatok itthon is, külföldön is csak jóval később kezdtek hallatni a hangjukat, Közép- és Kelet-Európában pedig az elnyomottak emlékezete, éppen napjainkban, különleges hevességgel tör elő. Az emlékezet szerepe a történelem értelmezésében soha nem látott jelentőséget ért el az elmúlt évtizedek gyakorlataihoz képest, s ebben az említettek túl nyilvánvaló szerepet játszik még a kép is. Az álló- és a mozgókép emlékezetformáló erejének, óriási növekedése. Mindez az érintett társadalmak megváltozott kapcsolatát jelzi az idővel általában, a múlttal pedig különösképpen.

Amikor tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért nincs többé „társadalomtörténet”, a válaszok többnyire a fentebb jellemzett változásokra vezethetők vissza. Töredezett, szakadásokkal terhelt társadalomban élünk, a nagy optimista világnézetek kora, a reájuk alapozott magyarázó rendszereké is lejárt. A történelmi társadalomban, szerte a világban új nemzedék lépett a színre, amelynek tagjai közül sokan nem követni akarják az előző nemzedéket, hanem szakítani akarnak vele. Minden történelem nemzedékek története. A szakítás, az újrakezdés természetes, de a hidegháború elmúltával most mégis drámaibbnak látszik, mint a korábbi váltásoknál. A kulturalizmus térhódítása a gazdasági értelmezések általános érvényét tette kérdésessé, a gazdaságtörténetből mára szak és sajátosan művelt szakterület lett. A pluridisziplinaritással kapcsolatos kérdőjelek

pedig még fokozták is a bizalmi válságot az átfogó értelmezések iránt. A lázadás az elméletorientált megközelítések, az egyéni élményt és tapasztalatot rendszerekbe kényszerítő és egybe gyaluló felfogások ellen irányult. Az elmélet helyett a puha megközelítés a mély hermeneutika, a módszertani finomság, a „thick description” (Geertz) foglalkoztat. Mindent egybevetve, innen nézve azért nincsen már társadalomtörténet, mert a „társadalom” kifejezést a „kultúra” helyettesíti.

* * *

A „társadalomtörténet” megszületését a francia történetírás fordulatához, az *Annales* irányzat kibontakozásához szokták kötni. Az a meggyőződésem, hogy az elmúlt két-három évtized nagy változásai ellenére valójában ez volt a fordulat. A Ranke-i „Wie es geschehen ist” elleni lázadás volt az igazi. Néhány szempont, vívmány pedig máig fennmaradt a Bloch—Febvre féle társadalomtörténetből, vagy legalább csírájában már kezdettől jelen volt.

Még ma is időszerű például az a törekvés, amely egybekapcsolta az összehasonlító vizsgálat és az elméletalkotás igényét. Ebben az összefüggésben, a társadalomtörténetben az összehasonlítás ugyanannak az akadálnak kétféle nyelvezet segítségével való megfogalmazását jelenti. A modell pedig a struktúraként felfogott történeti valóság leképezését jelenti a másik tudomány eszközeivel. Az iménti példánál maradva a soproni, történeti bér adatok így állíthatók sorozatba statisztikai értelemben, hogy előbb statisztikai elemzés, majd történeti értelmezés tárgyát alkossák. A statisztikai modellről azután, legyen az egyszerűbb vagy bonyolultabb, a történész dönti el, hogy miként illesztheti elméletbe.

A kvantitatív történetírás illúziója még az volt, hogy a múltat értelmezni lehet a statisztika eszközeivel, azaz átjárás, sőt közeledés lehetséges a történettudomány és a természettudományok között. A múlt kliometrikus ábrázolása, kibernetikai modellezése a hatvanas-hetvenes évek nagy ábrándjai közé tartozott. Ma ennek a fordítottja foglalkoztatja a történészeket: a modell arra való, hogy a különöst, a törést, a határ esetet (kezdet és vég értelemben) ragadja meg, azaz nem a demográfiai, gazdasági vagy szociológiai minták értelmét, hanem érvényességének határait, kivételes jellegét szokás keresni a számok segítségével. Azonban mindez nem mond ellent annak, hogy az elmélet iránti igény kezdettől fogva jelen volt a társadalomtörténetben.

„Comprendre le passé à partir du présent” — írta Marc Bloch 1940-ben (11—13). A múlt megértése, a jelenből kiindulva Bloch felfogása szerint azonban egy másik igénnyel is párosult: A jelent a múlt fényében értsük meg. Ez a tétel sem bizonyult elavultnak, ellenkezőleg, elmélyült és az idők folyamán kifejezetten finom értelmezést kapott. Michel De Certeau vagy Reinhart Koselleck például, természetesen a maguk módján és egymástól függetlenül fejtették ki ezt a gondolatot a hetvenes években: De Certeau (Certeau 1974), azt domborította ki, hogy a történelem művelet. A műveletet kapcsolatnak kell tekinteni, írja, egyrészt egy helyszínen, másrészt az elemzési eljárások között. Helyszínen alatt a történészek kiválasztásának módját, a történetírás közegét, a mesterség szabályait érti többek között, míg az elemzési eljárások egy tudományos gyakorlathoz kapcsolódnak. Elmélet és gyakorlat tehát De Certeau szerint mindig az

adott társadalmi helyszínen lehetségesek. Más szóval a történeti művelet elválaszthatatlan a saját társadalmi közegétől.

A Koselleck féle „Begriffsgeschichte” hasonló megfontoláson alapszik. A történelmi tapasztalatot a nyelv területén vezető, irányító koncepciók segítségével lehet csak lefordítani. Másrészt a történelmi tudás ugyanezen koncepciók létezésétől, valamint a nyelven belüli működésüktől függ. Koselleck kiindulása tehát hasonló, mint De Certeau-é, de nála a társadalmi helyszínek az adott kommunikációs helyszínek, terek felelnek meg.

A történelem mint művelet újabb értelmezéseinek rövid jellemzése azt hivatott érzékeltetni, hogy a társadalomtörténet újabb sarkalatos állításai közül jó néhány nem ellentmondást tükröz, hanem kimélyíti azt, ami csíráiban már Febvre és Bloch megfogalmazásaiban is jelen volt. A társadalomtudományi gondolkodás több vonatkozásban is visszavezethető a két világháború közti időszakra.

Befejezésül két következtetésre kell még kitérni. Azt állítom, hogy a társadalomtörténet már a kezdetben sem korlátozódott egyedül az *Annales* körre, továbbá azt, hogy van létjogosultsága az átfogóbb elméleteknek.

Ami az első állítást illeti, elég felidézni a magyar történetírás nagy időszakát, amely a húszas évektől bontakozott ki. Vele párhuzamosan illik hivatkozni a német történetírás háború előtti teljesítményeire is. Legjobb történelemszövegeink alig voltak kapcsolatban az *Annales*-al, annál inkább mindazzal, ami a német társadalomtudományokban zajlott.

Az 1910-es években színrelépő magyar történész-nemzedék képzetesebb volt, mint az előző és ki tudta használni azt is, amit ma a határok átjárhatóságának nevezünk. Domanovszky Febvre, Hóman, Szekfű, Hajnal Bloch nemzedékéhez tartozott. Szekfű *Serviensek és familiárisok* című munkája (1912) fordulatot képviselt ahhoz a jogtörténeti szemlélethez képest, amelyen addig a középkori magyar társadalomfejlődés elemzését értették. Ma már meghaladottnak tekinthető ugyan a személyes függőségnek az a túlhangsúlyozása, amit ez az úttörő mű fogalmazott meg, mégis csak tisztelni lehet Szekfű bátorságát. Szociológiai, kultúrtörténeti és más összehasonlító elemzések mellett teljesen új volt az az erős elméleti igény is, amely a tanulmányt jellemezte. Max Weber nyomán Szekfű vezette be, például a *patrimoniális* jelzőt is az új királyság jellemzésére.

Csupán a jelzés szándékával szeretnék néhány további adalékot felhozni annak érzékeltetése céljából, hogy Szekfűék, majd az őket követő Mályusz, valamint a még fiatalabb Teleki Intézet-i nemzedék bölcséleti igényessége, összehasonlító — a rokon tudományokra építő, elméletalkotó — törekvéseik nálunk, a maguk közegében hasonlóan nagy fordulatot jelentettek, mint a Bloch—Febvre-féle társadalomtörténet színrelépése, nagyjából velük egy időben. A néprajz, a szociológia, a nyelvtörténet, a földrajz most vonult be a magyar történetírásba. Domanovszkyval kapcsolatban korábban kimutattam, hogyan és milyen erőteljesen hatott rá Herbert Spencer ún. szintetikus filozófiája, amely éppen napjainkban éli különös reneszánszát (Granasztói 1984). Az a véleményem, hogy az okfejtés Spencer által gyakorolt eljárása később Domanovszky tanítványainak munkásságában is tetten érhető.

Mályusz viszont, a világháború kitöréséig kifejezetten Weber (1922) hatása alatt állt, s a *Wirtschaft und Gesellschaft* nyomán ő használta itthon először a karizmatikus királyság fogalmát a 12—13. századi viszonyok jellemzésére. Élete alkonyán, 1971-ben kiadott egyháztörténeti szintézisének előszavában (Mályusz 1971: 9) „A részletek analitikus tiszt-

tázása, ugyanakkor az eredmények átfogó szempontok szerinti rendszerbe foglalása ...” célkitűzéséről beszél munkájával kapcsolatban. S még ugyanebben a bekezdésben arról emlékezik meg, hogy „Max Weber iránt fiatalos lelkesedés fűtött, bizonyára az ő szemlélete befolyásolt”. (Maga az egyháztörténet még a negyvenes években készült.)

A francia fejleményeket tekintve tehát a modern, magyar társadalomtörténet első évtizedeinek teljesítménye jó néhány párhuzamot mutat törekvéseiben, így az összehasonlító módszerek alkalmazása, az elméleti igényesség vonatkozásában. A párhuzam mélyíthető, finomítható, hiszen illik szólni Hajnal István nemzetközi vonatkozásban is úttörőnek tekinthető, összehasonlító technikátörténeti és írástörténeti munkásságáról. A magyar történetírás, s nem is csupán a mediavisztika, Györffy, Fügedi, Szűcs Jenő, valamint a KSH Történeti Statisztikai Kutatócsoportjának munkatársai jóvoltából nemzetközi mércével mérve is méltatásra érdemest alkotott, a modern társadalomtörténet folytatói, sőt megújítói maradtak az egyébként ugyancsak nehéz ötvenes-hatvanas években.

A társadalomtörténet francia, magyar vagy éppenséggel német műveleiről szólva a történelmi gyakorlatok hasonlóságait hangsúlyozva hozzá kell tenni azt is, hogy a közegek, a társadalmi helyszínek között igen jelentős eltérések voltak. Sőt, másként is változtak. Arról a már említett körülményről nem is szólva, hogy a német kapcsolatok súlya mellett a francia kapcsolat jóval gyengébb volt, s csak a Teleki Intézet által kiadott *Revue d'Histoire Comparée* idején lett némileg erőteljesebb.

Az 1900-as évek elején, a német nyelvű környezetben Max Weber mellett Karl Lamprecht, Otto Hinze hatása volt kiemelkedő a bontakozó társadalomtörténeti fordulat szempontjából. Ehhez járult Werner Sombart-é, aki már 1916-ban bevezette a „történeti társadalomtudomány” (historische Sozialwissenschaft) kifejezést. Ugyanekkor zajlott le az interdiszciplináris nyitás a német történeti gondolkodásban a földrajz, a nyelvtudomány, a pszichológia és más társtudományok felé, ekkor mélyült el az elmélet-, sőt modellalkotás igénye is, mindenekelőtt a weberi ideáltipikus felfogás hatására. A *Kulturraum*-kutatás már 1900 óta létezett, a *Volksgeschichte*, mindenekelőtt a szociológus Hans Freyer nyomdokain az 1920-as, 30-as években bontakozott ki. Hans Freyer egyébként Hajnal Istvánra is nagy hatást gyakorolt.

A történetírás mint művelet a magyar és a német társadalmi helyszín sajátosságai folytán, finoman szólva másként alakult, mint Franciaországban. A *Kulturraum*, a *Volksgeschichte* Németországban, nálunk a „népiségtörténet” és más irányzatok olyan politikai érvrendszerek nyersanyagai lettek, amelyek eljutottak a nemzeti szocializmusig, majd a második világháború végén a teljes vereséig. (A szellemi történet problémáját mondanivalóm szempontjából nem tartom relevánsnak.)

A háború után létrejött új közegekben azután még a Hóman-Szekfű féle szintézis is ellenforradalminak minősült évtizedeken keresztül, Hóman háborús bűnösnek halt meg a börtönben, igaz viszont, hogy Szekfű halála előtt az Elnöki Tanács tagja volt. Domanovszky, Hajnal és Mályusz azonban elveszítették akadémiai tagságukat, s bár nem kaptak szilenciumot, szellemi befolyásuk hosszú időre megszűnt. Miként egyébként Szekfűé is. Az őket követő fiatalabb nemzedék tagjai pedig a hetvenes évek közepéig elszigetelten, igaz növekvő tisztelettől övezve tevékenykedtek. Németországban a két háború közti időszak nálunk is ismert jelentős történészei közül Carl Jantke, Otto Brunner, Werner Conze tevékenykedett tovább a régi társadalomtudomány területén.

Conze egyébként éppen interdiszciplináris fogékonysága, nagy elméleti tudása miatt jelentős szerepet játszott a társadalomtörténet németországi megújulásában és a Begriffsgeschichte létrejöttében.

A magyar és a német társadalomtörténet kezdeteivel kapcsolatban tett néhány megjegyzés azt hivatott igazolni, hogy egyrészt a történészek eljárásaiban a század első évtizedeiben hatalmas fordulat ment végbe, amelynek néhány jelentős következménye ma is jelen van és hat. Másrészt a társadalmi közegek és az eljárások kölcsönhatása hatalmas különbségeket eredményezett a társadalomtörténeti műveletek alakulásában. Nálunk a háború után az irányzat, ideológiai okból, s azoktól nem függetlenül a mediaviszta erőteljes hanyatlása miatt is marginális lett, szinte el is felejtődött egy időre. Hasonló válság volt Németországban is, de ott a jelek szerint hozzánk képest kisebb volt a törés, igaz ez Nyugat-Németországnak volt köszönhető. Franciaországban ellenben, nem utolsó sorban Bloch tragikus mártírhalála miatt is, az Annales-irányzat az új társadalmi közeg kitüntetett figyelmében részesült. Más kérdés, hogy ennek ellenére a hetvenes években újra kibontakozó német társadalomtörténet inkább angolszász orientációjú maradt.

Nemcsak azt állítom, hogy az előző magyar történész-nemzedékek ma is jelenlévő és még mindig referenciának számító teljesítménye a társadalomtörténet létezését igazolja. Azt is állítom, hogy igény is van átfogóbb társadalomtörténeti elméletek megfogalmazására és mód is van erre.

„Kultúrtörténet vagy társadalomtörténet?” a gyakorlatban nem ellentétet jelent, mert magukra a művekre sokkal nehezebb általában ráhúzni az effajta, kirekesztő meghatározásokat. A témaválasztásokban és a válaszok keresésekor azonban bizonyos irányító hatású történeti paradigmák határozottan érvényesülnek.

Az új „kultúrtörténeti” szemléletnek a történeti különösség iránti tisztelete, a félelem, hogy egyes műveletek sérthetik a kutatás tárgyának egységességét, megnehezíti, sőt ellenszenvenné teszi az egybevetést. A gond azonban ennél azért összetettebb, mert itthon alig-alig tisztáztak a társadalmi közegre vonatkozó kérdések: Milyen intézményi keretek között születnek a történeti alkotások, milyen külső megrendelői, piaci elvárások érvényesülnek, mit jelentenek a politikai hatások és intézmények, végül hogyan alakulnak a történeti csoportosulások, ideértve a jelenlegi és 1990 előtti ideológiai helyzetüket, nyilvános szerep helyzetüket, kapcsolati hálójukat, amely foglalkozási, munkahelyi, politikai kapcsolataikból bontakozik ki. A lehetséges válaszokról nemcsak alig van ismeret, még a benyomások is hézagosak. Ezeknek a körülményeknek a sajátos összjátéka azonban szerintem ma egymást kioltó hatásokat eredményez nálunk.

* * *

A jelenleg uralkodó történeti paradigmák következtében fel sem merülnek a következő kérdések:

Mi az ellentmondás ideológia és ideológiamentes faktológia illetve elmélet között?

Mi a történelem viszonya az emlékezet különféle formáihoz?

Hogyan értelmezhetőek történetiségükben a globalizációs folyamatok? Mit jelent az európai integráció történetisége? Kiiktatható-e a reájuk vonatkozó történeti értel-

mezés a gazdasági, politológiai értelmezések által, más szóval át kell-e engedni a történeti értelmezéseket ezeknek a rokon tudományoknak?

Melyek a történeti összehasonlítás lehetőségei és korlátai?

A mai torz és alacsony-színvonalú politikai viták árnyékában végképp tisztázatlan, hogyan ingadozik a történeti értelmezés konzervativizmus és utopizmus között. Nem azért baj ez, mert így nem lehet igazságot osztani, hanem azért, mert mostani, hazai történetírásunk képtelen válaszolni arra, hogy mi hiányzik abból, ami régen megvolt.

1956 és 1989—90 történeti elméleti szempontból azt a kézzelfogható választ adták, hogy a szovjetrendszer sem örök. Ebből két kérdés adódik. Mi alkotja egy társadalom egységét? Mi vezet forradalmi átalakuláshoz, azaz a szovjet típusú vagy másfajta társadalmi egység bukásához?

Mindent egybevetve, lehetőségét és fontosságát is látom annak, hogy új társadalomtörténeti elméletek szülessenek. Az elmúlt évtizedek azonban megtanítottak arra, hogy a marxista vulgáta alapján felfogott társadalmi-gazdasági ellentmondásoknak nincs magyarázó ereje. Nem lehet többé kiindulni a termelő erőkből és a termelési viszonyokból, amelyek egy ideológia kívülről erőszakolt sémái.

A társadalomtörténeti elméletalkotás ennek éppen a fordítottja. „Nincsenek társadalmi egységek [entitások], kapcsolatok, nem léteznek gazdasági vagy technikai meghatározottságok azelőtt, hogy az adott társadalom formát adott volna nekik” — írja Claude Lefort (1983: 20). Megjegyzem, hogy Lefort politikai bölcséletének egyik katarikus, megihlető élménye éppen 1956 és a szovjet ideológia bukása volt.

Magam ebben az irányban látom a kiutat. Nem az a cél, hogy olyan elvont társadalomtörténeti elméletek szülessenek, amelyek bármilyen társadalomra, vagy akár többre is alkalmazhatóak. Ellenkezőleg, az a cél, hogy válaszolni lehessen a következő kérdésre: mi teszi egységgé az adott, térben és időben elhatárolt társadalmat, mi adja dinamizmusát, vagy miből fakad dinamizmusának hiánya, hogyan lehet megragadni benne a hatalom tagolódását és a társadalom megosztottságát. Hogyan vethető össze, adott esetben, másokkal.³

HIVATKOZOTT IRODALOM

Archer, M. S. 1996: *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge

Bloch, Marc 1939: *La société féodale*. Paris

Bloch, Marc 1940: *L'étrange défaite*. Paris

Certeau, Michel de 1974: L'opération historique. In: Le Goff, Jacques — Nora, Pierre (szerk.) *Faire de l'histoire*. 1. k. Paris, 19—69.

Foucault, Michel 1975: *Surveiller et Punir*. Paris

Dosse, François 1987 *L'histoire en miettes. Des 'Annales' à la 'nouvelle histoire'*. Paris

³ A társadalomtörténeti makroelméletek egyik legújabb, kiváló példájának tekintem Jack Goody: *The European Family. An Historico-Anthropological Essay* című könyvét (2001). A hosszú időtartamú elemzés történeti keretei, az európai horizont, az összehasonlító vizsgálatok más családrendszerekkel, antropológiai modellek verifikálása történeti elméletek tükrében, mindent érzékeltet ez a Marc Bloch-hoz méltó könyv mindabból, amit úgy érzem a társadalomtörténet ma képes nyújtani. Egyébként még további négy nyelven jelent meg egyidejűleg: franciául, németül, olaszul és spanyolul.

- Gallagher, Catherine - Greenblatt, Stephen 2000: *Practicing New Historicism*. Chicago
- Goody, Jack 1996: *L'homme, l'écriture et la mort*. Entretiens avec Pierre—Emmanuel Dauzat. Paris
- Goody, Jack 2001: *The European Family. An Historico-Anthropological Essay*. Oxford
- Granasztói György 1984: Egy történész időszerúsége. Domanovszky Sándor. *Történelmi Szemle* 303—312.
- Grenier, Yves 1991: Réflexions libres sur l'usage des méthodes statistiques en histoire. *Histoire et Mesure* 6. 1—2.
- Herder, Johann Gottfried von 1784—91: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 1—4. kötet
- Koselleck, Reinhart: Geschichte. In Brunner, Otto—Conze Werner—Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 2. k. 647—717.
- Lefort, Claude 1983. *La question de la démocratie. Essais politiques*. Paris
- Levi, Giovanni. The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective. In: Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.) *Mikrogeschichte Macrogeschichte*. Göttingen
- Mályusz Elemér 1971: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest
- Szekeres András: *Mikrotörténetek és az antropológia: egy diszciplínák közti transzfer mibenléte*. Kézirat
- Szekfű Gyula 1912: *Serviensek és familiárisok*. Budapest
- Thompson, E. P. 1961: *The Making of the English Working Class*. London
- Vico, Giambattista 1744: *Scienza nuova* 3. kiad.
- Weber, Max 1922: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen

Gyáni Gábor

1. Ha az általában vett történetírás, valamint a társadalomtudományok kapcsolataira gondolunk, akkor sommásan azt válaszolom a kérdésre: a viszony közöttük jelenleg gyenge, erőtlen vagy éppenséggel nem is létezik. Ha viszont a történetírás meghatározott áramlatainak a társtudományokhoz fűződő kapcsolatát tekintem, akkor árnyalnom kell a megállapítást. Így például a társadalomtörténet-írás valóban szoros szellemi kapcsolatokat ápol mindenekelőtt a szociológiával, s újabban mind közelebb kerül az antropológiához, illetve a pszichológiához. Az elméleti történetírói diskurzus ugyanakkor a filozófia és az irodalomelmélet (esztétika) meghatározott problémaköréhez kezd magának utat találni. Lehet, hogy ezeknek az újonnan létesülő interdiszciplináris kapcsolatoknak olykor kevés szorgalmazója és gyakorlati művelője akad mifelénk, külföldön azonban valóban széles körben hatnak az efféle tudományos szimbiózisok. A még ma is meghatározónak, tehát a mainstreamnek számító hagyományos politikai- és államtörténetírás azonban, tekintsük akár sajátos kérdésköreiből és problémáit, akár megszokott fogalomrendszerét és narratív eszközkészletét, vagy kutatástechnikai gyakorlatát, minden tekintetben érintetlen maradt a többi társadalom- és humántudománytól.

Ami mármint a historiográfia valóban inter- vagy multidiszciplináris területeit illeti, ott viszont azt figyelhetjük meg, hogy konjunkturális ciklusok döntenek arról, mikor és hol jönnek létre ilyen tudományközi zónák. A társadalomtörténet és a szociológia között a társadalomtudományos történetírás divatja idején alakult vagy alakulhatott (volna) ki szoros kapcsolat. A mikrotörténet mostani és persze már tegnap elkezdődött divathulláma ugyanakkor kifejezetten az antropológia és a történetírás egymásra utaltságát bizonyítja. A posztmodernhez szabott történetfelfogás ugyanakkor a narrativitás és az emlékezet problémáit tematizáló irodalomelmélet (nyelvészet), valamint a pszichológia felé tárja ki a kaput. Régi mániám, először a '80-as években írtam róla,

akkoriban még a társadalomtudományos történetírás problémáin rágódva, hogy az interdiszciplináris érdeklődésű történész rendszerint könnyebben ért szót a vele együttműködni kívánó és együttműködni tudó szociológussal, pszichológussal, közgazdással, irodalmárral, filozófussal, vagy antropológussal, mint saját szűkebb szakmájának a legtöbb művelőjével. Ez pedig számomra azt bizonyítja, hogy ma már (sőt, jó ideje) nem beszélhetünk a hagyományos diszciplináris fogalmak szerinti egységes történetírás meglétéről, jöllehet a tudományos élet intézményesültsége (alapképzés, továbbképzés, fokozatszerzés, tudományos kommunikáció, a kutatás intézményi rendje stb.) egyáltalán nem hajlandó tudomásul venni ezt az újfajta elrendeződést, s ennek folytán minden ugyanúgy folyik tovább, mint akkor, amikor még valóban egy és oszthatatlan történetírásról beszélhettünk.

2. Erre a kérdésre, őszintén szólva, nem tudok mit válaszolni. Szerintem ugyanis a társadalomkutatásnak, pontosabban: a történetírásnak pusztán az a haszna, hogy kutatásaimmal örömet szerzek magamnak (ez biztos), s talán másoknak is (ez már felettébb bizonytalan) és végül hozzájárulok saját világom, illetve az utánam következő világok intellektuális gazdagodásához (ez a legbizonytalanabb). Én ennél több hasznát nem látom a munkámnak, s például kifejezetten nem szeretném, ha mondjuk közvetlenül hasznosulnának úgynevezett eredményeim. Ennek a rendszerint politikai hasznosításnak ugyanis szinte mindig szörnyű következményei voltak (talán éppen azért, mert erre zömmel az embertelen diktatúrák szoktak igényt formálni).

3. Kettős alternatíva előtt áll a mai magyar társadalomtörténet-írás. Az egyik alternatíva szerint a makrotörténet útján kellene tovább haladni azért, hogy elvégezzük végre azt a munkát múltunk így biztosított feldolgozásával, melyet a mienkénél gazdagabb (nyugati) történetírások a korábbi évtizedekben jórészt már teljesítettek. Egy szóval: ez a perspektíva azt kívánja, hogy továbbra is főként olyan kutatásokat szorgalmazzanak, melyek elszórtan, ám messze nem kielégítő mértékben már eddig is folytak. Ezzel elérhetnénk végre azt, hogy legalább egy, ráadásul jól bevált paradigma segítségével leírjuk és értelmezzük a magyar társadalom közeli és távoli múltját. Nem szerencsés ugyanis a fél-, vagy harmad- stb. munkát otthagyni rögvest továbbbrohanni csak azért, mert máshol ezt a megközelítést már divatjamúltnak tartják. Ők ezt persze könnyen, vagy hozzánk képest sokkal könnyebben megtehetik, mivel bő tartalommal sikerült megtölteniük a társadalomtudományos makrotörténet-írás által teremtett kereteket. Mi viszont nem állíthatjuk magunkról ugyanezt.

Létezik persze a másik, a sok tekintetben talán hálásabb, bár az úttörés kockázatai miatt ugyanakkor nehezebb és veszélyesebb megoldás is, az, hogy „haladunk a korrallal” és azt igyekszünk itthon a saját múltunk vizsgálatában is alkalmazni, ami a nagyvilágban ma leginkább a levegőben van. Ez a megoldás kivált a fiatal, a pályakezdő kutatókat csábítja. Amíg ugyanis a korban előttük járó tudós nemzedékek érthetően jobban ragaszkodnak ahhoz, amit az évek során nagy nehezen elsajátítottak és rutinszerűen művelhetnek, diákjaik és tanítványaik szinte ösztönösen valami merőben újra vágyanak. Ráadásul a fiatalok még csak most sajátítják el azt, amit a későbbiekben tartósan kamatoztatniuk kell. Végül pedig ennek a tudományos szemléletmódnak és a hozzá tartozó kutatástechnikai készségeknek a megtanulására — az ő külön szerencséjükre — a legkitűnőbb külföldi egyetemi műhelyekben kerülhet sor. Ahol azután arra is felkészí-

tik őket, hogy mi kölcsönöz napjainkban igazán komoly rangot, mi biztosítja a legkedvezőbb előrejutási feltételeket a tudományos kutatóknak: ti. a legújabb paradigma kellő ismerete, valamint gyors alkalmazásának a készsége.

S ön személy szerint, kérdezheti bárki, vajon melyik utat választaná? Mivel eddigi kutatói pályám során, úgy érzem, sok mindent végigjártam már a makrotörténeti kutatások útjai közül, s ettől kellően ki is elégteltem, ezért egy ideje hajlok a kísérletezésre. Ám soha nem hagyom el végérvényesen a már előzetesen jól kitaposott ösvényt sem, mivel felüdülést jelent számomra, ha egy jó forrás, vagy egy megfelelően izgalmas probléma kapcsán visszatérhetek időnként ehhez a korábbi gyakorlathoz. Egyszer: én egyszerre választom mind a kettőt, ezt az eljárást azonban egyáltalán nem általánosítanám, s nem is feltétlenül ajánlom másoknak.

4. A magyarországi társadalomtörténet-írás lehetőségei ma kifejezetten jók. Először azért, mert e szakma napjainkra szerzett már magának annyi rangot, hogy a tudományos és kivált az intellektuális közéletben megbecsült helye lett. Ezzel is összefügg, hogy oktatói tapasztalataim szerint a tudományos utánpótlás részéről folyton nő az iránta megnyilvánuló érdeklődés, ami ma még csak részben elégíthető ki, ám az ELTE-n azért működik egy doktori iskolát is fenntartó társadalomtörténeti tanszék és jónéhány vidéki egyetem történeti intézetében is oktatnak kitűnő társadalomtörténészek.

Továbbá: jók a kilátások másodszer azért, mert a szüntelenül bővülő személyi adottságok egész egyszerűen ki kell hogy kényszerítsék a korábbiaknál nagyobb intézményes mozgásteret. Ahogy mindinkább teret hódít a tudományos diskurzusban a társadalomtörténeti és a vele szorosan összefonódó kultúrtörténeti tematika és sajátos látószög, úgy válik fokozatosan normává a neki leginkább megfelelő történeti gondolkodás. Ettől, sajnos, még nagyon messze állunk, hiszen legsűrűbben ma is olyan politikailag érdekesnek vagy fontosnak ítélt történeti kérdéseket tolnak a közérdeklődés homlokterébe, melyeket a konvencionális politikai történetírás kínál fel. Ha arra gondolunk, hogy az Annales mennyire át tudta alakítani a második világháborút követő évtizedekben a francia történelmi közgondolkodás szemléleti beállítottságát, akkor óhatatlanul arra kell következtetnünk: mi még igen messze vagyunk ettől az állapottól s bizony még szűkebb szakmai közgondolkodásunk sem jutott el ideig. Én azonban, ennek ellenére is, optimista vagyok.

Nemzetközi beágyazottságunk attól javul majd, hogy az immár nem merőben provinciális honi történetírás egyre inkább jelen tud lenni a nemzetközi kommunikációs térben. A növekvő mérvű beágyazódásnak azonban súlyos veszélyei is vannak, mivel a nemzetközi vagy egyre inkább nemzetköziesedő tudományos közösségben nem teljesen egyenrangú partnerként vesz mindenki részt. Olyasvalakiként, aki eddig is számos nemzetközi kutatási projektben jelen lehettem, bizton mondhatom: nekünk, vagyis a kis, ráadásul posztkommunista országokat képviselő történészeknek rendszerint csak a mintakövető szerepe jut. Úgy kell saját témánkat átgondolni, majd feldolgozni és megírni, hogy az megfeleljen az ő normáinknak. Ez pedig olykor kétségtelen tudományos veszteséggel is jár, olyan értékvesztéssel, amit nem mindig érdemes vállalni annak fejében, hogy könyvem, vagy tanulmányom jelenhessen meg egy rangos nyugati könyvkiadónál vagy valamely tudományos folyóiratban.

Halmos Károly

KÖZGAZDASÁGTAN ÉS TÖRTÉNELEM – A NARRATÍV ÉS A NEOINSTITUCIONALISTA FORDULAT UTÁN

Ránki György emlékének

Közel negyedszázada jelentette meg Ránki György a *Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet válaszútjai* című könyvecskéjét. Mit látott Ránki György — kis könyve alapján — 1977-ben a közgazdaságtanból? Először is nem a közgazdaságtant látta, hanem a korból és a helyből adódóan két közgazdaságtant látott: a marxistát és a polgárit. A marxista „pégék” végzete az volt, hogy nem voltak hajlandók tudomást venni a közgazdaságtan — egyébként már Marx életében bekövetkezett — fejlődéséről. A polgárinak nevezett közgazdaságtan Ránki György könyvecskéje óta is nagyon sokat változott. Ma talán még nehezebb megmondani, mint akkor, mi tartozik valójában e tudományág tárgy- illetve hatáskörébe.

Napjaink a közgazdaság-tudomány céljait tekintve egyetemessé vált, tárgyát tekintve szétesett. Már a Ránki György által polgárinak nevezett közgazdaságtan is matematizált volt, vagyis a természetes nyelvekről levált fogalmi nyelvvel rendelkezett. A szociológusok és a politológusok a megmondható, miként foglal el újabb és újabb állásokat tudományterületükön a mikroökonómia és a döntéselmélet eszközeit általánosító, a módszertani individualizmust következetesen érvényesítő RDE (racionális döntések elmélete — rational choice theory). A neoinstitucionalista iskola igényt tart arra, hogy általános viselkedéstudományként ismerjék el, és aligha tudnánk olyan szféráját megemlíteni életünknek, ahol ne tekintené magát illetékesnek. (Bár, ismerjük el, a résztvevő megfigyelésre esküvő kulturális antropológia és a neoinstitucionalista közgazdaságtan is inkább előzetes ideológiai föltevésai és következtetési szabályai, mint tényleges következtetése miatt áll szemben egymással.)¹

A neoinstitucionalisták mindenütt, mindenbe a piacot látják meg, illetve bele, az önző, környezetére figyelő, de az egészet átlátni nem képes cselekvőt veszik észre; úgy miként az egyszeri jogászprofesszor, akinek a számára a világ jogtárgyakból és jogalanyokból állt.

Amíg ez így kialakult, érdekes szellemi forgás ment végbe. A közgazdasági elmélet nemcsak a jelenben terjeszti ki hatókörét újabb s újabb szférákra, hanem visszatekintőleg

1 „A szerencsejátékok iránt érdeklődő antropológus számára még az is érdekes lehet, hogy ezeket a játékokat rituálék gyanánt fogja föl. Ekkor azzal a kérdéssel kell szembenézni, hogy mit kommunikálnak ezek a rituálék? [...] Azokra a párhuzamosságokra kívánom összpontosítani a figyelmet, amelyek egyfelől a szerencsejátékban való részvétel, másfelől pedig a normális gazdasági életben való talpon maradási törekvés között mutatkoznak. [...] A közgazdászok által észrevett párhuzamokat antropológiai szempontból is megnézhetjük. Azt igyekszem majd kimutatni, hogy a játékok — de különösen a szerencsejátékok — a normális gazdasági élet metaforáiként közelíthetők meg.” (Riches 1986: 89)

Megjegyzendő, azt a gondolatot például, hogy az RDE és kultúrantropológia a publikum előtt veszekedett ellenfelek, miközben a paraván mögött jól elvannak, Vári András kollégám már több, mint egy évtizede kifejtette. Vö. még: „kifejezetten elképzelhető, hogy a ‘korlátozott racionalitás’ alkotóelemmé lehet egy dinamizált, történeti antropológiában, amely a Logosz lassan átalakuló belső illetve külső korlátoltságát figyelembe veszi” *Geschichte und Gesellschaft* 1999. (25) 2.

is, a régi kezdeményeket újra fölveszi, bekebelezi, megemészti. A 20. század kezdetéig létezett a tisztán ökonómiaiak nevezett közgazdasági iskola vetélytársaként a nemzetgazdaságtan történeti iskolája, egy (módszertani kollektivista) institucionalista közgazdasági iskola. Kezdetei az amerikai védővám-vitákat a helyszínen figyelemmel kísérő, majd az Óvilágba visszatérő Friedrich Listhez nyúlnak vissza. Olyannyira vetélytárs volt e történeti iskola a tiszta ökonómiaiak, hogy szintén az általános módszertanként való elismerésre tört. Werner Sombart 1916-ban, *A modern kapitalizmus* 1. kötetében még azt írta, hogy „ha a gazdaságot el akarjuk gondolni, és ha jelenségeit tudományosan akarjuk felfogni, akkor csak kialakított (bereits gewordene), történeti környezetükben ragadhatjuk (vorstellen) meg őket [...]. A nemzetgazdaságtan minden kétséget eleve kizáróan (a priori) történeti (historische) társadalomtudomány”.

Mára a történeti iskola halott. Halálának oka az iskola nacionalizmusa — az, hogy az államot nem megértendőként, hanem szellemi kiindulásként fogták föl. Meghalt, de tovább él(t). Tovább él(t) észrevétlen, mint a háború utáni Német Szövetségi Köztársaság gazdaságpolitikájául szolgáló ORDO-liberalizmus egyik elméleti alapja. Tovább él(t) mint programbeli párhuzamosság: a jogrendre vonatkozó elképzeléseket illetően meglepően sok hasonlóságot mutat a német történeti iskola és az angolszász property rights irányzat.² S végül filológiaiilag is kimutatható a kapcsolattörténeti folytonosság, például Torsten Veblen és a német történeti iskola között.

A tiszta ökonómia oldalát tekintve az úgy nevezett rövid 20. században a közgazdák egyre nagyobb része vont a kétségbe az általános (és optimális) egyensúly dogmáját. A dogma, röviden összefoglalva: Adam Smith, (burkoltan) a sztoikus morálfilozófiára alapított gazdagság- vagy jóléttana (wealth of nations) szerint, az értelmesen önző aktorok viselkedését (a magánbűnöket) egy Láthatatlan Kéz közjővé rendezi. A neoklasszikusok azt vallották, hogy a gazdaság mindig vissza tud térni egyensúlyi állapotába, csak nem szabad ebben akadályozni, segíteni kell az információk áramlását, engedni kell, hogy a szereplők kinyilváníthassák preferenciáikat, stb.

Az első világháborútól illetve 20. század nagy válságától kezdve egyre erősödött az ezzel szembeni kétely. Frank Knight azt hirdette, hogy a tökéletes verseny esetén nem alakulhat ki verseny. Joseph Alois Schumpeter azt állította, hogy a nagy szervezetek a technikai fejlődés velejárói, a válságok pedig a piac megtisztítói. John Maynard Keynes „szofizmákat” fogalmazott meg: például míg a dogma úgy tartotta, hogy a megtakarítások teremtik meg a beruházások fedezetét, s biztosítják ezen keresztül a hosszú távú egyensúlyt, addig ő azt hirdette, hogy a megtakarítások (a vállalkozók megtakarításai) a gazdasági hanyatlás felé vezetnek. Káldor Miklós rámutatott, hogy a szabad piarcra lépés akadálya lehet az iparági egyensúlynak. Ronald H. Coase (később Nobel-díjas) rámutatott, hogy az üzleti tranzakcióknak jelentős költségei vannak (például szerződés betartatása, harmadik fél kizárása stb.)

Ezek a fejlemények vezettek oda, hogy ahol a korábbi közgazdaságtan csak pozitív és negatív externáliákat látott, ott elkezdtek a gazdaság szereplőinek egymásra hatását vizsgálni. Paul Samuelson híres tankönyvének elején összegzési hibának elnevezve találja az új institucionalizmus érdeklődési irányára rávilágító példát. Ha egy meccsen egy

² Az egyes személyek törvény és szokás által meghatározott és szentesített rendelkezési és kizárási lehetősége javakra és jogosultságokra. Vö. *Geschichte und Gesellschaft* 1999. (25) 2.

cingár fickó föl pattan, hogy jobban lásson, akkor ő jobban fog látni, és még a mögötte ülők is látnak valamit. Ha azonban mindenki elkezd a helyzetét javítani, akkor a végén mindenki állni fog, s csak az elsők fognak látni. Mindenki ésszerűen cselekedett, de a Láthatatlan Kéz nem az optimumot hozta ki, hanem egyáltalán nem kívánt következményeket idézett elő.

A vizsgálódások eredménye, hogy meg lehet magyarázni, miért tartósak egyes intézmények, miért nem sikeresek bizonyos együttműködési formák, s miként fordulhat elő, hogy egyes intézményeket a közvélemény rossznak tart, s mégsem jön létre helyettük jobb.³

Ez az irányzat már nem adottságnak tekinti a nemzeti szintű intézményeket, hanem meg akarja magyarázni még azt is, miként válnak például az ideológiák anyagi erővé. Hangsúlyozom, megmagyarázni. Az RDE egyik neves képviselője, John Elster szerint ez annyit tesz, mint „számot adni arról, hogy miért történt meg. Ez általában [...] olyan formában történik, hogy a megmagyarázandó esemény okaként egy korábbi eseményt hozunk fel, egyben valamiképp megadva azt az oksági mechanizmust, amely a két eseményt összekapcsolja”. Mint Elster hozzáfűzi, a magyarázatot meg kell különböztetni az oksági kijelentéstől, a korrelációtól, szükségszerűségi állítástól, az előrejelzéstől — s ami számunkra érdekes, a történetek elbeszélésétől (amely, szemben a „hogyan történt, ami történt”-re felelő magyarázattal, a „hogyan történhetett, ami történt”-re ad választ).

Miután röviden áttekintettük a közgazdaságon belüli fejleményeket, megfogalmazható néhány kérdés a történetírással szemben, illetve közgazdaságtan és történetírás viszonyáról.

Legelőbb a kölcsönösség, a szimmetria kérdését vetem föl. Vajon a történetírás különbe-e? Vajon kevésbé marasztalható-e el a tudományos imperializmus vétkében? S ha nem, akkor legalább mondhatjuk-e, hogy rivális módszertana hasonlóképp kifinomult?

A nemzetgazdaságtan történeti iskolája kiszorult a közgazdaságtanból, egy ideig gazdaságtörténetként jól elvolt a történeti tudományok körében, de a hermeneutikai fordulat után e tudományágon belül is marginalizálódott. Ugyanakkor a hermeneutika kínálta eszközök nem váltak olyan mértékben a történetírás szerszámaivá, mint amennyire a módszertani individualizmus vált a közgazdaságtanévá.

Az imperialista közgazdaságtannal jelenleg nem áll szemben hasonlóan hatékony és terjeszkedni képes történetírás. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy létezik a totális történetírás eszménye — egy eszmény, amely egyrészt messze nem általánosan elfogadott, másrészt ezideig csak nagyon kevés mű tűzte ki ténylegesen céljául, s még kevesebb valósította is meg.

A továbbiakban, az előbb röviden kifejtett aszimmetriát szem előtt tartva, három kérdéstről fejttem ki nézetemet.

Minemű és mekkora a különbség a tiszta ökonómia és a történetírás módszere között?

Mivel egészítheti ki a közgazdasági szemlélet a történetírói munkát?

Vajon nyújthat-e bármilyen segítséget a történelem a közgazdának?

³ Intézmények alatt nem csak szervezeteket értenek, hanem egy társadalom kinyilvánított és rejtett szabályrendszereinek összességét, amelyeket követve a társadalom tranzakciói végbemennek. Az intézményrendszer tehát elvileg a hatékonyan bizonyult szabályokból áll, amelyek a legnagyobb aktivitást idézik elő, vagy a tranzakciós költségek a legalacsonyabbak. *Geschichte und Gesellschaft* 1999 (25) 2: 258.

A „TISZTA ÖKONÓMIA” ÉS A TÖRTÉNETÍRÁS

Az úgynevezett módszertani vitáknak (Methodenstreit) az volt az egyik alapkérdése, vajon mi a (történeti) közgazdaságtan állása a tudományok között. A vitakérdés azért merülhetett föl, mert egyes filozófusok, Wilhelm Windelband illetve Heinrich Rickert a tudományok különbözősége mellett érveltek. Akárhogy osztályozták is a tudományokat, a történeti tudományok mindkettőjüknél rendre külön kalapba kerültek. Akár igaza volt (van) Rickertnek a megkülönböztetésben, akár nem, könnyű észrevenni, hogy álláspontja mellett érvelve sajátos csúsztatást hajtott végre. A természettudományok sajátosságainak megállapításakor a kutatási fázisról beszélt, míg az értéktudományok esetében az előadásmódról szólt. Ha azonban érvelését e ponton megkíséreljük kiigazítani, a különbséget nem törvénykeresés és értékfelmutatás között találhatjuk meg, hanem ott, hogy a természettudományokban az előadásnak más a szerepe, vagy talán még óvatosabban: más a súlya, mint a kultúrtudományokban. Mára a vita eldőlt, a közgazdaság-tudomány állását kevesen vitatják, bár az igazi természettudósok valószínűleg somolyognak a bajszuk alatt, amikor a közgazdaságtant módszertanilag hozzájuk sorolják.

Noha a tiszta ökonómia a 20. században nem vált kísérletező tudománnyá, de a matematikai formalizmusnak és a matematikai statisztikai alapoknak köszönhetően képessé vált a gazdasági jelenségek tényezők szerinti vizsgálatára, a tényezők oksági szerepének megállapítására, súlyuk megmérésére. Mindez jelentősen hatott a közgazdasági fogalmi nyelv alakulására is. Ahhoz, hogy olyan mindenki számára ismert jelenségeket, mint a kereslet és kínálat összefüggése, formális elemzés tárgyává tegyenek, bonyolult segédfogalmakat kellett kialakítani.

Fogalomalkotás, fogalomhasználat

Közgazdaságtanban természetes a jól definiált fogalmak használata, a történelem számára nem. Az álláspontok kifejezetten szélsőségesek lehetnek.

Otto Brunner szerint óvakodni kell a fogalmak visszavetítésétől. Ha egy korban egy fogalmat nem ismertek, egy szót nem a ma megszokott jelentése szerint használtak, akkor az a fogalom, az adott szó a ma megszokott jelentésében nem kérhető számon az őt nem ismerő koron. Ismerjük el, súlyos tudomány-módszertani és -etikai problémákhoz vezetne, ha nem fogadnók meg óvását.

A másik álláspontot, például, John Komlos képviseli, akit nem érdekel, vajon ismerték-e Angliában kilencszáz évvel ezelőtt a bruttó hazai termék (BHT, GDP) fogalmát, úgy véli, veszíteni nem veszíthetünk semmit azzal, ha megkísérli kiszámítani, mekkora lehetett a GDP a Domesday Book korában. Az ő álláspontja sem kifogásolható.

Otto Brunner szerint helytelen volna bármi olyanféle kérdés a történelemtől, vajon miként (vagy: miért nem) törekedett Hódító Vilmos a bruttó hazai termék növelésére. Vagy mégsem? Hiszen a Domesday Book mégiscsak az ország adózóképességének fölmérésére született. S vajon mi másért érdeklik a mindenkori közhatalmat a gazda-

ság kérdései, ha nem a közköltségek fedezetének előteremtése miatt. S nem az volna-e a történetírói művészet, ha el tudná mondani, hogyan is volt ez akkoron valójában?

A történetírás diakron fordítási tevékenység. Lehet, hogy nem tudomány, de szakma, s ilyen formán jó volna, ha minél kifinomultabb eszközei, minél szabatosabb terminusai volnának, melyeknek létéről, természetesen a kívüllátnak ugyanúgy nem kell tudnia, mint ahogy arról sem, hogy a színészek a színpadon egy különleges járást adnak elő, hogy az a nézőtérről természetes utcai járásnak lássék.⁴

Amiként a gazdasági életben hosszabb idő alatt valószínű újfajta javak megjelenése, melyeknek értelemszerűen megjelenésük előtt nem volt ára sem, úgy az új fogalmaknak sincs jelentése megjelenésük előtt. Ha az összehasonlíthatóság kedvéért ezeket az új javakat kihagyjuk az összehasonlításból, akkor a régi szerkezetnek teszünk engedményeket, ha valamilyen becsült áron vesszük figyelembe őket, akkor a korszerűségnek kedvezünk. A leíráshoz használható (az indexszámításból kölcsönzött kifejezéssel — „változatlan bázisként”) például a vizsgált időszak elejének vagy a végének a nyelvezete, mi több, a mindenkori szemlélő alanyok választhatják („folyó időszaki bázisként”) például saját mindenkori jelenük nyelvezetét is (lehetnek más választások is). Az előbbi például egy tradicionalista szobatudós lehetséges választása, a másik a mindenkori tudománynépszerűsítőé. A különböző fejlettségű országok egyidejű összehasonlításának a különböző nemzeti historiográfiai tradíciókon alapuló nemzetközi kitekintés felel meg. Szépen kimutatható például az 1980-as években lefutott, az európai országok polgárságait összehasonlító német vizsgálat alapján. A lengyel és magyar történeteket a „bennszülött” referensek a német historiográfia nyelvezetének (összefüggérendszerének, problémáinak) megfelelően (de nem megalázkodva) mondták el, s a vizsgálat német vezetője a hallottak (és nem előítéletei) alapján sokkal elmaradotabbnak írta le ezeket az országokat, mint amilyenek valójában voltak.⁵ Ugyanezt kifejtette már a háború előtt Benda Kálmán is, Györffy István könyvét ismertetvén.⁶

Ha a történelmi elfogulatlanság elve szerint nem fogadjuk eleve el, hogy ami van, az létezése jogán jobb a voltnál, akkor jelentősen megnehezítjük a saját dolgunkat, mert sokkal több ide-oda összehasonlítást kell elvégeznünk, s lehet, hogy a végén azt kapjuk eredményül, hogy a változásoknak nincs is egyértelmű iránya, tehát a jobb vagy rosszabb kérdésében nem is tudunk állást foglalni.

4 A diakron fordítás által fölvetett kérdések hasonlóságot mutatnak a közgazdasági statisztika indexszámítási problémájával. Az indexszámítás rövid leírását ld. Eddie 1996. A történész — a szót szigorú értelmében véve — nem fogalmi nyelvet használ. Nyelvezete a köznyelvből vétetik, és ha műve érdeklődést vált ki, akkor vissza is hat a köznyelvre. A köznyelvi szavak jelentése gyakran nem csak használati, hanem viszonyulási szabály is. A köztudomásnak és a köznyelvnek morális töltése van. Feleltessük meg a leírásban használt szavainkat egy statisztikai jellemző (ismérv) lehetséges megvalósulásainak (értékeinek). Föltételezésünk szerint tehát lesz egy (metanyelvi) ismérvünk, nevezzük „leírásnak”, és lesznek ennek lehetséges értékei, a leírás szókészlete. Legyen továbbá szavaink értéktartalma az egy adott sokaság jellemzésekor az ismérvértékekhez rendelődő súly.

5 Halmos 1990: 291—294.

6 Benda 1941.

A történelmi munka fázisai

1. fázis

A történetírás nem csak írás, hanem a források föltárása, rendszerezése, horribile dictu előállítás (már abban az értelemben, ahogyan a történetíró például a levéltárban, könyvtárban, családi ház padlásán, hagyatékban, vagy akár a kukában lelt anyagban meglátja a forrásként való alkalmazás lehetőségét). Forráskritika nem lehetséges összehasonlítás nélkül. Nem mérés ugyan, de már nem nélkülözheti a mérés egyik legfontosabb tulajdonságát, az interszubsjektivitást. A történésznek meggyőző érveket kell fölsorakoztatnia amellet, hogy amit lelt, az tárgya viszonylatában forrás, a maga elé tűzött föladat szempontjából erőforrás, melyből meríteni érdemes. A forráskritika a történetírás „műszaki” fázisa, talán annak felelhet meg, amikor egy kísérletező tudományban összeállítják a kísérleti berendezést.

Kérdés természetesen, vajon hol kezdődik a történész munkája. Van ország, ahol a történész munkája a forrástól, értsd a forráskiadványtól, a forrás mai történész-olvasó számára olvasható átiratától kezdődik. Ilyen munkamegosztás esetén természetesen Rickert álláspontja érvényes. A köztörténettel foglalkozókat talán megbotránkoztatja, a történelmi antropológia iránt érdeklődőket viszont nem nagyon kell győzködnöm, hogy a források nem eleve adóttak, körük bővíthető, mi több, adott esetben a történész maga is legitim módon állíthat elő forrást (például a történelmi háztartás-rekonstrukció adatlapjai).

De nem kell ennyire szélsőséges példákat vennünk. Bácskai Vera és Nagy Lajos elmondják a magyarországi piacörzetekről szóló kötetük előszavában, miként alakították statisztikai módszerekkel kezelhető forrássá az egyedi információk szempontjából hagyományosan megbízhatatlannak, használhatatlannak tekintett 1828-as országos összeírást.

Érdekes módon, e kérdést elméleti szinten a hazai irodalomban nem egy hagyományos történész exponálta, hanem a kanadai kliometrikus S. M. Eddie. Szerinte történelmi föladat már a leletanyag forrássá tétele is, hiszen nem a forráshoz kell igazítani, mely kérdést teszi föl, mely probléma megoldását tűzi ki a történetíró, hanem a történetírói kérdéshez kell föltalálni a forrásokat, még akkor is, ha a források hiánya gyakran nem engedi is a kitűzött föladat megoldását.

2. fázis

A következő fázis a forrás kiaknázásának fázisa. Ebben a részben a tudományok nagyon hasonlítanak. Mese nincs, mérni kell, még ha csak egyszerű klasszifikáció formájában is. Egy eset nem eset, a forrásokból ki kell szűrni az adatnak valót. A történészek is elkészítik a maguk kis adattárát. Ezen a ponton tapasztalatból korholhatom, magamat sem kifelejtve, a történészeket.

Kollégáimmal kezdeményeztük a Magyar Történelmi Adattár létrehozását. Erre mindmáig a szociológusok adattárával, a TÁRKI-val való együttműködés kínálkozott a

legjobb megoldásnak. A szociológusok lényegében egy — teljesen logikus — követelményt szabtak az adatoknak a nyilvánosság számára is elérhető tárolásának föltételként: azt, hogy a történészek jól dokumentálják adataikat. Az adattár — amikor kapunk rá pénzt — jól gyarapszik, de az adatok befogadásának mindeddig leggyakoribb akadálya a dokumentáltság hiánya. Vagyis az, hogy a történészek nem rögzítik céhbeli kollégáik számára, hogy milyen szabályok szerint nyerték ki kútforrásból adataikat. Ez, egy tudományban, megengedhetetlen.

A tudomány mint megbízható ismeretek forrása — amiként azt a közgazdaságtanra is nagy hatással volt tudományfilozófustól, Karl Poppertől tudjuk — a tudósok önállóságán és a tudósok közösségén belüli bizalmon alapul. A nyers adatokat nem lehet a végtelenségig őrizni, s ha a földolgozás normái elég szigorúak, nem is érdemes. A történetírás azonban, szerencsére, még nincsen nagyon formalizálva. Így viszont könnyen lehet, hogy ugyanazokból a nyers adatokból különböző földolgozók különböző statisztikákat állítanak elő. Sajnos, vannak a társadalomtörténet hazai terepén, akik nem hogy nem dokumentálják jól adatbázisukat, de lényegében a statisztikák elkészítése után nem is őrzik meg azt. A forrás és a statisztika között így elvész az áthidalás (a szociológusoknál ez a lekódolt kérdőív), s ha nincsen egészen részletes kódutasítás, akkor az ismételt áthidalás gyakorlatilag nem, vagy csak óriási ráfordításokkal teremthető meg újra.

3. fázis

Ami az utolsó fázist, a közlést illeti, ott a történetírás jelenleg talán előnyben is van a „kemény” tudományokkal szemben. Az utóbbiak mostanában döbbennek rá arra, hogy az eredmények közzétele — tetszik, nem tetszik — retorika.⁷ De a történetírás retorikai tudatosodása egyoldalú. Míg — joggal — e retorikai tudatosodás emancipációs szerepét hangsúlyozzák, addig a logikai, meggyőző szerepéről kevesebb szó esik.

Nem olyan régen folyt le a BUKSZ hasábjain egy sajátosan rövid visszatekintő vita, melyben Gyáni Gábor kísérelte meg legalább utólag vitatni a nemrégiben elhunyt Pach Zsigmond Pál nézeteit az elkanyarodás elméletéről és a hazai második jobbágyságról. A vita érdekes módon alakult: Gyáni tudta, hogy Pach Zsigmond Pál mellett mások is foglalkoztak a korszak gazdaság- és társadalomtörténetével, és a monográfiáikban közzétett tényanyag Pach Zsigmond Pál vonatkozó nézeteit nem támasztja alá. Pach Zsigmond Pál védte álláspontját, s amikor Gyáni idézetekkel kívánta volna alátámasztani álláspontját, kiderült, hogy hiába a tények, az általa megidézett szerzők szövegszerűen nem írták meg azt, amit meg kellett volna írniuk. Természetesen tudhatjuk, hogy annak idején, amikor a megidézett művek születtek, Pach Zsigmond Pál nem csak a hazai gazdaságtörténet, hanem az illetékes akadémiai intézet igazgatójaként a szakma legfőbb közjogi hatalma volt.

Mondhatjuk, ez szakmai belügy. Ám, ha egy érdeklődő marslakó, vagy külföldi történész az irodalom alapján kívánná összegezni a magyar történelem említett kérdé-

⁷ Az utóbbi időkből hazánkban a *Szociológiai Figyelő* című folyóirat közölt több erre vonatkozó tanulmányt.

sére vonatkozó ismereteket, önhibáján kívül tévútra kerülne — sajnos, a tudományos közösségen belüli bizalom már említett erénye vezetné oda.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉLET ÉS A TÖRTÉNETÍRÓI MUNKA

Néhány esettel megvilágítom, miként módosíthatja a közgazdasági szemlélet a bevett történeti értelmezést.

A rangemelések „piaca”

A nemességszerzést gyakran a feudális értékek elfogadásának szokták tekinteni. Azt, hogy mik volnának a feudális értékek, már ritkábban szokták megmondani, így az állítás elemzése némileg önkényes. A rangemelések időszora és rangonkénti megoszlása olyan állandóságokat mutat, ami elveszi a feudalizáció alapján álló érvelés magyarázó erejét. Mert mivel magyarázzuk meg azt, hogy egyre távolodván a feudalizmustól egyre többen akarnak azonosulni vele? Mivel azt, hogy a gazdasági foglalkozásúak, például a vállalkozók viszonylag nagyobb rangemelésben részesültek, mint a katonatisztek, akik között még leginkább elképzelhető a hűbéri viszonyokhoz és a lovagi értékekhez való ragaszkodás?

A jelenség átlátásához a pozicionális javak elmélete lehet segítségünkre.⁸ A mikro-ökonómiai-szociológiai elmélet pozicionális javaknak tekinti azokat a korlátozott kínálatú javakat, melyek hasznossága a használat elterjedésével csökken (ilyen jóság például a tagság egy maximált taglétszámú klubban, a mindentől távoli hétvégi ház, de szintúgy az érettségi, az egyetemi felvételi). E javak hasznosításában a fogyasztók egymást zavarják — torlódást hoznak létre, és a jóság megszerzése egyben „jóságának” elrontása is.

Ebben az értelmezésben a fontos a korlátozottság, a ritkaság tudata, s a jóság iránti kereslet addig nő, amíg köztudottá nem lesz a jóság elterjedtsége.

A rangadóományozásokat valamilyen, az uralkodónak tett személyes szolgálattal indokolták meg. Ez biztosította a rangot szerző számára a szerzés egyediségét. Ilyen rangemelés a Monarchiában a 18. századtól több, mint tizenhétézerszer fordult elő, s akkor még nem számítottuk a községeknek adományozott uralkodói kegyeket. Mi ez, ha nem az egyediséggel folytatott tömegkereskedelem?

Ha ennek fényében gondoljuk végig a rangemelésre törekvők viselkedését, akkor nem kell belekevernünk a régi korok iránti nosztalgiát, nem kell hamis tudatot föltételezni részükről, s nem kell megkérdőjelezni erkölcsi integritásukat sem ahhoz, hogy érthetővé váljék, miért is voltak hajlandók sorban állni, folyamodványokat beterjeszteni, takasakat megfizetni. Azért tették, mert ezzel elismertethették tekintélyüket. Ez egy viszonylag elterjedtnek tekinthető emberi törekvés, és csak keveseknél lép föl olyan ultraarisztokratikus formában, mint az amerikai filmkomikusnál, Woody Allennél, aki — saját bon mot-ja szerint — „soha sem lépne be egy olyan klubba, amelyik fölvenné a tagjai közé”.

⁸Tóth 1988.

A másik oldalról tekintve: a császár illetve király (illetve a nevében eljáró főtisztviselők) nagyon is érezhette, érezhették, amit mi ma közgazdasági fogalmainkkal leírunk: ez piac, s ha egy piacnak hosszú életet szánunk, akkor azt (esetleg soha ki nem mondott, de mindig érzékeltetett) szokványokkal karban kell tartani. Kimutatható a torlódás elkerülésére, a kínálat szabályozására való törekvés, ami nem volt egyszerű, tekintve a tömeges kereslet nyomását. Amikor a rangemelések irányzata kezdte elhagyni a konstanst, visszafogták a rangemeléseket (például 1884-ben). A rangemelések gyakorisága egyszer lódulhatott meg, de az már a vég volt: IV. Károly már sejtette talán, hogy e piac szabályozására már nem sokáig lesz lehetősége, s — elnézést a profanizálásért — ennek megfelelően, saját szempontjából ésszerűen, hozta ki a maximumot a maradék lehetőségéből.

A hadiszállítási piac

Hatvany Lajos *Urak és emberek* című regénye egy, a terménykereskedelemből indult zsidó nagyvállalkozó család hosszú történetének szépírói ábrázolása. Mivel a szerző maga is az ország egyik legtekintélyesebb — s nem mellékesen: hasonló hátterű — nagyiparos családjából származott, figyelemre méltó, ha azt hangsúlyozza, hogy a regénybeli kereskedő család üzleteinek egyike a kezdetektől fogva mindig is a hadiszállítás volt. Tény egyébként az is, hogy a tekintélyes nagyvállalkozók részt vettek például a hadiszállításokban jóval később is, például Bosznia okkupációjának idején.

A hazai gazdaságtörténet, de a társadalomtörténet is úgy tartja, hogy a 19. század nagyvállalkozóinak jó része a napóleoni háborúk alatti kontinentális zárlat alatt kezdte meg vagyona gyarapítását. Most ne azzal foglalkozunk, vajon a kontinentális zárlat hathatott-e olyan mértékben Magyarországon, hogy tömeges kereskedelmi tökefölhalmozást tett volna lehetővé. A korabeli szárazföldi szállítási költségek alapján a szállítási sugár nem lehetett túl hosszú. Mindenesetre a háborús időszak élelmezési föladatai maguk is elég föladatot biztosítottak a terményfelvásárlással foglalkozó vállalkozóknak. Nagy tőke sem kellett hozzá, hiszen a Főhadparancsnokság ügynökeiként tevékenykedtek. Ugyanakkor a hadiszállítási üzletben résztvevőket gyakran vádolják azzal, hogy a katonák rovására rossz minőséget szállítanak — „jó pénzért”, és e mögött összejátszást, korrupciót sejtene, sejtetnek. Ez erkölcsi minősítést tartalmaz. Az erkölcsi minősítések alkalmazása pedig komoly kérdéseket vet föl,⁹ főként, ha az előadott történet hitelre tart igényt. Adódik a kérdés, vajon milyen üzleti viselkedési sajátosságoknak kedvezett a hadiszállítási üzlet.

Ha el akarjuk kerülni az előzetes erkölcsi ítélezés kényszerét, akkor érdemes megvizsgálni a cselekvés környezetét, adott esetben a hadiszállítási piacot. Ez a piac sok szempontból eltér attól a képtől, amit az eszményi, a társadalmi méltányosságot megvalósító piacról kialakítottunk.

Az egyik legfontosabb hiányossága e piacnak, hogy az üzleteket az eladók (a hadiszállítók) és a vevők (Főhadparancsnokság) nem egymás, hanem a beavatkozni nem

⁹ Jó példa erre a német történészvita az intencionalisták és strukturalisták között (vö. Tomka 1992).

tudó harmadik fél, a katonák rovására kötötték, ők voltak azok, akik a szállított élelmet megenni voltak kénytelenek.

A másik probléma az élelem fölvásárlása során adódott, a hadiszállítók közgazdasági értelemben a Főhadparancsnokság ügynökei voltak a termelőkkel szemben. A közgazdasági irodalom szerint főnök (principális)-ügynök (principal-agent) probléma alapja, hogy az ügynök „teljes felelősséggel valósít meg cselekvéseket beindító választásokat, de [a megbízó — H. K.] tudatában van annak, hogy az ügynök a határesetben semmilyen mértékben nem viseli cselekvésének a következményeit”.¹⁰ Az elmélet a probléma orvoslására nem tud jobbat ajánlani, mint lehetőség szerint kerülni az főnök-ügynöki jellegű munkamegosztást. Azt is láthatjuk, hogy ennek egyik módjaként az ügynökök körének szűkítését javasolja. Nos, a Hadilevéltárban fennmaradt iktatókönyvi bejegyzések arról tanúskodnak, hogy a hadparancsnokság energiáinak jó részét arra fordította, hogy különböző szankciókat és szabályokat találjon ki megbízottjai megzabolázására. A háborúnak vége lett, mielőtt a jó szabálykódexet kidolgozhatták volna. A Főhadparancsnokság nehézkesen tudta a szállításokat ellenőrizni. A hibák, hiányosságok mindig csak utólag derültek ki. A közvetlen beszerzők, meghatalmazással rendelkeztek a hadparancsnokságtól, s nem saját számlára dolgoztak, s ha adott esetben egy-egy rossz tranzakcióért viselt felelősséget sikerült volna is bizonyítani, vagyoni erejük jóval kisebb volt annál, hogy a döntéseikért viselt anyagi felelősség a megbízó számára komoly kárpótlás lehetett volna. Sajátos helyzet, de az elméletből következik, hogy a nagyhatalmú Főhadparancsnokság vissza-visszatérően a hadiszállítók befolyása alá került, vagy komoly küzdelmet kellett folytatni azért, hogy ez ne következzen be. A befolyásra szert tevő csoportokat a hadiszerecske forgandósága „vethette ki a nyeregéből”.

A harmadik nehézség az aszimmetrikus informáltságból fakadt. A „tragacspiac” elmélete szerint a jószágokra vonatkozó információk (vagyis az egyedi, idioszinkratikus tudás) egyenlőtlen megoszlása bizalmatlanságot szül, és — az egyetemi életből vett kifejezéssel — egyszimusra vezet: a piac résztvevői igyekeznek kötelezettségeik minimális teljesítésével megszabadulni egymástól. A Főhadparancsnokság állandóan gyanakodott, hogy rossz minőségű szövetet vagy gabonát kap, de maga is igyekezett értéktelen pénzzel fizetni. A katonák a rossz minőséget szenvedték meg, a termelők a rossz pénzt (a devalvációkat). A legjobban még a szállítók jártak. Az iratok azt sejtetik, hogy a devalvációkor a fontos hadiszállítók kivételes bánásmódban részesültek, de egyébként is ők, mint a forgalomba hozott papírpénz közvetítői jobban érzékelhették a pénz rosszaságát, mint a végső elfogadók.

A negyedik pont a korábban korrupciós tünetként említett összejárás kérdése. Tudjuk a forrásokból, hogy a Főhadparancsnokság ingadozott, vajon a beszerzéseknek melyik módja volna a legkedvezőbb a hadipénztár szempontjából, a nyílt árlejtés, vagy a meghívásos szállítás. Az előbbi olcsóbb volt, de sok bizonytalanságot rejtett magában, a második kalkulálhatóbb volt, de drágább.

Egy árlejtés rossz tapasztalatai (nem elég tőkeerős takácsok túlvállalták magukat, és nem tudták a megfelelő minőségű szövetet szállítani) után ismét a meghívásos rendszert részesítették előnyben, és tekintélyes nagykereskedők közül választották ki a legjobb

¹⁰ Buchanan 1985.

ajánlatot tévőket. A hadsereg azonban nem elégedett meg ennyivel, ráadásul még a piac felmérésére és felosztására is készítette-kényszerítette a szállítókat. Ezzel tulajdonképpen csíráiban egy lépést tett afelé, ami a század végi hadseregszervezés alapja lett: az erőforrásait minél inkább saját ellenőrzése alatt tartani akaró hadsereg felé.

K. J. Arrow, R. Coase, G. Stigler (mindhárman Nobel-díjasok) nyomán haladva Oliver Williamson, akit a neoinstitucionalizmus egyik alapítójának tekintenek, azt vizsgálta meg, mik azok a körülmények, amelyek egy piacon a hierarchikus szervezetek kialakulásának irányában hatnak. A korlátozott racionalitás (H. Simon dolgozta ki) illetve a bonyolultság és bizonytalanság kettőse képezik az első tényezőt. A második tényező az információs hatás (information impactedness). Ez részben abból adódik, hogy az információ aszimmetrikus eloszlású, részben abból, hogy az információ átadása illetve cseréje esetenként nagyon költséges. A harmadik tényező pedig, szintén összefüggésben a másik kettővel az opportunizmus (tkp. visszaélés az alkalommal, vagyis a megígérés pillanatában fedezetlen, vagy hamis ígéretet, melyeket egyéni előny reményében tesznek). Az efféle ravaszkodás annál kevésbé szűrhető ki, minél kevesebben vannak az adott piacon, s ha nem szűrhető ki, kontraszelektációs mechanizmusokat indít el. Ha ezek a tényezők hatnak, akkor hatékonyabb lehet hierarchiákat működtetni, mint piacokat. E harmadik tényező mindkét hadsereg-ellátási beszerzési formában megjelenik. Az árlejtés és a meghívás esetében is. Az egyik esetben a túlvállalás (ezt a kaucióval lehetne kiküszöbölni, de ez a cenzus szűkíti a piacra lépés szabadságát), a másikban a kevés tőkeerős fölvásárló titokban egymás területére térve fölveri az árakat, holott a cél az árak leszorítása. Ezért volt kénytelen a hadsereg parancsnoksága maga is szervezőként és koordinátorként föllépni, holott eredetileg a beszerzési tevékenységet éppen kiadni szerették volna.

Mi végre mindez?

Tapasztalatom szerint a történetírók megszokott reakciója a fentiekhez hasonló okfejtésekre kettős: magánbeszélgetésekben, vitákon, amikor nem illik a provokáció elől kitérni, a jogosult visszatámadás („mi végre mindez?”), a szakirodalomban — ahol a feleknek nem kell egymás szemébe nézni, a tudomásul nem vétel és az értetlenség.

Az élő viták hangulatára pedig legyen példa az eset, amikor először előadtam azt, hogy a rangemeléseket piaci tranzakciók módjára lehetne elemezni. Egyik kritikusom azt kérte, hogy mutassam ki ezt a viselkedést az egyes rangemelési esetekben. Ahhoz, hogy ezt a viselkedést meg lehessen mutatni, így vagy úgy, a tömeg leírásának módszerét, a statisztikát kell alkalmazni. Pályatársam ellenvetése vonatkozhatott esetleg arra, hogy én már csak a más által elkészített statisztikát használtam föl. Ez lehet érv az adott vizsgálat ellen, de ha általában értenők, azt jelentené, hogy „csak abban a statisztikában hiszek, amit magam hamisítottam”. Ez az ellenvetés nehezen tartható. Egyrészt bizalmatlanságot fejez ki — ilyen alapon megkérdendően, milyen alapon hisz valaki bármely forráskiadványnak; másrészt tudatlanságot afelől, hogy a nagy számoknak megvannak a maguk törvényei.

Visszatérve a kérdésre, vajon mire mindez, a válasz a következőképpen foglalható össze. A köztörténészek tekintélyes része, valószínűleg nem ismerve, de ismeretlenül is elfogadva a Nietzschének tulajdonított mondást, miszerint csak az határozható meg, aminek nincs története, bármiféle fogalmi nyelv helyett a köznyelvet és a köztudomást (common sense) részesíti előnyben. Ha ezt a szemükre hányják, védekezésüként rögvést elismerik: maguk is tudják, a köztudomás és a -nyelv nem pontos.

Ez tisztáltozó, noha hasznos védekezés, hiszen ebben megegyezvén elsikkad az erősebb kifogás, a burkolt és a köznyelvi eszközökbe elválaszthatatlanul beleötözött értékítéletek problémája.

Az előadott példák esetében nem az ösztönzött legjobban a közgazdasági modellek segítségével való értelmezésre, hogy ezeket jobb értelmezéseknek gondolom. A közgazdasági modellek egyedi eseteket amúgy sem képesek okságilag megmagyarázni. Inkább azért igyekeztem ezeket fölhasználni, hogy a moralizálás buktatóját elkerüljem.¹¹

A századforduló zsidó vagy — Márkus István szavával — „volt zsidó” nagykereskedői vagy bankárai bárósításának esetében nem egyszer elhangzik az az értelmező fordulat (de nem tényeken alapuló magyarázat), hogy ők ízig-vérig polgárok voltak és lelkük mélyén maguk sem vették komolyan a királyi kegy megnyilvánulását. A korabeli és mai értékítéletek közötti különbségek áthidalásának tehát az az ára, hogy hőseink morális integritását a korabeli szociális kontextusban kérdésessé tették. Helyesebb megfogadni a történeti antropológia nagyasszonya, Natalie Zemon-Davies óvását: a történész gondolja el, mi történnék, ha szembesítenék hőseivel, ha szemükbe kellene néznie.

A hadiszállítók esetében ősi vád a korrupció. Olvasható erre 18. századi példa (Farádi Vörös Ignác emlékirata), az 1859-es nagy panamát Jókai 1869 (a kis válság) és 1877 (a nagy agrárdepresszió közepe) között háromszor is megírta. Az első világháború idején is a baloldali propaganda célpontjai voltak a hadimilliomosok. Hatvány Lajos *Urak és emberek* című regényében is enyhe pejoratív felhanggal említetik ez a tevékenység. Ha a történész e morális ítéletet fogadja el, vagyis azt, amelyik a „soha senkiről ne kérdezd, hogyan szerezte az első millióját” szólásban összegezhető, ezzel a burkolt gyanúsítással föladja a „harag s elfogultság nélkül” elvét. A másik megoldás, hogy a helyzetet az „ésszerű tettek, nem várt következmények”, vagyis a cselekvések heterogóniája alapján értelmezzük, amíg az egyedi tények más értelmezést nem írnak elő.

Visszás módon az értékeléssel terhelt naiv terminológia azt jelenti, hogy a történetírás ahistorikus alapokon nyugszik. Nos ebből a kátyúból segíthet kikecmeregni a közgazdaságtan, vagy bármely más axiomatikus építkezésű tudomány.

Még egyszer hangsúlyozom: a történetírás közönségének semmit nem volna szabad érzékelnie abból, hogy a történetírók fogalmilag (is) gondolkodnak. Ha jók a történészek, akkor ez céh műhelytitka marad.

11 A döntésemélet szerint a közérdeket szem előtt tartó („morális”) cselekvés is csak egy a racionális cselekvések között, persze a közérdeket tisztelő cselekvő más súlyokat rendel cselekedete kimeneteleihez, mint a szélsőségesen önző (vö. Huoranszki 1999; Ambrus 1999).

Institucionalizmus a történetírásban

Igazságtalan ez az áttekintés, ha nem veszi figyelembe, hogy a magyar történetírás rendelkezik egy olyan kiemelkedő személyiséggel, akinek átfogó történelmi áttekintése nem nélkülözi az institutionális magyarázatot. Hajnal Istvánról van szó, az *Újkor történetéről*, amely művében Hajnal újragondolja az ipari forradalom előzményeit is. Mivel Hajnal István terminológiája nem kevéssé a német történelmi iskola hatása alatt állt, fölfogását saját terminusain belül a racionalitás versus intellektualizmus, esetleg individualizmus versus atomizáltság fogalompárok segítségével szokás leírni. Szembetűnő viszont Hajnal István institutionális felfogása, ha történelmi materializmusát a történelmi materializmus atyjának, Karl Marxnak az elbeszélésével hasonlítjuk össze.

Marx Károly a történelem motorjának szerepét az erőszakra ruházta, így a kapitalizmus és az ipari kapitalizmus kialakulása egy egyszerű piaci koncentráció az egyéni termelőktől az ultrakapitalizmusig. Ehhez azzal a föltételezéssel él, hogy Angliában a feudalizmus (hűbériség) és a kapitalizmus közé beiktatódott egy fejlődési fázis (a 14—17. században) amikor a földművelésben szabad egyéni termelők lettek volna, s a termelőeszközök és munkaerő szétválasztása ennek az állapotnak a felbomlása volt. Az árszabályozó szabad piac e felfogás szerint az erőszak kinyilvánításának eszköze volt.

Hajnal István nem a kapitalizmusra, hanem a technikai fejlődésre koncentrált. Ahhoz, hogy megmagyarázhassa, honnan származott az a technikai potenciál, amelyik a 18. század második felében oly látványosan megnyilvánult, a kézműipar piaci és munkaszervezetét kellett újraértelmeznie. Szemben a szokásos történelemfölfogással, nem azt állította, hogy a kézműipar és a céhek idejében ne lett volna, vagy csak csökevényes lett volna a piac, hanem azt, hogy másként működött. Nem jobb és nem rosszabb az árszabályozó és szabad piacnál az árverseny kizárásával és a piacra lépés korlátozásával működő, hanem más. Más ma is, és más volt, mert az aktorok közötti versengést és együttműködést más csatornába terelte.

Hajnal István a céhek, de még a kereskedői gildék esetében sem a szabad verseny akadályozását hangsúlyozza, hanem azt, hogy ezek a szervezetek a nem árjelzéseken alapuló piacoknak megfelelő munkamegosztási szervezetek voltak. Hajnal ugyan nem mondta ki, de nézetét végiggondolva adódik, hogy a céhes korlátozások a kontrasztelekció korlátozásának eszközei lehettek. Ezt mi megállapíthatjuk, még akkor is, ha ők ezt a fogalmat nem ismerhették. A Marx által Anglia történetébe belevetített szabad egyéni termelők rendszerét Hajnal inkább a francia földbérlő parasztok helyzetében fedezte föl. Az individualizálódás és az atomizálódás különböző mértéke különböző kapitalizmusokhoz vezetett.

Ezzel a következtetéssel ki is egészíthetem az előző alfejezet összegzését. Ott úgy érveltem, hogy az institutionalista szemlélet haszna a moralizálás elkerülése. A másik viszont az intézmények egyes formáinak minősítése. Az intézmények működésének eredménye hozzámérhető bizonyos kinyilvánított erkölcsi értékekhez, és meg lehet állapítani azt, hogy az intézmény közelíti-e az emberi cselekedeteket és várakozásokat ezekhez az értékekhez, vagy távolítja őket azoktól.

TÖRTÉNELEM A KÖZGAZDÁSZNAK – AZ IDŐ

Vajon mit kínálhat, vagy kínálhatna a történész a közgazdákknak. Azért a föltételek mód, mert a közgazdák egy jó része, kezdő imperialistaként még nem tudja, hogy semmi sem tart örökké, s a történelmet legfőljebb sztori formájában élvezi. De ha érdekelné, azt válaszolnám, hogy az időt.

„Werner Conze 1957-ben az ipari forradalom korát az emberiség történetének második nagy cezúrájaként jelölte meg, amely csak a magaskultúrák hatezer évvel ezelőtti kialakulásával mérhető össze.”¹² „Az ökonómia számára a [...] cselekvés- és mikroelméleti fordulat az emberről szóló ahistorikus tanítások eredményeihez vagy igényeihez való eszmei visszatérést jelentette. E visszatérésnek jó történelmi okai voltak. A klasszikus és neoklasszikus mikroökonómia abban az időszakban döntött a történelem helyett a „természettörténet” mellett, amelyiket a Werner Conze a modernségbe való átmenet koraként jelölte meg, és amelyikben a történelem éppen az élet kiszolgált tanítónőjévé vált. Azért vonult vissza, mert megértette, hogy a világ milyen gyorsan húzódott ki a történelem ‘tapasztalati teréből’ (Koselleck).”¹³

A „kemény” tudományok nem értelmezésre, hanem magyarázatra törekednek, és eredményeik előadásában nem a retorika, hanem a logika szabályait követik, erőtereket, erővonalakat, trendeket, periodicitást, korrelációt, szükséges és elégséges föltételeket keresnek, saját területükön „fölszámolják” az időt.

Például Donald M. McCloskey összehasonlítja a műszaki tudományos érvelést a bölcsészettel. Mind a „mérnökök”, mind a „történészek” élnek a hasonlat (metafora) és a történetmondás (história) eszközével — az előbbieket inkább az elsövel, az utóbbiak inkább a másodikkal. A két véglet a pusztá összehasonlítás illetve az események egyszerű felsorolása. A mérnöknek és a történésznek lehet közös témája — az idő. A műszaki tudományokban az időt (is) differenciál-egyenletekkel kezelik. A differenciál-egyenlet történetyszerű, a tapasztalatot — még ha burkoltan is — idő szerint rendezzi. A nem-lineáris differenciál-egyenletek kaotikus történetet fejezhetnek ki, azaz jelentős következményeknek nincs föltétlenül jelentős oka, és a kezdeti föltételek nem részletezhetők annyira, hogy kielégítő magyarázatot vagy előrejelzést kínáljanak.¹⁴

De mitől van az idő? Gondoljuk el, hogy valaki egy kabinban utazik, és nem, vagy csak egy szűk kis résen lát ki, és a zötykölődést érzi, nem tudhatja mi történik vele. Útja egyedi, esetleges, nem tudja merre kapaszkodjék, mire számíton. Utasunk számára van előbb s utóbb. Ha valaki ezt egy tágasabb vonatkoztatási rendszerből figyelheti, és ismeri a kabint mozgó eröket, annak nincs idő, csak pályák, trajektóriák vannak, még ha azok bonyolultak is. Az utazó időpontjai neki tér- (pontosabban: téridő-) koordináták, az időtartamok is csak távolságok. Lehet azonban, hogy az utazó és a

¹² *Geschichte und Gesellschaft* 1999 (25) 2: 278.

¹³ *Geschichte und Gesellschaft* 1999 (25) 2: 282. Ld. még: Koselleck 1977: 173—183; Koselleck 1996: 37—51.

¹⁴ McCloskey 1991. Az összefoglalás a folyóirat indexe alapján készült. (A differenciál-egyenletek a függvények halmazán értelmezett egyenlőségek, amelyekben függvények és deriváltjaik együtt szerepelnek. Egy függvény derivált függvénye a függvény gráfjának mindenkor meredekségét rendeli a függvény értelmezési tartományához.)

megfigyelő is egy nagyobb kiterjedésű erőter része, és lehet, hogy ismét csak van egy megfigyelő, aki ezen kívül van.¹⁵ A történész olyan utas, aki megfigyelőként azzal a föltevessel él, hogy a megfigyelték is utasok. Az idő szoros összefüggésben van az egyediséggel. Amikor a történész az időt próbálja „kifeszíteni”, akkor az egyedít állítja elő. És fordítva.¹⁶

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus Lakatos Loránd 1999: Moralitás és racionalitás a döntésméletben. *Szociológiai Szemle* 4. 123—133.
- Benda Kálmán 1941: „Györfly István: Nagykunság...” *Társadalomtudomány* 3. 335—344.
- Buchanan, James M. 1985: Egyéni választás magán-, ügynöki és kollektív döntésekben. In: uő: *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 272—283.
- Cullmann, Oscar 2000: *Krisztus és az idő. Az őskeresztény idő- és történelemszemlélet.* /Hermeneutikai Füzetek 22./ Budapest
- Eddie, M. Scott 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Debrecen
- Elster, Jon 1996: *A társadalom fogaskerekei.* Budapest
- Geschichte und Gesellschaft* 25: 2, 1999. Politische Ökonomie
- Gleick, James 1999: *Káosz. Egy új tudomány születése.* Budapest
- Halmos Károly 1990: Bürgertum im 19. Jahrhundert. *BUKSZ* 291—294.
- Hász-Fehér Katalin 1999: Három kép a tizennyolcadik század időutazóiról. In: *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére.* Budapest, 169—186.
- Huoranszki Ferenc 1999: Racionalitás és erkölcsi normák. *Szociológiai Szemle* 1.
- Koselleck, Reinhart 1977: Ábrázolás, esemény és struktúra. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok.* Budapest, 173—183. [újrarendelt: *Nagyvilág* 2001. 4. 617—626.]
- Koselleck, Reinhart 1996: Goethe korszerűtlen történelme. *Világosság* 4. 37—51.
- Madarász Aladár 2000: Eszmetörténet és közgazdaságtan. *2000* 9. 60—72.
- Mawdsley, E. — Munck, T. 1996: *Számítógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek.* Budapest
- McCloskey, Donald M. 1991: History, Differential Equations, and the Problem of Narration. *History and Theory* 1. 21—36
- Ránki György 1977: *Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet választásai.* Budapest
- Riches, David 1986: Szerencsejáték: a társadalom tükre. In: Chérfas, J. — Lewin, R. (szerk.): *Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek.* Budapest, 83—96.
- Tomka Béla 1992: A holocaust genezise. *Valóság* 10. 40—48
- Tóth Margit 1988: Zsákbanacska. In: Gál R. István (szerk.): *Racionális választások — irracionális következmények.* /Szociológiai Műhelytanulmányok 12./ Budapest, 107—130.
- Wagner, H. R. 1984: A német fenomenológia hatása az amerikai szociológiára. In: *A fenomenológia a társadalomtudományban.* Budapest, 118—155.

15 „Akkor mi a dimenziója egy spárgagombolyagnak? [...] attól függ, honnan nézzük. Messziről a gombolyag nem egyéb, mint egy nulla dimenziós pont. Közelebről a gombolyag egy gömb alakú térrészt látszik kitölteni, amely három dimenziót foglal el. Még közelebről előtűnik a spárta, és a tárgy gyakorlatilag egydimenzióssá válik, bár az egy dimenzió mindenesetre önmaga köré gubancolódik, mégpedig a háromdimenziós térben. Továbbra is érdemes azonban megkérdezni, hogy most hány szám szükséges egy pont helyzetének meghatározásához.. Messziről egyre sincs szükség — csak egyetlen pont az egész gombolyag. Közelebről nézve már három kell. Még közelebről nézve viszont egy is elég: akár fel van gombolyítva a spárta, akár nincs, csak azt kell megmondanunk, hogy mekkora távolságot kell megtenni a spárta végétől a kérdéses pontig” (Gleick 1999: 116).

16 Minden félreértést kizárólag: ez a nézet jogellenes. Vö. 129/2001. (VII. 13.) Korm. rend.: „A történelem linearitását a szakképzés rendjében is kívánatos megtartani...”

Ö. Kovács József

1. A kérdésre adott válaszban érdemes visszatekinteni a szakterület múltjára, hiszen annak ellenére, hogy az antikvitás óta beszélhetünk történetírásról, a szakmai professzionalizálódás, a történettudomány kialakulása a 19. századra tehető, amikor módszeresen a szakot is elkezdték oktatni az egyetemeken. Az akkor kialakított struktúrák nyilvánvalóan meghatározták a későbbi fejlődést, így a mait is. A társadalomtörténet szempontjából ebben az összefüggésben azt tartom igazán tanulságosnak, hogy a felvilágosodás kori szociális kérdés iránti érdeklődést követően a szaktudomány kialakulásának korára ez hogyan szorult a háttérbe és vált az állam- és nemzetfejlődés, a politikai egység központi témává a történetírók többsége számára. Azonban a szociológia atyjai közé sorolt Emile Durkheim (1917) és Max Weber (1920) halála utáni nemzedék jelentős része mindinkább elfordult a múlttól és a hagyományos történetkutatói gyakorlattól, amelyet elsősorban a politikai események és az uralkodói életrajzok jellemeztek. Ekkoriban a kialakuló társadalomtudományi határok sokkal inkább átjárhatóak voltak, ezt például Weber saját foglalkozásáról vallott mondatai is bizonyítják, hiszen magát inkább politikai gazdaságtant művelő tudósnak vagy összehasonlító történésznek tekintette. A lassan kifejlődő „új történet” a tradicionális történetírással ellentétben a politika világa mellett, sőt helyette, minden más emberi tevékenységgel igyekezett foglalkozni. Az eseménytörténeti elbeszélést mellőzve a struktúrák elemzése került a figyelem középpontjába. A korábbi ábrázolásmódokkal szemben tudatosan törekedtek arra, hogy a múltbeli valóságot egy „alulról” való történeti rekonstrukció révén mutassák be. Mindez a források körének a kiszélesedését, másrészt a sokféle kérdésfelvetés és megközelítés jogosultságát is jelentette. Az ezzel kapcsolatos történettudományi viták már a 19. században elkezdődtek, amelynek a legismertebb eseménye Leopold von Ranke és követőinek módszerei miatt kibontakozó és részben nemzetközi jelentőségűvé váló Karl Lamprecht-vita volt. Érdemes felidézni, hogy a Ranke nevével fémjelzett historizmus számára az állam — mintegy individuum — állt az események középpontjában, amelyet a személyre koncentrált elbeszélés előtérbe helyezésével együtt Lamprecht oly élesen kritizált. Mindamellet Lamprecht gondolatmenetében is megtalálhatóak azok az elemek (például a homályos jelentésű néplélek, a kiemelkedő személyek és más társadalmi csoportok körének éles elválasztása), amelyek — vereségét még inkább felerősítve — a vita névadójának elszigetelődését fokozták. A történettudomány ekkori újítói persze sokkal inkább politikai okok miatt maradtak alul, hiszen közvetve-közvetlenül a német államfelfogást és ideológiai rendszert is kritizálták. Ugyanakkor Lamprecht, támadói által leegyszerűsített, s akkor eleve gyanúsnak számító „materializmusa” nem kevésbé hozzájárult a vereséghez. Az új történetnek sokkal nagyobb volt a lehetősége az USA-ban és Franciaországban. Az USA demokratikus elvekre épülő társadalmában megnőtt az igény arra, hogy a történeti kutatásba minden emberi tevékenységet bevonjanak, és ezzel együtt kinyissák a kapukat az antropológia, a közgazdaságtan, a pszichológia és a szociológia előtt.

A jelenkori történettudomány és a társadalomtudomány kapcsolatát csak akkor lehetne alaposan megítélni, ha mindkét oldalon láthatnánk az intézményes és személyes kapcsolódásokat, amelyekről nekem az a benyomásom, hogy szorosabb szakmai kötődésekről alig lehet beszélni. Maga a történettudomány is sokszor csak az igényesebb elvárásokban, úgymond az ideák világában jelenik meg úgy, mint a tudomány egyik köztársasága. Szakmánkat, oktatási és kutatási helyeinket továbbra is nagyrészt a historizmust követő, többnyire hierarchikus intézményesülés jellemzi. Ezen azért sem lehet csodálkozni, mert kezdetben a magyarországi professzionalizáció is követte a nyugat-európai, s annak is leginkább német útját. A 20. század második felének intézménytörténete egyéb sajátosságokkal színesítette a korábbi adaptációt. Ebből, és legfőképpen a történelmi módszertan és tankönyvek gyengeségeiből fakadóan iskoláinkban igen kevés esély van arra, hogy a történelmet komplexen, a társtudományok eszközeit és szemléletét is alkalmazó módon lehessen megismerni. Mindezt azon is lemérhetjük, ha ismerőseinknek igyekszünk megmagyarázni, hogy a történelem tantárgy ismereteinek megtanulása és tanítása nem csupán az események, adatok, évszámok, uralkodói dinasztiák és elitek élettörténeteiből kellene, hogy álljon.

A magyarországi társadalomtörténet-írás gyenge intézményes alapjainak oka szintén elsősorban a 20. századi politikai rendszerekből, és azoknak a tudománypolitikájából fakad. A század második felében az oktatás hivatalos tantárgyi rangjára emelt történelmi materializmus szemlélete nem csupán áthatotta a felnövekvő nemzedékek történelemről kialakult képét, hanem egyúttal „helyettesítette” is a történettudomány és más társadalomtudományok szorosabb kapcsolatát. A szociológiával és egyáltalán az elméletekkel szembeni bizalmatlanság továbbra is elég nagy, a történészek és más társtudományok párbeszédéről alig lehet beszélni. A társadalomtörténet több évtizedig szinte csak — az egyébként jó színvonalú — gazdaságtörténetbe burkolva jelenhetett meg. Én tehát ebből a perspektívából közelítve látom úgy, hogy a történettudomány és a társadalomtudomány kapcsolata eddig sajnos összességében nem volt eléggé hatékony. Azért mondom, hogy sajnos, mert a történelmet az én véleményem szerint is mint lehetőséget lehet értelmezni, amely megközelítés pedig akarva-akaratlanul feltételezi azt, hogy a történettudomány mindig alkalmazott társadalomelmélet. Abban az értelemben az, hogy az elmúlt korok, az emberi kapcsolatok összetevőit egy olyan nyelven írjuk le, amellyel a saját társadalmunkat is jellemezzük. Ezt igen sokan nyíltan bevallják, mások viszont nem, azt állítva, hogy a múltbeli kapcsolatokba mintegy belehelyezkedve és azokat átérzve, megértve írják le az akkor feltételezett cselekvéseket, folyamatokat és állapotokat. Mindennek az átélő képességnek kétség kívül van szerepe a történelmi múlt ábrázolásában, de nem kizárólagosan.

2. A kérdés azt is feltételezi, hogy maga a történelmi társadalomkutatás fogalma és módszerei jól ismertek és elfogadottak, holott Magyarországon erről csak igen szűk értelemben beszélhetünk. Célszerű tehát először a társadalomtörténetről szólni, amit természetesen sokféleképpen igyekszünk magyarázni, de leginkább mégis egy negatív meghatározással lehet körülírni: minden ide tartozik, ami távol van a hagyományos politikátörténettől, bár mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a politikával, mint társadalmi rendszerrel a társadalomtörténészek is foglalkoznak. Ebből nőtt és nőhet ki Magyarországon is a „politikai társadalomtörténet”, amely mindenekelőtt a politikai

struktúrák, folyamatok, döntések társadalmi és gazdasági feltételeit és következményeit vizsgálja. A társadalomtörténet tehát mindenekelőtt bizonyos társadalmi csoportok helyzetét kutatja. S inkább foglalkozik a társadalommal, mint az állammal, s inkább a csoportokkal, fejlődéssel, struktúrákkal, mint az eseményekkel. Mint ahogyan maga a társadalom fogalma is, úgy ezek is egy tudati elvonatkoztatás eredményei, és valóban, igen sok esetben lehet inkább a történész konstrukciójáról, mint egykori történelmi jelenségek rekonstrukciójáról beszélni. Mindez nagyrészt abból is fakadt, hogy a történelmi társadalomkutatás igen nagy hangsúlyt helyezett az elmélet- és modellalkotásra, amelyek egyébként rendszerint sokakat elidegenítenek ettől az irányzattól. Nem kevésbé gyengítheti a történelmi társadalomkutatás „hasznát” az, hogy a kulturális szférák iránt sokkal kisebb érzékenységgel vagy sematikusabban közelít. Az előnyei közé leginkább azt sorolom, hogy az ábrázolásban a problémacentrikusságra és a magyarázatra törekszik, azaz a lehető legnagyobb mértékben túllép az adatok pusztá regisztrálásán és az elbeszélésen. Igen jelentős hátrányai közé sorolom viszont azt, hogy sokszor az elméletek fogásában maradván nem teszi láthatóvá a struktúrákba bújtatott embereket, illetve azok pusztá tömegként jelennek meg. Mindez abból is fakadhat, hogy lehetőség szerint a tendenciákra, a főbb változások irányára, a szabályszerűségekre koncentrál, amelyek bemutatása rendszerint makroperspektívából készült képeket rögzít. S ez éppolyan téves lehet, mint amikor például pusztán a hatalmi, politikai kapcsolatok és döntések ismeretében használják sokan — mintegy háttérként — a „gazdaság” és a „társadalom” sematikus kategóriáit, anélkül, hogy annak belső összetevőit (területi, jogi, foglalkozási, etnikai, vallási, életmódbeli) és különbözőségeit hangsúlyoznák. A haladásba vetett — öngazolásból is fakadó — túlzott hit sem tett jót ezen irányzatnak. A lokális és regionális különbségek és kapcsolatrendszerek bemutatása rendszerint csak az igényekben jelenik meg, a megvalósításban ellenben sokkal kevésbé. Ennek hazai megváltoztatásához szemlélet- és módszerváltoztatásra van szükség, amelynek révén talán elkerülhetőek — többek között — a mikro- és makrotörténet hamis szembeállításának csapdái.

3. Elsősorban továbbra is türelemre, kitartó kutatásokra, színvonalas művekre és együttműködésre van szükség. Én legfőleg azt tudom valamennyire megítélni, hogy saját szakmai körömben belül milyen módon tudok, tudunk hozzájárulni ahhoz, hogy minél jobban fejlődjön a magyarországi társadalomtörténet-írás. Ez csak akkor lehet igazán hatékony, ha szűkebb szakmai területünk művelői egyúttal közelítenek — a megismerés szándékával — a történettudományon belüli és kívüli rész tudományok képviselőihez. Igen fontosnak tartom a folytonos önreflexiót és a mérlegkészítést. Ehhez hozzájárulhat az a készülő társadalomtörténelmi kötet, amely a Gyáni Gábor és Kövér György párostól 1998-ban és Valuch Tibortól 2001-ben megjelent mű után a külföldi és a hazai hagyományok, módszerek bemutatására vállalkozik. Ettől azt is remélhetjük, hogy szűkebb és tágabb körben világosabbá válhat az önmeghatározás és persze a külső megítélés is. A *Korallt*, mint olyan folyóiratot, amelynek kimondott célja a társadalomtörténelmi munkák megjelentetése, igen fontos fórumnak látom. Ugyanakkor további intézményes formákra is szükség van mind a kutatásban, mind pedig az oktatásban.

4. Részben az előzőekben írtak alapján látnék kibontakozási lehetőségeket. A nemzetközi kapcsolatok valójában inkább személyes, részben baráti indíttatások alapján alakulnak. Itt mindenképpen kiemelkedik a francia-magyar doktori iskola, amelynek részben kiterjesztésével, másrészt pedig más nyelvterületekkel való kapcsolatépítésével a magyar társadalomtörténet-írás ismertebbé válna külföldön is. Bizonyára jót tenne az is, ha minél több, magát névvel is illető műhely alakulna, mert például az elévülhetetlen érdemeket szerzett Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület is átment egy olyan, természetesnek is tekinthető átalakulásra, amely alapján úgy tűnik, hogy az évi konferencia megszervezésén és az előadások megjelentetésén túl többre nem tud vállalkozni. Regionális, intézményi tagoltsága miatt sem lehet az egyesülettől többet elvárni, mint azt, ami eredeti célkitűzése volt: az elszigeteltséget csökkentve nyújtson szellemi háttérrel, fórumot a különböző generációk számára. A nyugat-európai szakmai fejlődést is tekintve, nem látom erősnek és stratégiai szempontból elég markánsnak a társadalomtörténeti intézményesülést, ezért a nemzetközi beágyazottság is inkább csak individuális szinten létezik. Itt nem csupán nyugatra gondolok, hanem a közvetlen szomszédságunkra is, akikkel az egyik legfontosabb feladatunk lenne az együttműködés. A társadalomtörténeti irányt nevében is hivatalosan viselő két tanszéken (ELTE) kívül, Miskolcon két évvel ezelőtt arra futotta az erőnkiből, hogy elindítsuk az összehasonlító regionális társadalomtörténeti szakirányt, amely vállalkozás eredményeinek mérlegeléséhez még évekre van szükség. Mindezekkel együtt is azt gondolom, hogy éppen ennek a hiánynak a betöltése adhat elég lehetőséget Magyarországon, ahol szakmánkban ugyan mindig megjelennek a nyugat-európai és észak-amerikai adaptációs kísérletek, azonban az iskolák, irányzatok nagyon nehezen gyökeresednek meg és produkálnak műveket. Az új hullámok rendszerint gyorsan elsodorják a tudományos konjunktúrákat is, amelyekre továbbra is jelentősen hat a politika és a könyvpiac.

Kövér György

1. *Történetírás és társadalomtudományok* viszonyának megítélése attól függ: honnan nézzük? A rövideg kedvéért legyen szabad most véleményemet a társadalomtörténet (mint határterület) szempontjából megfogalmaznom. A kérdés hullámszerű történeti felvetődéseire és historiográfiájára ezúttal nem térnék ki.¹ A történetírás és a társadalomtudományok viszonya egyfelől módszertani, másfelől intézményi probléma. A módszertani kérdések önmagukban évszázados vitákra nyúlnak vissza: mennyire lehet az individualizáló eljárásra épülő históriába a generalizáló társadalomtudományok logikáját átültetni, avagy mennyiben egyeztethető össze a történetírás narratív technikája az analitikus társadalomtudományok kifejtési gyakorlatával. Sokféle megfogalmazást olvashattunk már a differenciákról, kezdve mondjuk a Dilthey-féle értelmező (verstehen) és magyarázó (erklären) tudományok közötti különbségtételtől Le Roy Ladurie frappírozott „gombagyűjtők” és „ejtőernyősök” hasonlatáig. Lawrence Stone ma már

¹ Erről részletesebben Kövér 1997.

klasszikusnak számító esszéjében a történet a társadalomtudományok hatásáról szól, amit általánosságban abban látott, hogy explicitebb előfeltevéseket, gondosabb fogalomhasználatot, kifinomultabb kutatási stratégiát, formalizáltabb módszertani apparátust (például a kvantifikációt) eredményezett, ahol a hipotézisek forrásokon történő tesztelése végső soron mérte az eredményességet. S közben az akkor „új történetírás” új utakat (analitikus és nem-narratív technikák), új kérdéseket, új problémákat és új szubjektumokat (a tömegek), s ezáltal új tudományterületeket hozott divatba (Stone 1987: 16—27).² Már Stone felhívta ugyanakkor a figyelmet az újnál is újabb jelenségekre. Ma a gyakorlatban történetírás és társadalomtudományok *kölcsönhatása* az igazi kérdés, ami elsősorban a tematizáláson és a módszertani apparátus átvételén mérhető. Az elmúlt évtizedekben ott volt a viszony a legharmonikusabb, ahol valamely társadalomtudomány és a történetírás kölcsönösen megtermékenyítette egymást. A sikeres együttműködés példaként a történeti demográfiát említhetném, ahol például a család-rekonstrukciós vizsgálatok (vagy más eljárások alkalmazása) révén a demográfia a prestatistikus korra is ki tudta terjeszteni adatbázisát, ám ehhez a szükséges fogalmi rendszer, a finom mérőszámok kidolgozásával maga a demográfia fejlődése is hozzájárult. A retrospektíve hosszabb időperspektíva egyúttal a népesedési előrejelzések számára is nagyobb időfeszítávot tett lehetővé. Nem mondható ennyire eredményesnek a kooperáció olyan tudományterületek között, ahol a történetírás és a más tudományok közötti együttműködés egyoldalúbbra sikeredett. Itt legtöbbször az adott társadalomtudomány kínálta módszertani apparátusát a történetírás számára, de vagy a tágabb értelemben vett história nem mutatkozott érdemi vevőnek, vagy azt mondhatnánk, hogy a meglehetősen szűkre szabott határok között elért eredmények iránt már az adott társadalomtudomány sem mutatott túlzott érdeklődést, vagyis kevésbé hasznosította azokat saját megújulása érdekében. Példákat hozhatnánk mind a „keményebb”, mind a „puhább” tudományok köréből: gondolhatunk akár az „új gazdaságtörténet” (kliometria), akár a pszichoanalitikus alapozottságú történetírás (pszichohistoria) sorsának alakulására. Mindkettő a maga nemében zárványként elkülönült tudományszakká vált, amelynek sem a történetírásra, sem a közgazdaságtanra, illetve a pszichológiára nincs komoly kihatása. A felhozott példákból is látható, hogy történetírás és társadalomtudományok viszonyára nem adható egyértelmű válasz, bár az együttműködés szükségességét általában mindenki elismeri, sőt helytel-közvetlenül kívánatosnak is tartja. A helyzet felemáságához az is hozzájárul, hogy a valóban meglévő módszertani probléma intézményi konfliktusok által is terhelt. Akár a történész fordul módszertani segítségért valamelyik társadalomtudományhoz, akár az utóbbi terjeszti ki érdeklődését a történelmi vadászmezőre, az „illetőségi kérdés” mindig felvetődik: a megszületett eredmény melyik diszciplína termését gazdagítja? Avagy még inkább a területi fenyegetettség pszichózisának formájában: vajon nem valamely hódító érkezett-e a mi földünkre, akár azzal a céllal, hogy megvesse a lábát minálunk, akár azzal a rejtett szándékkal, hogy megbolgyassa a kialakult határokat, s

2 Az eredetileg a hetvenes évek végén íródott tanulmányban Stone hat új tudományterületet (tudománytörténet, népesedéstörténet, a társadalmi változások története, tömegkultúra - vagy mentalitástörténet, várostörténet, családtörténet) és három „jelölter” (új politikátörténet, pszichohistoria, új gazdaságtörténet) ítélte ígéretesnek.

elszakítsa terrénumunk valamely darabját tőlünk. A módszertani aggályok gyakran intézményes félelmek kifejezői, de nem kizárt a fordított eset sem. Miközben az interdiszciplinaritás divatos jelszó lett és maradt, hiszen elvben jóformán senki sem vitatja, hogy a történelem megértéséhez és elbeszéléséhez egyaránt szükség van mondjuk közgazdasági és pszichológiai fogalmakra és ismeretekre, (anélkül persze, hogy a történéstnek közgazdásszá vagy pszichológussá kellene válnia), addig az akadémiai élet gyakorlata nem a sokszínű tudományközi civilizációnak, hanem a szakbarbárságnak kedvez.

2. Ami a „történelmi társadalomkutatást” illeti, a kérdés kissé zavarba ejtő. Nehéz ugyanis első látásra eldönteni, hogy most vajon a „történelmi szociológiára”, a „historische Sozialwissenschaft-ra”, a „social science history-ra” vagy a „*társadalomtudományos történetírásra*” gondoltak az ankét (és a folyóirat) szerkesztői. Nem mintha a fenti fogalmak között nem lenne átfedés, de mindegyiknek megvan a maga tudományos (és nemzeti-kulturális) kontextusa. A hasznosságról pedig elég kilátástalan valami nem utilitarisztikus dolgot mondani. Amennyiben — némileg önkényesen — a társadalomtudományos történetírásra vonatkozatom a megválaszolendő kérdést, s Nietzsche alapján kísérlem meg mérni a „hasznot”, azt mondhatnám, hogy a tettekre sarkalló („monumentális”), a hagyományőrző („antikvárius”) és a múlttól megszabadító („kritikai”) funkció közül a társadalomtudományos történetírás minden bizonnyal legkevésbé az első igényeinek tehet eleget (Nietzsche 1989: 37—47). Bár ebből a szempontból minden történetírás belső problémája volt és marad, hogy vajon miként képes az individualizáló módszerrel élő história tanulságokat sugallni a jelen számára, az élet tanítómestere patetikus szerepről nem is beszélve. Amennyiben viszont számítógépes adatbázisok megteremtésével például hozzáférhetővé tesz a tudományos értelmezés számára olyan forrásokat, amelyek korábban a történetírás számára csak „holt” múltbéli nyomokat jelentettek, kétségtelenül nagy szolgálatot tehet a második (antikváriusi) feladat számára is. Fő terepe azonban természetesen leginkább a harmadik, kritikai szerepkör lehet, amennyiben berögzült, de analitikusan soha nem bizonyított feltételezéseket új módon tematizál és a források próbájának alávetve „falszifikál”. Tisztában kell lennünk ugyanakkor azzal a paradoxonnal is, hogy miközben a társadalomtudományos paradigma még számtalan elvégzetlen feladatot tudhat maga előtt mind nemzetközileg, s még inkább Magyarországon, hogy megtisztítsa a terepet a hagyományos történetírás által ránk örökített elaggott kliséktől és a politikai fogantatású (múltbéli és jelenkori) előítéletektől, eközben az újfent új narratív fordulat, avagy a mikro-történelem óta számos olyan kihívással kell szembenéznie, amelyek következtében már nem lehet a régi módon újnak sem lenni. Hacsak nem akarunk a hatvanas-nyolcvanas évek „új történetírásának” emlékművet állítani (bár ez sem alábecsülendő feladat), túl kell tudni lépni nemcsak a hagyományos esemény- és politikatörténet-centrikus faktográfián, hanem meg kell próbálni felülkerekedni saját korábbi szcientista illúzióin is. Végző soron csak jó és rossz történelmi munkákat lehet megkülönböztetni, s ebben az értelemben én hasznosnak tartanék mennél több (nem politikai értelemben vett) revizionista szellemű, jó politikatörténelmi munkát, no persze nem titkolva azt a sejtésemet, hogy bizony ahhoz is szükségeltetik legalább némi politikatudományi háttér. S az is meggyőződésem, hogy egy társadalomtudományos alapozottságú és

centráltságú történetírás inkább képes rendszerbe foglalni a történelem egész folyamatát, mintha a múltnak csak egy szegmensére korlátozzuk tekintetünket. Még akkor is, ha a legújabb törekvések a „kultúra” hívószava mögé felsorakozva tartják lehetségesnek a szintézisek megalkotását (Burke 1991: 18–20).

3. A magyar társadalomtörténet-írás mai feladatait nehéz egy anket keretében felvázolni. Talán legáltalánosabban azt mondhatnánk, hogy a magyar társadalomtörténet klasszikus művei még az 1970–80-as években születtek. Csak jelzéseképpen például Bácskai Vera, Tóth Zoltán és Vörös Károly munkáira gondolunk (Vörös 1979, Bácskai 1989, Tóth 1989). A nyolcvanas–kilencvenes évek ugyanakkor számtalan új kérdésfelvetést, részkutatást hoztak, amelyek a magyar történelem számos berögzült sztereotípiáját új megvilágításba helyezték. Az új eredmények mozaikszerűségével az első társadalomtörténeti tankönyv szerzőinek is szembeülniük kellett, a műfajból adódóan azonban elsőrendű feladatuk a hiányok jelzése mellett a meglévő eredmények lehetséges interpretációs rendszerbe foglalásának kísérlete lehetett (Gyáni — Kövér 1998). S bár időnként célszerű meg-megállni körbetekintés, feladatmeghatározás, vagy épp alkalmi összegzés céljából, önkritikusan meg kell állapítanunk, hogy a társadalomtörténet haladásának menetét — ugyanúgy, mint más tudománysszakok esetében — mérföldkőként a *monográfiák* jelzik. Ezért mindenekelőtt a tervbe vett és megkezdett monográfiák elkészültét tekinthetjük az előttünk álló legaktuálisabb feladatnak. Hogy az iménti képszerűséget vetítsük tovább: a beharangozott, de el nem végzett munkálatok olyan út menti furatokra emlékeztetnek bennünket, amelyekbe végül nem kerültek be az útjelző oszlopok, vagy útszegélyező facsometék. Akármilyen mélyre ássuk is a gödröt, azt idővel betemeti a homok, és az arra vetődők már nem emlékezhetnek arra, hogy milyen terepmunkák folytak valaha azon a helyen. A monográfiák szempontjából némi biztatás lehet számunkra, hogy az Osiris Kiadó induló társadalomtörténeti monográfia-sorozata számos legújabb kutatás eredményének reprezentatív megjelenítésére vállalkozik, amivel remélhetőleg legalább ezeket a szerzőket ösztönzi a munka befejezésére.

4. A társadalomtörténet-írás jövőjét a fentiekén túl részben a tudománysszak *nemzetközi beágyazottsága*, valamint az intézményes graduális és posztgraduális képzés *lehetőségei és perspektívái* határozzák meg. A társadalomtörténet — interdiszciplináris jellegéből következően — már eleve a nemzetközi terepen szerveződött meg, a megmeredett nemzeti intézményes struktúra szűknek bizonyult ilyen vállalkozások megindulásához és terjedéséhez. Fokozottan igaz ez egy olyan országra, mint a mienk, ahol nemcsak a szakmai piac méretei kicsinyek, hanem a szervezeti keretek is rendkívül hierarchikusak és rugalmatlanok. Többnyire az új felsőoktatási intézmények létrejötte sem az új diszciplinának nyitott teret, hanem — ha lehet — még a régi kereteket is avított formában reprodukálta. Olyan ágakban, mint például a történeti demográfia, várostörténet, elit-kutatás, vállalat-történet azt is mondhatnánk, hogy a honi kutatók nemzetközi reputációja komolyabb, mint az itthoni historikus elfogadottságuk. Erről nemcsak a nagy nemzetközi konferenciákon való sikeres részvétel, hanem a külföldön és idehaza szervezett műhely-szemináriumok keretében kifejlesztett rendszeres együttműködés ad legvilágosabb tanúbizonyságot. A társadalomtörténet hazai megjelenítésében remélhetőleg a továbbiakban is fontos szerepet fog betölteni a több száz

taggal rendelkező Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület, amely immár 1986 óta szervez évente változó tematikával konferenciákat és adja közzé (sajnos változó rendszertelenséggel) annak referátumait a „Rendi társadalom — Polgári társadalom” kötet-sorozatban. A perspektívát azonban végső soron a képzés és továbbképzés lehetőségei határolják be. Miközben — sepregetve a saját házunk táján — például az ELTE történész hallgatóinak öt éves tanulmányaik során összesen egy szemesztert kell a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék óráiból felvenniük (s már ez is eredmény a korábbi teljes fakultatívitás helyett), a Bácskai Vera által alapított társadalomtörténeti PhD alprogram keretében elkészült első disszertációk, és a manuductor professzor-asszony 70. születésnapjára kiadott tanulmánykötet (amelyet a doktoranduszok írtak és szerkesztettek) seregszemléje nemcsak az első nem-autodidakta nemzedék felcsepere-dését, hanem beérését is jelzi (Bódy — Mátay — Tóth 2000). Ebben természetesen óriási jelentősége van, hogy ennek a kilencvenes években egyetemre járt társaságnak módja volt saját tanárain túl másoktól, a társadalomtörténet nemzetközi beágyazottsága révén elérhető ösztöndíjak segítségével a nemzetközi akadémiai élet számos kiváló műhelyében és mestereitől a szakma fogásait elsajátítani. A leicesteri várostörténeti mesterkurzus mellett érdemes itt mindennek előtt a Granasztói György által alapított, francia-magyar együttműködésre épülő „Atelier” posztgraduális képzésben résztvevők ígéretes teljesítményét kiemelni, amelyről például a doktorandusz hallgatók francia nyelvű tanulmányaiból szerkesztett kötet tanúskodik (Lagrave 1999). S talán nem tűnik illetlenségnek, ha a zömmel társadalomtörténész és szociológus PhD hallgatók által szerkesztett *Korallt* is a jövő nemzedék szerepvállalása egyik színtereként érzékelem. Az elkövetkező évek feladata mindennek előtt az eddig kialakított szerepek és intézményes keretek megőrzése, s noha a roppant dinamikus nemzetközi áramlások kívánatossá tennék az újabb irányokba történő terjeszkedést is, egy társadalomtörténész legyen realista. Minimális programként érje be azzal, hogy a remélhetőleg konszolidálódó keretek váljanak alkalmassá az új áramlatok alkotó befogadására (is).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest
- Bódy Zsombor — Mátay Mónika — Tóth Árpád 2000 (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest
- Burke, Peter 1991: Overture: The New History, its Past and its Future. In: uő (ed.) *New Perspectives on History Writing*. Pennsylvania, 1—24
- Gyáni Gábor — Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest
- Kövér György 1997: Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület tíz év múltán. *Századvég*, Új folyam. 4. 43—55.
- Lagrave, Rose-Marie (red.) 1999: *Villes et campagnes en Hongrie XVI—XXe siècles*. Budapest
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest
- Stone, Lawrence 1987: History and the social sciences in the twentieth century. In: uő. *The past and the present revisited*. London és New York, 3—45.
- Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Budapest
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873—1917*. Budapest

L. Nagy Zsuzsa

A társadalomtörténeti kutatás és írás ma már elismert, önálló ága a történettudománynak. Ezt a pozícióját nem túl régen és nem is könnyen érte el, különösen nem a modern korra vonatkozóan. (Mondandómat e korszakra vonatkozó ismereteimre alapozom.) Nem mintha a kutatók nem érezték volna szorító szükségét a társadalmi szerkezet, a történeti viszonyok alaposabb, a lehetőség szerinti hű rekonstruálásának. A kutatást és publikálást nem a szándék és a felkészültség hiánya késleltette, hanem a történettudományra nehezedő ideológia. Ez oly ismert tény, hogy részletezni szükségtelen. Miközben nemzetközileg már virágzásnak indult a történettudománynak ez az ága, nálunk a gazdaságtörténet-írás volt az, ahol még szinte bújtatva, elrejtve megjelentek az első társadalomtörténeti elemek, s azután — jobb esetben — a politikátörténetbe is beszivárogtak ilyenek.

Ehhez mérten úgy látom, hogy az utóbbi két-három évtizedben a történettudomány húzóágává a társadalomtörténet lépett elő. Az ilyen jellegű kutatások mind több kutatót, és ami nem mellékes, mind több fiatal vagy fiatalabb kutatót vonzottak. A társadalomtörténet iránti érdeklődés, művelése szükségességének felismerése hívta életre annak idején a Hajnal István Kört, aminek jelentőségét nem utolsó sorban abban látom, hogy együttműködési keretet adott a fővárosi és a nem fővárosi kutatóknak.

A társadalomtörténet fellendülő művelése volt az a kapocs, amely immár „a” magyar történettudományt újól (a gazdaságtörténetet követően) hozzákötötte a szakma nemzetközi áramához, tartós és sokoldalú együttműködést alapozva meg.

Egy adott kor elemzésének, megismerésének alapvető feltétele társadalmi bonyolultságának, osztályainak, rétegeinek, csoportjainak, valamint egymáshoz való viszonyuknak a feltárása. A társadalom rajzába így lép be kikerülhetetlenül az életviszonyok és az életmód vizsgálata. Erre nézve minden eredmény a teljesebb kép kialakítását szolgálja.

A társadalom- és életmódkutatás olyan forrásokat von be a munkába, amelyekre korábban nem gondoltunk, vagy használhatóságukat el sem képzeltük. Ezek révén az ismeretek és a nézőpontok is gazdagodnak. Ugyanakkor azok a kutatók, akik helyi forrásokkal dolgoznak és dolgozhatnak elsősorban, e kutatási irány művelőiként országos történeti érdekű ismereteket tárhatnak fel, feledve azt a korábbi, nem feltétlenül értékelismerő jelzöt, hogy helytörténész.

A teendőket tekintve — saját érdeklődési köröm alapján — a városi népesség társadalomszerkezetének, életmódjának további vizsgálatát szorgalmaznám, mivel itt még pusztán a polgári, kispolgári rétegek tekintetében is beláthatatlanul sok tennivaló van. És akkor még nem szóltam a városi munkás, ipari és egyéb fizikai munkát végző rétegekről, amelyeknek ismeretében nagyobbak a hiányaink, mint az ismereteink. E téren a néprajz eredményeire sem támaszkodhatunk, mivel annak érdeklődését a városi munkás folklór annak ellenére nem keltette fel kellő mértékben, hogy a modern kornak ez nem kevésbé, ha nem fontosabb kérdésköre, mint a falusi, a paraszti népességé. (Csak mellékesen: ott is több kellene a változásról, a mássá válásról, mint a korszakonként erőltetett hagyományőrzésről.)

Meggyőződésem szerint a történettudomány nem mehet előre, nem kapcsolódhat a szakma nemzetközi irányzatához a társadalomtörténet kitüntetett művelése nélkül. Eredménynek valójában nem csak az évtizedek óta sorozatosan megszülető kitűnő elemzéseket, új forrásokra alapozott leírásokat tartom. A társadalomtörténet valódi térhódítását a történettudományban ott látom, hogy ma már a politikatörténet-írás sem nélkülözheti a társadalomtörténeti szemléletet. Manapság igényes, szakmailag elismert politika-, diplomáciatörténeti munka is csak úgy készülhet, hogy nemcsak az intézmény szerkezetéről, működéséről szól, hanem arról is, hogy kik voltak működtetői, honnan jöttek, miféle társadalomtörténeti gyökérrel és háttérrel rendelkeztek. Azt hiszem és remélem, hogy a társadalomtörténeti szemlélet áthatotta az általános történetírást. Ennél többet egy olyan kutató, aki maga is érdekelt e téren, aligha kívánhat.

Tóth Zoltán

1. A tudományágak közti „viszony”, — bizonyára Fernand Braudel-nek a *Századokban* is megjelent 1958-as cikkére utal — úgy látom, jellegzetesen nemzedéki és korszakos helyzetek függvénye. (Teória helyett narratíva.) A régi farmernadrágos összejöveteleknek minden esetre jó ideje vége van; a mesterségünket űző „nép” egyik felénél a nézetekét a viselet váltása is követte. A Petőfi Sándor utca elején, a Korzó Étterem a hatvanas évek közepe táján, minden hónap első szerdáján régészek, „fiatal archeológusok”, középkorral, bizantinológiával, néprajzzal, valamiféle ösztönös társadalomtörténettel, szociológiával kísérletezők nagyon szigorú vitáinak színhelye volt, csakúgy, mint egy évtizeddel később a KSH szakszervezeti kultúrdélutánjai. A hatvanas-hetvenes évek fordulója az „interdiszciplinaritás” vágyában élt. Ennek, úgy gondolom, Európa mindkét felén az olajválságot megelőző konjunktúra volt a táplálója, Magyarországon pedig különösen a „mechanizmusreform” reményében indult kezdeményezések, alapítások, „programok” nyíltsága. Ebben a hullámban jelent meg a szociológia felől kiindulva a történeti kutatásokban a számítógéphasználat. A közeledést „ember és ember között” elősegítette a nagygépek működtető gazdáinak a szó szoros értelmében vett rendőri szigorral őrzött egyeduralma. A használók érdekeikkel a használati kiváltságot osztó intézményekkel szemben még egy oldalon álltak. A gépek környékén, Magyarországon az Akadémiának a személyi számítógépek elterjedéséig a legjelentősebb, a Várban dolgozó nagygépe, a CDC „udvarán”, vagy inkább piacterén, az operátorszobákban és lyukasztótermekben úgyszólván minden megtörtént, még véleménycsere is. Ez utóbbi — s talán az adatkezelés kényszerű fegyelme — tűnik utólag a fontosabbnak, mert az akkori „user”-öntudattal járkáló kutatók közül senkinek sem emlékszem olyan érdekesebb munkájára, amit géppel, nagy tömegű adatfeldolgozásával készített volna el. Mégis, a matematikai és statisztikai módszereket a történészek egy része, a gazdaságtörténeten kívül is megismerte és használta ezután. Ahol nem ilyen in- vagy félformális volt az interdiszciplináris közeledés, hanem tudományos nagyüzemek kísérleteztek vele, mint ugyancsak a Korzó korszakban, de Nyu-

gaton, mint például a kölni iskolások és René Königék, ott valódi kudarcokat szenvedtek.

Voltak tehát egyes nemzedéki és korszakos helyzetek, amelyek elősegítették a kommunikációt a társadalomtudományi szakmák között, tanulságul mégis azt kell leszűrjem, hogy mindig egyes, valamikor így mondták: „komplex szemléletű” embereken múltott az, hogy ezekből a helyzetekből termett-e valami; legalább egy olyan sereg-szemle, mint a Hofer Tamás szerkesztette 1984-es *Történeti antropológia*.

2. A történeti társadalomkutatás:

„1. ... mindaz, ami nem politikatörténet.

2. Nem egyéb, mint kultúrtörténelem.

3. Az, amit régen eszmetörténetnek neveztek. A korok világnézeti mozgalmait tárgyalja.

4. A történeti szociológus szemlélete, mely a történet főtényezőjének a tömegeket látja, s az összes történeti jelenségeket a társadalmi élet egyszerű vetületének tekinti.

5. Olyan diszciplína, amely a történet folyamát nagy egyéniségek személyes élete köré fonja.

6. Az a metódus, mely az események mögött lelki — nem szellemi! — motívumokat keres.

7. A történetnek szintetikus a világnézeti szemlélete, ennél fogva olyan betetőző diszciplína, amely a történelmi kutatás által már összehordott és feldolgozott anyagot használva, a múltat összekapcsolja a jelennel.

8. A történetben tevékeny végső és általános erőknek a kidolgozása, kipreparálása.

9. A történet filozófikus áttekintése.

10. A nagy fejlődési egységeket átfogó, az adatokkal nem pepecselő folyamatos történeti előadás.

11. Olyan előadási mód, mely csak egyének, művek vagy korok lélekrajzához illik, tehát tárgya csak az lehet...”

A fentieket Jó Tibor írta 1935-ben a „Geistesgeschichte”-ről, magyarul a szellem-történetről, mondván, hogy „...nem csak azok közt, akik csupán képzelődnek a szellem-történet» felől, hanem művelői körében is a legkülönbözőbb vélemények alakultak ki arról, hogy mit kell alatta érteni.” Néhány ilyen felfogást sorolt fel (Jó 1935: 6—7). Ismerős a legtöbb, de ez is tanulságosabb lett volna jegyzetelve. És nem jártunk e valahányan így, ha társadalomtörténészekkel találkoztunk?

Tehát a hasznáról! (*Vom Nutzen und...*) Mindenek előtt módszertani egyszerűségről. A módszerbe beszámítom azt a történetfilozófiát is, amellyel a módszert indokolni képes egy irányzat. A történetfilozófia pedig, mint tudjuk, a társadalomtudomány előtti spekuláció, úgyhogy, már evvel is egyszerűbb a dolgunk. Így kikerülhetők azok a buktatók is, amelyekbe más irányzatok a modern ismeretelméletek nyomán bonyolódhatnak. Marad a jól kipróbált ideáltípus és a kétfelől, a Ranke-i és a Habermas-i értelemben is kritikai módszer. Így fordulhat elő, hogy „A »historische Sozialwissenschaft«-nak például gyakran vetik szemére, (itt nyilván a Medickékkel folytatott vitára gondol Vári András — T. Z.) hogy ott, ahol elméleti síkon vizsgálja a tárgyát, ott ábrázolásaiban nagybetűs struktúrák masíroznak az évszázadokon keresztül egy ember, események és kultúrák nélküli történeti térben, ott pedig, ahol egy konkrét történeti

elemzés elvégzésére vállalkozik, ott gyakorlatilag historicista módon jár el” (Vári 1990: 9).

A történeti társadalomkutatást, a német „historische Sozialwissenschaft”-ot ma — még mindig, vagy már — a mikrotörténethez, másként a hétköznapi történetéhez (az „Altsgeschichte”-hez) való viszonyával szokás tájolni a német térképen (Dülmen 1990: 27—29, 86—101; Iggers 1997: 65—77; 104—107). Azért „még mindig”, mert a régi heves vita a két irányzat között, előterében Hans Medickkel és Hans-Ulrich Wehlerrel, majd Jürgen Kockával, a nyolcvanas évekre kifulladás. (Ennek néhány dokumentuma: Kocka 1986; Wehler 1987: 6—31.) Itt — véleményem szerint — ugyanúgy nem érdemes győztest vagy vesztest keresni, mint a reformáció talpon maradt irányzatainál. Ha megnézzük, hogy kik, hol és mikor folytatták a vitákat, úgy német törzsi, vagy alnémet-felnémet vita volt ez is, amiben nem kötelező semlegesnek maradni, de nem azért vitatkoztak, mert meg akartak volna, vagy meg lehetett volna egyezni. Emellett jóformán már feledésbe is merül, hogy mint ott, majd ötszáz éve, eredetileg Róma állt minden reformátorral szemben; itt a „céhes történetírás”, a háborús bűnösök padjára ültetett német historizmus — ha valaki még kevésbé szívelheti: a „historicismus” — állt, a háború után az 1960-as évekig az akkor még egyszerűen társadalomtörténetnek, vagy az akkor még érthető jelképes értelmű „gazdaság és társadalomtörténetnek” tekintett oldallal szemben. Politikai szempontból is jobb- és baloldalon álltak a felek. Az erőviszonyok a szociáldemokrata kormányzati korszakban változtak meg. Azután, közelebb a hatalomhoz, a befolyásért való versenyben változott meg a baloldaliak közti viszony. Ahogyan Európában ebben a tágon értelmezett társadalomtörténeti szakmában majdnem mindenki Marx közeléből indult, úgy Wehler is, ha a hetvenes évektől már el is határolja magát Marxtól, szemben demokratikus baloldali küzdőtársaival, többek között a flottatörténész Eckhart Kehr-el. A tekintélyváltás a radikális kommunista baloldaltól, a tanársegédek és doktoranduszok egyetemi forradalmától (Geiss — Tamchina 1974) való elhatárolódás kényszerében történt meg Max Weberrel, mégpedig sajátos módon. Mivel a „fiatal történészek”, ahogy Dülmen nevezi mindkét felet, többsége az Egyesült Államokból tért vissza működése színterére. Max Weber is velük jött vissza, akinek a weimári kor után egyedül a tengeren túl volt kultusza. (A jövés-menésben született meg a ‘Stand’ fordítási félreértéséből a ‘társadalmi státus’, közhelyként meghonosodott szakkifejezésünk.) Ebben az értelemben van igaza Iggers-nek, aki azt írja, hogy „Németországban a történeti társadalomtudomány szellemi előfutárai nem az amerikai társadalomtudósok vagy a francia Annales történészei voltak, hanem németek: Marx, ahogy Max Weber közvetítette és maga Max Weber” (Iggers 1997: 71).

A német fiatalok feladata a porosz nemzeti birodalmi történet kritikájának megírása, az új német múlt (ahogy Iggers mondja: „recent German past”), a (nyugati) német demokratikus történet megszerkesztése volt. Ugyanakkor ez a huszadik század végi német demokrácia nem volt már proletár állam, mint ahogy a szociáldemokraták sem proletár párt, hanem a modernizációt optimista módon, „igenlőn” megítélő, „fehéreköpenyes” párt („White-Collar” — Bildungsbürger?). Egyszerűsíti még a módszert, ha időben és térben jól lehatárolt témát, az ipari modernizációt választjuk, s így, ha a hagyományos viszonyok kioperálása fájna, Európa kellős közepén német

‘Sonderweg’-re terelhető a fejlődés. Ahol a régimódi, hermeneutikai szempontból is igénytelenül kezelt források műveltségünk összefüggéseiről beszélnek, összehasonlítással lehet eltüntetni ezeket. A régi német Sozialgeschichte, de a három egymással kölcsönhatásban álló tényezőre (ahogy Wehler 1987-ben elősorolta: „Herrschaft, Wirtschaft, Kultur”-ra) szorított Max Weber is félreértéseken keresztül merül feledésbe, ahogy Weber volt anno Lamprechtnek, a „sarlatánnak, a legveszedelmesebb fajtából” egyik németországi „diszkreditálója”.

Koránt sem új jelenség, de az elmúlt harminc évben mégis különös, csoportfelmutató szerepet játszanak az egymásra felelgető, vagy egymásról hallgató konferenciakötetek, tanulmánygyűjtemények. Ezekben az irányzatok kezdettől fogva maguk írták a saját történetüket is, meg hozzá historiográfiát is újítottak, aszerint, hogy kit válogattak ki az elődökből. Óhatatlan összekötő szálakat keres az olvasó, s egy olyan őserdőben, mint az utóbbi harminc év nyugati társadalomtörténeti irányzatai, mégis ma is, s a germán erdőkön túl is, meglehetősen világosan felfedezhető a 19. században oly „megkapó” klubok, népek, nemzetek, „törzsek” modern tudományos problematikái. Sőt, ezek egyenként is mintha a nyolcvanas évektől még messzebb húzódtak volna egymástól. Ha a filozófiáknak és módszereknek helyük, idejük és gazdájuk volt, az első világháború előttiéket szorosabb tudóskapcsolatok fonták egybe, mert személyesebbek is voltak. Az előfutárok, ahogy Iggers fogalmaz: a „precursorok”, éppen csak elindultak az intézetalapítások és katedrafoglalások útján, emellett középosztályuk (Mittelstand v. Gentleman) szűk elit csoportöntudata mozgatta cselekvéseiket, s vitte az Óceánon keresztül is — de nem a Csatornán.

Míg a nyugati ipari államokban, az Egyesült Államokban is szinte egyidőben jelennek meg a modern társadalomtörténet eszméi, Angliában a 19. század vége nem a módszertani forradalmak kora, hanem „végre” a német historizmusnak, ahogy Collingwood még a második világháború idején ünnepelte, „a tudományos történetírás” átvételének időszaka (Collingwood 1987: 202). Nem hiszem, hogy ez a helyzet pusztán valamiféle lemaradás lenne, minden esetre az angol történeti műveltségnek máig egyik különös vonását kölcsönzi. Ez a különös vonás ott van a 20. század végén, a Peter Burke szerkesztette *Új perspektívák a történetírásban* (Burke 1991) cikkgyűjteményén, amely a Burke féle irányzat, a „*New History*” tudományos programnyilatkozatát is tartalmazza.

Hát „mi az új história?”: „...what is the New History? [...] It is a history ‘made in France’...”, szóval a „nouvelle histoire”. Száz év után, ha az *Annales*-kör elvállalt elődjait is ideszámítjuk — akikkel kapcsolatban kell még néhány szót szólnom — ez is átért a Csatornán. A meleg klubszerűség, amivel Burke Jacques Le Goff-ot köszönti emlékeztet is arra a régi gentleman-internacionáléra, meg nem is: ott, az előző századfordulón mindenki magától értetődően nemzeti öncélúságában egyéni és „zseniális” volt, nem tanítvány, hanem mester. És nem lesz Cambridge-i professzor létére majdnem francia, de mégkevésbé majdnem amerikai — ami a kötetben képviselt tematikákból, az elnyomottak (*History from Below*), a nők (*Women’s History*), a gyarmatok (*Overseas History*) etc. megjelenéséből, majd ugyanitt, zárótanulmányként Burke-nek az eseménytörténet és a narratíva visszatéréséről szóló előadásából tüntetően megszólal. Igen, posztmodern válogatás, vagy másként „eklektika”. Ezért is nehéz ma is az eszmék

összefutó régi szálait nyomon követni. És mi Burke szerint a „nouvell histoire”? Erre nincsen „pozitív definíciója”. Jellemezhetők a „teljes történettel” („histoire total”, ill. „total history”), vagy a „szerkezettörténettel” (structural history), mégis inkább, ahogy ő mondja, „via negativa”-ként, avval, amivel ellenkezik: Peter Burke társadalomtörténete a narratívára való visszatérés után sem egyezik a „hagyományos paradigmával” vagy a Ranke féle történetírással. A historizmushoz való viszony ebben a bevezetőben nem csupán rövid, irányadó utalás, hanem a cikk maga újabb irodalmunkban a historizmusnak egyik legtömörebb, rendszeres kritikája. Szubtilis fogalmazással különbözteti meg — mégis csak genlemeden-internacionálé? — az öreg Leopold von Rankét a porosz historizmustól, s hozzá hasonlóan, figyelemre érdemes, hogy Marxtól a marxistáktól (Burke 1991: 2—3).

Ami Kockáék „eltorzult német alkatából”, az analitikus irányokhoz képest a hatékonyság szempontjából igen előnyös módszertani egyszerűsítésekhez vezet, Peter Burke környezetében fel sem merülhet. A kérdés talán épp fordított: a francia import mellől vajjon hová tűnt erről a látóhatárról E. P. Thompson, Hobsbawm, az „anglo-marxisták”, meg a Cambridge-iek? Buckle-t nem is említem, akit még „diszkreditálásra” sem méltatnak. A német hitvitázó szembenállással ellentétben, amely mégiscsak kapcsolat, itt a nézetek közti szakadékok hagyománya tűnik elő. Az előbbi szakadék-sorozatba illik E. P. Thompson rokonszenves, szégyenkező vallomása arról, hogy főműve, a *Making of the English Working Class* írásakor nem ismerte az angol ősnéprajz alapművét, John Brand 1777-ben megjelent *Observatio*-ját, ami jellegében körülbelül a mi Bél Mátyásunknak felel meg. (Mentegetőzéséből itt is egy kis éleslátó társadalomtörténeti megfigyelést készített az osztályszakadékok egyik és másik partjáról [Thompson 1980: 292—293].)

Végül — az *Annales*-kör és előfutáira visszatérve —, ha előnyökről beszélünk, sem a hitvita, sem a szakadékoság nem számít annak. Az a gazdagság, amellyel a francia „történeti társadalomtudomány” felépült napjainkig, emlékeztet arra a szinte megszakítatlan láncolatban fennálló műemlékvagyokra és kultuszára, amiről és ahogyan az ország e téren is híres. Elgondolkodtató, hogy az *Annales* 1960-ban változtatlanul közölte le François Simiand 1903-ban a *Revue de Synthèse historique* folyóiratban megjelent vitacikkét, amit a franciák Lamprecht—Below-vitájában írt Paul Lacombe támogatására, az ő historista katekétájuk Charles Seignobos-val szemben (Simiand 1960: 83—119). Érdekes tanítványi viszonyt tár fel Marc Bloch egyik jegyzetében Langlois-val, de különösen Segnobos-val, a francia historizmus kézikönyvíró megszemélyesítőivel kapcsolatban. Szembe kell helyezkedjék velük, mégis komolyan, ép lélekkel elvállalhatja őket: „A két szerző, s különösen M. Seignobos tanítványa voltam. [...] De nem csak azt tanították nekünk — mindketten —, hogy a történész első feladata az őszinteség; azt sem titkolták el, hogy tanulmányaink fejlődése maga is kutatók nemzedékeinek szükségszerű ellentétein keresztül megy végbe.” (Bloch 1996: 137) A nemzedékek és a viták is láncolatban követik egymást, úgyszólván szakadatlan, mint azt a „Mikrohullámban” a mikro- és a makrotörténet viszonyának alakulásáról (*Századvég* 1999. Tél) vagy „Nouvelle histoire” születésénél, a második és harmadik Annales-nemzedék váltásával kapcsolatban is olvashattuk (Czoch — Sonkoly é.n.).

3. A legsürgetőbb feladat jó vitatható dolgokat írni — noha én nagyon szívesen végigizgulom sokadszor is a történeti szappanoperákat hallgatva, hogy Deák megköti-e a kiegyezést vagy sem (hátha mégsem?), vagy Horthynak hátha sikerül egyszer mégis „kiugrani”...

4. A „nemzetközi beágyazottság” előző válaszaim után meglehetősen kényelmetlen asszociációkat kelt.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bloch, Marc 1996: *A történetész mestersége. Történelemelméleti írások*. Budapest
- Burke, Peter (ed.) 1991: *New Perspectives on Historical Writing*. Cornwall
- Czoch Gábor — Sonkoly Gábor é.n. (2000): Bevezető. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen. 9—23.
- Collingwood, Robin G. 1987: *A történelem eszméje*. Budapest.
- van Dülmen, Richard (Hrsg.) 1990: *Das Fischer Lexikon Geschichte*. Frankfurt a. M.
- Geiss, Imanuel — Tamchina, Rainer (Hrsg.) 1974: *Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft*. München.
- Iggers, Georg G. 1997: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover.
- Kocka, Jürgen 1986: *Sozialgeschichte. Begriff, Entwicklung, Probleme*. Göttingen
- Joó Tibor 1935: *Bevezetés a szellemi történetbe*. Budapest
- Simiand, François 1960: Methode historique et science sociale. Etude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et de M. Seignobos. *Annales E.S.C.* 15. 1. 83—119.
- Thompson, Eduard Paul (1976) 1980: Volkskunde, Anthropologie, Sozialgeschichte. In: *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18—19. Jahrhunderts*. Frankfurt/M — Berlin — Wien.
- Vári András 1990: Idegen utak. Német-magyar összehasonlítások. In: uő (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest
- Wehler, Hans-Ulrich 1987: Einleitung. In: uő: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I*. München 6—31.

Vonyó József

KITÉRŐ(?) VÁLASZ A KORALL KÉRDÉSEIRE

Amikor elolvastam a *Korall* megtisztelő kérdéseit, mindenekelőtt kérdések fogalmazódtak meg bennem. Pontosabban: kérdések formájában jelentkező kételyek. Szabad-e válaszolnom rájuk? Mondhat-e autentikus véleményt, hasznosítható javaslatokat a politikatörténettel foglalkozó kutató a társadalomtörténeti kutatás mai magyarországi helyzetéről, nemzetközi relációiról, feladatairól azoknak, akik elsősorban e problémákkal foglalkoznak, s nála sokkal jobban ismerik viszonyait?

Bár a dilemmák személyesek, talán általánosabb érvényűek is. Tudományágunk differenciálódása, a kutatók jelentős részének specializálódása gyakran eredményez kisebb-nagyobb mértékű bezárkózást. A történettudomány egyes ágainak művelői gyakran nem, vagy alig hasznosítják a többiek eredményeit. Pedig a gazdaság —, a társadalom —, a politika —, a kultúrtörténet stb. által vizsgált tematikák az adott társadalom korabeli életének egymással szerves egységet alkotó, egymást befolyásoló,

meghatározó, azaz egymástól elválaszthatatlan területeit alkották. Ha az adott időszakot valóságúen akarjuk bemutatni, a részleteket is csak az egészbe ágyazva, más területekkel összefüggésben, a kölcsönhatásokat feltárva ábrázolhatjuk reálisan. Ez a komplexitás azonban korántsem jellemző az egyes részterületeket elemző történeti feldolgozásokra.

A politikatörténeti munkákat — monográfiákat, tanulmányokat — olvasva gyakran tapasztaljuk, hogy a szerző nem lép túl a pártviszonyok, választási küzdelmek és eredmények, a pártprogramok, az ideológiák tárgyalásán, a törvényhozás, a kormányok vagy az önkormányzati szervek intézkedéseinek stb., illetve a közöttük fennálló kölcsönhatások ismertetésén. Azaz szűk értelemben vett politikatörténetet művel.

Megvalósítható-e a társadalomtörténet és a politikatörténet szimbiózisa? S van-e értelme, haszna? Pontosabbak lehetnek-e politikatörténeti ismereteink, ha a politikai jelenségek, folyamatok elemzése, értelmezése során társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe veszünk, ha a társadalomtudományok módszereit is alkalmazzuk?

Meggyőződésem, hogy a fenti kérdésekre a válasz csak igen lehet. Még akkor is, ha nem minden korszak hatalmi-politikai viszonyai teszik lehetővé (legalábbis nem azonos mértékben és módon) a fenti kérdésekben megfogalmazott igények érvényesítését. Igazoláskul hadd vessek fel csupán egy lehetséges példát.

A közelmúltban zárult le egy nagyszabású kutatás Hubai László vezetésével, mely a teljesség igényével tárta fel az 1920—1998 közötti magyarországi parlamenti választások történetét. Előbb tanulmánykötet(ek)ben (Földes — Hubai 1994, 1999) foglalták össze választásonként a választójog adta kereteket, az adott időszak politikai és pártviszonyait, a kampányt, az eredményeket, utóbbi keretében a kialakult parlamenti erőviszonyokat. 2001-ben jelent meg az a hatalmas, háromkötetes adattár, mely térképeken és összesítő táblázatokban rögzítette a választások valamennyi fontos adatát választókerületenként, sőt egyes relációkban településenként (Hubai 2001). A hatalmas volumenű adatfeltárás és — feldolgozás eredményeként rendkívül értékes, alapozó jellegű, s a korszak politikatörténetét kutatók számára megkerülhetetlen munka született, mely teljesnek tekinthető tablót ad a 20. századi magyarországi pártstruktúra, illetve a parlamenti erőviszonyok alakulásáról.

Mégsem mondhatjuk, hogy ezzel mindent tudunk a fenti kérdéskörben. Ismerjük ugyan időmetszetenként a tényeket, térképeken is nyomon követhetjük, elemezhetjük a trendeket, de nem találunk minden tekintetben kielégítő választ az okokat illetően. Mivel magyarítható pl. valamely politikai irányzat folyamatos dominanciája az ország egyes választókerületeiben, vagy nagyobb térségeiben? Avagy mi okozza, hogy egy megye politikai térképe 4-5 évenként jelentősen átalakul? A kérdések csak részben válaszolhatók meg a kormányzati politika, a pártok ideológiája és programjai, a külpolitikai hatások stb. alapján.

Az 1920 utáni politikai élet jellemzője a politikai (választó-) jogok radikális kiszélesítése, mellyel — a korábbi kezdeményezések kiteljesedéseként — együtt járt a törekvés szervezett tömegpártok alakítására, a hagyományos választói klubpártok helyett. Mind ez azt eredményezte, hogy a társadalom jelentős részének szavazatai befolyásolták az erőviszonyok alakulását. A tömegpártok pedig folyamatos politikai aktivitást vártak el tagjaiktól, s ennek következtében — bár vezető szerepük, dominanciájuk megmaradt

— már nem csak a szűk elitek szándékai, elhatározásai befolyásolták a döntéseket. Tekintettel kellett lenniük a tömegessé váló tagság érdekeire, követeléseire is. Nem elég tehát a vezető körök politikai nézeteit, érdekeit, mentalitását stb. vizsgálni. Elengedhetetlen nagy társadalmi csoportok választói magatartásának, pártszimpátiáinak ismerete. Ezeket pedig egyénenként és társadalmi csoportonként számos tényező határoz(hat)ta meg: foglalkozás, gazdasági helyzet és abból fakadó érdekek; az adott időszakra jellemző szociális problémák; egy település belső társadalmi hierarchiája, az azon belüli személyes kapcsolatok; vallás és nemzetiség, s a velük összefüggő tradíciók; iskolázottság, műveltség, az oktatás és a korabeli kultúra által közvetített értékek, s az általuk meghatározott nézetek a világról, egyes politikai irányzatokról, általában: a hagyományos struktúrák továbbélése és hatásai új politikai feltételek között stb. Csupa olyan kérdés, melyeket a társadalomtörténet vizsgál.

De vizsgálhatók-e egzakt módon ezek az összefüggések, feltárhatók-e hitelesen a társadalmi és politikai tények között érvényesülő hatások? Forrásadottságaink ezt — legalábbis egyes korszakokban, s ha korlátozottan is — lehetővé teszik. Köszönhetően például Bethlen István sokat kritizált lépésének, a nyílt szavazásos rendszer visszaállításának 1922-ben. Az 1922 és 1935 között lezajlott négy választás időszakából a szavazókörök fennmaradt jegyzőkönyvei nem csak a leadott voksok jelöltek és pártok szerinti megoszlását tartalmazzák. Az is pontosan megállapítható belőlük, mely választópolgár kire szavazott. A választói névjegyzékek adatait (név, nem, életkor, foglalkozás, lakcím) felhasználva, és más forrásokból nyert adatokkal kiegészítve nagyon pontos képet alkothatunk arról, hogy egy-egy képviselőjelölt támogatói milyen társadalmi csoportokból verbuválódtak. Másként fogalmazva: milyen összefüggések állapíthatók meg az adott település (szavazókör) választópolgárainak társadalmi tagoltsága és politikai mentalitása között?

Olyan helyeken és időszakokban, ahol és amikor nem állnak rendelkezésünkre ilyen dokumentumok, a statisztikai kiadványok adatainak felhasználása teszi lehetővé hasonló vizsgálatok elvégzését. A népszámlálások (a lakosság nemek, életkor, foglalkozás, nemzetiség, vallás, iskolázottság stb. szerinti megoszlása), mezőgazdasági összeírások (birtokstruktúra, művelési ágak arányai, kataszteri tiszta jövedelem, állatállomány stb.), üzemi statisztikák stb. egy-egy településre vonatkozó adatsorait összevetve az adott szavazókör választási eredményeivel — korrelációs számítások segítségével — tárhatók fel a társadalmi tények és politikai magatartás közötti összefüggések. Ha pontos képet nem is alkothatunk ezzel a módszerrel, a trendek megismerése lehetőséget ad néhány megbízható következtetés levonására.¹ Az így kapott eredmények tovább pontosíthatók és árnyalhatók a közigazgatási iratokban található adatokkal, korabeli személyes vélemények feltárással (családi és személyi iratokban megbúvó levelek, naplók, emlékezések stb.). Mindez csak rendkívül időigényes, aprólékos munkával valósítható

1 Ilyen igényű adatfeltárás folyik többek között Hubai László vezetésével, továbbá a Pécsi Tudományegyetem doktoriskolájában és Modernkori Történelmi Tanszékén. Egy pécsi doktorandusz például két-két megye és nagyváros két világháború közötti választási eredményeit és azok társadalmi összefüggéseit kutatja már készülő dolgozatában. Egy nappali tagozatos hallgató pedig — a nyílt szavazás adata dokumentumadottságokat kihasználva — a nők 1926–1935 közötti választói magatartását, illetve az azt befolyásoló társadalmi tényezőket vizsgálja a mohácsi választókerületben.

meg, de bizonyos, hogy eredményeként pontosabb képet kapunk a 20. század politikai folyamatairól, mint csupán a hagyományos politikatörténeti szempontok és kutatási módszerek alkalmazásával.

Eredménye lehet az is, hogy tovább csökkennek a történetírást jellemző tematikus és módszertani aránytalanságok.

A nyugati polgári demokráciákban évtizedekkel korábban kialakult gyakorlatot követve, az utóbbi mintegy húsz évben a magyar történettudományban is csökkent a politikatörténet túlsúlya, s jelentősen felerősödött a társadalomtörténet kutatása, a tudományágon belüli rangja és szerepe. Ez önmagában is fontos eredmény. Nem kevésbé fontos lenne azonban, hogy ne csak az egyes részdiszciplínák aránya és súlya változzon egészséges módon, hanem egymásra — így pl. a társadalomtörténet politikatörténetre — gyakorolt hatása is. Magyarországon (s tágabb régiókban) ennek azért is nagy a jelentősége, mert a történeti sajátosságok következtében a társadalom jóval később és korlátozottabban tudott kiszabadulni a hatalom (a politika) szorításából.² Itt a politikai hatalom 1945 előtt is jelentős mértékben befolyásolta a társadalom életét (a gazdaságot, a kultúrát, az önszerveződési lehetőségeket stb.). Ezért a politikatörténeti vizsgálatok jelentősége nemigen csökkenhet a jövőben sem. Nem mindegy azonban, hogy ez a kutatás a politikai életet a politika önmozgásaként, vagy a társadalom és politika kölcsönhatásai eredőjeként értelmezi.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920—2000. I—III.* Budapest
Földes György — Hubai László (szerk.) 1994: *Parlamenti választások 1920—1990. Tanulmányok.* Budapest
Földes György — Hubai László (szerk.) 1999: *Parlamenti választások 1920—1998.* Második, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest.

---

2 Érdeemes lenne egyszer alaposabban elemezni azt is, vajon mennyiben játszott szerepet maga a „vizsgált anyag”, a történeti valóság (a politika uralma a társadalom felett) abban, hogy a történettudományon belül oly hosszú ideig, s annyira domináns volt a politikatörténet. Miként azt is: van-e kapcsolat a diktatúra kötelekeinek lazulása, majd szétszakadása, a társadalom felszabadulása és a társadalomtörténet — ugyanazon időben zajló — dinamikus (talán viharosnak is mondható?) fejlődése között? De ez már egy újabb probléma...

Gyermek a történelemben – Beszámoló a Hajnal István Kör 2001. évi konferenciájáról

A Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesület 15. évi országos konferenciájának 2001-ben, augusztus 24—25. között — 1987 és 1991 után immár harmadik alkalommal — a gyulai Békés Megyei Levéltár volt a házigazdája. A vendéglátók elsőrangú szervezése mellett a sikeres lebonyolítást a megyei önkormányzat támogatása is elősegítette. A Kör *Gyermek a történelemben* című rendezvényével a hazai történetírásban önálló kutatási problémaként ritkán megjelenő kérdést állított éves találkozójának középpontjába, ezzel azonban nagyon is illeszkedett egyesületi hagyományaihoz. A Kör konferenciáinak témaválasztásával, egyes témák, vagy elméleti—módszertani kérdések reflektorfénybe állításával új kutatási területek felderítésére, illetve a korábbi eredmények és kutatások, egyes elméleti—módszertani kérdések újragondolására ösztönözheti a hazai kutatókat. A konferenciák sikere és valós tudományos hozadéka elsősorban attól függ, hogy a kitzúzott téma mennyire képes mozgósítani a szakma művelőit, és kialakul-e érdemi vita a megadott kérdéskör kapcsán. Ezeket a feltételeket tekintve is nyugodtan kijelenthető, Gyulán a Hajnal Kör az egyik legsikeresebb konferenciáját bonyolította le.

Mintegy 30 előadás hangzott el, öt nagy témakörben, melyek — a konferencia menetének sorrendjében — a következők voltak: *Gyermek a családban*, *Gyermek az iskolában*, *Gyermekkorok és kortörténetek*, *Gyermek az emlékezetben*, illetve *Gyermek a történeti demográfiában*. Az egyes szekciók nem előre meghatározott kérdések szerint, hanem a beérkezett előadások tematikus csoportosításával alakultak ki, ezért egyfajta tükörképét is mutatják annak, mely területeken folynak leginkább kutatások, mely kérdések foglalkoztatják leginkább a hazai kutatókat a gyermekkor társadalomtörténetével kapcsolatban.

A konferenciát felvezető *Gyermek a családban* szekció igen jól betöltötte szerepét, hiszen a további szekciókban felmerülő kérdések szinte mindegyike megjelent egy-egy hozzászólásban, és talán itt hangzottak el a leginkább „klasszikusnak” tekinthető társadalomtörténeti előadások. Egy részük az árva, félárva gyermekek sorsát vizsgálta a 18—19. századi Magyarországon, a korabeli hatósági szabályozások, illetve részben a családi levéltárak tükrében. A nevelés, a családon belüli értékátadás, és az öröklés/örökítés problematikájával három igen jól felépített előadás is foglalkozott. A 18. századi magyarországi gyermekszülés társadalomtörténeti vizsgálata a történeti demográfiai kérdéseket, a végrendeletek elemzésének szentelt előadás pedig a konferencián többször is felmerült módszertani vitákat vezette fel.

Klasszikus területnek számít az oktatás, a nevelés története. A kérdést az előadók lényegében három megközelítésben tárgyalták. Az előadások egy része intézménytörténeti volt, egyes iskolák szervezeti felépítésének, történetének bemutatására törekedett; egy másik csoport neveléstörténetinek tekinthető, a különböző tankönyvek, ok-

tatási programok elemzésére vállalkozott, s végül megjelentek a diákság társadalmi összetételére, helyzetére, mindennapjaira irányuló, szűkebb értelemben társadalom-történetinek tekinthető kutatások is.

Tematikájában ehhez a kérdéskörhöz is kapcsolódott a *Gyermekkor az emlékezetben* szekció számos előadása is. Az előadók részben az emlékiratok, részben a szóbeli visszaemlékezések alapján vizsgálták a nevelési folyamatot, és így kiegészítették, illetve más megvilágításba helyezték a *Gyermek az iskolában* szekció keretében felvetett kérdéseket. Emlékezet és történelem kapcsolata az utóbbi évezedekben a nemzetközi történetírás egyik legizgalmasabb és leginkább vitatott kérdéskörévé vált. Jellemző, hogy a konferencián e problémakör kapcsán nem csupán az emlékezetnek szentelt ülés, hanem a *Gyermekkorok és kortörténetek* szekciót követően is élénk vita bontakozott ki, ahol több előadás is egy-egy kiemelkedő, ismert történelmi személyiség, vagy ellenkezőleg hétköznapi emberek (főként munkások) gyermekkorának rekonstruálására vállalkozott. A vitákban felmerült, vajon mennyire hagyatkozhat a történész az emlékező közlésére, illetve miért, milyen kérdéseknek a tükrében vizsgálendő a visszaemlékező múlt-konstrukciója. Többen felvetették, milyen jelentősége lehet — és egyben miféle lehetőségei kínálkoznak — a gyermekkor rekonstruálásának akkor, ha nem áll rendelkezésre közvetlen forrás, illetve, hogy a gyermekkorra vonatkozóan miképpen lehet információkat nyerni teljesen más célból íródott forrásokból.

A gyermek a történelmi demográfiai kutatásokban természetesen központi szerepet játszik. A konferenciát záró előadások részben további adalékokkal szolgáltak a termékenység, gyermekkori halandóság, a gyermekszám alakulása problematikájához, vagyis egy olyan területhez, ahol a hazai kutatásnak még számos fehér foltot kell felszámolnia. A konferencia egyik legélénkebb vitája azonban nem az ismertetett újabb adatok, hanem a már meglévő eredmények átértékelésének szükségessége körül bontakozott ki, vagyis, miként az egész kétnapos tanácskozás, újabb kutatásokra ösztönzött.

A konferencia előadásai, remélhetőleg minél hamarabb, a Hajnal István Kör *Rendi társadalom — polgári társadalom* könyvsorozata keretében lesznek olvashatók.

GYERMEK A CSALÁDBAN

Horváth József: A gyermek a családban a 17. századi győri végrendeletek tükrében

Krász Lila: A gyermek érkezése — 18. század

Krajcárné Cierna Lubica: Árvák és özvegyek a 18. század második felében — szemelvények a Vas Megyei Levéltár anyagából

Eörsi Julianna: A csonka család gyermekei a 18—19. században

Erdész Ádám: Az értéktadás folyamata egy polgár családban — Kner-család

Kóvér György: „XY és fiai” — A cégőrkítés stratégiái a 19. századvégi nagypolgári családoknál

GYERMEK AZ ISKOLÁBAN

- Pukánszky Béla: 19—20. századi magyar pedagógiai tankönyvek gyermekképe
 Hudi József: A Pápai Református Kollégium 1845. évi törvényei
 Takács Edit: A Szentesi Református Eklézsia iskoláztatási törekvései a 18—19. században
 Katona Csaba: Egy kosztosdiák mindennapjai — Magos Sándor kúriai bíró gyermekkori levelei
 Sasfi Csaba: A középfokú iskolák diákságának társadalmi összetétele Magyarországon 1910-ben
 Vörös Boldizsár: „Bizonyára hallottátok már Marx nevét”: Történelmi személyiségek az ifjúság nevelésében a Tanácsköztársaság idején
 Hunyadi Attila: Erdélyi magyar iskolák és iskolaszövetkezetek

GYERMEKKOROK ÉS KORTÖRTÉNETEK

- Szilágyi Márton: A nemzet árvája — Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála
 Vonyó József: Egy politikus habitusának gyermekkori gyökerei — Gömbös Gyula
 Csóti Csaba: Részvét és propaganda — A menekült gyermekek védelme és publicisztikai szerepük az első világháború alatt
 Borbeczky Ágnes: Változások a szülők gyerekfelfogásában, a gyerekek életkörülményeiben és szocializációjában
 Tóth Eszter Zsófia: Munkásasszonyok gyerekkora
 Horváth Sándor: Sztálinvárosi gyerekek

GYEREK AZ EMLÉKEZETBEN

- Fábray Anna: Gyerekkorok. A nevelés folyamata, szereplői és színterei a 19. századi emlékiratokban
 Keller Márkus: Piarista szerzetes tanárok visszaemlékezései gyerekkorukra a 19. század első felében
 Perényi Roland: „H... Lajosnak a síralomházban saját kezűleg irtt önéletírása”: Egy 19. századi rablógylkos visszaemlékezései
 Völgyesi Orsolya: Gyerekkor és identitásképzés a Trianon utáni Kassán
 Szabó Ferenc: A paraszti gyerekkor meghatározó elemei
 Majtényi György: Egy gyerekkor két emlékezete
 Fisli Éva: Gyerekkor és ego-histoire

GYERMEK A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁBAN

- Óry Péter: Kiskorúak a 18. századi összeírásokban
 Faragó Tamás: A csecsemőhalandóság Magyarországon a 18—20. században
 Benda Gyula: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege

Majtényi György:

„Uraltak” vagy „önfejűek”?

Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban

„Hitlernek egyetlen hibája volt, hogy elvesztettük a háborút.” Ez a kijelentés ma nem tartozik a szalonképes állítások sorába. Magára valamit is adó történész nem enged meg magának ilyesféle állítást. De mi a helyzet akkor, amikor a történelem szereplői efajta, és ehhez hasonló mondatokat is megfogalmaznak? Mint ahogy a fenti kijelentés is egy, a világháborús időkre emlékező Ruhr-vidéki bányász szájából hangzott el (Niethammer 1986: 17). Mi a történész feladata, hogy megszólaltassa a történelem szereplőit, elemezze élményeiket vagy hogy saját maga értékelje a történelmi eseményeket?

A *mindennapok történetét*,¹ a korabeli emberek hétköznapjait bemutató törekvések Németországban a makroszemléletű társadalomtudományos történetírással szemben, azzal heves vitát folytatva bontakoztak ki. Míg a kritikai társadalomtörténet kezdetei a szociálliberális kormányzat időszakára estek, addig az 1980-as évek elején a kapitalista fejlődés baloldali kritikája, az erősödő zöldmozgalom jelentették azt a politikai, szellemi közeget, amelyben az új történetírói irányzat kibontakozhatott. Szinte politikai célkitűzéssé vált, hogy vissza kell adni az egyéneknek saját történelmüket, és meg kell törni azt a diskurzust, amely a kulisszák mögött a tudományosság látszatával folyik, de valójában elkendőzi a kortársak szempontjait, életérzéseit. Történetírói műhelyek alakultak az egyes tartományokban, és lelkes amatőrök, egy közkedveltté vált kifejezéssel élve, „mezítlábas történészek” eredtek a történelmi tények nyomába. Interjúztak s gyűjtötték a közelmúlt történetének személyes dokumentumait (naplók, visszaemlékezéseket, leveleket) (Lüdtke 1989: 32—37). A társadalomtudományos történetírás képviselői értetlenül álltak a jelenség előtt, és amikor vitába bocsátkoztak, önkéntelenül is átvették a naiv hittel s olykor érdes hangon megszólaló történetírók stílusát (Fónagy 1996: 369—370).

A kritikákkal szemben azt hangsúlyozták, hogy a mindennapok történészei feladták a társadalomtörténet elméleti háttérét és ehelyett saját intuícióikra hagyatkoztak. Az apolitikusság látszata az ő esetükben nem jelent mást, mint a történetírói szerep romantikus felfogását, a „*small is beautiful*” naiv logikáját (Wehler 1985). A későbbi munkák ismeretében az olvasó önkéntelenül is értetlenséget lát ezekben a reakciókban, az új elutasítását, pedig a mindennapok története valóban antiszcientista köntösben jelentkezett; s félő volt, hogy a nagy történetek vízióinak elutasítása egyúttal a társadalomtörténet elméleti háttérének a teljes feladását jelenti. A mindennapok

1 Az „Alltagsgeschichte” szó fordítható magyarra a mindennapok és a hétköznapok történeteként is. Az „Alltags” fogalma egyaránt jelöli a mindennapi (értsd: rutinszerűen ismétlődő) cselekedeteket, másfelől az emberek hétköznapjait is, amiknek a világát éppen ezek a — a történész számára sokszor észrevehetetlen — mindennapi cselekedetek, történése határozzák meg.

történészeinek munkáiba begyűrűző elméleti hatások csak később tudatosították, hogy a mindennapok története több lehet, mint egyszerűen tapasztalattörténet (Erfahrungsgeschichte). Többen rámutattak, hogy az egyéni tapasztalatok az egyéni cselekedetek társadalmi kontextusában is értelmezhetőek (Lüdtke 1994: 72), a mindennapok a kutatásnak pedig nem a tárgyát, hanem a perspektíváját jelentik. Ugyanakkor a jól ismert kritika szerint önmagában ez sem jelentett semmi újat, hiszen mindenkinek, még Bismarcknak is voltak hétköznapijai. Mindenesetre a 90-es évekre elcsendesült és „akadémiai” mederbe terelődött az a vita, amely egy évtizeddel korábban a vitázó felek közti politikai és generációs ellentéteknek is hangot adott. (Lindenberger 1996: 299).

A mindennapok történetírásának „elméletellenessége” utóbb a társadalomtudományos elméletek explicit alkalmazásának elutasításává szelídült. Ne az elmélet, hanem a kutatás tárgya határozza meg a történeti munkák következtetéseit, érveltek a mindennapok historikusai. E felfogás nyitottságot jelentett a legkülönbözőbb területekről érkező elméleti hatások irányába, ugyanakkor ma már elmondható, hogy hosszabb távon egy sajátos szemléletmód és ebből következően egy saját módszertan megteremtését jelentette. Ma is állandó viták tárgya az a metodika, amit sokszor bíráltak belső következetlenségei, tudományos „megalapozatlansága” miatt, hogy a történészek kényük-kedvük szerint válogattak a nekik tetsző elméletekből, annak érdekében, hogy logikus láncba szedjék megállapításaikat (Röhr 1995: 294–344). Bár Magyarországon az irányzatot szívesen ismertetik a mikrotörténettel párhuzamba állítva, Németországban pontos választ talán kevesen tudnának adni arra kérdésre, hogy mi is valójában az Alltagsgeschichte. Fő jellemzőjeként többnyire a politikátörténet-írással, és a ma már hagyományosnak mondható társadalomtudományos történetírással való szembenállását említik.

Az Alltagsgeschichte historikusai pedig, talán hogy az új társadalomtörténet más irányzataitól való távolságot — így pl. a történeti antropológiától vagy a mikrotörténettől — megőrizzék, mind a mai napig próbálják „szakértő státusukat” relativizálni (Lüdtke 1989: 36). Talán sikerült is valamit átmenteniük a kezdeti populizmusból és romantizmusból, hiszen még ma is rendeznek — korhű ruhába öltöztetett iskolásokat felvonultató — történelmi városjátékokat a mindennapok történetének zászlaja alatt.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mit is jelentett valójában az Alltagsgeschichte által meghirdetett fordulat a német társadalomtörténet-írásban, akkor a zászlóbontrók célkitűzései mellett a megszülető munkák valódi céljairól és központi témájáról is szólni kell. Németországban a háború utáni demokratikus hagyomány egyik alapmotívumává a kollektív büntudat rítusai váltak. A náci időszakot a történészek többnyire olyan negatív viszonyítási pontnak tekintették, amelyhez képest minden múlt és minden jövő. E történet szereplői így vagy mint bűnösök és cinkosok vagy pedig mint áldozatok elevenedtek meg a történetírók elbeszéléseiben.

A mindennapok historikusai az egyéni életutak és a korabeli hétköznapi vizsgálatával arra a kérdésre kerestek választ, hogy milyen személyes sorsok oldódtak fel annak a tömegnek a magatartásában, mely rendíthetetlenül állta a háborúk sorscsa-

pásait, a forradalmak sorsfordítóit, és miután felsorakozott a weimari köztársaság oldalán, a náci rendszer arctalan bázisává vált (Lüdtke 1993: 10—12; Bódy 2000: 281). A mindennapok vizsgálata olyan kérdéseket vetett fel, amikre válaszolva a történészek nemcsak saját maguk, de a nagyközönség, a náci múlt ábrázolását, bűnösök és cinkosok országának vízióját gyanakvással fogadó német polgár számára is igyekeztek megmagyarázni és újraértelmezni a német átlagember és a náci erőszak viszonyát. A megélt történelem, a személyes élmények ábrázolása során ablakot nyitottak egy olyan valóságra, amelyben a német kispolgár és munkás saját életvilágának keretein belül találkozott a hatalmi gépezet működésével. Nemcsak a korszak történelme helyeződött ezáltal új megvilágításba, hanem a politikatörténészek által leírt folyamatok faktuális valósága is. A közelmúltról kialakított kép azonban társadalmi, politikai konszenzus keretei között született; s a konszenzusos álláspont megkérdőjelezése botránykőnek számított (Broszat 1984).

A mindennapok történészei az egyén szerepének hangsúlyozásával gyökeresen új értelmezési keretet kínáltak a korszak feldolgozásához. Többek számára tűnt úgy azonban, hogy a történetírásban az egyéni szempontok érvényesítése feloldozást nyújt az egyén számára a kollektívan elkövetett bűnök alól. Megfogalmazódott az a kritika is, hogy miközben az arctalan tömeg mítoszána elosztatására és a moralizáló történetek újraírására törekedtek a történészek, többet beszéltek a bűnösök és a cinkosok, mint az áldozatok szempontjairól. A „kisemberek mítoszába” életet lehelő irányzat képviselői így „balos” bírálatokat is kénytelenek voltak elszenvetni.

A mindennapok történészeinek választ kellett adniuk ezekre a kritikákra. Részben ennek fényében értelmezhető, hogy milyen következtetéseket vontak le a begyűrző elméleti hatásokból, illetőleg hogy a kilencvenes években az Alltagsgeschichte történet-tudományi jelenlétét tudatosító kötetek miképpen szintetizálták ezeket a hatásokat.

A mindennapok történetírása alapfogalmát, a „mindennapok” kategóriáját a szociológiától kölcsönözte. A mindennapok valósága a szociokulturális folyamatok metszéspontját jelenti: olyan nagy gyakorisággal ismétlődő cselekedeteket, amelyeket az egyén „elsajátít”, és különböző jelentésekkel ruház fel (Elias 1978). Ezek a tapasztalatok tárgyiasult formában, mindennapi valóságukban léteznek az egyén számára. Az egyes történetek különféle képzetársításokra adnak alkalmat, s mindig az alkalom szabja meg a cselekvők cselekedeteinek végső jelentését. Az elsajátítás egyéni produktum; érezni, gondolkodni és cselekedni csak egyénileg lehet (Lüdtke 1994: 72—75). A környező világ jelentései, tehát, hogy az egyes tárgyak, cselekedetek mit szimbolizálnak; csak az egyéni tapasztalatok ismeretében érthető meg. A kultúra a mindennapok történetírása szerint nem más, mint a hétköznapi jelentéseinek összefüggő rendszere.

Az egyes események kortárs olvasatának megértéséhez csak a korabeli mindennapok ismerete vihet közelebb. Pusztán nyelvi elemzéssel lehetetlen feloldani az érzékelés tapasztalatát (Lüdtke 1991: 17). (A közismert kritika szerint az Alltagsgeschichte kevés fogékonyságot mutat a források szövegszerű elemzése iránt.) A mindennapok történészei az antropológusok megfigyelési módszereit adaptálva, saját intuícióikat követve, a történelem cselekvőinek szerepébe behelyezkedve, az ő életvilágukkal és

mindennapjaikkal ismerkedve, igyekeztek megérteni és elemezni az egyéni tapasztalatokat (Lüdtke 1993: 23–41).

A legnagyobb hatású elmélet, amit történészek a cselekvő egyének történelemformáló szerepéről alkottak, egy magyarra nehezen lefordítható szó, az *Eigensinn* (saját akarat, önfejűség) történettudományi adaptációjában öltött testet.² Vegyes érzésekkel fogadta a nagyközönség a fogalom első történettudományos adaptációját. A szerzők — Oskar Negt és Alexander Kluge — a szóval az „üzemszerű” háborús erőszak és a bővülő munkalehetőségek fonákjában igyekeztek leírni az egyéni cselekvési lehetőségeket. Magát a fogalmat — talán szándékosan — nem definiálták. Elemzésükben irodalmi elbeszélések szövegét is felhasználva, érzékeltették, hogy mit jelentett az egyszerű német polgár számára a háború, ugyanakkor nyitva hagyták azt a kérdést, hogy az olvasó az egyének Eigensinnjéből következőnek vagy arra sokféleképpen ható erőnek tartsa-e a háborús erőszakot (Negt — Kluge 1993). A mindennapok történéseinek tanulmányaiban a fogalom — elsősorban a göttingeni történész, Alf Lüdtke írásainak hatására — a mindennapok történetének leírására alkalmas analitikus kategóriává lépett elő. Az Eigensinn segítette megérteni a munkáskultúra jellegzetességeit (azt a világot, amely távoli táj a történész számára, és ahol a „sötétben” az írott források segítségével hiába is próbál meg tájékozódni), a mindennapi élethelyzeteket, ahol egy-egy arckifejezésnek gesztusnak nagyobb jelentősége van, mint a szavaknak. Az „önfejűség” története tette kézzelfoghatóvá, hogy a politika világa olykor nem a saját valóságában, hanem a hétköznapiakban, a munka vagy az anyagiak dimenziójában, saját életvilágának „szűrőjén” keresztül mutatkozott meg az egyén számára (Lüdtke 1993: 9–10, 376–379; Lüdtke 1994: 139–153).

Ez az elméleti alapvetés könnyen felfedezhető rokon vonásokat mutat a mikrotörténészek azon álláspontjával, amely szerint a történetírás valódi kérdése az, hogy az egyének szabad akarata milyen mértékben, illetőleg milyen formában jut érvényre a történeti folyamatokban. A szerző az Eigensinn fogalmán keresztül érzékeltette, hogy a diktatúrában az egyéni cselekedetek is átértékelődtek. A személyes célok érvényesítése olykor politikai cselekedetté vált, ugyanakkor szűkebb keretek között, de még a náciizmus időszakában is számos, a külső szemlélő számára nem mindig látható visszavonulási lehetőség nyílt az egyén számára. A diktatúra ilyenét való felfogásából következően az alullevők nemcsak elviselték, hanem az alávetttség elfogadásával, az alkalmazkodás különböző formáit szimbolizáló cselekedeteikkel újra- és újratermelték az uralom formáit. A náci rendszer hatalmi gépezete igazodott az egyének magatartásformáihoz, nem akadályozta, sőt inkább elősegítette, hogy sokan a passzív visszahúzódásban, a külső világtól való elzárkózásban találják meg az egyéni cselekvés lehetséges formáját, s teljes érzéketlenséget mutassanak mások gondjai, szenvedései iránt.

Az egyéni cselekedetek végső értelmüket mindig mások cselekedeteinek a kontextusában nyerik el; így saját céljai, személyes érdekei senkit sem oldozhatnak fel a kollektívan elkövetett bűnök alól (Lüdtke 1994: 76; Lüdtke 1993: 410). Az antropo-

² Az angol fordításokhoz hasonlóan a következőkben a szövegben az eredeti német nyelvű terminust használom, mivel lefordításával elveszne a szó eredeti értelme.

lógiai nézőpont érvényesítése nem magyarázta, viszont segített megérteni azt a szomorú tény, hogy miképpen válhatott a náciizmus éveiben a háború a „német minőségi munka” egyik formájává, a genocídium pedig „állami intézménnyé” Németországban. Egyes szerzők szerint a tudományos közbeszéd újratematizálásának és ezáltal a mindennapok történetírásának is szerepe volt abban, hogy a 80-as évek közepétől az NSZK, majd később az egyesült német állam polgárai másképp kezdtek el közeledni múltjukhoz, mint korábban, és megváltozott a nemzeti identitáshoz s annak szimbólumrendszeréhez való viszonyuk (Keller 1996: 127—129).

A mindennapok történetírásának elméleti hozományát vizsgálva elmondható, hogy a historikusok, miután szembeneztek a nemzeti múlttal, eredményesen tettek kísérletet az elnagyolt történetek újraírására. A korábbi monolitikus társadalomkép megintatásával az Alltagsgeschichte történészei utat törtek az új elméletek és módszerek alkalmazása előtt. A mindennapok történetírásának köpönyegéből előbújó oral history a történeti tudás demokratizálására vállalkozott; arra hogy „nyisson” a „nép felé” (Niethammer 1985: 474—475). A demokratikus jövőhöz, olyan múltra van szükség, amelyben „nemcsak a nagyok hangját hallani”, hangoztatta a német Oral History megalapítója, Lutz Niethammer (1985: 7). Gyorsan tudatosult az a felismerés, hogy az írott források többsége nem a kisemberekről szól; s az is sokak számára gyorsan és könnyen beláthatónak bizonyult, hogy nem külső törvényszerűségek, hanem személyes motivációik irányítják az emberek cselekedeteit. A korábbi monolitikus valóságkép relativizálását jelentette egy gyorsan divatossá váló téma, a nemek (gender, Geschlecht) történetének kutatása is. A nőkkel és férfiakkal szemben megfogalmazódó társadalmi elvárások, a férfi és női szerepek vizsgálata olyan szempontrendszert kínált, amely a mindennapok történészei számára valóságosabbnak tűnt a politikai élet neutrális viszonyainál (Davin 1994). Hasonló jelentőséggel bírt az etnikai kisebbségek, egyéni és kollektív életutak, a nemzedéki tapasztalatok és a társadalmi térhasználat vizsgálata is (Lindenberger 1996: 304). A „történelem újratematizálásával” az Alltagsgeschichte rést ütött a hagyományosnak mondott történetírás falán.

A tabutémák feloldása és az új módszerek meghonosítása az új társadalomtörténet eszköztárának bátrabb felhasználását eredményezte a későbbiekben. Az 1989-es *politikai fordulat után*, amikor sorra láttak napvilágot az elmúlt rendszer bűneit bemutató, korábban titkos dokumentumok, úgy tűnt, hogy a tudományos érdeklődés és a közvélemény figyelme ismét az apró mozaikokból összerakható „nagy történetek” felé fordul (Lüdtker 1993: 14). Az NDK történelmét és társadalmát bemutató első monográfiák a volt kelet-német állam társadalmát még a politikai rendszer jellemzőin keresztül vizsgálták. A pártdokumentumokat és a STASI jelentéseket olvasva, egy, az uralom formái által áthatott társadalom képe bontakozott ki. Mintha a pártállam intézményei nemcsak az országot, de annak minden lakosát behálózták volna. Az NDK történetének kapcsán nagyhatású könyvében Siegfried Meuschel a pártállami intézmények szorításában elsorvadó társadalomról beszélt (Meuschel 1992: 10). Ez a látlet azonban a volt kelet-német állam történetéről az Alltagsgeschichtének sem a módszereivel, sem pedig a célkitűzéseivel nem volt összeegyeztethető.

A mindennapok historikusai számára azonban megerősítést jelentett, hogy az újraegyesülő országrészek polgárai nemcsak a múlt bűnei iránt tanúsítottak fokozott érdeklődést, hanem „egymás iránt” is. A kezdeti eufória után ugyanis hamar nyilvánvalóvá váltak a szocializációs különbségek. Sorra jelentek meg azok a munkák, amelyek az „Ossik” és a „Wessik” viszonyát, a kölcsönös „meg-nem-értés”, az előítéleteség okait kutatták. A fordulat lélektani hatásainak sok kötetre rúgó irodalma lett. Nyugat-németek a távoli kultúrákat kutató antropológusok kíváncsiságával indultak a keleti tartományokba interjúzni (a volt nyugat-berliniek a volt Kelet-Berlinbe), s igyekeztek megmagyarázni maguk és mások számára a kelet-németek habitusát.³ Egyfajta természetes kíváncsiság ébredezett a volt kelet-német állam polgárainak mindennapjaival, a Trabantok és a Wartburgok vagy a nudista testkultúra világával kapcsolatban (Kuhn — Ludwig 1997).

Az a felismerés, amit elsősorban a mindennapok története tudatosított a tudományos közvéleményben, hogy az emberek még a diktatúrák legsötétebb napjaiban sem „marionett bábuként”, mozogtak a politikusok kezében (Lüdtke 1993: 15), mélyebben gyökerezett annál, mintsem hogy teret engedjen a politikátörténeti események historicista szemléletű rekonstrukciójának. Abban, hogy ez nem következett be, és a természetlen periodizációs viták is elcsitulak, mindemellett nyilvánvalóan szerepet játszott az is, hogy a mindennapok történetírása ekkor már széles intézményi háttérrel rendelkezett. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni azt a tényt, hogy a legújabbkorral foglalkozó volt kelet-német történelem tanszékeket és kutatóintézeteket leépítették, illetőleg hogy a személyi állományuk kicserélődött. A talpon maradt intézetek kutatói a társadalomtörténet módszereit adaptálva, hosszú távú projekteket kidolgozva, illetőleg más kutatásokba bekapcsolódva küzdöttek az egzisztenciájukért.

Ahogy egy összefoglaló tanulmány szerzője megállapítja az NDK történetének feltérképezése az Alltagsgeschichte számára kihívást jelentett, „újrakezdést ismeretlen területen” (Lindenberger 1996: 307—312). A historikusok a náci időszak történelme kapcsán már megválaszták azokat a kérdéseket, amelyek a diktatúra hétköznapijainak vizsgálata kapcsán felmerülhetnek; az NDK története azonban újabb problémákkal szembesítette őket. Új impulzusok érték a mindennapok már-már csipkerózsika álomba szenderülő történetíróit.

Ma már elmondható, hogy a 90-es években a volt kelet-német állam politikátörténete kapcsán megfogalmazódó történetírói képzetek jelentették a legfőbb kihívást a mindennapok történészei számára. Az Alltagsgeschichte historikusai számára saját fogalmaik felülvizsgálatára is szorító kérdéssé egyén és hatalom viszonyának, az uralom formáinak újragondolása vált. Míg korábban elsődleges kérdésnek az számított, hogy a háborús erőszak, és az embertelen eszmék miképpen nyertek legitimitást Németországban, addig az államszocialista rendszer mindennapjainak kapcsán arra kérdeztek rá a történészek, hogy a polgárok életét milyen mértékben tudta irányítani a párt (Huininck — Mayer 1995: 9). Elfogadva azt a korszak politikátörténet-írásából következő egyszerű tényt, hogy az NDK társadalmát a rendszer jellegéből következően áthatották az uralom különböző formái, a mindennapok történészei az egyéni

³ A teljesség igénye nélkül néhány kötet a fordulat irodalmából: Hondrich és tsi. 1993, Busch 1993, Zoll 1999.

cselekvési lehetőségekre, és az egyének cselekedeteiben megfogalmazódó válaszokra kérdeztek rá. Nem a hatalmi mechanizmusok leírása jelentette az elsődleges kérdést a számukra, hanem a diktatúra mindennapjainak illetőleg annak vizsgálata, hogy az emberek hogyan sajátították el a SED által rájuk oktrojált uralmi viszonyokat. (Lindenberger 1999: 13—43) Az NDK-t így nem totalitárius államként, hanem „gondoskodó-nevelő” diktatúráként jellemezték, lakossága pedig a „munka” illetőleg az „alsó rétegek” (Lüdtker 1989: 36) és a „kisemberek” társadalma (Bodstübner 2000: 688) címkéket is megkapta.

Éppen az uralom formáinak erőteljes jelenléte miatt van szükség többfajta megközelítésmód és módszer egyidejű alkalmazására, érveltek a mindennapok historikusai, hiszen az NDK történelme sokrétűbb jelenség annál, mintsem hogy elbeszélhető lenne pusztán politikátörténete alapján. Már maga az a tény, hogy az NDK fennmaradhatott, bizonyos fokú alkalmazkodást feltételez a volt kelet német állam polgárainak a részéről (Fulbrook 1996: 294). Egy tanulmánykötet három fogalom alapján írja le az NDK korabeli mindennapjainak történetét: amit a rendszer ideológiája előrelépésnek, „haladás”-nak tekintett, az valójában normatív követelményeket jelentett („norma”), s az emberek saját életviláguk keretein belül alkalmazkodtak ezekhez a normatív előírásokhoz, valamint közvetve az általánosságban megfogalmazott célokhoz is („Eigensinn”) (Ludwig 1999).

A kortársak nem a politikátörténészek fejével gondoltak, és államelméleti munkákat is csak nagy ritkán írtak. Továbbfűzve a gondolatot, felülnézetből nem mindig látszanak a diktatúra határai (alulnézetből pedig olykor maga a diktatúra sem). Közhelyesnek tűnik az állítás, de ettől még igaz lehet: nem mindig demokrácia a demokrácia és nem mindig diktatúra a diktatúra (Lindenberger 1999: 21). Egy német történész által felhozott autentikus példát említve, Knut asszonyt, aki élete nagy részében szárnyasokat nevelt, nem igazán érdekelte a politika. Ahogyan ő ezt a saját maga számára megfogalmazta: „politikával nem lehetett felnevelni a tyúkokat, (Poutrus 1999: 257). Tegyük hozzá, a politikátörténet-írás alapján pedig nehéz megérteni Knut asszony életét. A történészeknek, amikor azt vizsgálták, hogy az átlagemberek mindennapjait hogyan hatotta át a politika, sokszor igen mélyre kellett leásniuk; direkt kapcsolatra, közvetlen viszonyra viszont csak elvértve akadtak.

Hatalom (Macht) és uralom (Herrschaft) fogalmának megkülönböztetése, a Max Weberi kategóriák átvétele a mindennapok történetírásában a sematikus diktatúrákép szétosztásának célját szolgálta. A *hatalom* ezek szerint a központi akarat feltétlen érvényesítését jelenti, mindennel és mindenkivel szemben, akikkel a hatalmon lévők szembeülnek és szembekerülnek; az *uralom* ugyanakkor egyfajta mérlegelést is jelent: a lehetőségek felmérését, a körülményekhez való igazodást. Míg a hatalom fogalma már önmagában is túlhatalmat takar, addig az uralom azt a túlhatalmat jelöli, amely intézményi formában teljesedik ki, és amit az emberek többé-kevésbé elfogadnak. A „hatalom” eszerint fogalmi eszencia; az „uralom” kategóriája viszont alkalmas arra, hogy a társadalomtörténeti vizsgálódás eszközévé váljék. Ahogy Max Weber megállapítja: „bizonyos minimális engedelmességek akarása — tehát az engedelmességekhez fűződő külső vagy belső érdek — minden igazi uralmi viszonyhoz hozzátartozik”

(Weber 1987: 221); tehát az uralom fogalma mindig kölcsönös viszonyt feltételez. Az uralom intézményesített formáival és a bennük megtestesülő túlhatalommal az egyén többnyire konfliktushelyzetekben szembesül, s ezek végső jelentésüket csak az egyes szituációkban nyerik el. Az uralom erőszakos vonásait így elsősorban azok érzékelik, akik konfliktusba kerülnek vele (Lüdtke 1991: 9–15).

A közös kihívásokra adott egyéni válaszok nemcsak a konfliktusok jellege szerint lehetnek különbözőek, hanem különbség figyelhető meg abban is, ahogyan az egyének az uralom egyes formáit megélik, elsajátítják, s ennek alapján saját egyéni válaszaikat megfogalmazzák. A mindennapok történései az uralom Max Weber-i fogalmát a mindennapi interakciók viszonylatában értelmezték. Az uralom *társadalmi praxis*, egyfajta „adok-kapok”, amelyben két fél áll szemben egymással, és mindketten hozzátesznek valamit ahhoz, ami e „párbeszéd” eredményeképpen „megszületik”. Az uralom metaforáinak elemzése s az e párbeszéd keretében megszülető egyéni válaszok ábrázolása mozaikjaira szedte a diktatúra világáról alkotott egyöntetű képet (Lindenberger 1996: 312–21; Lindenberger 1999: 19–23).

Lehetséges értelmezési keretként az államszocialista diktatúra belső viszonyai, uralom és egyének dialógusának leírásához ismét az *Eigensinn* fogalma kínálkozott. Az államszocializmusban az egyén saját életvilágának keretein belül többnyire az uralom mindennapi formáival találkozott. Az utcán az államosított üzletek szűkülő kínálatával, a gyárban pedig a norma folytonos emelésével szembesült. Azokon a csatornákon keresztül, amelyek a politika üzeneteit közvetítették felé, illetőleg azoknak a tárgyaknak, cselekedeteknek a hétköznapi jelentésvilágán keresztül, amelyek számára az uralom formáit jelképezték; értelmezhető az egyénnek az uralom egyes formáihoz való viszonya illetőleg a hatalommal folytatott állandó dialógusa, az a mód, ahogyan saját életstratégiáit (ki)alakította. Az *Eigensinn* a politikai rendszernek való behódolástól kezdve a rendszerrel való teljes szembefordulásig bármilyen formában megnyilvánulhatott (Lindenberger 1999: 21–26). Egyaránt jelenthetett konformista vagy nonkonformista cselekedeteket, válaszreakciót vagy spontán megmozdulást, és éppúgy megmutatkozhatott egyéni, mint kollektív cselekedetekben: egy élmunkás keresetében (Lüdtke 1994b), vagy a szocialista brigád érdekérvényesítő képességében is (Hübner 1996). Míg a nácizmus mindennapjainak bemutatása kapcsán az *Eigensinn* fogalma még a munkás kultúra jellegzetességeinek megértését szolgálta, addig az államszocializmusról értekező történészek műveiben tágabb értelmet kapott, s az egyéni magatartásformák teljességét kezdte jelenteni.

Az *Eigensinn* ezek szerint olyan örök emberi tulajdonság, ami nyelvileg és fogalmilag pontosan nem megragadható. A mindennapok történéseinek munkáit olvasva, úgy tűnik, hogy az ember eredendően hajlamos arra, hogy mindig a gyengébb ellenállás irányába mozduljon el, és saját személyiségét az uralom formáihoz alkalmazkodva teljesítse ki. Magába burkolózik; sáncokat emel, amik mögé különösebb feltűnés nélkül visszahúzódhat, és amik menedéket is jelentenek számára, de egyúttal tűréshatárának a végső fokát is kijelölik. Végső soron az *Eigensinn* az egyén — mindig a lehetőségeknek megfelelően érvényesülő — szabad akaratát jelenti. Az uralom és Eigen-Sinn fogalmak egyazon társadalmi viszony két különböző aspektusát, egy olyan

erőtér két pólusát jelölik, ahol a szabályok kölcsönösen ismertek: az egyén tudja, hogy meddig mehet el a nyílt konfrontáció kockázata nélkül, s az uralmon lévők is tudatában vannak uralmuk korlátainak. Uralom és *Eigensinn* kettőssége így kölcsönös alkalmazkodást jelent, ahol az alkalmazkodás már önmagában is feltételezi az ellenállás egy bizonyos fokát.

A kutatás tendenciáit jellemzi, hogy az NDK történetét és társadalmát a begyűrűző elméleti hatások eredményeképpen egyre inkább szimbolikus jelentőségű „narratív önreprezentációin”, tehát a források szövegszerű jelentésén keresztül kezdték el értelmezni, annak ellenére is, hogy a mindennapok historikusai korábban nem szenteltek különösebb figyelmet a források narratív jellegének. 1994 októberében amerikai-német történésztanácskozást rendeztek a STASI iratairól. Itt a korábbiaknál is élesebben fogalmazódott meg az az álláspont a vitában résztvevő amerikai történészek részéről, hogy a kutatóknak végleg el kellene szakadniuk a korábbi gyakorlattól, a drámai események ismertetésétől, és nagyobb figyelmet kellene szentelniük az NDK történetét és társadalmát bemutató források „nyelvi valóságának”. A konferenciát követően megjelentetett kötet szerzői elsősorban a pártállami bürokrácia által meghonosított bifanyelv jelentésrétegeinek a feltárására törekedtek (Becker — Lüdtke 1997).

Ennek hatására az uralom formáit nyelvi fordulatokban és formulákban megfogalmazódó jelentéseken keresztül próbálták értelmezni. A Foucault-i diskurzuselmélet mellett, amely szerint korszecifikus diskurzusszabályok léteznek, és az egyéni érdekek, motivációk mellett ezek magyarázzák a nyelvi és képi „kinyilatkoztatásokat”, egyre erőteljesebben artikulálódott az az álláspont, amely az egyének, egyes szerzők vagy nyelvi alanyok definíciós hatalmát hangsúlyozza. Megengedő állításként még az is megfogalmazódott, hogy ha a múlt csak egyes reprezentációiban valóságos, akkor minden, a jelentések határtalan sokféleségével felruházott elbeszélés egyszerre valóság és történelem, egyszerre jelen és múlt (Becker — Lüdtke 1997: 11—13).

A források narratív jellegének felismerése és az antropológiai nézőpont azonban nemcsak ebben az esetben, de más monográfiák és tanulmányok esetében sem kapcsolódott össze. Hiába beszélnek Németországban is többen — amerikai hatásra „nyelvi fordulatról” — a források narratív jellege és szimbolikus jelentéseinek felismeréséről, az új kultúrtörténet meghonosításáról; a mindennapok történetírását e következtetések levonása egyelőre kevés empiriával gazdagította. Pedig ha a valóság „kettős konstrukció”, akkor az egyén saját életvilágának keretein belül kizárólagos definíciós hatalommal bír; s az egyéni cselekedetek és magyarázatok megértéséhez, ha kénytelen-kelletlen is, de a kortársak által létrehozott szövegek elemzésére vagyunk utalva (Sieder 1994; Vierhaus 1995).

Annak idején a cselekvő egyének perspektívája jelentette a moralizáló történetekkel szemben az egyedüli lehetséges nézőpontot az Alltagsgeschichte historikusai számára a közelmúlt történetének újraírására. Ugyanakkor olvasatom szerint az antropológiai nézőpont jelenti ma az új elméletek adaptációjának legfőbb korlátait. Nehéz elképzelni, hogy a mindennapok történetírói két diktatúra újraírásának a tapasztalatával a hátuk mögött képesek legyenek a narratíva tudományos elméletének az

adaptációjára, amely ez esetben szükségszerűen az egyén definíciós hatalmának a hangsúlyozását jelentené.⁴ Osztott igazságok és különböző valóságok létezhetnek, de hogy minden relatív lenne — e következtetések levonása Németországban egyelőre még túlzó állításnak tűnik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bodstübner, Evemarie (Hrsg.) 2000: *Befremdlich anders: Leben in der DDR*. Berlin
- Bódy Zsombor 2000: A hétköznapi élet története. Munkás visszaemlékezések a századforduló idejéből. In: Bódy Zsombor — Mátay Mónika — Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 275—293.
- Broszat, Martin (Hrsg.) 1984: *Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung?* München
- Busch, Rainer (Hrsg.) 1993: *Gemischte Gefühle. Einheitsalltag in Macklenburg-Vorpommern*. Bonn
- Davin, Anna 1994: Frauen und Alltagsgeschichte In: Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.) *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster 37—58.
- Elias, Norbert 1978: Zum Begriff des Alltags. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 20.22—29.
- Fónagy Zoltán 1996: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténetben. In: Orosz István — Pölöskei Ferenc (szerk.) *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, 369—380.
- Fulbrook, Mary 1996: Methodologische Überlegungen zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: Bessel, Martin — Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 274—297.
- Hartwig, Wolfgang — Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1996: *Kulturgeschichte Heute*. Göttingen
- Hondrich, Karl Otto és mások 1993: *Arbeitgeber West, Arbeitgeber Ost*. Berlin
- Huinink, Johannes — Mayer, Karl Ulrich (Hrsg.) 1995: *Kollektiv und Eigensinn: Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin
- Hübner, Peter 1996: Arbeiterklasse als Inszenierung? Arbeiter und Gesellschaftspolitik in der SBZ/DDR. In: Bessel, Martin — Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 199—223.
- Keller, Barbara 1996: *Rekonstruktion von Vergangenheit. Vom Umgang der „Kriegsgeneration“ mit Lebenserinnerungen*. Opladen
- Kreisky, Eva — Sauer, Birgit (Hrsg.) 1998: *Geschlecht und Eigensinn*. Wien — Köln — Weimar
- Kuhn, Gerd — Ludwig, Andreas 1997: *Alltag und soziales Gedächtnis: Die DDR-Objektkultur und ihre Musialisierung*. Hamburg
- Lindenberger, Thomas 1996: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: Bessel, Martin — Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 298—325.
- Lindenberger, Thomas 1999: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.) *Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln — Weimar — Wien, 13—44
- Ludwig, Andreas (Hrsg.) 1999: *Fortschritt, Norm und Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR*. Berlin
- Lüdtke, Alf 1989: Einleitung: Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte? In: Lüdtke, Alf (Hrsg.) *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt a. M. 9—47.
- Lüdtke, Alf 1991: Einleitung. Herrschaft als soziale Praxis. In: Lüdtke, Alf (Hrsg.) *Herrschaft als Soziale Praxis. Historische und sozial-antropologische Studien*. Göttingen, 9—63.

4 Az új narratív történetírás meghonosítására Németországban legnagyobb vehemenciával a társadalomtudományos történetírás képviselői töreksenek, amikor az új kulturális elméletek tudományos alkalmazásának lehetőségéről értekeznek (Hardtwig — Wehler 1996).

- Lüdtke, Alf 1993: *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik von Kaiserreich bis in den Faschismus*. Münster
- Lüdtke, Alf 1994: Eigensinn. In: Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.) *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster, 139—153.
- Lüdtke, Alf 1994b: „Helden der Arbeit” — Mühen beim Arbeiten. Zur missmutigen Loyalität von Industriearbeitern. In: Kaelble, Harmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 188—213.
- Lüdtke, Alf — Becker, Peter 1997: *Akten, Eingaben, Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin
- Meuschel, Sigfried 1992: *Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR 1945—1989*. Frankfurt a.M.
- Moritz, Horst (Text) — Hiepe, Bernd — Schröter, Erasmus (Foto) 1996: *Eigensinn mit untenentzündung. Selbstgebaute Traktore aus der DDR*. Erfurt
- Negt, Oskar — Kluge, Alexander 1993: *Geschichte und Eigensinn 3. Gewalt des Zusammenhangs*. Frankfurt a. M.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1985: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History*. Frankfurt a. M.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1986: „Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll”. *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*. I. Band, 2. Auflage, Bonn
- Pourtus, G. Patrice 1999: „... mit Politik kann ich keine Hühner aufziehen,„. Das Kombinat industrieller Mast und die Lebenserinnerungen der Frau Knut. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.) *Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur. Studien zur gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln — Weimar — Wien, 235—266.
- Röhr, Werner 1995: Alltag und Alltagsgeschichte. Fragen und Kritiken sozialgeschichtlicher Faschismusforschung. In: Röhr, Werner (Hrsg.) *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus: Probleme einer Sozialgeschichte des deutschen Faschismus*. Münster, 294—344.
- Sieder, Reinhard 1994: Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? *Geschichte und Gesellschaft* 1994/20. 445—468.
- Vierhaus, Rudolf 1995: Die Rekonstruktion historischer Lebenswelten. Probleme moderner Kulturgeschichtsschreibung. In: Lehmann, Hartmut: (Hrsg.) *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte*. Göttingen, 7—28.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Budapest
- Wehler, Hans-Ulrich 1985: Königsweg zu neuen Ufern oder Irrgarten der Illusionen. In: Brüggemeier, Franz-Joseph — Kocka, Jürgen: (Hrsg.) *Geschichte von unten — Geschichte von innen. Kontroversen um die Alltagsgeschichte*. Hagen, 17—47.
- Zoll, Rainer — Rausch, Thomas (Hrsg.) 1999: *Ostdeutsche Biographien. Lebenswelt im Umbruch*. Frankfurt a. M.

Paul Ricoeur: La mémoire, l'histoire, l'oubli

(Emlékezet, történelem, felejtés)

Paris, Seuil, coll. L'ordre philosophique, 2000

AZ EMLÉKEZET-FENOMENOLÓGIÁTÓL AZ EMLÉKEZET-POLITIKÁIG. PAUL RICOEUR ÚJ KÖNYVÉRŐL

Noha csak 2000 szeptemberében jelent meg Paul Ricoeur új kötete, decemberben már az első többnapos kerekasztal is lezajlott a párizsi EHESS-en (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales) a mű kapcsán, bár több előadó bevallotta nem is jutott addigra még a terjedelmes szöveg végére. A négynapos szeminárium után az ötödiken maga az immár 87 éves szerző beszélgetett a könyvében is érintett olasz mikrotörténelem egyik nagy alakjával, Giovanni Levivel. A könyv ráadásul kifejezett piaci siker, ami még Franciaországban is viszonylag ritkán esik meg tudományos munkákkal, főleg ha Ricoeuréhoz hasonló nehézségű, jelentős háttértudást feltételező szövegről van szó. Természetesen a viták rögtön megindultak a könyv kapcsán, fogadtatása erősen vegyes filozófus- és történészkörökben egyaránt: míg az előbbi reakciók talán inkább negatívak, az utóbbiakat vegyesnek nevezhetjük.

A jelen ismertetés nem tűzheti maga elé a minden szempontra kiterjedő bemutatást — ez Ricoeur műveinek terjedelmét és összetettségét figyelembe véve e tanulmány kerekeit messze meghaladó feladat lenne. Sőt, a szerző tudományos sokoldalúságát (filozófusok, történészek és irodalmárok egyaránt olvassák) tekintve majdhogynem lehetetlen is minden tudományág szempontjait egyszerre alkalmazni. Szükséges tehát, hogy szűkítsünk olvasatunkon: a továbbiakban elsősorban Ricoeur és a történettudomány kapcsolatára szorítkozunk. Annál is inkább szükséges ez a szűkítés, mivel a három érintett tudományból hazánkban a történeti szakma az, amelynek látóköréből talán leginkább kimaradt a szerző, a filozófusok és az irodalmárok (ha nem is túl régen) már felfedezték. Irodalomelméleti és filozófiai áttekintést ad munkásságáról Szegedy-Maszák Mihály a szerző különböző írásaiból összeállított tanulmánykötet-höz írt bevezetőjében.¹

Ricoeur felfedezésében nem csak nálunk vannak késésben a történészek: ebben a francia történetiszakma is több évtizedes késéssel indult. Első, a történelemhez is kapcsolódó ismeretelméleti munkája, a „Történelem és igazság” (*Histoire et vérité*, 1955) azonban még túl korán érkezett. Franciaországban a húszas-harmincas években fellé-

1 Ricoeur, Paul 1999: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest. Szegedy-Maszák Mihály utószava egyben életrajzi áttekintés is, és támpont a szerző filozófiai kulcsfogalmainak és nyelvezetének megismeréséhez. Különösen hasznos segítségnek tűnik a szerzővel való levélváltás során kialakított Ricoeur-szótár, ám sajnálatosnak tartjuk, hogy noha Szegedy-Maszák az utószóban külön kitér Ricoeur műveinek többnyelvű terminológiájára, az abból fakadó megértési nehézségekre, a szótár csak francia kifejezéseket tartalmaz, és kimaradnak az angol és főleg a német nyelvű, kulcsfontosságú fogalmak — sőt, a francia kategóriák között is többször kézenfekvő, külön magyarázatot nem is igénylő kifejezések is szerepelnek a jegyzékben (pl. *compréhension* — megértés, *configuration* — konfiguráció, *sens* — értelem). A kötet egyes tanulmányaival kapcsolatban felmerült fordítási problémákkal kapcsolatban lásd Erdélyi Ágnes 2000: Fordítás *BUKSZ*, 2000. tél, 384—387.

pő, Bloch és Febvre fémjelezte új tudományos történetírás megszületésekor (többek között) a filozófia kiszorítását is meghirdette. 1955-ben a Braudel irányítása alatt terjeszkedő, intézményeit éppen kiépítő Annales-kör ereje, elismertsége és (vélt) totális tudományossága védelmében nem szentelt figyelmet a filozófia oldaláról érkező elemzéseknek: számok, időtartamok, struktúrák között, és a Braudel legközelebbi munkatársára, a történész és közgazdász Ernest Labrousse-ra jellemző marxista irányultság mellett nem volt helye az ilyen típusú elmélkedésnek, a francia történettudomány más, konzervatívabb köreiből még kisebb esélye lehetett egy történetfilozófiai munkának. Ezután Ricoeur maga is hosszabb ideig a szigorúbban vett filozófia és az irodalomelmélet felé fordult. Talán amerikai tartózkodása és az új amerikai irányzatokkal való megismerkedése jelentette a fordulópontot itt: a *linguistic turn* (nyelvészeti fordulat) és a *speech act* (beszédkritika) elméleti háttere is érződik az elbeszélés kérdését érintő kisebb tanulmányok után elérkező nagy összegzésen, az „Idő és elbeszélés” három kötetén (*Temps et récit* I—III: 1983—1985). A tudás és a tudományosság feldarabolódásának korában szinte korszerűtlennek hatnak Ricoeur rendszeresen érkező nagy, „hegeliánus” összegzései, ám ő látványosan kitarat e hagyomány mellett, és munkái szinte maradéktalanul be is teljesítik e célkitűzést.

Az *Idő és elbeszélés* sem kizárólag a történelemmel, a történeti elbeszéléssel foglalkozik, de ezúttal nem maradt el a hatás e közegben sem. Ennek előfeltétele volt azonban az, hogy jelentős változások történjenek a francia és (ezt megelőzően, valamint ennek kapcsán) a nemzetközi történetírásban. A hetvenes években lépett fel a francia történettudományban egy komoly filozófiai alapokkal rendelkező episztemológus-történész nemzedék, tagjai között Henri-Irénée Marrou-val, Paul Veyne-nel és Michel de Certeau-val, párhuzamosan a többé-kevésbé filozófus Michel Foucault fellépésével — hatásukra általánossá vált a történeti eljárásokkal, a történész feladatával kapcsolatos reflexió. Az Annales-körben egyre inkább megmutatkoztak a nyolcvanas évek végére konkrétan megfogalmazódó válság első jelei — ezek eredménye lesz néhány évvel később az Annales két nagy hatású szerkesztőségi cikke, az *Un tournant critique?* (Kritikai fordulat? 1988) és a *Tentons l'expérience* (Kíséréljük meg! 1989). E fordulat egyik jele éppen az volt, hogy az Annales-kör fokozottan figyelembe vette az egyéb tudományokból a történettudomány felé érkező véleményeket. A terep tehát elő volt készítve arra, hogy egy gyökeresen új szemléletű mű figyelmes fogadtatásra leljen. Az *Idő és elbeszélés* élt is ezzel, bár jelentőségét elsőként egy erősen filozofáló hajlamú, akkoriban kissé elszigetelt (ám ma nagy reneszánszát élő) szerző, az említett episztemológus-történész irányzat egyik meghatározó képviselője, Michel de Certeau ismerte fel. Az öt jelentős késéssel követő Roger Chartier 1988-ban még csak „távoli, de fontos” szerzőnek látta Ricoeurt egy ismertetésben, François Dosse valamivel később viszont már azt állította, hogy Ricoeur egyenesen „forradalmasította” a történetírást.² A mű végül öt évvel megjelenése után eljutott odáig, hogy az Annales-kör kerekasztal-ülésen vitassa meg, és hatása a meghirdetett kritikai fordulatban mindenképp alapvető volt, mindenekelőtt a narrativitás és a pragmatikus filozófia felfedezésében.

² Dosse, François 1955: Ricoeur révolutionne l'histoire. *Espaces Temps*, 59—61, 6—26.

Ricoeur kedvező fogadtatásának egyik kulcsa az volt, hogy kiválóan ismeri a történettudomány helyzetét — ez a jelen munka recepciójában is meghatározó. Ugyanilyen fontosak voltak megállapításai a történeti szöveggel kapcsolatban, mindenekelőtt az első kötetben. Hermeneutikai eszközökkel és az angolszász történetfilozófia kelléktárával többek között egyértelműen kimutatta, hogy amikor az Annales-kör indulása idején meghirdette a cselekményességen és a cselekményszövésen³ (*intrigue, mise en intrigue*) alapuló történeti okfejtés elvetését is, voltaképp ezt nem váltotta, válthatta be. Olvasata szerint a történeti szövegek mindenképpen hordoznak egyfajta specifikus cselekményességet, nélküle szociológiává válnának — nem beszélhetünk tehát a cselekmény elvetéséről, inkább csak annak „holdfogyatkozásáról”. Szimbólumértékű volt elemzése az „A történelem ideje és az esemény sorsa” című fejezetben Braudel *Mediterráneum*áról: nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy kimutassa a cselekményesség meglétét a totális történetírás programadó könyvében, azon belül pedig mindenekelőtt a Földközi-tenger „sorsában” és a legendás három idősíki közötti kommunikációban. Néhány mellékes ponton talán vitába lehetne szállni ezzel a szövegelemzéssel,⁴ ám annak aprólékos levezetésű, találó olvasatával aligha. Húsz évvel korábban ez a vállalkozás még jelentős visszatetszést keltett volna Franciaországban, de az új kérdéseket felvető, a braudeli hagyománnyal szemben több szempontból erősen kritikus új történésznemzedék számára Ricoeur elemzése egyenesen üzenetértékű volt.

Az akkori új nemzedék tagjai mára az Annales-kör meghatározó alakjává nőtték ki magukat, így a befogadói közeg nem sokban változott az újabb történelemelméleti tárgyú Ricoeur-könyv recepcióját illetően. A szerző felfedezése befejezett tény, az érkező újabb történésznemzedékek pedig már tudatában vannak Ricoeur jelentőségének, hatásának. Talán e tényezőknél tudhatjuk be az említett, majdhogynem irracionális gyorsaságú reakciót is.

Két kapcsolódó, eredetileg egyaránt előadásként elhangzott szövegnek is figyelmet kell szentelnünk, mielőtt magára a könyvre térnénk. Az első egy magyarul is megjelent Ricoeur-szöveg, mely egyfajta előtanulmánya vizsgálatunk tárgyának, az *Emlékezet — felejtés — történelem* címet viseli,⁵ és koncepciója csak egyes apró pontokon tér el az összegző kötettől. A második ilyen szöveg a mű megjelenésével egy időben publikált, így figyelemfelkeltőnek is alkalmas *Annales*-cikk, mely egy 2000. júniusi előadás szövege.⁶ Ez amellest, hogy a könyv nagy vonalait felvázolja (noha arra konkrét utalást

3 A történeti írásmód kritikájában is kulcsfontosságú *mise en intrigue* kifejezés bevett magyar fordítása a cselekményszövés, noha ez több kérdést is felvet és viták tárgya is: egyrészt túlságosan is „aktív” képzetet kelt, másrészt a „szövés” egy nagyon erős, ám Ricoeur által soha nem használt metafora.

4 A síkok közötti hierarchiával kapcsolatban például erősen vitatható állítása, mely szerint Braudel könyvének harmadik, az eseményekkel foglalkozó kötetét az egész koncepció megkoronázásának tekintette volna — Braudel a nagy mű előszavában gazdag, de veszélyekkel terhes történelemnek nevezte, mely csak az első két szint függvényében érthető meg (Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* 5. Budapest).

5 In: N. Kovács Tímea szerk. — Thomka Beáta vál. 1999: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Budapest 51—67. E tanulmányt már ismerteti és felhasználja Gyáni Gábor az *Emlékezet, emlékezés és a történelem elbeszélése* (Budapest, 2000.) című könyvének epilógusában. Az 1997-es tanulmány gyors magyar nyelvű megjelenése feletti örömet némileg csökkenti, hogy a szerkesztés során az eredeti, német változatnak megfelelő, német nyelvű hivatkozások (pl. Halbwachs és Locke) maradtak a szövegben.

6 *L'écriture de l'histoire et la représentation du passé*. Annales, LV, no. 4. (2000. júl.—aug.) 731—747.

nem tesz), mindenekelőtt arról a bizalmi paktumról szól, melyet a történelmet olvasó a történelmet íróval köt: tárgya tehát az emlékezet és kutatás viszonya, (ki nem mondva) a történelem itt újra elemzett gyógyszer vagy mérge szerepe. A két cikk érdekességeire az elemzés során részletesebben kitérünk.

Kinyitva a kötetet, könyvészeti szempontból is érdekes megoldással szembesülünk: az eredeti könyvtestbe beépített, egy képhez kapcsolódó kézírásos dedikációval, mely leginkább képes levelezőlap hatását kelti. A címlapképpel azonos kép az ulmi Wiblingen-kolostor könyvtárában található, a történelem kettősségét ábrázoló barokk szoborcsoportot ábrázolja. Egyik alakja a szárnyas Kronosz, aki egy könyvből tép ki egy lapot. Mögötte, kissé kiemelkedve maga a Történelem áll. Egyik lábával bőségszarut borít fel, amelyből a bizonytalanságot jelképező pénz ömlik. Bal kezével Kronoszt igyekszik megakadályozni a lap kitépésében, míg jobbáiban eszközeit tartja: könyvet, tintatartót és vesszőt. A történetírásról alkotott képének e több évszázados megfogalmazásához Ricoeur kétértelmű megjegyzést fűz (kiemelések tőle): „A szárnyas isten PUSZTÍTÁSA és a történelem ÍRÁSA és annak íróvesszeje között — Paul Ricoeur”. Noha az aláírás egy sorral lejjebb helyezkedik el, az üzenet könnyen kiolvasható: nemcsak a történetírás áll a kettő között, de természetesen nincs kétsége afelől sem, hogy ő maga is e kettős hatásnak van kitéve.

A könyv három, világosan elkülönített részre oszlik, melyek szinte teljesen megfelelnek a cím három szavának — ehhez kapcsolódik még egy utószó a megbocsátásról. A három rész az elemzési eljárásában is különbözik: az első az emlékezet és az emlékezeti tevékenységek husserli értelemben vett fenomenológiája, a második a történeti tudományok episztemológiája, míg a harmadik rész az ember történeti beágyazottságának hermeneutikai elemzése. Hármass rendszerét tovább tagolva minden egyes rész is további három szakaszra bomlik. Noha mindhárom rész megállná a helyét magában is, a szerző szorosán összefüggőnek tekinti őket, „mint egy háromárbcos hajó árbocait” — így leghelyesebbnek a három rész lineáris olvasata tűnik.

Az első rész az emlékezet és az emlékeztetés, reminiscencia fogalma köré szerveződik. Célja az emlékezet fenomenológiájának megalkotása, melyben a görög hagyomány mellett fő támpontjai (természetesen) Husserl, illetve Bergson. A tudat fenomenológiai értelmezése szerint minden tudat valaminek a tudata, és az ego-kérdés mindig az intencionalitás után áll. Ennek értelmében halad Ricoeur is, amikor az emlékezésben annak tárgyát — ellentétben az utóbbi idők irányzataival — az emlékező elé helyezi: mint kifejti, ellenkező esetben a kollektív emlékezet e helyütt is tárgyalt kategóriája értelmezhetetlenné válna. Ám az emlékezet tárgya is kettős természetű, kognitív és pragmatikus, amit a görög *mneme* és *anamnesis* ellentétére vezethetünk vissza — e fogalom párt a rá jellemző módon klasszikus filozófiatörténeti okfejtéssel elemzi. A *mneme* a passzív, a hogyan, az *anamnesis* az aktív, a mit — és ez az a tudatos fázis, ami miatt a kétely mindig felmerül, hiszen a felidézés tudatos aktusa mindig a pontatlanság felé sodor. Ennek két negatív hatása is van. Először is emiatt köti a filozófiai hagyomány az emlékezést a képzeleti, fikcionális tevékenységekhez — Ricoeur épp ezek eltávolításán fáradozik. Másodszer: ez teszi lehetővé nem pusztán az emlékezet használatát, de az azzal való visszaélést is. Használat és visszaélés, úzus és abúzus (*us* — *abus*) az első rész második fejezetének témái: mesterséges használat címén a memo-

rizálás Descartes-nál is kárhoytatott gyakorlatára tér ki, míg a természetes emlékezetel való konkrét visszaélésekről részletes tipológiát nyújt például a pszichológia és a politika köréből.⁷

Az emlékezet fenomenológiája tehát három lépést tartalmaz: a mit (*souvenir*, emlék) kérdéséből a hogyan (*reminiscencia*, emlékeztetés) kérdésén át vezet az út a ki (*mémoire*, emlékezet) kérdésébe. A Ricoeur-nél is új elemként megjelenő reminiscencia Arisztotelész *Parva Naturalia*-jából átvett fogalom: a görög hagyomány áttekintésénél ez a tanulmány jelenti a megoldást híres megfogalmazásával: „Az emlékezet a múlt része.”

Az emlékezetet legtöbbször az a vád éri, hogy nem pontos. Ez főleg azért tűnik „hibának”, mert az emlékezet a múlthoz fűződő egyetlen kapocs — ám Ricoeur következetesen kitart amellett (és ez könyvének egyik fő mondanivalója), hogy se személyes, se historiográfiai szinten nincs más használható eszközünk. Az emlékezetből a történelemmé válás kulcsa a tanúság, ám a hamis tanúságok kiszűrésére Ricoeur sem ismer annál a szimpla, voltaképp szubjektívnek is nevezhető történelmi módszernél jobb megoldást, mint hogy az egymással szembeállított tanúságok közül az egyiket megbízhatóbbnak tartjuk. Viszont nem tér ki az okokra, amelyek miatt egyik vagy másik tanúságot részesítjük előnyben az oppozíció során: egyértelmű, hogy az ilyen ítéletek objektív voltát a legtöbb esetben nem feltételezhetjük.

Az emlékezeti tevékenységek tipológiáját ellentétpárok vizsgálatával alkotja meg, főleg Husserl és Bergson alapján. Elemzésük mindenekelőtt filozófiai jellegű, sőt — a Ricoeurre oly jellemző módon — lényegében a szerzők nézeteinek ismertetése. Az első pár ’szokás’ és ’emlékezet’, mely Bergson *Anyag és emlékezet* című munkájából származik, a második a görög filozófiatörténeti részből átemelt ’felmerülés’ (*rappel, mneme*) és ’felkutatás’ (*recherche, anamnesis*), míg a harmadik az ’önmagára irányulás’ (*réflexivité*) és a ’világra irányulás’ (*mondanéité*, Husserl kései műveinek *Lebenswelt*-je), az emlékezet objektiválásának kérdése.⁸ A Bergson által használt *souvenir-pur* és *souvenir-mémoire* (tisza emlék és emlékezet-emlék), illetve a Husserlnél fellelhető *Bild* és *Fantasie* ellentétpárjainak felhasználásával jut el az emlék kép-mivoltának meghatározásához.

Az emlékezet tárgyának meghatározása után érhetünk el az emlékezőhöz, mely mint kérdés — ahogy azt korábban kifejtette — az ókorban még fel sem merült. Ricoeur első, cseppet sem újszerű (például Halbwachsnál már fellelhető) tézise az, hogy az alany helyén az egyes szám kizárólagos használata tévedés és helyet kell adnunk a kollektivitás különböző formáinak, a többes számnak is. A második pont a szubjektivitás beismerésének és a kollektív tudat felfedezésének kettős tudománytörténeti vonala, melynek mentén egyéni és kollektív tudat és emlékezet látszólagos összeütkö-

⁷ Az emlékezetrel kapcsolatos visszaéléseket Tzvetan Todorov rokon témájú kis könyvében, a *Les abus de la mémoire*-ban elemzi részletesen (Arléa, 1995).

⁸ Ezen a ponton némi kritikával Edward S. Casey *Remembering* c. könyvének (Indiana University Press, 1987) tipológiáját követi, bár annak kevésbé husserliánus eljárásával nem ért teljesen egyet: az emlékezeti típusok (*mnemonic modes*) között Casey megkülönbözteti a *reminding* (franciául *rappeler*, a passzív, nem tudatos emlékezet), a *reminiscing* (az egy színttel aktívabb reminiscencia — a német *Gedächtnis* megfelelője, amely lehet diskurzív is: emlékszel, amikor?) és a *recognizing* (*reconnaissance* — a saját, ismerős tereppé váló emlékezet, a ráismerés) kategóriáját.

zésbe kerülnek: az előbbi csak pszichologizálva vizsgálható, míg az utóbbi, noha státusza a társadalomtudományok számára megkérdőjelezhetetlen, filozófiailag nehezen értelmezhető. Ezen az ellentétén Ricoeur ismét a hagyomány eredetének felgöngyölítésével, a belső és külső pillantás jeles teoretikusainak vizsgálatával próbál felül-emelkedni. A belső pillantás belső fejlődést feltételező, és egyebek között a szerzők nyelvi hátterét is figyelembe vevő megközelítésénél alanyai Szent Ágoston, Locke és megint csak Husserl, míg a külső pillantás jóval modernebb elméletét Maurice Halbwachson keresztül térképezi fel.

A kollektív emlékezet szociológiájának és az egyéni emlékezet fenomenológiájának összevetésével jut el a gondolatmenet és az első rész zárásához, az emlék három attribúciós alanyához (*sujet d'attribution*): az énhez, a kollektivitáshoz és a 'közelállókhoz' (*moi, proches, collectifs*). E két ellentétes végpont — egyéni és kollektív — Ricoeur szerint képtelen egymáshoz közelíteni: a fenomenológia idealista meggyőződése miatt, a szociológia (mely a kollektív tudat kategóriáját már története kezdete óta alkalmazza) fiatalos lendületének pozitívista előítélete miatt. Az attribúció témáját már az 1990-ben megjelent „Én mint másik” (*Soi-meme comme un autre*) című munkában tárgyalta. Ezúttal Strawson *Individuals* című könyvére támaszkodva alapozza meg az attribúció téziseit — ám ennek az egyénre és a csoportra vonatkozó különféle változatainak filozófiai mélyelemzésénél érdekesebbnek tűnik záró javaslata. Az egyéni és a kollektív emlékezet közötti hídként javasolja a 'közelállók' sajátos emlékezetének elismerését, melyek az egyént a közösségtől elválasztó út különböző pontjain helyezkednek el. Vérségi és affiniális közösség, korcsoport és egyéb kategóriák mind arra szolgálnak, hogy a két emlékezetípust összekössék. A kiscsoportok és még kisebb egységek hídként való kijelölése egyén és társadalom viszonyában semmiképp sem új — ám felhasználása az emlékezet terén mindenképp annak tekinthető.

A második rész a Történelem/Episztemológia címet viseli, és feltételezhetjük, hogy az ebben foglaltak okán kedvező Ricoeur fogadtatása egyes történészeknél. Az *Annales*-cikk gondolataival egybecsengő előhang, mely a provokatív „Történelem, gyógyszer vagy mérég?” címet viseli, Platon *Phaedrájából* idézi fel a történetírás megszületésének már Derrida által is elemzett mítoszát. Itt olvashatjuk, hogy a történelem művelése okán az emberek valódi emlékezetük gyakorlása helyett felejtenek, bizalmukat az írásba helyezik — s a történet során nem derül ki, hogy a filozófia gyógyírt hozhat-e erre, vagy akár eldöntheti-e, hogy a történelem voltaképp gyógyszer vagy mérég.

Elemzésének kiinduló pontja a görög *historie* szó pontos értelmének meghatározása: 'kutatás', 'keresés'. Noha más-más tudományágak másképp értelmezik ezt, Ricoeur nem veszi figyelembe például az erőteljes francia földrajztudomány ilyen tárgyú megállapításait,⁹ és úgy tűnik, hogy a *historiet* és Hérodotoszt egyértelműen és kizárólagosan a történettudomány körébe sorolja.

A fejezet címében még egymás mellett áll a két kategória, de pár lépéssel később egyértelművé válik, hogy mindenképp a történeti megismerés episztemológiája elem-

⁹ Ezt leghatározottabban talán a klasszikusabb francia földrajzi iskola egyik mai vezetője, az *Hérodote* című földrajztudományi lapot alapító Yves Lacoste hangoztatja (például a *La légende de la terre*-ben, Flammarion, 1996), aki szerint a *historie* 'kutatás' értelme talán jobban vonatkozik a földrajztudományra, mint a történelemre, és Hérodotosz legalábbis a földrajztudomány atya is.

zése tárgya, mindenekelőtt a hermeneutika segítségével. Ez az előző fejezet emlékezetkérdéseihez csak annyiban kapcsolódik, hogy a távollevő, de megtörtént dolog reprezentációját, illetve a lehetséges úzusokat és abúzusokat ezúttal is aláhúzza a szerző. Ám ennél sokkal fontosabb megállapítása, hogy a történelemnek mint tudományos és (visszaulva előző műveire, főleg az *Idő és elbeszélésre*) irodalmi diszciplínának specifikus, csak rá jellemző emlékezeti státuszt tulajdonít.

Ricoeur az őt a történészek számára egykor elsőként felfedező Michel de Certeau-tól veszi át a történetírói eljárás (*opération historique*) kategóriáját, sőt annak hármas rendszerét (kutatás, magyarázat, írás) is, bár ennek esetenként más tartalmat tulajdonít.¹⁰ E hármasságnak rendeli alá a második rész alfejezeteit is. Húzzuk alá itt az eltérést az *Emlékezet — felejtés — történelem* című előtanulmányhoz képest. Ott még „törésekről” beszélt e fázisok között, a könyvben már elkülönülő szakaszokként írja le a kutatás, magyarázat és írás rendszerét. Az első ezek közül a dokumentarista szakasz, mely a szemtanúktól a levéltárak használatán át a dokumentarista bizonyíték megalkotásának pillanatáig halad. Tárgyai, a források: a lakott tér, a történeti idő, a tanúság és az archívum, s ezeken keresztül jut el a dokumentarista bizonyíték kategóriáig.

A magyarázó/megértő szakasz a 'miért'-re válaszoló 'mert' használatát elemzi. Magyarázat és megértés között ugyanakkor nemhogy ellentétet nem feltételez, de azokat éppúgy egymás mellé helyezi, mint történelmet és episztemológiát a fejezet címében. A klasszikus értelemben vett historiográfiai okfejtését ott folytatja, ahol az *Idő és történelemben* megállt: a mentalitástörténetnél, de kitér három fontos befolyásra, a "tudományos szigor három mesterére", Foucault-ra, de Certeau-ra és (a szintén késve felfedezett, az utóbbi években újabb renezánszát élő) Eliasra. Bár inkább csak ismertetés szintjén, de kitér a mai történettudomány egyik legélénkebb vitájára, a mikrotörténelem értelmezésére is. Külön fejezetet szentel így például az eredetileg Giovanni Levitől származó, majd Bernard Lepetit által kibontott léptékkfogalomnak, mely a mikro- és makroszintű történeti szemléleteket a földrajztudomány és az építészeti léptékkategóriájához hasonlóan egymás mellett élő, egymást kiegészítő, de hierarchikusan össze nem vethető, más-más célt szolgáló entitásokként kezeli.

Végül a történeti eljárás harmadik szakasza a megjelenítés, mely az irodalmi vagy legalábbis írásos formába öntés, a történelem olvasó elé tárásának pillanata, amely — noha az episztemológia szempontjából az előző szakasz a meghatározó — kulcsfontosságú a történészi szándék szemszögéből. Ricoeur szerint a múlt megjelenítése révén ez a szakasz kapcsolódik legszorosabban az emlékezet kérdéséhez.

A történeti reprezentáció fejezetének két legfontosabb állítása voltaképp a szóhasználatban rejlik. Az első irodalomelméleti alapú kiinduló tézise, mely szerint nem helyes erre a szakaszra a történetírás vagy historiográfia kifejezést alkalmazni. A három tárgyalt szakasz mindegyike írásfolyamat, e harmadik sajátossága csupán abban áll, hogy itt készül az olvasó elé tárt szöveg. A második tézis a 'reprezentáció-megjelenítés' szó választása az 'interpretáció-értelmezés' helyett. A múlt minden megjelenítése voltaképp

10 Jelzésértékű, hogy de Certeau ma számtalanszor hivatkozott elemzésének első változata a hetvenes évek programadó könyvében, a Jacques Le Goff és Pierre Nora szerkesztette *Faire de l'histoire*-ban (Gallimard, 1974) jelent meg. Érdemes megjegyezni azt is, hogy ezúttal a történészek által „késve” felfedezett Ricoeur lel új kategóriákra régebbi történeti munkákban.

értelmezés, ám Ricoeur szerint az értelmezés — csakúgy, mint az igazság (*vérité*) fogalma — a történeti eljárás igazságra törésének (*visée véritative*) egyik dimenziója. A ‘reprezentáció’ pontosabban fejezi ki a magyarázó szakaszból az irodalmi szakaszba való átlépés kontinuitását, sőt magától értetődően történelem és emlékezet viszonyát is: a reprezentáció fogalomkörével írja le az emlékezet fenomenológiáját. Határozottan elveti azt, hogy a narrativitás vitájában — mely saját könyve, az *Idő és történelem* megjelenése, illetve Haydan White fellépése óta tart¹¹ — annak ellenzői és támogatói egybemossák az elmondás és a magyarázat kategóriáit — e fejezet jelentős része tehát a korábbi könyve által kiváltott vitákban való állásfoglalásként is értékelhető.

A harmadik részben a mű címének „felejtés” szava csak a harmadik szakaszban jelenik meg: a fejezet egésze az ember történeti mivoltának (*condition historique*) hermeneutikai elemzése. A magyar olvasó számára talán még szokatlan e kérdésfeltevés, ám Franciaországban már hagyományra tekinthet vissza annak elemzése, hogy a történetírás milyen szerepet játszik vagy játszott a civilizáció egyes pillanataiban. Ez a fejezet vizsgálja az előzőekben kifejtett háromszatú történeti diskurzusmodell filozófiai szempontból tekintett életképességét és a filozófia szerepét ebben, kezdve mindenekelőtt a totális tudományosság ideájának (mondhatni magától értetődő) elvetésével. Ehhez kapcsolódik a fejezet előhangja is, mely Nietzsche második *Korszerűtlen elmélkedésének*, az *A történelem hasznáról és káráról*-nak¹² bevallottan szabad olvasata — ez szándékosan a téma tényleges elemzésén kívül kap helyet, és ahhoz csak nagyon érintőlegesen kapcsolódik.

A fejezet első része a történelem kritikai filozófiája, melyben Ricoeur fő támasza a nálunk és Franciaországban egyaránt divatos Reinhard Koselleck fogalomtörténete (*Begriffsgeschichte*). Koselleck eszköztárát használja fel mind az Annales klasszikus korszakában felépített időmodellek fogalomkészletének kritikájára, mind a történelem filozófiai dimenzióinak vizsgálatára, ez utóbbiban természetesen visszanyúlva a német filozófia klasszikusaihoz is. A morálfilozófia határát súrolja ez az elemzés, csakúgy, mint az ezt követő összevetés a történész és a bíró szerepe között, és a történeti interpretáció ilyen irányú újragondolása. A fejezet második szakasza mintha Ricoeur korábbi munkájához nyúlna vissza: ott *Idő és elbeszélés*, itt *Történelem és idő* a cím — a fejezet, mely a leghosszabb az egész könyvben, önmagában is egy jelentősebb tanulmánynak fogható fel. „A történelem nyugtalanító különösségének” fogalma köré csoportosított témák között találhatunk a könyvben már érintett kérdéseket (így Halbwachs nézeteit), klasszikus filozófiai okfejtéseket az időben való lét (*etre-dans-le-temps*) kérdéséről (ismét Bergsonnal felhasználva többek között), illetve olyan, eddig nem tárgyalt, de a magyar olvasó számára már ismerősebb területeket, mint a historicitás. Ez utóbbi Ricoeur történeti távlatban is áttekinti, és hajlik a német *Geschichtlichkeit* szavával jelölni azt. Tárgyalja az eredetileg nem az Annales köréből kiinduló, ám az alá Pierre Nora irányítása révén betagozódott, immár nemzetközi dimenziókat öltő *lieux de mémoire* (az emlékezet helyei) projektet is — ám mint több más kérdés, ez is inkább csak a bemutatás szintjén jelenik meg, kritikai megközelítés

11 Hayden White és Ricoeur e tárgyú nézeteinek friss, magyar nyelvű összegzését lásd Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* című könyvében.

12 Ford. Tatár György (Hermész könyvek), 1989.

nélkül, sőt a fejezet címe (*E különös emlékezhelyek*) és számos megállapítása kifejezetten közhelyszerű egy 15 éve folyó kutatás esetében.

A harmadik rész zárófejezetét érdemes együtt olvasnunk az epilógussal, mert Ricoeur számára a felejtés és a „nehéz megbocsátás” végső soron egymásba fonódnak, noha külön is vizsgálja őket. Két témakör merül fel példaként ezek tárgyalása során: a Holocaust és a franciák számára oly fontos Vichy-kormányzat, a francia kollaboráció bizonyos szempontból máig feldolgozatlan problémája. Nem megkerülhető a kérdés, hogy miért veti fel az emlékezet és történelem tudományos elemzésében e két problémát, melyek közül az utóbbi még mindig igen ritkán jelenik meg tudományos tárgyként, és miért kap ilyen kiemelt szerepet az emlékezet kérdésköréhez más szerzőknél jóval esetlegesebben kapcsolódó ’megbocsátás’. A válaszban talán figyelembe kell venni Ricoeur — az okfejtésekben nem észlelhető, ám határozott — vallásosságát, sőt Franciaországban ritkának számító protestáns hitét.

A felejtést a nyomok kérdésén át közelíti meg, azok eltűnésével megegyező hangsúlyt kap fennmaradásuk lehetősége: a felejtés így kapcsolódik a megbocsátáshoz, a felejtés e filozófiailag különös útjához. Kétségtelenül a könyv legjelentősebb része ez, és már a téma indoklásánál meggyőző: nem lehet teljes az emlékezet kutatása sem a nem-emlékezés különböző formáinak, (legyen az szándékos vagy nem szándékos), sem a megbékélt vagy boldog emlékezetnek, illetve a megbocsátásnak elemzése nélkül. A felejtés is lehet persze úzus és abúzus tárgya: miként az amnesztiát provokatív módon ’oktrojált felejtésként’ jelöli meg.

A megbocsátás hiába tűnik kívülállónak a könyv „háromárbocos” szerkezetében, az olvasó mégis úgy érezheti, hogy az egész vállalkozás egyik fő célja ennek felvetése volt. (A hajó metaforájánál maradva: ha a három rész a három árbo, úgy a felejtés a parancsnoki híd.) A megbocsátás magasztossága feltételezi a megbocsátandó hiba mélységét is — a hiba pedig Ricoeur (sajátos) értelmezésében az ember cselekvőképességében való fennakadás, melyet azután a megbocsátás old fel. A múlt távolodik, és noha az idő elősegíti valamelyest a nyomok elmosódását, a távolodás az, amitől a megbocsátás (ahogy a fejezet címe jelzi) „nehéz” lesz. A megbocsátás számos dimenzióját tekinti át, a legkönnyebb intézményes változattól a személyes megbocsátás nehézségéig — egyéni és kollektív szinten egyaránt. Rendkívül érdekes e tekintetben a hivatkozás Marcel Mauss klasszikus tanulmányára az adományról: Ricoeur is felvázol egy hasonló elméletet a megbocsátásról. Ám Ricoeur szerint a megbocsátás esetében ez nem hármas (a maussi adni—kapni—viszonozni), hanem pusztán kettős (adni és kapni) osztatú.¹³ A lényeg azonban nem változik a klasszikus elmülethez képest: az adományozás és a megbocsátás aktusa is lényegét tekintve nem a „célszemély”, hanem a cselekvő státuszát növeli mindkét esetben, egy olyan körforgásban, melyben mindkét fél nyer valamilyen módon. De a bocsánat nyújtásánál talán még nehezebb a bocsánat kérése — Hannah Arendt nyomán haladva egy voltaképp klasszikus egzisztencialista tétellel zárul az elemzés: a megbocsátás kérésének elengedhetetlen feltétele a tett maradéktalan vállalása. Több, talán inkább lelkiismereti, mintsem tudományos bírálatot kapott ellenben az, hogy a megbocsátás és a felejtés különféle formáit hangsúlyozva Ricoeur az emlékezetpolitika egyik

13 Itt elgondolkodhatunk azon, vajon a kölcsönös megbocsátás nem lenne-e értelmezhető a Mauss-féle ’viszonzás’ (*contre-don*) kategóriájával.

központi kategóriáját, az emlékezeti kötelességet (*devoir de mémoire*), a tettek teljes el nem tűnésének e biztosítékát gyakorlatilag elvetette.¹⁴

* * *

Nehéz feladat összegezni véleményünket a könyvről. Hatalmas tudásanyagot görget maga előtt, minden érintett témakörben számtalan munkát láthatunk használatban — de meg kell ismételnünk véleményünket, hogy ez több ponton, Ricoeur más könyveihez hasonlóan, alig haladja meg azok (egyébként rendkívül hasznos) pusztá bemutatását. A műben a kortárs irányzatok és a klasszikusok egyidejű olvasata érdekes párbeszédet alkot, esetenként a filozófiai időutazás vagy a Koselleckéhez hasonló fogalomtörténet valóban megoldást jelenthet mai problémákra is — de távolról sem mindig. Ezek a történeti kitérők, akárcsak Ricoeur saját véleménye is, a legtöbb vitás helyen tudatosan egyfajta „köztes álláspontot” ragadnak meg, mely a siker keresésének praktikus módszere.

A Ricoeur által újabb területen megvalósított, rá jellemző „nagy összegzés” akár az ő, akár mások nézeteinek megismeréséhez és megértéséhez hasznos, és saját okfejtése révén esetenként minden nehézsége ellenére sodró erejű olvasmány, mely azonban távolról sem mindig hat az újdonság erejével. Nem kavarja, nem kavarhatja fel már úgy a történelem állóvizét sem, mint az *Idő és elbeszélés* — egyrészt mert (többek között éppen az ő hatására) ez a víz már nem áll, másrészt mert az eltelt másfél évtizedben Ricoeur — szükségszerűen — megszűnt szokatlannak lenni.

Az életműben elhelyezve ez a könyv az láthatóan és bevallottan is az *Idő és elbeszélés* folytatása, az ott a történettudománnyal megkezdett dialógus újrafelvétele. Akkor a narratív tevékenységet, a cselekményt és a történeti elbeszélést, ezúttal a történeti emlékezetet, az emlékezés aktusát és változatait tette az elemzés tárgyává, felhasználva nemcsak az *Idő és elbeszélés*, de a *Történelem és igazság* tanulságait is.

Tekintsük még egy pillanatra bevezetőjének egyik, a fülszöveget is alkotó gondolatára, mely tükrözi egész munkájának célját is, és főleg az újdonság erejével leginkább ható felejtés- és megbocsátás-fejezetekét: „Zavarba ejt egyik helyt a túl sok emlékezés, másutt a túl sok felejtés aggasztó látványa, hogy a megemlékezések hatásáról, az emlékezettel és a felejtéssel való visszaélésekről ne is beszéljünk. Ebből a szempontból egyik bevallott állampolgári témám az igazságos (vagy pontos) emlékezés politikájának ideája.” Megkérdőjelezhetetlen e gondolat igazságtartalma, de nem igazán látjuk, hogy e pragmatikus hozzáállás, a „szolgálni akarás” hol nyilvánul meg gyakorlatban magában a műben (főleg az emlékezeti kötelesség voltaképpeni elutasítása után) — a könyv végéről visszatekintve e hozzáállás kicsit póznak is tűnik.

Idézzük végül az e kötetben (rá eddig egyáltalán nem jellemző módon) esetenként költői megfogalmazásokat használó Ricoeur külön magyarázatot nem igénylő zárszavát: „A történelem alatt ott az emlékezet és a felejtés. Az emlékezet és a felejtés alatt az élet. De az életet írni más történet. Befejezetlenség.”

Írta: Gelléri Gábor

14 A Ricoeur-könyvről megjelent (Jean-Marc Ferry *La Question de l'Etat européen* című munkájának bemutatásával párhuzamos), egyébként alapjában pozitív hangvételű kritikájában Rainer Rochlitz veti föl az emlékezeti kötelesség elvetésének lehetséges tétjeit. L. Rochlitz, Rainer: „Mémoire et pardon. Signification politique des actes symboliques.” *Critique*, mars 2001, 163—186.

Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája, 1138–2000.

Zalai gyűjtemény 50., Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2000.

A Zalai Megyei Levéltár, a maga nemében egyedülálló munkát jelentetett meg a Zalai gyűjtemény jubileumi, immár ötvenedik köteteként. Az archontológia, egy adott intézményben tisztséget betöltő, egy adott cím viselőinek kronológiai sorrendben való összeállítása történettudományunk igen csak elhanyagolt területe. Arra pedig még egyáltalán nem volt példa, hogy egy megye egész történetét felölelő munka készüljön. Ráadásul ez a kötet több, mint egyszerű archontológia. A munka ugyanis három, közel egyenlő részre oszlik. Az első harmad egy bevezető tanulmányfűzér, a második a tulajdonképpeni archontológia, harmadik pedig egy névmutató. A kötet végén, ráadásként egy térkép-gyűjtemény található, amiben végigkövethetjük a megye külső és belső (járások közötti) határainak változásait.

A bevezető tanulmányokat a különböző korszakokat összeállító levéltárosok készítették, és nagyjából azonos szerkezetet követnek. A tanulmányok elején áttekintik, hogy az adott időszakban milyen területi változásokon ment át a megye. A tanulmányok második része a megyei intézmény működésének és változásának az adott korszakra vonatkozó jellemzőit tekintik át. Befejezőként pedig minden írásban az adott időszak forrásadottságait, és a válogatási módszereket, szempontokat ismerhetjük meg.

Ezek a tanulmányok, némiképp a szükségből erényt kovácsolva, többek az archontológia egyszerű bevezetőjénél. Történetírásunk két hiányosságát kénytelenek valamiképpen pótolni az adott, szűk keretek között. Egyrészt, a többi megyéhez hasonlóan Zala történetéről sem rendelkezünk modern feldolgozással, másrészt általában a vármegye, mint sajátos intézmény történetét sem tekintette át még senki ilyen hosszú időtartamban. Mind a megyetörténetek, mind a megyei intézmény története történetírásuknak nagy hiánya.

A megyetörténetek mindig is nagy kihívást jelentettek a magyar történetírás számára. A megyék olyan természetes egységeknek tűnnek, mely keretek között megragadhatóak lennének az ország regionális különbségei, az eltérő fejlődésutak. A közigazgatási egységek azonban nem felelnek meg automatikusan társadalmi egységeknek. Zala megye példáján jól látható, hogy a határok gyakori változása is megnehezíti, hogy egy megyét egységben kezeljünk. Természetesen az archontológia bevezető fejezetei sem alkotják meg Zala megye történetét.

A megyék azonban nemcsak térbeli egységet alkotnak, hanem maga a megyei intézmény a magyar történelemben különleges, talán teljesen egyedülálló időbeli egységet is jelent. Szinte az egyetlen intézmény, társadalmi jelenség, amely a magyar állam kezdetétől napjainkig fennáll. Ennek köszönhetően egyedülálló lehetőséget ad a magyar társadalom fejlődésének hosszú időtartamú megfigyelésére.

Egészen 1848-ig a vármegye egyszerre volt a politizálás, a társadalmi érintkezés, a kulturális élet színtere. Nem egyszerűen egy közigazgatási vagy önkormányzati egység, hanem egyben törvényhozó, végrehajtó és bíraskodó intézmény is volt. A különböző hatalmi ágak összefonódása pedig nem valamifajta fejletlenség vagy archaikus jelenség,

hanem a rendi társadalom sajátos hatalom-felfogásának az eredménye volt, ami hozzájárult a közélet, a közvélemény sajátos formájának kialakulásához. Összességében a vármegye és a keretei között zajló események a helyi társadalmat szervezték. A megyei intézmény megértése azonban nem csak a középkori és koraiújkorai társadalom megértéséhez nélkülözhetetlen, hanem a belőle kinövő polgári társadalom megismerése se lehet nélküle teljes.

Erről a sajátos világról azonban ma még csak nagyon keveset tudunk. A történetírás eddig csak a várspáni rendszer kialakulásával, és nemesi vármegyévé történő átalakulásával foglalkozott behatóan. A genesis-történeteken túl azonban hiányoznak a megye működését felfejtő munkák. Ebben a tekintetben még mindig a harmincas években született, jogtörténeti beállítottságú munkákhoz kell fordulnunk.

Ezért érdemes a Zala megye archontológiájának bevezetését annak is elolvasnia, aki nem foglalkozik kimondottan Zala megyével. A tanulmányok egyrészt összefoglalják a szétszórtan előforduló, egy-egy részproblémával foglalkozó tanulmányok eredményeit. Másrészt a Zala megyei források feltárásával olyan beszámolókat ismerhetünk meg, amelyek bevezetnek a megye működésébe, bemutatják a különböző pozíciók kialakulását, jelentőségét. Itt most csak arra az egy részletre utalok, hogy a Molnár András által írott fejezetben megtalálható a tisztújítások menetének leírására. A tisztújítási és a választási rendszer korabeli működése megkerülhetetlen fontosságú a reformkor történetének, politikai kultúrájának megértése szempontjából (lásd „tisztújítási, követválasztási botrányok”). Az egymást időrendben követő tanulmányok egybecsengő állításai hosszabb időtartamú jelenségeket is megmutatnak: a megyei hatalom csúcsán álló főispán a középkortól kezdve egészen a 20. századig a központi hatalom képviselője volt. A hierarchia alján álló szolgabíró intézménye hasonló funkcionális állandóságot mutat: minden modernizációs kísérlet ellenére a járásokban mindig is egyesült személyében a végrehajtói és a bírói hatalom. A kötet bevezető tanulmányai jól példázzák, hogy az intézménytörténet nem merülhet ki a különböző törvények, szabályok, pozíciók, egy szóval a struktúra leírásában. A lényeg az intézmény működésének megragadása, az, hogy az egyének és csoportok hogyan használják és alakítják az intézmény nyújtotta mozgásteret. A megyei intézmény történetének megismeréséhez elengedhetetlenül fontos lenne ezen tanulmányok által megkezdett út folytatása.

A tulajdonképpeni archontológiában a szerzők nyolc korszakra osztották fel a megye történetét, a különböző időszakokon belül pedig a hivatali hierarchiát követve adják közre a megye – központi és járási – választott tisztségviselőinek, valamint kinevezett főtisztviselőinek nevét és szolgálati idejét. A középkorra nézve, természetesen általában nem határozható meg pontosan szolgálati idő kezdete és vége. Így a hagyományos módon az első és utolsó említés időpontjai vannak feltüntetve. A 17. század közepétől kezdődően már, a közgyűlési jegyzőkönyveknek köszönhetően, pontosabban meghatározhatóak a tisztségviselések időtartama is. Az archontológia azonban a Zala megyei tiszt- és tisztségviselők névsorán felül két kisebb meglepetést is tartogat. Megtalálható benne, egészen 1848-ig Zala megye országgyűlési követeinek listája, hiszen őket is a megyegyűléseken választották meg. Valamint a kötet a 17. századi Somogy megyei tisztviselők névsorát is tartalmazza, annak köszönhetően, hogy 1596-tól 1715-ig Somogy és Zala megyét egyesítették.

A névmutatóban ábécé rendben kerülnek felsorolásra az archontológiában előforduló személyek. De ez a névmutató nemcsak az archontológiát kiegészítő segédlet, hiszen mindenkinek a neve mögött időrendi sorrendben, és az időtartam megjelölésével felsorolja, az általa viselt tisztségeket is. Így a névmutató egyben több ezer személy életrajzá-
nak egyik fontos ívét is adja. A névmutató összeállítása már megmutatja, hogy milyen sokoldalúan használhatóak fel egy archontológiából nyerhető információk. Tovább lehet lépni akár az egyéni, akár a kollektív életrajzok irányában; genealógiával kombinálva pedig, családtörténetek is készíthetők segítségével. Ezeken az élettörténeteken keresztül akár az is vizsgálható, hogy az általunk fontosnak, és sokszor magától értő-
tődőnek tartott korszakhatárok és törések mennyiben jelentettek valóban változást vagy törést, egy személy, egy család vagy egy társadalmi—foglalkozási csoport sorsában.

E munka egyik erénye, hogy valódi „alapkutatásokon” alapul, a levéltárosok az eredeti forrásokból, és nem feldolgozások felhasználásával állították össze a névsorokat. A kötet még jobban megmutatja, hogy mennyire nélkülözhetetlenek (lennének) az ehhez hasonló alapkutatások a történettudomány, és mindenek előtt a társadalomtörténet számára. Magyarországon sajnálatos módon, először és utoljára a 19. század végén, a századforduló táján születtek szisztematikusan gyűjtött és rendezett adatokat tartalmazó munkák. Gondolok egyrészt a Nagy Iván munkáját követő megyei nemesi genealógiákra, másrészt a millenniumi vármegyétörténet sorozatra.¹ A hatvanas-hetvenes években, a kvantitatív és kollektív munkák nagy korszakában is csak néhány jelentős adatbázis született meg. Először talán azt gondoljuk, hogy az archontológia és a genealógia (talán némi lenézéssel a segédtudományok gyűjtőnévvel illetjük őket) valami elavult és poros dolog, ami az antikvárius, de legjobb esetben is a pozitivisták történetírás kelléke volt. A kvantitatív történetírás hulláma éppen, hogy valamiképpen újjáélesztheti ezeket a régi módszereket. Az egyedi életutak és események rekonstruálása nem ítéli szükség-szerűen magányos munkára a történezt. Egy ideális kvantitatív társadalom-történet-írásnak pontosan olyan alap- (és nem segéd-) információkra van szüksége, (a „statisztikai korszakból” éppúgy, mint a korábbiakból) amelyeket többek között az archontológia tud nyújtani: tömeges, de egyben konkrét személyekhez köthető adatokra.

Az archontológia szerzői azokra az olvasókra és kutatókra is gondoltak, akik a későbbiekben saját adataikkal szeretnék pontosítani a munka esetleges pontatlanságait. A (remélhetőleg nem túl távoli) jövőben az archontológia elektronikus változata elérhető lesz a Zala Megyei Levéltár honlapján, ahol lehetőség nyílik az adatbázis folyamatos javítására.

Írta: Sohajda Ferenc

¹ Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ezek a munkák részét képezték annak a nagy erőfeszítésnek, amely során először alkotta meg a maga egészében a magyar társadalom saját nemzeti emlékezetét és történetét. Ezek, a ma már talán kevésbé jelentősnek, esetenként dilettánsnak tartott munkák ugyanolyan fontosak voltak az emlékezet- és történelemalkotás; és ezzel az identitásalkotás szempontjából, mint a nagy összefoglaló történeti munkák vagy a kiállítások. Hiszen adatok nélkül nehezen alkotható meg új történelem. Zala megye archontológiája szintén egy millennium évében és keretében jelent meg, ahogy ezt fel is tüntetik a kötetben. Ennek apropóján a politika, a hatalom részéről mintha hallható is (lenne) lett volna valamifajta igény ismét egy új történelem és emlékezet megalkotására. Ezt azonban lehetetlen lenne megalkotni a Zala megyei archontológiához hasonló nagy és kollektív munkák nélkül, ami sajnos nem talált követőre a millenáris évben.

Szerzőink

Bódy Zsombor (1970) történész (Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék)
bomazsor@freemail.hu

Brandt Juliane (1960) történész (Universität Leipzig)
jbrandt@cs-net.de

Dömsödi Balázs (1974) történész Ph.D hallgató (ELTE BTK Társadalomtörténet
Doktori Iskola)
domsodib@excite.com

Gelléri Gábor (1976) történelem – francia irodalom Ph.D hallgató (ELTE BTK)
gelleri2@matavnet.hu

Jászberényi József (1972) irodalomtörténész (MTA Irodalomtudományi Intézet,
XIX. Századi Osztály)
jaszberenyij@hotmail.com.

Kocka, Jürgen (1941) történész (Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas – Berlin)
prokocka@zedat.fu-berlin.de

Majtényi György (1974) történész – levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
gyorgymajtenyi@freemail.hu

Sohajda Ferenc (1975) történész Ph.D hallgató (ELTE BTK Atelier)
sohajda@hotmail.com

Tóth Árpád (1969) történész (Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék)
bb66@freemail.hu

Tóth G. Péter (1970) muzeológus – történész (Laczkó Dezső Múzeum – Veszprém)
tothgp@vmmuzeum.hu

Ulicska László (1970) szociálpolitikus (Szociális és Családügyi Minisztérium)
ulicska@yahoo.com

Zimmermann, Susan (1960) történész (Central European University, Universität Linz)
zimmerma@ceu.hu

Contents

Studies

From Work to Social Policy

Kocka, Jürgen:	Work as a Problem of European History	5
Brandt, Juliane:	Remarks on the Concept of "Work" among Hungarian Calvinists in the late 19 th Century	18
Ulicska, László:	The Invention of Unemployment in Hungary	37
Tóth, Árpád:	Self-help and Self-organisation. Friendly Societies in Pest in the First Half of the 19 th Century	49
Bódy, Zsombor:	Alternatives of Managing Social Problems at the End of the 19 th Century. The formation of the 1891 Mandatory Health Insurance Law	72
Dömsödi, Balázs:	From Shelters to Model Housing: The Soroksári Street Model Dwellings for the Labourer	94
Zimmermann, Susan:	Protected and Not Protected Working Conditions from the Age of Industrialisation to Great World-Economic Crisis	114
Tóth G., Péter:	The Thief's Body and the Rascal Body. The Culture of Guilt in Early Modern Hungary and the Problem of Guilt Recalling	141
Jászberényi, József:	The Revaluation of Language, Reality and Facts	163

Survey on the Situation of Social History I.

Bácskai, Vera (186)	Faragó, Tamás (188)	Gerő, András (190)	Granasztói, György (192)
Gyáni, Gábor (203)	Halmos, Károly, (206)	Ö. Kovács, József (221)	Kövér, György (224)
L. Nagy, Zsuzsa (229)	Tóth, Zoltán (230)	Vonyó, József (235)	

Panorama

	Child in the History. Review on the Conference of the Hajnal Circle, held on the 24–25 of August in Gyula	239
Majtényi, György:	The "Dominated" or the "Stubborn". Everyday of Dictatures in German Social History	242

Reviews

Paul Ricoeur: La mémoire, l'histoire, l'oubli – Gelléri Gábor	253
Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája 1138–2000 – Sohajda Ferenc	263
Contributors	266
Contents	267
Abstracts	269

Abstracts

Bódy, Zsombor: Alternatives of Managing Social Problems at the End of the 19th Century. The Formation of the 1891 Mandatory Health Insurance Law

The 1891 Workers' Mandatory Health Insurance Law and the 1893 Accident prevention and The Factory Supervision Acts of Hungary followed similar ones in Austria and Germany. The article deals with the development of these laws, presenting the alternatives, which were considered during the process. The weakening of the Hungarian workers' movements was not among the goals of the law, in spite of Germany. They more likely wanted to eliminate problems of the growing Hungarian economy. Experts of the Ministerial Office acted more like reformers of the society, dealing with theoretical problems. Documents of the developing talks with different business federations show that the insurance could not be expanded to agriculture (in spite of Germany), because there was a great political opposition against it. It was also obvious, that the handicraft entrepreneurs were against any accident insurance act. Finally instead of this, a mandatory health insurance law was accepted, combined with an accident prevention, a factory supervision and a Sunday rest act. This law covered all industrial workers, and formed new regional bursaries by the existing insurance bursaries.

Brandt, Juliane: Remarks on the Concept of „Work“ among Hungarian Calvinists in the late 19th Century

The paper investigates the Hungarian Calvinist case as one line within a complex development of ideas related to „work!“ that may often have shown considerable difference to the widely known ideal-typical reconstruction of a protestant work-ethic as given by Max Weber. Looking back first at the origin of the expressions for „work“ and „to work“ in Hungarian and at the occurrence and interpretation of the term in 19th century Hungarian encyclopedias, usage and meaning of the word in Calvinist prayer books are surveyed. In contrast to the encyclopedias that in the line of a general European development regard work a general goal-oriented human activity, the texts demonstrate the ubiquitous survival of an older notion of work as pain and suffering, referring to specific, generally lower valued activities. Especially in an older but long-living tradition represented by Szikszay and others, work is a curse, its result depending not on effort but divine blessing, a this-worldly activity that, if excersised too much, can even be an obstacle to salvation. A last part looks out at contemporary discussions of the Protestant elite on work ethic and alienated work.

Dömsödi, Balázs: From Shelters to Model Housing: The Soroksári Street Model Dwellings for the Labourer

The study focuses on a particular example of the housing history of Budapest. The Soroksári Street model dwellings, established in 1896, seemed to have found an isolated though remarkable solution to the housing problem.

Housing shortage was a permanent and acute social problem of Budapest at the turn of the century. The council, pressed by many, refused any direct involvement in social housing projects, and shifted the responsibility of establishing healthy workers' colonies to the factories. Almost all contemporaries suggested that the housing shortage must be solved by establishing *non-profit housing societies* but, in spite of every municipal and public effort, no such company was founded. Author claims that the ambitious Homeless Shelter Society met this long-felt want by extending its activity to philanthropic model housing for the labourer.

The Masonic-based Homeless Shelter Society (Hajléktalanok Menhelye Egylet) was fund by high rank officials, businessmen and intellectuals in 1881, initially in order to provide accomodation for the roofless in shelters. The establishment of their shelters followed the international patterns of non-profit housing societies: they were built on municipal lots, of municipal money and under municipal control. The charity applied the same structure to the model blocks which consisted of 96 apartments and several outbuildings. The investment was supported by a unique municipal loan and tax exemption.

Author claims that public involvement, however weak it was, must not be disregarded in the history of social housing of Budapest. The study argues that the financial construction of non-profit housing societies was originally applied to homeless shelters in Budapest, but later on it was also suitable for social housing.

Jászberényi, József: The Revaluation of Language, Reality and Facts

My paper – concentrating on the different interpretations of the three factors in the title - orders the most important groups of historiography of the end of 20th century in a brief narrative.

My basic theory is that the way of thinking that reflects on our pre-determination by language began in the philosophy of the 20's on the basis of Herder, Humboldt and Nietzsche and appeared in the science of history in the works of concept-history and Hayden White.

In the focus of my paper are the new ways of historiography based on these theories, for example: deconstructive historiography, pragmatist historiography, the thoughts and methods of Michel Foucault, and the feminist historiography.

The conclusion of studying these theories of different authors and schools is that the reflective and self-reflective linguistic way of thinking gains more and more ground in international historiography and redefines our basic concepts that were thought to be steady.

Kocka, Jürgen: Work as a Problem of European History

Interpretations and ways of looking at things developed over centuries do not break apart in a single generation; this also applies to the high esteem European culture typically has for work. The dynamic continuity of the capitalist economic system is unbroken (with unpredictable results) and with it, market-mediated work done for a living continues as it developed to become normality in the 19th century. On the other hand, the era of industrialization is over. Globalization and the communications revolution are changing life. This may mean that the system of work typical for the past two centuries has outlived itself - at least in some respects. Some new developments, like the renewed intertwining of work done for a living with the family or household, or the ever more frequent segmentation of work biographies, looks like a return to pre-industrial patterns.

Tóth, Árpád: Self-help and Self-organisation. Friendly Societies in Pest in the First Half of the 19th Century.

Providing sickness and burial benefit to their membership, friendly societies were important and popular elements of social organisation in mid-19th century Pest. The analysis of the social history of these societies has revealed that their rules as well as the rate of their membership within the urban population were alike to their Western-European counterparts. The article stresses both the continuity of the guilds' traditional arrangements to support the master's family, and the novelty of friendly societies which had a mixed social composition recruiting many of their members from out of the civic (*bürgerliche*) artisan world, and were based on the liberal principle of voluntary joining. The rapid dissemination of this form of organisation can be explained with the fast pace of urbanisation in Pest absorbing masses of non-civic groups (including lower-rank officials, daily workers and non-authorised craftsmen), the still significant proportion of the immigrants from German towns (mediating the culture of philanthropy, thrift and associations), and the economic growth in those decades, rather than any rise in burial costs. Still, the success of friendly societies as insurance organisations does not seem to have resulted in a vivid associational life, even if some evidence for democratic procedure has been found, such as the election of the leaders and the dismissal of corrupt officials.

Tóth G., Péter: The Thief's Body and the Rascal Body. The Culture of Guilt in Early Modern Hungary and the problem of Guilt Recalling

Words like aggression, violence, and violent actions usually carry destructive meanings. People tend to forget their constructive culturally determined meanings. In spite of this, it cannot be argued that aggressive feelings, hatred, anger, verbal aggression, threatening behaviour, assault, giving pain, injuring or ritual killing of men, or the fights of war are all part of our lives like feasts and rituals that keep communities together, or the order of love by different religious ideologies.

In the 16th century there was a definitive turn in judging the body in public. It meant that public attention gradually turned to the thieves' body from the corpse of Christ. The two thieves came down from their crosses, laid down on the dissecting table, or their bodies were torn apart during fights. Rascals became part of scientific cognition. Antisocial public enemy turned to be a hero of the community in the pitaval-literature and historic stories.

The conserved and stuffed body of the robbers and killers were displayed at the first museums of the Early Modern Age, as a main attraction. The rebels were cut into pieces as a part of a baroque play on the killing floor to display the parts in buildings of the town. The body of the everyday killer became a spectacle, and the interest in the mind of the solitary killer developed the medical thinking of the human spirit.

Ulicska, László: The Invention of Unemployment in Hungary

The study attempts to trace the changes in the forms of social integration, the emergence of characteristically modern social integration schemes in Hungary around the end of the 19th, beginning of the 20th century. With the rise of industrial societies, consequent to economic transformation, huge masses that have lost their former ties were forced to the margins of society and posed a threatening problem to the emerging social order. The study traces the emergence of the new contours of social ties in this transitory period of social development. We explore the formation of the new integration scheme, the new order of ties from the perspective of the periphery of society through the failure of integration by paid work. We search for the roots of the socio-political activity that aimed at dealing with these problems, the means by which society formulated and problematized the desintegrational trends of the new order. Shortly: how the concept of unemployment was born in Hungarian society.

The invention of unemployment as a category made a new attitude to social problems possible around the last third of the 19th century. In this study we examine the appearance of the new concept in Hungary at the second half of the 19th and the beginning of the 20th century.